

শ্রীগোবিন্দনাথ গুহের

১। সংস্কৃতসোপান (পঞ্চম সংস্করণ)—প্রথমশিক্ষা সংস্থার স্যাকরণ। সংস্কৃত শব্দ, তাহার বাদ্যনা বাখ্যা, যথেষ্ট উপাহরণ, অনেক অর্থশিক্ষণী, রচনা ও অল্পবাদের প্রচুর উপকরণ এবং যুক্ত-শৃঙ্গী, শব্দ-রূপ-শৃঙ্গী ও শব্দ-রূপ-শৃঙ্গী-সম্বন্ধিত। গবর্ণমেন্ট কর্তৃক পশ্চিম বঙ্গ হাইস্কুলের উচ্চশ্রেণী সকলের এবং পূর্ববঙ্গের স্কুল ও অষ্টম শ্রেণীর পাঠ্যরূপে অঙ্গনোদিত। ১/১০

“Written on approved principles”. “Admirably suited to the needs Of Entrance candidates”. “The rules •• in easy Sanskrit •• are easily committed to memory and applied in practice.” “The method and arrangement •• are excellent.”—*Rajendra Chandra Sastri, M. A. (P. R. S. J.)* “Admirably suited to •• students in the middle forms as well as those who read Sanskrit for the Matriculation Examination.” “The best elementary Sanskrit Grammar I have ever seen.”—*Pl. Asutosh Sastri, M. A. (Pl. Sans. Col., Cal.)* “The practice of learning by rote •• will be removed by the introduction of elementary works like this.”—*Prof. N. Chakravarti, M. A. (Presy. Col., Cal.)* “Sutras in Sanskrit learnt by heart never leave the memory.”—*The Bengali.*

২। সংস্কৃতপ্রবেশ—OR A JUNIOR SANSKRIT GRAMMAR—In Anglo-Sanskrit. For Matriculation and Intermediate Candidates. Written on scientific method. *In preparation*

৩। বিদ্যাসাগর-কৃত উপক্রমণিকা—আর্য্য পাণিনি-ন্যাসন্যাসে সংশোধিত। ১ম সংস্করণ। ১/১০

৪। বিদ্যাসাগর-কৃত সীতার বনবাস—সচিত্র। অবতরণিকা, টীকা, ও টীকা-শৃঙ্গী সহিত। ৩য় সংস্করণ। ১/১০

৫। লঘু বাসায়ণম্—বাকীকির ০০০০ শ্লোকে সাত কাণ্ডে সম্পূর্ণ। পূর্ণ ও সর্বাঙ্গীন গবেষণা মূলক সাহিত্যিক ও ঐতিহাসিক আলোচনা বিশিষ্ট সংস্কৃত ভূমিকা-সম্বন্ধিত। টীকা-শৃঙ্গী ও তিন হাভারের অধিক পাদ-টীকা সহিত। বাঙ্গালা দেশে টোলে কাব্যের প্রথম গরাকার এবং পঠ্য বিদ-বিভাগে প্রাজ-গরাকার নির্দিষ্ট পাঠ্য পুস্তক। তৃতীয় সংস্করণ। ৩০ ; রাজ সংস্করণ, ২০/১

৬। ভারতম্, বৈয়াসিকম্—পশ্চিম-বঙ্গ-সংস্কৃতী সংহিতা। লঘু-বাসায়ণম্ বাসায়ণ-বৃত্তি-বৃত্তিসূচী-সংহিতম্। *In preparation.*

৭। রুদ্র প্রতাপ—ছোট বড় সকলের পাঠ্য সচিত্র কথা। হৃদয়ের সফানে বীর্ষবানের রাজা। সুলক্ষীর অদ্ভুত আকাঙ্ক্ষা ও শক্তি। ববদীপের বাণীর সহিত কাশ্মীরের রাজার বিবাহ। আশ্রয়সংসর্গ। মানবের জীবনে সাধুতার স্থান। ১/১০

৮। সংস্কৃত-রচনা শিক্ষা, ১ম খণ্ড—ইহার সাহায্যে বাঙ্গালীর সংস্কৃতের ও সংস্কৃত বাঙ্গালীর অম্ববাদ করিতে, সংস্কৃত লিখিতে এবং সংস্কৃতে আলাপ করিতে শেখা যাইবে। ব্যাকরণের শব্দরূপ আরম্ভ করিয়াই এই পুস্তক ধরা যায়। ১/১০

अनुक्रमणी ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः
पालीचमम् ...	१०
अनुक्रमणिका ...	१
लघु रामायणम् ...	८
हृत्ति-सूची ...	३७८
प्रबर्धनी संशोधनी च ...	४०८

लघु-रामायणे

आदि-काण्डे	सर्गः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
सर्गः विषयः पृष्ठाङ्कः	१२शः	कृत-निधया	८८
१मः अयोध्या	१३शः	आत्म-निवेदनम्	८४
२यः आदिर्भाषः	१४शः	चीर-परिधानम्	८८
३यः चातुर्थी धर्मः	१५शः	वन-प्रस्थानम्	१०३
४यः निदिष्टा-गमनम्	१६शः	तमसीत्तरणम्	१०७
५मः धनुर्भङ्गः	१७शः	शङ्कोत्तरणम्	११०
६मः दुःभः सन्देशः	१८शः	भरहाजायम्	११५
७मः दशरथ-समागमः	१९शः	चित्रकूट-प्रवेशः	१२०
८मः वरणम्	२०शः	मुनि-पुत्र-संवादः	१२५
९मः विवाहः	२१शः	भरत-प्रयाणम्	१३३
१०मः प्रत्यागमनम्	२२शः	अनुनयः	१३८
११शः भरत-निर्गमः	२३शः	लावलीरूपदर्शः	१४५
अयोध्या-काण्डे	२४शः	भरत-व्यवसायः	१५०
१मः मन्त्रणा	२५शः	न्यास-लाभः	१५३
२यः राजादेशः	२६शः	अयोध्या-प्रवेशः	१५७
३यः पुर-भूषणम्	२७शः	पाटुकाभिषेकः	१५८
४यः कु-मन्त्रः	अरण्य-काण्डे		
५मः सत्य-पाशः	१मः	अश्वेरायम्	१५८
६मः दशरथ-विलापः	२यः	दण्डकारण्य-प्रवेशः	१६३
७मः रामानयनम्	३यः	सीतानुनयः	१६६
८मः पित्र-शासनम्	४यः	अगस्त्य-सन्दर्शनम्	१६८
९मः मातृ-दर्शनम्	५मः	पञ्चवटो-प्रवेशः	१७४
१०मः स्वप्नयनम्	६मः	हैमन्तागमः	१७८
११शः पति-व्रता	७मः	राक्षसी-प्रणयः	१८२

सर्गः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	सर्गः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
८मः	प्रणय-विघातः	१८५	४र्थः	रावण-निर्याणम्	२८३
९मः	रावणाभिगमनम्	१८७	५मः	रावणस्य युद्धम्	२८७
१०मः	हैमो स्रगः	१८९	६ठः	कुम्भकर्ण-वधः	२९७
११शः	राम-निर्गमनम्	१९३	७मः	निकुम्भिला	३०१
१२शः	लक्ष्मण-निर्गमनम्	१९५	८मः	साया-सीता	३०५
१३शः	छन्न-तापसः	१९९	९मः	इन्द्रजिद-वधः	३०८
१४शः	अतिथि-सत्कारः	२०३	१०मः	भाव-गपलत्वम्	३११
१५शः	प्रार्थना-भङ्गः	२०५	११शः	शक्ति-निर्भेदः	३१५
१६शः	बलात्-कारः	२०७	१२शः	राम-विलापः	३२०
किष्किन्ध्या-काण्डे			१३शः	रावण-वधः	३२१
१मः	इन्सूत-समागमः	२१३	१४शः	मन्दीढरी-विलापः	३२६
२यः	सल्ल-वन्धनम्	२१६	१५शः	प्रेत-मेघः	३२७
३यः	बालि-वधः	२१८	१६शः	सीता-समागमः	३२८
४र्थः	धर्म-सङ्कटम्	२२४	१७शः	अग्नि-प्रवेशः	३३२
५मः	सयीवामिपेकः	२२८	१८शः	विशुद्धिः	३३७
६ठः	जलदागमः	२३३	१९शः	प्रत्यावर्तनम्	३३८
७मः	सीतान्वेषणम्	२३५	२०शः	अभिनन्दनम्	३४१
सुन्दर-काण्डे			२१शः	अभिपेकः	३४५
१मः	अज्ञोक-वनम्	२४३	२२शः	राम-राज्यम्	३४७
२यः	अभिज्ञानम्	२४८	उत्तर-काण्डे		
३यः	प्रत्यभिज्ञानम्	२५१	१	प्रमोद-वनम्	३५८
४र्थः	सन्देश-हरणम्	२५४	२यः	दीरुदः	३५०
५मः	अभियागम्	२५८	३यः	अपवादः	३५१
६ठः	मन्त्रि-सभा	२६१	४र्थः	मन्त्र-भवनम्	३५३
७मः	समरीक्षादः	२६३	५मः	विसर्जनम्	३५५
८मः	सम्प्रापटः	२६५	६ठः	निर्वासिता	३६०
९मः	भाह दः	२६७	७मः	अश्व-मेघः	३६३
१०मः	सेतु-बन्धनम्	२७१	८मः	बालीकि-सनागमः	३६६
युद्ध-काण्डे			९मः	रामायण-कीर्तनम्	३६८
१मः	अवरोधः	२७३	१०मः	परिचयः	३७१
२यः	इन्द्रजितो निर्याणम्	२७५	११शः	शपथः	३७२
३यः	सीता-विलापः	२७८	१२शः	तिरो-भावः	३७६

आलोचनम् ।

वाल्मीकिः खलु कवीनां प्रथमः सम्बभूव । तदुक्तं जैशूत्तर-
प्रथम-शतके अश्वघोषेण,—

‘वाल्मीकि-नादयः समर्जं पद्यं जगन्त्य यत्र च्यवनो महर्षिः’ (१) इति ।

स वै रामायणं सर्व-काव्यानामादि विरचयामास । तमेव
सम्बुध्य ब्रह्म-मुखेन भवभूतिरुवाच,—

‘तद् वृष्टिं राम-चरितम् आद्यः कविरसि’ (२) इति ।

भवभूतेः प्रागेव कालिदासो ऽब्रवीत्,—

‘प्राचेतसोपज्ञं रामायणम्’ (३) इति ।

जेमैन्द्रो ऽनुजगौ,—

‘स यः पुनातु वाल्मीकिः गृह्णात्यत-महोदधिः !

चोदयार इव दर्शानां, कवीनां प्रथमो मुनिः’ (४) इति ।

रामायणमेवाश्रित्य विश्व-विश्रुतं रघु-वंशं निर्ममे । तदुक्तम्,—

‘अथवा कृत-वाग्-द्वारे वंशे ऽग्निं पूर्व-सरिभिः

मणौ वज्र-समुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः’ (५) इति ।

भोज-राजो ऽपि चम्पू-रामायणं कुर्वन्

‘वाल्मीकि-गीत-रघु-पुद्गव-कीर्ति-लीलेशू

रतिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम्’ (६) इति

(१) बृह-चरितम् (कादण्ड-संस्कृतम्), १।४८ । (२) उत्तर-चरितम्, २ ।
महावीर-चरितस्य प्रारम्भो ऽपि दृश्यताम् । (३) रघु-वंशम्, १५।६३ ।

प्राचेतसस्य (वाल्मीकिः) उपज्ञा (आद्यं ज्ञानम्, वाल्मीकिना आदौ ज्ञातम्
इत्यर्थः) रामायणम् । (४) रामायण-कथा-सार-मञ्जरौ, परिशिष्टम्, २ ।

(५) रघु-वंशम्, १।३१ [कवेर्मन्दलात् रघु-वंश-कीर्तनं दुष्कारमेव ।] अथवा
(पञ्चान्तरे) पूर्व-सरिभिः (वाल्मीकि-प्रभृतिभिः कविभिः) कृत-वाग्-द्वारे
(कृत-रामायणादि-रूप-प्रवेश-मार्गे) अस्मिन् वंशे वज्र-समुत्कीर्णं (सूची-विद्धे)
मणौ सूत्रस्येव मे गतिः (प्रवेशः) अस्ति । (६) चम्पू-रामायणम्, १।४ ।

रामायणं वाल्मीकिरेवेत्यवदत् । तस्याद्यत्वं कविषु राज-
शेखरो ऽपि कीर्तयामास,—

‘भवूष वनीक-भयः कविः पुग’ (७) इत्यादिना ।

गोवर्धनः

‘श्रीरामायण-भारत-वृहत्कथानां कवीन् नमस्कृतः’ (८) इत्यनेन
कविषु नमस्कार्येषु वाल्मीकिरेव प्रथमः इति विज्ञाप्य, मत्स्वपि
कालिदास-भवभूति-बाणभट्ट-प्रभृतिष्ववब्रवीत्,—

‘सति काकुत्स्थ-कुषीद्व्रति-कारिणि रामायणे किमन्य-काव्येन’ (९) इति ।

तमेव त्रि-विक्रम-भट्टः कथा-प्रारम्भे

‘नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा’ (१०) इति

भक्ति-निर्भरं प्रणनाम । आद्यत्वेनैव, शार्ङ्गधरः संग्रहे

‘कवीन्दुं नीमि वाल्मीकिं यस्य रामायणी कथाम्

चन्द्रिकामिव चिन्तन्ति चकीरा इव साधवः’ (११) इति

स्व-कृत-श्लोकेन कविषु तमेव प्रथमं नमस्कार । रामायण-
स्यानुष्टुभमुद्दिश्य वन-देवता-मुखेन भवभूतिरुवाच,—

‘चितम्, आम्नायादन्वी नूतनगन्दसामवतारः !’ (१२) इति ।

वेदेऽपि तु रामायणस्यानुष्टुबस्ति । तथा हि ऋक्-संहितायां,—

‘आ ला यावा वदन्निह सोमी वीषेण वक्षतु ;

दिवी अमुष्य शासती दिवं वय दिवा-वसो’ (१३) ।

(७) बाल-रामायणम् (गोविन्ददेव-संस्कृतम्, १८६५), १।१६ । (८) सप्त-शतौ
(सीमनाथ-संस्कृता, १८६४), १।३२ । (९) सैव, १।३३ । (१०) दमयन्ती-कथा
(ए. सी. वे. लिपिः) प. १ । (११) पञ्चतिः (पीटार्सन-संस्कृता, १८८८), १७२ ।
(१२) उत्तर-चरितम्. २ । (१३) ऋक्-वेद-संहिता, ८।३४।२५ आ, सोमी (सीमवान्)
यावा (पाषाणः) वदन् (शब्दं कुर्वन्) वीषेण (शब्देन) [सह] ला इह [यज्ञे]

ये तु वदन्ति मन्त्र-द्रष्टारो ऽपि कवय इति, तेषां मते
आदि-द्रष्टा ब्रह्मैवादि-कविः, न वाल्मीकिः । तदुक्तम्,—

‘तेने ब्रह्म ददा य आदि-कवये’ (१४) इति ।

‘अग्निर् दे॒वता क॒वि-कृतुः सत्य॒ग्नि-यव॑क्षतः

दे॒वी दे॒वेभि॒रगम॑त्’ (१५),

क॒वी गो॒ मित्रा-वरु॑णा तुवि-जा॒ता उरु॒चया॑

द॒क्षं द॒धात॑ अप॒सम्’ (१६), इत्यादिषु

वेद-मन्त्रेषु कवि-शब्दो बहुधा प्रयुक्तो ऽपि द्रष्टव्यकमेवार्थं
द्योतयति ।

‘अध्यापयामास पितॄन् जिगृशन्निरसः कविः’ (१७) इति,

‘दयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो विदुः,

तं यत्नेन जयोमीमं तज्जावेतातुमी गणी’ (१८) इति,

‘सोमपान् कवेः पुताः’ (१९) इति,

‘चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः’ (२०) इति च

यच्छतुः [छ] दिवा-वसो (दीप्त हविष्), अमुष्य दिवः (स्वर्गस्य) शासतः
[इन्द्रस्य] दिवं (स्वर्गं) यय (गच्छत) । सम्भ्रमार्थे बहु-वचनम् । (१४)
ग्रीमहागवतम्, १।१।१। यः (परमेश्वरः) आदि-कवये (आदि [मन्त्र-] द्रष्टे, ब्रह्मणे
इन्द्रायः) ब्रह्म (वेदम्) ददा (मनमैव) तेने (विस्मृतवान्, प्रकाशितवान् इत्यर्थः) ।
(१५) ऋग्-वेद-मन्त्रिता, १।१।५। द्योता (द्यौम-निष्पादकः) कवि-कृतुः (द्रष्टृ-प्रज्ञानवान्)
सत्यः (अमृत-रहितः) चित्त-यवक्षतः (अतिशयेन विविध-कीर्ति-युक्तः) अग्निर् दे॒वी
दे॒वेभिः ([अन्यैः] दे॒वैः) आगम॑त् ([अग्निम् यजे] समागच्छतु) । (१६) सैव, १।१।८।
कवी (द्रष्टारी) तुवि-जाता (तुवि-जातौ, उरु-कुल-सम्भूतौ) उरु-चया (उरु-चयौ,
पृथु-निवासौ) मित्रा-वरुणा (मित्रा-वरुणौ) नः (अध्याकम्) दक्षम् (बलम्) अपसम्
(स-फलम्) दधाति (कुर्वति) । (१७) मनुः, २।१५। (१८) स एव, ७।४८। एतयोः
—कामज-क्रोधज-व्यसनयोः । (१९) स एव, १।१८। (२०) स एव, ३।२४।

मनु-वचनेषु

‘कवीनामुशनाः कविः’ (२१) इति,

‘कविं पुराणमनुशासितारम् अणोरणीयांसमनुष्मरेद् यः’ (२२) इति च गीता-वचनयोश्च वैदिकार्थ एवोपलभ्यते । मध्य-युग-साहित्ये तु कवि-शब्दः प्रायः ‘काव्यकार’-वाचको दृश्यते । तथा हि, ‘मन्दः कवि-यशः-प्रार्थी’ (२३) इति कालिदासः, ‘इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमो-वाकं प्रशास्महे’ (२४) इति, ‘आद्यः कविरसि’ (२५) इति च भवभूतिः ।

वस्तुतस्तु वैदिके युगे य एव हृदा निगूढमपि तत्त्वमपश्यत् स एव कविरित्याख्यामलभत । रामायण-युगे तु यो वै तत्त्वं हृदा दृष्ट्वा आख्यान-मुखेन वर्णयामास प्राधान्येन स एव कविरूचे । ‘श्रुत्वा पूर्वं काव्य-वीजं देवर्षेर्नरदादु, ऋषिः’ इत्यादि, ‘धर्म-कामार्थ-संयुक्तं मुख्य-श्रवण-कीर्तनम्’ इत्यन्तं च (२६) रामायणोत्पत्ति-विवरणमत्र प्रमाणम् ।

‘आदि काव्यं महत्तेतत् पुरा वाग्मीकिना कृतम्’ (२७) इति रामायण-वाक्येनैवं रामायणस्य महा-काव्यत्वमादि-काव्यत्वं च सङ्गृह्यते ।

न खलु महाजनस्याविर्भाव आकस्मिको भवति । तद् वक्तव्यम्, प्रागपि कवयो ऽभवन्ति । ते तु सूर्योदये तारका इव वाल्मीकिराविर्भावे व्यलीयन्त । स्रोतांसि महा-नदीमिव प्राक्-

(२१) गीता, १०।३७। उशनाः—शक्राचार्यः । (२२) सैव, पाठः । (२३) रघु-वंशम्, १।३। (२४) उत्तर-चरितम्, १।१। नमो-वाकम्—नमः-शब्दोच्चारण-पूर्वकम् । प्रशास्महे—प्रार्थयामहे । (२५) तदेव, २ । (२६) अघस्ताद अनुक्रमणिका, ५८—६२ । (२७) लघु रामायणम्, ६।२।८ ।

सम्भूतानि आख्यानमयानि काव्यान्यपि खल्वानि महा-काव्यं
रामायणं विविशुः । ततः प्रभृति वाल्मीकिरेवादि-कविरिति
नाम्ना प्रसिद्धिमगमत् । तदुक्तं कालिदासेन वाल्मीकिमुद्दिश्य,

‘स्व-कृतिं गापयामास कवि-प्रथम-पद्धतिम्’ (२८) इति ।

यथार्थञ्चैवोक्तं भवभूतिनात्रेयी-मुखेन,

‘अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्द-ब्रह्मणस्
तादृशं विवर्तयितुं द्वांसं रामायणं प्रणिनाय’ (२९) इति ।

रामायणोत्पत्तेः परमेव केनचिदपर-कविना ग्रन्थोत्पत्ति-
विवरणमुपनिबद्धम् । तत्र, ‘वृत्तं प्रथय रामस्य यथा ते
नारदाच्छ्रुतम्’ इति ब्रह्मोपदेशेन ‘तमेवं गुण-सम्पन्नं रामं सत्य-
पराक्रमम्’ इत्यादि ‘पालयामास चैवेमाः पिबन् मुदिताः
प्रजाः’ इत्यन्तं च (३०) नारदोक्तं रामोपाख्यानमेवावलम्ब्य
रामायणं निर्ममे इति स्थितेः, रामायणं वाल्मीकीयमादा-
वयोध्याकाण्डादि युद्ध-काण्डान्तं चासीदित्यवगम्यते । महा-
विभाषा केवलं सीता-हरणं तदुद्धरणं राम-प्रत्यागमनं च
रामायण-विषयत्वेनोल्लिखती आद्युत्तर-काण्डे परिहरत्येव
(३१) । तथा च, रामो भरद्वाजाय आत्मानं निवेदयन् (३२),
सीता रावणाय स्व-चरितं विवृण्वती (३३), लक्ष्मणो हनूमते
राम-चरितं कथयन् (३४), हनूमांश्च सीता-संश्रवणे राम-विवरणं
व्याहरन् (३५) सिद्धाश्रम-गमन-धनुर्भङ्ग-विवाहादि-प्रकरणानि

(२८) रघु-वंशम्, १५।३१ । प्रथम-पद्धतिः—आदि-रीतिः । (२९) उत्तर-
चरितम्, २ । शब्द-ब्रह्मणः—वेदस्य । विवर्तम्—रूपान्तरितम् । (३०) अधस्ताद-
नुक्रमणिका, ५४, १२, ३६ । (३१) ना. र. ए. सो., १८०७; पृ. ८८ । (३२)
लघु रामायणम्, २।१८।२०—२३ । (३३) तदेव, ३।१४।४—१६ । (३४)
तदेव, ४।१।१७—२१ । (३५) तदेव, ५।२।२—६ ।

विहाय अयोध्याकाण्ड-प्रारम्भ एव कथां प्रस्तुवन्ति । एतदपि रामायणस्य अयोध्याकाण्डादित्वं दर्शयति । युद्धकाण्डस्यान्ये सर्गे स्थितः

‘आदि काव्यं सहस्रेतत् पुरा वान्नीकिना कृतम्’ (३६) इति

श्लोकार्धो ऽपि प्रमाणम् युद्ध-काण्डान्तत्वे रामायणस्य । महा-भारतीयं रामोपाख्यानं युद्धकाण्डान्तमेव (३७) ।

स्वल्पायतनं चासीदादि-रामायणम्, काण्ड-द्वयाभावात्, प्रक्षेप-राहित्याच्च । महा-विभाषा-काले ऽपि तद् द्वादश-सहस्र-श्लोकात्मकम् अवर्तत (३८) । अधुना तत्र पञ्च-विंशति-सहस्राधिकाः श्लोकाः सन्ति ।

अथ गच्छति काली को ऽप्युत्तर-काण्डं रचयित्वा रामायणेन योजयामास । तदप्यति-प्राचीनं मन्तव्यम्,

‘रामो ऽपि, कृत्वा सौवर्णो सीतां पत्नीं यशस्विनीम्,

इजे यज्ञैर् बहु-विधैः सह वै आहभिर् युतः’ (३९) इति

साम-गृह्य-परिशिष्ट-वचनस्य तन्मूलकत्वात् । तस्मिन्नेव काण्डे सीताया अनघत्वं प्रतिपादयितुं रामेणोक्तं मन्त्र-भवने लक्ष्मणं प्रति

‘प्रत्यच्चं तव, सौमित्रे, देवानां च हुताशनः

अपापां मैथिलीं प्राह, वायुयाकाश-गोचरः’ (४०) इति,

शपथ-सभायां वाल्मीकिं प्रति

‘प्रत्ययस्य पुरा दक्षी वैदेह्या सुर-सन्निधौ,

शपथश्च कृतस्तव, तेन वेश्म प्रवेजिता’ (४१) इति च ।

(३६) लघु रामायणम्, ६।२।८ । (३७) वन-पर्व, २७३—२८० ; द्रोण-पर्व, ५७ । (३८) ३१-संख्यका पाद-टीका द्रष्टव्या । (३९) कर्म-प्रदीपः (ए. सो. वे. लिपिः, भा. ६. छि. २८), ३४० । ‘सह वै आहभिर्युतः’—‘सह आहभिरर्चितः’ ‘सह आहभिर्युतः’ इति वेबर-पृते पाठान्तरे । (४०) लघु रामायणम्, ७।१।३ । (४१) तदेव, ७।१।१८ ।

वैदेह्या अग्नि-प्रवेशस्यानुल्लेखात् प्रतीयते, उत्तर-काण्डोत्पत्तेः परमेव युद्ध-काण्डे अग्नि-प्रवेश-विवरणं प्राप्तिप्यतेति । प्रक्षिप्तम् अपि तत् सु-प्राचीनं ज्ञेयं, 'जानकीमिव जात-वेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्यन्ती...मातरं ददर्श' (४२) इति जेशूत्तर-सप्तम-शतक-सम्भूते बाण-विरचिते हर्ष-चरिते दर्शनात् । धर्म-शास्त्रेषु मतीत्व-परीक्षणाय नारीणामग्नि-प्रवेशस्य विधाना-भावात् वीड-जातके च तस्य दर्शनात् (४३) सीताग्नि-परीक्षायाः पर-समाज-भयोपाख्यान-भूलकत्वमनुमीयते ।

‘दृष्ट्वे ये त्वया प्रोक्ता गुणाः पुरुष-दुर्लभाः,

तेषामेव ममाद्यः साम्प्रतं राममाश्रितः’ (४४) इति

नारदीयैः राम-काल एव रामायणं व्यरचीति स्थितम् । उत्तर-काण्डमनेन सिद्धान्तेन सङ्गच्छते ।

‘अयोध्या नाम तवासीमगरी लोक-विद्युता’ (४५) इति तु

आदि-काण्ड-विरचन-काले अयोध्याया नाम-मात्र-शेषत्वं दर्शयति । अतो वक्तव्यम्, उत्तर-काण्डात् परमेवादि-काण्डम् उदपद्यतेति । तदपि प्राचीनं मन्तव्यम्,

‘दशरथस्य राज्ञा परिणत-वया विभाण्डक-महासुनि-सुतस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादाद् ...अवाप चतुरः पुत्रान्’ (४६) इति

(४२) हर्ष चरितम् (इन्द्रचन्द्रविद्यासागर-संस्कृतम्, १८८३), पृ. १३७-३८ ।

(४३) अण्डभूत-जातक । ‘सा माणविका...अञ्जस्य पुरिसस्य हत्य-सम्पत्स्यम् न जानामि इमिना सञ्चेन अयम् अग्निं सा मां भाषेसीति अग्निं पविसितुं आरब्धा’ ।

(४४) अधस्तादनुक्रमणिका, ३७ ।

(४५) लघु रामायणम्, १।१।२।

(४६) कादम्बरी (काली-संस्कृता), पृ. १०५ ।

वाण-रचितायां कादम्बर्यां दर्शनात् । बहु-कवि-कृतित्वं
च रामायणस्य वचन-विसंवादेनाप्युपलभ्यते ।

‘इच्छाकृष्णामिदं तेषां वंशे, कौर्ति-विवर्धनम्,

निवहं पुण्ड्रमाख्या न रामायणमिति युतम्’ (४७) इति

प्रस्तावनोक्तिः इच्छाकु-कुल एव रामायणमजनीति घोषयति,
उत्तर-काण्डं तथानुक्रमणिका तु तपो-वन एवेति ।

इदं हि महा-काव्यं स्व-महिम्नालङ्कार-शास्त्रमतितिष्ठत्येव ।
यदा इदमद्भुतोपमम् आदि-कवेर्हृदयात् प्रावर्तत, तदालङ्कार-
शास्त्रं नासीदेव । नानेन काव्येन समं किञ्चित् पुरस्तात्
परस्ताद् वा प्रादुर्बभूव । रघु-भट्टि-प्रभृतीनि विद्युतानि महा-
काव्यानि वीरचरितोत्तरचरितादीनि नाटकानि च रामायण-
सम्भवानि । असंख्येयाः खलु इतरे ग्रन्था रामायण-प्रभवाः ।

स्वभाव-वर्णने, चरित्राङ्गने, मानव-चित्त-सागर-भाव-
विलास-प्रदर्शने, व्यक्तीनां गृहाणां समाजानां च परमादर्श-
निर्देशे, सार्वजनीन-सनातन-धर्माभिव्यञ्जने च वाल्मीकिः
पूर्वेषामपि कवीनां गुरुः । अनु वाल्मीकिं खलु कवयो वाचि
भावे च । निर्मल-वायु-कोष-परि-रक्षितमादिम-वन-राजि-
मण्डितं शैल-शिखरमिव रामायणं शोभनं पावनसुज्जीवनं
च । सत्यमेवात्रावलम्बनम्, सुन्दरमत्रोपभोगः शिवं चात्र
परिणामः । भाव-प्रवाहा दुर्दर्शा दुस्तराश्च । सङ्घट्टश्च तेषां
भयावह एव । फलं तु दुर्लभमप्यवश्यम्भावि—यतो धर्मस्ततो
जय इति । न देवो ऽत्र अकाण्डे आविर्भूय मानवस्य चरित्र-बलं

स्वेच्छा-प्रणोदितं कर्म-प्रवाहं वा व्यर्थी-करोति, न चादृष्टं नाम
 कचिद् दानवः पूर्व-जन्म-जः कर्म-व्यूहो वा पुरुषकारं निष्फलतां
 नयति । यत् किञ्चन असत्यमशुद्धं वा तत् सर्वं परिहर्तव्य-
 मित्याख्यान-मुखेन निन्द्यते, यत्तु सत्यं शुद्धं च तदेवाश्रयणीय-
 मिति प्रशस्यते । हत्या निष्ठुरता च जयमात्र-प्रयोजना । युद्ध-
 क्षेत्रे ऽप्ययुध्यमानाः पलायमानाश्च नाहन्यन्ते । न च बहु-मता
 निहता अपि बहु-मानेन वि-योज्यन्ते । न विजयो ऽधिकार-
 हरणाय । शौर्यं यथा विक्रमे तथा वाद्याभ्यन्तर-क्लेश-सहने ऽपि ।
 ययोर्जस्वलास्तथा सु-कुमारा अपि गुणाः सममेव प्रकाशन्ते ।
 आदि-कविः वागर्थ-शिल्पिनामपि गुरुः । न तस्याति-सूक्ष्मे
 ऽपि चित्रे दूर्निरीक्ष्यो ऽपि कलङ्क उपलभ्यते । सहजा सरला च
 वाल्मीकेर् भारती । स्वभाव-जः सनातनस्यास्य भावः । स्थाने
 एव ऋषि-हृदि तयोः सङ्गमो ऽभूत् ।

इह खलु वर्षे रामायणं न केवलं काव्यं, प्रत्युतेतिष्ठत्तम् ।
 जन-कोटयस्तस्यानुवादमपि यथार्थं मत्वा आवं आवं सुहृर्मुहुः
 ह्वयन्ति । द्विमाचल-क्रोड-लालिता नेपाल-जा परिचारिका
 दुर्जय-लिङ्गे कथं कथमपि वर्ण-परिचयमुपलभ्य नेपालि-रामायणं
 सु-स्वरं पठित्वा अवसर-कालं नयति । आर्य-मैत्रिकाः
 प्रत्यहमभिनिर्यागान्ते गोष्ठ्यां गोष्ठ्यां भक्ति-पूर्वं हिन्दि-रामायणं
 गायन्ति च शृण्वन्ति च । द्वार-पाला आपणिकाश्च स्वल्पे-
 ऽप्यवसरे तथैव कुर्वन्ति । वङ्ग-पल्लीषु पुरुषा रमण्यश्च
 वङ्गानुवादं केचित् पठित्वा केचित् पाठयित्वा केचिद् गीत्वा
 केचिद् गापयित्वा केचित् श्रुत्वा केचित् आवयित्वा परमानन्दं

लभन्ते । आसाम-वन-प्रस्थे उत्कल-प्रान्तर-पत्न्यां त्रैलिङ्ग-भूमौ
तामिलके कर्णाटे मालावारे महा-राष्ट्रे गुर्जरे पञ्च-नद-प्रदेगे च
रामायणस्यानुवादो यथा काव्यं तथेतिवृत्तमपीति सादरं पठ्यते ।

व्यतीतानि राम-कालात् परं कानिचिद् वर्ष-सहस्राणि ।
अद्यापि रामायण-वृत्तान्तं यथार्थं मन्यमानाः, सीता-राम-चरण-
स्रष्ट-भूमि-सन्दर्शनाय, वर्षे वर्षे, विंशति-कल्पानि लक्षाणि
भारतानां चित्रकूटमभिगच्छन्ति (४८), महस्राणि च
अयोध्यातो निर्गत्य राम-भ्रमण-मार्गेण सिंहलं यान्ति (४९) ।
यान्ति यति नराञ्चितकूटं, न तति मक्कां जेरुजेलेमं वा ।

वस्तुतस्तु काव्यमपि रामायणमिति वृत्तम् । तच्च नाम युग-
विशेषमाश्रितं वर्ष-विशेषस्य गृह-समाज-राष्ट्राणां यथार्थं
विवरणम् । तत्र पितुः शासनं, पत्न्याः पातिव्रत्यं, पत्न्युः
समादरः, पित्रोर्भक्तिः, अपत्ये स्नेहो, सौभ्रातृ, कौमार-भृत्यं,
विवाहादयः संस्कारा, दाय-विभागो, विधिर्, व्यवहारो, व्यवस्था,
राज-वंशः, शासन-प्रणाली, राज-नीतिः, राज्ञोर् वैरम्, अभि-
निर्याणं, विग्रहः, सन्धिः, कु-गन्धो, विद्रोह, उत्सवश्चेत्यादयो
विषयाः पूर्वापर-सम्बद्धतया साङ्गं स-हेतुकं च काल-निर्देश-
पूर्वं वर्ण्यन्ते । आदिममिति वृत्तं तु कथा-मिश्रम्, आदिमा
कथा च इति वृत्त-मिश्रा भवति । यथा हि व्यक्तीस्तथा जातेरपि
शैशवे प्रत्यक्षस्य स्तब्धत्वात्, विचार-बुद्धेः स्थौल्यत्वात्, कौतू-
हलस्य चानिवार्यत्वात् प्रत्यक्षानुमितयोः, सम्भूत-सम्भावयोः,
भूताभीप्सितयोः, सु-परिज्ञात-कल्पितयोश्च विवेकः प्रायेण न

(४८) लिले'सु राम् एण्ड् हीमार् पृ. ११३, पाद-टीका । (४९) तदेव, पृ. ८१ ।

घटते । दुस्त्याज्याश्च संस्काराः पुरुष-परम्परया प्राप्ताः । तन्नैतच्चित्रं
यद् रामायणमितिहत्तमपि काव्यं, काव्यमपीतिहत्तमिति ।

इदमेवेतिहत्तं रामायणादुपलभ्यते । आसन्नार्यावर्ते
कोशल-कैकय-विदेहादयो जनपदाः । अयोध्या-राजगृह-
मिथिलादयस्त्रेधा राजधान्यो बभूवुः । राजसु तेषामार्येषु
कोशलाधिपः श्रेष्ठ आसीत् । राज्यं चासीत् तस्य पितृ-तन्त्रम्
अमात्य-चक्र-नियमितं प्रजाभिमत-निर्दिष्ट-गति । स उद्यन्तं
सूर्ये विष्णुं चोपासाञ्चक्रे, देवेभ्यो हविर्जुहाव, पितॄन् देवांश्च
तर्पयामास (५०) । क्षत्रियो विना पुरोहितं—विनैव
ब्राह्मणमपि—देवेभ्यः पितृभ्यश्च सामिधं भोज्यं निवेदयामास
(५१), विना च पुरोहितं क्षत्रियाण्यपि विष्णु-प्रभृतीन्
देवानर्चयाञ्चक्रे (५२) । राजा महर्षीणां पादाभिवन्दनं
चकार (५३) । ऋषयो ब्राह्मणा अपि क्षत्रिय-जातीयान्
नृपान् पूजयाञ्चक्रिरे (५४) । नार्यो ऽनार्ये सामाजिकं
धर्मं सम्यगाचरति स्म (५५) । कचिद् राज्ञो बहु-पत्नीकत्वाद
युव-राजस्याभिषेके उपप्लवः समजनि । धनुर्वाण-खड्ग-चर्माणि
चासन्नार्याणामायुधानि । बाणस्तु विस्फोटो ब्राह्मास्त्रमूचे ।
अङ्गुलि-त्वं तनु-वार्णं चास्ताम् । 'दुर्गा', 'महा-शाला-
हता' 'दुर्ग-गन्धौद-परिक्वाश' (५६) 'चयाट्टालक-पर्यन्ताश'
(५७) च राजधान्यो बभूवुः । दुर्ग-प्राकारे शतघ्नी नाम

(५०) लघु रामायणम्, २।३।१ ; २।१८।३० ; ३।६।३० । (५१) तदेव,
२।१८।३१-३८ । (५२) तदेव, २।२।३३ ; २।८।१-२ ; २।१८।५० । (५३) तदेव,
२।२।१८, ३।३।२८, ३।३।१४ । (५४) तदेव, २।२।१८, २।१४, ३।४।१६ ।
(५५) तदेव, ४।४।२८—३२ । (५६) तदेव, १।१।५, ६ । (५७) तदेव, १।८।३ ।

अयः-कण्टक-संछन्ना, चतुस्ताला यष्टिः महती शिला वा न्यवेश्यत (५८) ।

आसीच्च दक्षिणापथे वानर-राज्यम् । वानराः खलु ते मानवा विभिन्न-जातयो वर्षस्थादिमाधिवासिनो ऽनार्या बहु-वर्णाश्च ये महा-वनानां वृक्षेषु गिरि-गुहासु च न्यवसन् । प्रभूतं शारीर-बलं सारल्यम् आर्याणामानुगत्यं राक्षस-द्वेषः प्रभु-भक्तिश्चासन् तेषां लक्षणाणि । प्रस्तर-खण्डानि वृक्षाश्च बभूवुस्तेषामायुधानि ।

आसं आर्यावर्तस्य महा-वनेषु दण्डकायां च नर-भक्षका लिङ्गोपासकाश्च (५९) नरा राक्षसा नाम । न परिजगद्भुक्ते आर्याणामेकमपि देवम् । न केवलं ते ऽ-कर्माणो ऽ-देवयवो ऽ-नृचो ऽ-व्रता अ-ब्रह्माणो ऽ-यज्वान्चासन् (६०), प्रत्युत यज्ञ-वेदीस्तरसाभ्युपेत्य रुधिरेणाभिववृषुः (६१), महर्षीन् भजयामासुः (६२), रूपवतीश्च रमणीः वलात्-कारेण गृहीत्वोपयेमिरे । गदा शूलः शक्तिः परश्वधः परिघः पट्टिशः प्रासो ऽसिर्मुद्गरो धनुर्वाणो सुषलः कूट-मुद्गरो भिन्दिपालः शतघ्नौ चासन् तेषामायुधानि । राक्षस-नेतार आर्यैर्विजिताः सानुचरा भारत-वर्षान्निर्गत्य द्वीपा-न्यधूषुः (६३) । ये तु राक्षसा भारतवर्षे न्यवसन्, ते ऽपि, स-जातित्वात्, लङ्काधिपं राक्षस-राजं शरण्यं मेनिरे । वलवन्तो

(५८) वज्जीय-रामायणम्, १।५।१३ ।

(५९) ऋग्-वेद-संहिता, ७।२।१।५,

१०।९।१३ ; रामायणम् (वज्जीयम्), ७।२०।४२—४४ । (६०) ऋग्-वेद-संहिता ।

अ-कर्माणः—अननुष्ठानाः । अ-देवयवः—अ-देव-पूजकाः । अनृचः—कीच-रहिताः ।

अ-ब्रह्माणः—पुरोहित-हीनाः । अ-यज्वानः—यज्ञ-रहिताः । सुक्वयी-रामायणम्,

७।१६।२९—३५, ७।२७, ७।३०।१४ । (६१) लघु-रामायणम्, १।३।६। (६२) तदेव,

३।२।१८, ३।३।२३ । (६३) रामायणम्, ७।६।८ ।

राक्षसा नाम आर्यावर्तं तदुत्तर-प्रदेशं चाभ्युपगम्य क्वचित्
प्रणयेन क्वचिद् युद्धेन क्वचिच्चौर्येण रूपवतीर्नारौर्भार्यात्वेन परि-
जगृहुः (६४) । ह्योष-वासिना कृद्धिना शठेन रूप-सुग्धेन
आर्यावर्ताद् राज-भार्या-हरणं जातक-कथायामपि स्मर्यते (६५) ।
राक्षसाद्यपहरण-कलङ्क-भयेनार्येषु कन्या-हत्या प्रचचार ।

तस्मात् स्मर्यं ज्ञाता पराश्रयिनि, न पुंसांमम् (६६) इति

अनुमोदनं चात्र श्रूयते । क्वचिदार्यो ऽपि प्रार्थना-परितुष्टो
राक्षसीं भार्यात्वेन परिजग्राह (६७) । राक्षसादार्यायामार्याद्
राक्षस्यां वा यो ऽजायत सो ऽपि राक्षसो ऽभवत् । एवमार्य-
शोणित-संमित्रणेन उपरितनो राक्षस-वंशः शोणितोन्नति-
मापद्यत, उपरितनो राक्षस-समाजश्च शिक्षाचार-समुन्नतिम्
(६८) । ततः केचिद् यागेनाग्नि-मूर्त्तिं लिङ्गमुपासाञ्चक्रिरे,
निङ्ग-रुद्रयो रुद्राग्न्योद्याभेदोपलभ्यात् (६९) । एवमेव क्रमेण
वैदिक-धर्मो ऽशत आर्ये-राक्षसेनाशिश्रिये ।

आर्य-प्रभाव-विस्तार एव दक्षिणापथ-लङ्कयोः रामायणेति-
वृत्तमिति मन्वानो भट्ट-वेवरो (७०) भ्रान्त एव । न हि
रामस्तत्र आर्य-राज्यं स्थापयाञ्चकार, न चार्यानुपनिवेशया-
मान, न च वानर-राक्षसानार्य-भावं ग्राहयितुं प्रयेत ।
केचिद् रामादि-नान्नां याथार्थ्यं सन्दिहाना आकाश-

(६४) तट्टेव. ७।१—३२ । (६५) सुक्तीन्दि-जातक । (६६) वेवर-धृतं

काठक-वचनम् (१७।८) । (६७) रामायणम्, ७।८ । (६८) लघु रामायणम्, ३।७।१७,

६।८।१३, ६।१०।२५-२६ । (६९) 'अग्निर्वैरुद्रः'—शतपथ-ब्राह्मणम्, ६।१।३।१० ।

लिङ्ग-पुराणम् १।१अ५—५२ तथा १।१।८-प्रथमतोनि वचनानि पठितव्यानि ।

(७०) साकडनेन्'स् हि. स. लि. प्र. ३।११ ।

प्रसूतं मन्यन्ते रामायणम् । तत्र माधु । न हि नाम्नां
कृत्रिमत्वेन लोक-वृत्तम् अ-यथार्थं भवति ।

सीता-राम-लक्ष्मण-हनुमदादीनां देश-काल-निरपेक्षया
आदर्श-चरिततया रामायणं काव्यमपि शान्तमभूत् । तस्य
पाठे चित्त-शुद्धौ यत्न उत्पद्यते, गृह्येषु, मामाजिकेषु, राष्ट्रीयेषु
च कृत्येषु प्रवृत्तिर्जायते, स्वार्थ-परता-मग्भूतभ्यां उपराधभ्यां
निवृत्तिश्च भवति । स्मर्यते च तस्य योजना वेद-भारत-पाञ्च-
रात्रेः । तथा हि स्कान्दे,—

‘पद्म-यज्ञः-सामाधर्वा च भारत’ पाञ्चरात्रकम्

मूल-रामायणं चैव शास्त्रमिन्द्रभिर्धारितम् :

यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम्’ (७१) इति ।

यच्चानुकूलमेतस्येत्यादिना प्राकृत-रामायणानामपि शास्त्रत्वम् ।
ब्रह्मवैवर्त-पुराणं पुराणानां नामानुक्ता

‘इतिहासी भारत’ च बान्धोकि-काव्यमेव च’ (७२) इति

रामायणं पुराणैर्भारतेन च योजयति । शास्त्रत्वादेव
पुराणेषु संचेपेण रामायणं प्रोच्यते । तथा हि, स्कन्द-पुराणे
निर्वाण-खण्डे ऽस्ति राम-गीता (७३) । अग्नि-पुराणे विष्णु-
पुराणे च ५४-काण्डात्मकस्यैव रामायणस्य संचेपो दृश्यते
(७४) । पद्म-पुराणे ऽपि रामोपाख्यानमस्ति (७५) । ब्रह्माण्ड-
पुराणे अध्यात्म-रामायणं वर्तते (७६), यत्रोक्तं रामायणं सर्व-

(७१) सर्व-दर्शन-संग्रह-वृत्तं स्कन्द-पुराण-वचनम् । सर्व-दर्शन-संग्रहः (श्रीविवानन्द-
संस्कृतः), पृ. ७१ । (७२) ब्रह्मवैवर्त-पुराणम्, ४।१३।२२ । (७३) ए. एस्.
वे. लिपिः । (७४) अग्नि-पुराणम्, ५-११ । विष्णु-पुराणम्, २।४।४०—४७ ।

(७५) पद्म-पुराणम्, १।३५—३८, ५।१—६६ ।

(७६) ए. एस्. वे. लिपिः ।

पुराण-सम्मतमिति । पुराणोक्तं पद्यमयं रामोपाख्यानं गाथे-
त्याख्यामलञ्च । तदुक्तं हरि-वंशे, राम-कथान्ते,—

‘गाथा अप्यस्य गायन्ति दे पुराण-विदो जनाः

रामे निमग्न-तत्त्वार्था—नाष्टात्मा’ तस्य धीमतः’ (७७) इति ।

यथेशाहीषु नव-नियमस्य प्रभावस्तथैव वेद-वादिषु—उदी-
च्येषु ततोऽधिक एव (७८)—रामायणस्य । एतत् खल्वद्यापि
भारत-वर्षे जागरूकं जन-कोटीनां चरितानि नियमयदास्ते ।
वर्षेतिहत्तं लोक-प्रतीतिश्चोपकरणीकृत्य जन-हृदो ऽ-परिस्फुटम्
अ-ज्ञातं दुर्वोधं चाकाङ्क्षितमादर्शोक्त्य च प्रावर्ततेति रामायणं
जन्म-प्रभृत्येव सर्व-जन-समादृतमभूत् । प्राक्तानां जन्तूपासन-
परत्वादृ अति-वन्ता वानराख्या वन्या मानवा देवांशाः, बलवन्तो
युद्ध-चौये-क्रौर्यादि-कुशला राक्षसाश्च देव-प्रभावास्, तथा
प्रकृति-समीक्षणाभावात् यत्र कुत्रचित् स्थितानि शैल-खण्डानि,
जन-सहस्रैरपि चालयितुमशक्यानि, देव-देवांश-मानव-निक्षि-
प्तानि चेति लोक-प्रतीतिरासीत् । राज्ञां सत्य-प्रतिज्ञत्वं,
दृष्टान्तेन दण्डेन च धर्म-रक्षणम्, आश्रित-जन-संरक्षणं च,
पितुर्गृह-शासनम् अनुजस्यायजानुगत्यं, पत्न्याः सतीत्वं पातिव्रत्यं
च, पत्युः प्रेमा रक्षण-सामर्थ्यं चेत्यादीन्याकाङ्क्षितान्यासन् ।

स्व-प्रभावेणैव रामायणे शास्त्रत्वमापन्ने नायको रामो ऽपि
देवत्वमवाप । तत्रादाविन्द्र एव प्रधानो देव आसीत्, विष्णु-
द्वितीयः । विष्णोर् इन्द्रानुगत्ये

(७७) हरि-वंशः (मुख्यां मुद्रितः, १८८५), ११४१।४८ । (७८) यिकियुस्
रामायण, इन्दीलाक्षन्, पृ. २८ ।

‘कृत्वा चामर-पाणिनां प्रयानं लक्षणसदा

अन्तारोह देवेन्द्रमुपेन्द्र इव हर्षयन्’ (७६) इत्यादि

प्रमाणम् । कालात्यये देव-राष्ट्र-विभूवे सति पुरस्तात्
ब्रह्मा पश्चाद् विष्णुः प्रधानो बभूव, रामश्च प्रथमं विष्णुपासक-
स्ताती देवत्व-प्राप्तौ स्वयमेव विष्णुः । यदा नारदो वाल्मीकये
रामोपाख्यानमवदत् तदा ब्रह्मा प्रधानो देव आसीत् (८०),
रामश्च मानुषः । राममेव हि मनसि-कृत्य स प्रोवाच,

‘श्रूयतां तु गुणैरभिर्यो युक्तो नर-चन्द्रमाः’ (८१) इति ।

‘कौशल्याजनयद् रामं विष्णु-तुल्य-पराक्रमम्’ (८२) इति

जम्भ-विवरणे,

‘स-पद्मया सेव्यमानं त्रिवेव मधु-सूदनम्.....

ववन्दे राममभ्येत्य सुमन्त्री, विनयान्वितः’ (८३) इति

राम-सुमन्त्र-समागम-वर्णने,

‘तस्यै भर्तारमासाद्य त्रीर्विष्णुमिव रुपिणी’ (८४) इति

रावण-वधोत्तर-सीता-राम-समागमाख्याने च रामो मानुष
एव । न हि कश्चिदात्मनोपभूयते, उपमायाः सादृश्य-मूल-
कत्वाद्, अभिन्नत्वे सति सादृश्य-कल्पनाया अनौचित्याच्च ।

‘अपञ्चदाश्रमे रामं स्वर्ग-च्युतमिवामरम्’ (८५) इति

साधारण-देवेन,

‘अवसत् सद्गतिं वीरः सीतया लक्षणेन च

कश्चित् कालं स धर्मात्मा, स्वर्गं इन्द्र इवापरः, (८६) इति

(७६) लघु रामायणम्, २।७।३५ ।

-(८०) तदेव, १।२।८, २।२।२६—३१ ; अधस्तादनुक्रमणिका, ४८ । (८१)

सैव, १० । (८२) लघु रामायणम्, १।२।४ । (८३) तदेव, २।७।२२-२३ ।

(८४) तदेव, ६।१६।१८ । (८५) तदेव, २।२।४५ । (८६) तदेव, ३।५।२८ ।

इन्द्रेण,

‘तु दिव्यीशः सुहृदो मे ददन् भरतां गच्छन्...’

महाभारतम्, महा-भारतम्, ब्रह्मायामिषं शास्त्रम्’ (८०) इति

ब्रह्मणा,

‘मामृत-पयो रघु-पते तं ददन्त्यात्मनाम-भम्,

ममर्ष-राज-प्रतिभम्, तं विदुत-पौरुषम्’ (८८) इति

चित्तरथेन घोषमापि अवतार-चादं बाधते, प्रधानस्थेतरत्व-प्राप्ति-
प्रसङ्गात् । न रामे विष्णुत्व-कल्पना कथमपि सम्भवति ।
स हि महा-भागो मानव-साधारणेनाभिसन्धिसुख्योगं
चेष्टां चिन्तां भावं च साधारणी-चकार । यदि रामो
शास्त्रार्थेन सर्वज्ञस्य विष्णोरवतारो ऽभविष्यत्, तर्हि नृते
दृग्गर्धे,

‘तु. भू. भाग. विष्णु मे ऽभद ददरणां समागतः’ (८८) इति

स भरतं नावदिष्यत्, अपहृतायां च वैदेहां

‘दधे मे मद्-पुत्रं यः, माता-प्राप्त-जतंगिर्यो,

म-कान्त-वर्णः, रामो ब्रह्मिणोन् मुह-मन्त्र-प्रदाः’ (८०) इति

वान्मयीकिर्नाविष्यत्, लघुप्रणय

‘तत् न न जानमे रघो देवाग्रापहता प्रिया’ (८१) इति

हनुमन्तं नाकथयिष्यत् ।

नापचीयते राम-चरितम् अवतारत्व-प्रतिपादकानां श्लोकानां
यर्जने ऽपि, न चाख्यान-वस्तु तथा-विधानां सर्गाणाम् ।

(८०) तदेव, २१११२८—२९ । (८८) तदेव, २१११२८ । (८८) तदेव,

२१११२८ । (८०) तदेव, २११२८ । (८१) तदेव, २११२८ ।

न हि ते श्लोकाः सर्गाश्च ग्रन्थस्याङ्गत्वमापद्यन्ते, समन्वया-
भावात् ।

‘तौ तु प्रज्वलितैर्वाणैरर्दितौ मर्म-मदिभिः

निपेततुर् सहेवासौ जगत्यां जगती-पती’ (८२) इति च

अवतार-वादेन विरुध्यते । न हि राक्षस-शर-घातेन सर्व-
शक्तेर्विष्णोः प्राकृतस्येव समर-क्षेत्रे मृत-कल्पो भूत्वा शयनं
कथमपि प्रत्ययमर्हति । ब्रह्मेन्द्र-सहाय एव रामो रावणं
जघानेति (८३) च तस्य प्रधान-देवत्वं निरस्यति । सीता च
शर-बन्धे विललाप, ह्रुवती भर्तुर् दुर्निवार-शस्त्र-सहायत्वम् अ-
मोघ-शस्त्रत्वं च तस्य दृष्ट-शत्रु-जये, दुरतिक्रमत्वं कृतान्तस्य,
‘सामर्थ्यं च कालस्य कर्म-फल-प्रदाने, न सकृदपि पत्युर्विष्णु-
त्वम् । सीता ऽपि रामं मानुष इति वुवुधे ।

‘श्रीमथावतने विष्णोः शिष्ये नर-वरात्मजः,....

तुष्टाव प्रयतयैव प्रणम्य सधु-सूदनम्’ (८४) इति

विष्णुम्,

‘उपास्य सानुजः सूर्यमुख्यत्वं सह सीतया’ (८५) इति

सूर्यश्चोपासीनो रामो मनुष्य एव । न हि विष्णुर्विष्णु-
सुपास्ते सूर्यं वा ।

‘हविर्हुत्वा च देवेभ्यः पिबेभ्यसदनन्तरम्’ (८६) इत्यादि

‘तर्पयित्वा तु विधिषत् पितॄन् देवांश्च राधवः’ (८७) इत्यादि च

रामस्य क्षत्र-साधारणत्वं ख्यापयति, हवनस्य तर्पणस्य चामरे-
ष्वनुपपत्तेः ।

(८२) तदेव, ६।२।३० । (८३) तदेव, ६।१।३४, २८ । (८४) तदेव, २।३।१, ४ ।

(८५) तदेव, ३।६।३७ । (८६) तदेव, २।१।३७ । (८७) तदेव, ३।६।३७ ।

स्तोत्रं जेगोः पूर्वं परं वा रामो ऽवतारो बभूव । यदुक्तं
भासेन तदुत्तर-द्वितीय-शतके,

‘शङ्ख-धीर-वपुः इरा तत-दुर्गे नाया तु मारायणम्,

वेतासां ति-पद-विंति-पि-भुवमौ विष्णुः सुवर्ण-प्रभः,

दूरा-गताम-निभः स रायण-वधु रामो युगे दापरं,

नि- येः इत्यम-सिद्धिः कलि-गुर्ग, वः पातु दामीदगः’ (२८) इति ।

प्राकृत-वचनानि समालोच्य कवेरस्य कनिष्क-सम-कालीनाद्
अवधोपात् स्तोत्रं कनीयस्त्वं वक्तुमर्हसि ।

नन्वमरेण विष्णु-नामसु यथा क्षणः, न तथा राम उदले-
ज्जीति, उच्यते, नानुज्जेशो ऽवानस्त्रित्वे प्रमाणम् । सत्यपि
हवतारं उपामक-विरलत्वेन प्रमिद-शब्दाभिधाने नाम्नो
ऽनुज्जेशः सभावति ।

चरितानि रामायणस्य भारतीयान्येव । इहैव तानि
सम्भूय प्रावर्धिषत । तदिच्छाकुमधिसुत्येषाम्भुक्ता ऋक्,

‘एतेऽङ्ग-रप तते देवान् मरायेधते दिवीष पच कृदयः’ (२९) इति ।

दशरथमधिसुत्य चाभ्युक्ता

‘चत्वारिंशद् दशरथस्य शोणाः सुहस्रस्थाये श्रेणिं नयन्ति’ (१००) इत्यादिः ।

(२८) शङ्ख-धीर-वपुः (चन्द्रमयन-संस्करणम्), इ. १ । शङ्ख-धीर-वपुः—देत-
कायः । (२९) चङ्ग-वेद-संहिता, १०।६।१८ । यस्य [जनपदस्य] इच्छाकुः [राजा]
देवान् (रयिमान्, धनवान्) मरायी (मारकः) [च सन्] व्रते (रक्षण-व्रते)
सर्पधते (स-वर्धते), [यस्य भुवमौ] दिवि (स्वर्ग-लोके) इव पच कृदयः (जनपदाः)
[नन्ति] । (१००) सैय, १।१२६।४ । दशरथस्य चत्वारिंशत् शोणाः (रक्त-
वर्णाः) [चन्द्राः] [गो-सूय-] सहस्रस्य अये [रथ-] श्रेणिं नयन्ति ।

रामञ्चाधिकृत्य

‘प्र तद् दुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्स’ (१०१) इत्यादिः ।

न त्वेते त्रयो राजानः स-कुलाः श्रूयन्ते । वाल्मीकिरेव
तानेक-वंशानकार्षीत् । सीता चादौ कृषेरधिदेवतासीत् ।
तदेते ऋचावभुक्ते—

‘अर्वाचौ सु-भगे, भव, सीते ; वन्दामहे त्वा,

यथा नः सुभगाससि, यथा नः सुफलाससि’ इति,

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु, तां पूषा तु यच्छतु ;

सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम्’ इति च (१०२) ।

सैव गच्छति काले प्रजापतेर् दुहिता भूत्वा सीमं पतित्वेन वव्रे ।
तथा हि,—

‘अथ ह सीता सावित्री सीमं राजानं चकमे । अहामु स चकमे । सा ह
पितरं प्रजापतिमुपससार । तं हीवाच, “नमस्ते अस्तु, भगवः । उप त्वा यानि ।
प्र त्वा पथे । सीमं वै राजानं कामये । अहामु स कामयत” इति । तस्या च
ह स्यागरमलङ्कारं कल्पयित्वा, दश-हीतारं पुरस्ताद् व्याख्याय, चतुर्हीतारं दक्षिणतः,

(१०१) सैव, १०।१३।१४ । दुःशीमे पृथवाने वेने असुरे (बलवति) रामे मघवत्स
(वनवत्स) [च] तत् [सीते] प्रवोचम् (प्र-ब्रवाणि) ।

(१०२) सैव, ४।१७।६, ७ । [हे] सु-भगे सीते. त्वम् अर्वाचौ (अग्निमुखी)
भव ; यथा नः (अस्मभ्यम्) सुभगाससि (सु-भगा भवसि, सीमाग्न-दायिनी भवसि),
यथा नः सुफलाससि (सु-फल-दायिनी भवसि), तथा त्वा वन्दामहे । इन्द्रः सीतां
निगृह्णातु (गृह्णातु), पूषा तां अयच्छतु (नियमयतु, परिचालयतु) ; सा पयस्वती
(उदकवती) [सती] उत्तरामुत्तरां समाम् (उत्तरमुत्तरं संवत्सरम्) नः (अस्मभ्यम्)
[अस्म्यम्] दुहाम् (दुह्यात्, दोग्धु) ।

पञ्च-हीतारं पञ्चान्, पञ्च-हीतारमुपहरतः, मन्त्र-हीतारमुपरिहृतान्, सम्भारिष पवित्रिष्य
मूर्तिः इत्युक्तं पाणिनी, २.३.३३ । तां प्रीष्टीत्यांवाप, उप मा पतन्वेति । तं हीयाप
भीतान् न जायते । एतन्मन्त्राणां यथे पाणिनीति । तस्या उ ९ तौन् वेदान्
मदये । तस्याऽ ७ भिर्योः कीदृशं दारयते । इति । (१०१)

अथ स्यागर-पिटेनालङ्करणं रामायणे ऽनसूया-दत्तेनाङ्क-
रागेण यत् भूषणं वर्धते (१०४) तस्य पूर्वाभास एव । गृह्य-
सूत्रेऽप्येव सौता इन्द्र-पत्नी भूत्वा नारी-जनोचित-कल्याण-
गुण-गणान्कुरीति पत्या सह पूज्यते ; तस्या गोप्तारस्य प्रधर्षण-
सम्भावनाया सर्वास्त्रेय दिक्षु समाह्वयन्ते । तथा हि,—

‘इति श्रीः पद्मिनी विद्या’ यथा अभिरामाः,

तद्विद्वद्भक्त्याह—मित्रा नः सन्तु वृतयः—आह !

यन्मै शिर्षिदुषेनितमग्निम् कर्मणि, प्रम-८८.

तस्मिन् मये मनुष्यतां लीयतः शरदः शतं—म्यादा ।

साङ्गिभूमिभिर्निर्मितैः शैलैः श्रीः पञ्चमिहायतु—स्वाहा !

मन्त्रा भाः वैदिक-ग्रन्थिक्रमात् अतिभवंति कर्मणाम्,

કચ્છ-વહીવટી ક્ષેત્રોની સીમા—

मा नै नष्टपायिनां भूयान् कर्मणि कर्मणि—माहा !

अद्यावती भोगतो मयुक्तान्तो दिमतिं या प्राप्ति-भूतो च तन्निता,

ममसावित्रीगुरुगमनिन् कर्मगुरुपदये भुवा—

मा मे लज्जयाग्निमी भूयात्—स्वाहा ! इति ॥ ६ ॥

(१०६) तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्, २।३।१०। इति अकुरुत—स्व-मुष्टि-मध्ये
 गोपयामास । म्यागरः—कश्चित् मुगन्वि-द्रव्य-विशेषः । दश-हीतारं पुरस्तात्
 व्याख्याय, A.C.—पूर्वादि-दिक्षु दश-हीवादि-मन्त्रान् पठित्वा, B.C. सम्भारैश्च
 दक्षिभिश्च—सम्भार-मन्त्रैः द्वे-पक्षी-मन्त्रैश्च अभिमन्त्रितेन म्यागर-पिष्टेन । भीगन्तु
 न दातव्य—मर्षदा भोगं करिष्यामीति मे प्रतिज्ञावोदि ।

(१०४) लघु रामायणम्, ३।१।२६—२५।

‘पुरस्ताद् ये त आसते सु-धन्वानी निषङ्गिणः,

ते त्वा पुरस्ताद् गोपायन्त्व-प्रमत्ता अनपायिनो !—

नम एषां करोम्यहं, बलिभेभ्यो हरामीमम्’ इति ॥ १३ ॥

‘अथ दक्षिणतो ऽ-निमिषा वर्मिण आसते,

ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्व-प्रमत्ता अनपायिनो !—

नम एषां करोम्यहं, बलिभेभ्यो हरामीमम्’ इति ॥ १४ ॥

‘अथ पश्चाद् आशुवः प्रभुवो मूर्तिभूमिः पाणिः गनदुरिः,

ते त्वा पश्चाद् गोपायन्त्व-प्रमत्ता अनपायिनो !—

नम एषां करोम्यहं, बलिभेभ्यो हरामीमम्’ इति ॥ १५ ॥

‘अथोत्तरतो भीमा वायु-समा जवे,

ते लोत्तरतः क्षिप्ते खले गृहे ऽध्वनि गोपायन्त्व-प्रमत्ता अनपायिनो !—

नम एषां करोम्यहं, बलिभेभ्यो हरामीमम्’ इति ॥ १६ ॥ (१०५)

इह खल्विन्द्रो रामस्य, इन्द्र-पत्नी च राम-पत्न्याः प्रथम-रूप-
मेव भाति, सीता-शत्रवो राजसानां च । इन्द्र-प्रसङ्गेनात्र इन्द्र-

(१०५) पारस्कर-गृह्य-सूत्रम्, २।६।६, १३—१६। ६। द्युभिः—रान्तिभिः । हेतयः—वज्रादीनि आयुधानि । उपेक्षितम्—प्राप्तुमिष्टम् । समध्यताम्—सन्ततिं प्राप्ताम् । सम्पत्तिः—धनाद्युपचयः । भूतिः—ऐश्वर्यम् । भूमिः—आचयः । वृष्टिः—[पभीष्ट-] वर्षणम् । ज्यैष्ठम्—ज्यैष्ठलम् । त्रैष्ठम्—त्रैष्ठलम्, सर्वोपकारित्वम् । त्रीः—प्रतिष्ठा-सम्पत्त्यादिः । प्रणाम्—सन्ततिम्, पुत्रादिकम् । भावे—सदृ-भावे । अन्न-पायिनी—खाद्यादि-वृद्धि-कारिणी । अन्नावती—अन्ना विद्यन्ते अस्याम् इति (दीर्घ-स्फान्दसः) । मृदतम्—मधुर-वाक्यम् । खल-मालिनी—खले (धान्य-राशि-स्थाने) मालते (जीमते) इति । पुत्रा—स्थिरा । अनपायिनी—दुःख-ध्वंसिनी । १३। [हे सीते], सु-धन्वानः—शीमन-धनुमन्तः । निषङ्गिणः—स-तूणीराः । पुरस्तात्—पूर्व-भागे । आसते—तिष्ठन्ति । पुरस्तात्—पार्श्वादिशि । गोपायन्तु—रक्षन्तु । अ-प्रमत्ताः—सावधानाः । अनपायिनः—कष्ट-हराः । १४। अ-निमिषाः—निमेषम-कुर्वाणाः । वर्मिणः—सन्नद्धाः । १५। पश्चाद्—पश्चिमांशं दिशि । आ-शुवः—समन्ताद् भवाः । प्र-भुवः—प्रकर्षण-भवाः । मूर्तिः &c.—मूर्त्यादि-नामानः ।

शत्रुरिति नाम्ना प्रसिद्धो हवः स्मृतिमायाति (१०६),
रामायण-बीजमिव सरमोपाख्यानं च (१०७), पण्य इन्द्रस्य गा
अपहृत्याति-दूरं गिरि-दुर्गं वध्नन्ति, सरमा नाम शनी चेन्द्रा-
ज्ञया रमामुत्तीर्य दुर्गमधिगम्य पत्नीन् गाः प्रार्थयति, विफल-
मनो-रथा मत्तौ प्रतिनिवर्तते च ; तत इन्द्रः स-वली ऽभिनिर्याय
पणि-दुर्गे दारयित्वा गा उडरतीति । किञ्च, इन्द्र-पत्नी भू-तल-
स्या भवति, राम-पत्न्यापि भू-तलादुत्थिता (१०८) भू-तलमेव
प्रविशति (१०९) । अपरञ्च, मन्ति मरुत इन्द्रस्य सहायाः,
मरुतिरपि भयति महायो रामस्य ।

अथ कदा नाम रामायणं व्यरचि ? आलोच्यते । आर्याः
खलु रामायण-काले वैदिक-देव-प्रधान-वाहु-देव-वादिन आसन्
(११०) । न, यदा वैराग्य-युगे शैव-युगे वा, एकेश्वर-वादिनः ।
इदं खलु रामायणस्य अति-प्राचीनत्वं प्रमाणम् । शाखा-
वाङ्मयादपि रामायणस्यातिप्राचीनत्वमनुमीयते । गच्छति हि
मन्त्र्येव काले देगे देगे प्रचरती ग्रन्थस्य पाठ-भेद-वाङ्मयेन
शाखासु विभागः सम्पद्यते । रामो वै अयोध्यातो लङ्कां
गच्छन् न कचिज्जनपदं गृहं वापश्यत् । तदायोध्यां लङ्कां
चान्तरा सु-विस्तृतो देशो ऽ-प्रहृत एव आसीत् । अतो ऽप्यव-
गम्यते रामायणमति-प्राचीनमिति । रामायणे खलु
जल-मल्लिनयोः, वनारण्य-काननानां, क्वचित् सहोदधि-

(१०६) ऋग्वेद-संज्ञिता, १।३।१६, लघु-रामायणम्, ६।५।४६, ६।७।५ ।
(१०७) ऋग्वेद-संज्ञिता, १०।१०८ । (१०८) लघु रामायणम्, १।४।१३ ।
(१०९) तद्वैय, ७।१।१३१ । (११०) तद्वैय, ६।७।६, २।२।१२८—३१, २।१८।३० ;
२।७।१, ४ ; ३।६।३० ।

सागरयोश्च भिन्नार्थत्वमुपलभ्यते । अमरस्तु समर्थत्वं वाचयति ।
अतो ऽपि आदि-काव्यस्य अति-प्राचीनत्वम् अनुमातव्यम् ।
'काव्यायनी-पुत्रः खलु ज्ञान-प्रस्थानं विरचयामास । तस्य
हि महा-विभाषा नाम टीका जैशूत्तर-द्वितीय-गतकात्
प्रागेव प्रणिन्ये इति पुरा-विदो मन्यन्ते (१११) । तत्र
वै रामायणं द्वादश-सहस्र-श्लोकमयं मौता-हरण-तद्गुहरण-राम-
प्रत्यागमनात्मकं चोच्यते । तस्मात् जैशूत्तर-प्रथम-गतके
तदासीदिति गम्यते । तस्मिन्नेव शतके अश्वघोषः

'वाल्मीकि-नादयः ससर्जं पद्यं जयन्त्य यमं अवमो मरुर्ध्रिः' (११२) इति.

'त्वानरण्ये परित्यज्य सुमित इव राघवम्' (११३) इति.

'मुनीष्वपि वापि नागरी जनः पुरा रथं दामरदेरिवागतं' (११४) इति.

'यथा वन-स्थः सप्त-वामदेवो रामः दिदृक्षुर्मुनिरीर्यजैः' (११५) इति.

'तथा महीं विप्रकृतामनार्यैस्तपी-वगादेन्य ररथ रामः' (११६) इति च

वदन् वाल्मीकिरादि-कवित्वं रामायण-तदितर-रामोपाख्या-
नयोरस्तित्वं च कीर्तयति । जैशूत्तर-द्वितीय-शतके
भासो नाम कविः अवतार इति रामं (११७) 'गृष्ट मत्यम्'
इति च रामायणमभिधत्ते (११८) । प्राचीनत्वं गत एव
रामायणे रामस्यावतारत्व-प्राप्तेः जैशूत्तर-द्वितीय-शतके ऽपि
रामायणं प्राचीनमवर्ततेति सन्तव्यम् । रामायणस्य नाटकी-

(१११) जा. र. ए. सी., १६०७, पृ. ६६ । (११२) बुद्ध-चरितम्, १।४८ ।
(११३) तदेव, ६।३६ । सु-मित्रः—[रामायणे] स-मन्तः । (११४) तदेव,
८।८ । (११५) तदेव, ६।६ । श्रीरक्षेत्रः—अगम्यः । (११६) तदेव, ६।५६ ।
(११७) उपरिष्ठान् १।४० पृष्ठं द्रष्टव्यम् । (११८) अविमारकम् (अमरप्रथम-
संस्करणम्), पृ. १६-१७ ।

करणं सु-प्राचीने महा-भारत-परिशिष्टे ऽपि स्मर्यते । तदुक्तम्,

‘रामायणं महा-काव्यसूत्रेण’ पाटली-कृतम्—

इत्यु विष्णोर-मेषः राष्ट्रसेन्द्र-वर्धनस्य’ (११८) इति ।

बौद्ध-जैन-यवन-साहित्येषु तथा पातञ्जले महा-भाष्ये अयोध्या-
माकेतमुच्यते (१२०) । रामायणे तु अयोध्येति प्राचीनतरं
नामैव दृश्यते (१२१) । महा-भाष्यं जेश्-पूर्व-द्वितीय-शतके
व्यलेखीति पुरा-विदो वदन्ति (१२२) । तस्मात् ततः पूर्वं
रामायणमासीदिति निश्चयः मङ्गच्छते । जेश्-पूर्व-चतुर्थ-
शतके सेकेन्द्र-नाहस्य मिश्र-मन्तरण-काले भारतवर्षे नार्या
क्षेत्र-भर्तुरनुगमनं प्राचीनाचार एवासीदिति यवन-लिपिभ्यो
ऽयमव्यत (१२३) । रामायणे तु सृतेष्वपि बहुषु आर्य-
वानर-राक्षसेषु नैकापि भार्या पतिमनुगच्छतीति सेकेन्द्र-
काले रामायणं प्राचीनमेवासीदिति गम्यते । रामायण-
काले आर्योक्तस्यपि कोशल-केकय-वैशाल-विदेहादिषु बहुषु
स्वत्यायतन-राज्येषु विभक्तमासीत्, का कथा दक्षिणापथस्य ?
जेश्-पूर्व-चतुर्थ-शतके यन् महा-साम्राज्यं पाटली-पुत्रमाश्रित्यो-
द्भूय, रामायणे तस्याभासोऽपि नास्ति । अतो ऽपि निश्चीयते,
रामायणं जेश्-पूर्व-चतुर्थ-शतकात् प्रागेवोदपद्यतेति । यदा
सुगतः परिनिर्वाणं प्र-विशेत्, तदैव विजयो नाम राट्-राज-

(११८) हरिवंशः (मुद्रया मुद्रिणः, १८८५), २८११६ । (१२०) साक्यजिनेष्
दिष्टरि षष् सानम्भट्ट डिटारिचार, पृ. ३०८ । (१२१) ‘रामे राजीव-ताम्राक्षे
साक्षितं पुनरागते’ (लघु रामायणम्, २।१४।३४) इति श्लोकार्थः प्रसिद्ध एवेति बोध्यः ।
साकेत-शब्दस्य रामायणे ऽन्यादर्थनात् । (१२२) साक्यजिनेष् हि, सा, जि, पृ.
४३१ । (१२३) चिकिष्म् रामायण, १, इन्द्रोडाक्षम्, पृ. २३ ।

मूलो भवति । ननु यवन-ग्रन्थेषु, प्राचीन-बौद्ध-शास्त्रेषु, परित्राजः फाहियानः प्रबन्धे च रामायणं नोदलेखीति, अत्रोच्यते, नानुल्लेखो ऽत्रानस्तित्वे प्रमाणम् । न यवना भारतीय-साहित्यानि व्यवारिषुः ज्ञानाभावात् । तथा चादौ शास्त्रत्वाभावात् रामायणं नामंसत बौद्धाः । फाहियां च बौद्धानि विहार-चैत्य-पुरोहित-स्मृति-मत-नास्तिक्यानि वर्णयन् रामायणं नोदलेखीत्, सम्बन्धाभावात् । प्रथमे युगे गायनस्य परे च लिपि-करस्येच्छया काले काले विषया अभिनवा रामायणं विविशुः । ग्रन्थे प्रक्षेप-बहुले पर-युग-सम्भव-विषयीलेख एव न तस्य पर-युग-सम्भूतत्वे प्रमाणम् । उक्तेनैव बौद्ध-विद्वेष एव रामायणस्य प्रयोजनमित्युक्तिः प्रत्युक्ता, बौद्ध-धर्म-तत्त्वमेव रामायणस्य सार इति यदुच्यते तदपि निरस्तम् ।

‘राक्षसाणां विना वैरं बधी, वीर, न युज्यते ;

अपराधाद्वै नापि हन्त्या राक्षसास्तथा’ (१२८) इति

सौता-वाक्यं प्रतिपक्षावलम्बनं वैदिक-धर्मं विवृणोति, न तथा-गतस्योपदेशं, सुगत-मते अ-हिंसायाः सार्वभौम-महा-व्रतत्वात् ।

केचिदाहुः, दशरथ-जातकं नाम सरलं स्वल्पायतनं च बौद्धम् आख्यानमाद्ययोध्या-काण्डयोर्मूलं, हमीरस इति आदौ च शेषस्येति । प्रथमं तावद् दशरथ-जातकमधिकृत्य पृच्छामः, कथं नाम प्राचीनम् अर्वाचीनादुत्पद्येत ? रामायणस्य सौगत-कालात् प्राग्-भवत्वं पूर्वमेव प्रादर्शि ; उत्तर-काल-भवत्वं च जातकानां शाक्य-सिंहस्य बुद्धत्व-प्राप्तेस्, तैरेव वर्ण्यते ।

रामायणादर्वाचीनत्वे दशरथ-जातकस्य, अपराख्यपि प्रमाणानि सन्ति । तथा हि, रामायणस्य रामो लक्ष्मणः सीता भरतश्च जातके राम-पण्डितो लक्ष्मण-कुमारः सीता-देवी भरत-कुमारश्च बभूवुः । एक-शब्दात्मकात् नाम्नो द्वि-शब्दात्मकस्य पराचीनत्वं साहित्ये वंशानुक्रमे च दृश्यते । एवमेव रामः पुराणादिषु (१३०) रघु-पतिः राम-भद्रो राम-चन्द्रः श्रीरामः श्री-राम-चन्द्रः रघु-नाथः रघु-वीरश्च सञ्ज्ञातः, सीता च नाटके (१३१) सीता-देवी । अपरं च, रामायणे रामो 'ददर्शोत्पत्य मातृणां सार्धं-सप्त-शतानि' (१३२), दशरथ-जातके तु राम-पण्डितस्य माता 'सोलसवत्स इत्यि-सहस्रनाम् जेष्ठिका अगमहेसि' आसीत् । अतीत-युग-भारत-साहित्येषु अति-वृत्तिर्यथोत्तरं वर्धमाना दृश्यते । अन्यच्च, रामायणस्य वङ्गीया शाखा राम-राज्य-काल-परिमाणं न निर्दिशति । प्रतीची उदीची च तं दश वर्ष-सहस्रानि (१३३), अवाची च दश वर्ष-सहस्राणि (१३४) एकादश वर्ष-सहस्राणि च (१३५) राज्यं कारयति । जातक-मते तु राम-पण्डितः 'सोलस वत्स-सहस्रानि धम्मेन रज्जं कारित्वा सग्न-पदं पूरेसि' । अनयाति-वृत्त्यातिशेते दशरथ-जातकं रामायणस्य सर्वा अपि शाखाः । अन्यच्च, रामायणे क्षत्र-राज-कुमारः पितुरङ्गीकारम-वितथं कर्तुम् अविस्तत-मना एव धनं

(१३०) पद्म-पुराणम्, ५।१।२, ८, १०, ३१ ; अध्यात्म-रामायणम् ; महा-वीर-चरितम्, १ ; उत्तर-चरितम्, १ ; हेम-चन्द्र-कृतं योग-शास्त्रम्, ४८. (१३१) उत्तर-चरितम्, २ । (१३२) लघु-रामायणम्, २।१४।४१-। (१३३) मुम्बयी-रामायणम्, ६।१२८।८५, १०४ । काशी-रामायणम्, १।१३० । (१३४) साक्षात्-रामायणम्, ६।१३१।१८१ । (१३५) तदेव, ६।१३१।१०२ ।

जगाम; जातके तु स एव अग्नि-खण्डमिव ज्वलन्नपि जीवत्यपि
 सतां रक्षितरि महा-राजे पितरि विमातुरात्मनो जीवित-
 हानिमाशङ्क्य वनं प्रस्थास्यमानो भ्रात्रा भगिन्या च रुदन्नेव
 प्रासादान्निश्चक्राम । दिग्विजयिनः क्षत्र-राज-कुमारस्य क्रमेण
 नारौ-भावापत्तिरुत्तर-चरितादिभ्यो ऽप्युपलभ्यते । अन्यच्च,
 जातके कूट-पत्रेण अग्र-महिष्याः स्वार्थ-सिद्धिराशङ्क्यते, रामायणे
 तु सत्यपि प्रयोजने पत्र-व्यवहारो न दृश्यते । वस्तुतस्तु केचिदा-
 चार्या बौद्ध-धर्म-तत्त्वानि व्याख्यातु-क्रामा ययान्यतो ऽन्याः
 कथास्तथा रामायणादपि व्यास-हेमचन्द्रादिवत् राम-कथाम्
 अग्रहीषुः । भिक्षु-धर्म-प्रभावेणैव स्वभाव-चञ्चलस्यापि जनस्य
 स्थित-प्रज्ञत्वमुत्पद्यते इति अनेन जातकेनोपदिश्यते । रामायण-
 वर्णितानामवाचामात्रमाणामार्पत्वाद् राम-परिणितो हिमवन्तं
 प्रास्थाप्यत । स-स्त्रीकस्य भिक्षु-धर्मे ऽधिकाराभावाच्च सीता-
 देवौ प्रथमं भगिन्यक्रियत, पश्चाद्, असम्पाद्यैव विवाहमन्तरा,
 अभिषेक-काले, आदित एव पत्नीति, अग्र-महिषी । श्लोको
 ऽपि रामायणादत्रोद्धृतः । रामायणाज्जातके जातकाद् रामा-
 यणे वेति संशये ब्रूमः,—आर्या-वृत्तमादिमै शौड-साहित्ये
 दृश्यते, न रामायण-भारतयोः । अनुष्टुप् तु रामायण-
 भारतयोर् वृत्तमस्ति, न पालि-साहित्यस्य । श्लोक-साम्ये
 रामायणादेव जातकस्य ग्रहणमनुमातव्यम्, न विपर्ययः,
 जातकस्याप्यनुष्टुभः संस्कृत-वृत्त-नियमानुवर्तनात्, व्यत्ययानां
 भाषान्तर-प्राप्ति-पाठ-विहति-कारणत्वाच्च (१३६) ।

दार-हरणं तदुद्धरणं च अरण्य-काण्डादौ युद्ध-काण्डान्ते रामायणे प्राधान्येन वर्ण्यते । हृत-दारोद्धरणार्थं युद्धमेवेलि-
आडो विषयः । अयोध्या-स्मार्टयोर, लङ्का-द्रयोः, रावण-पारिसोः,
राम-मेनेलाअसोः, सीता-हेलेन्योर, एगामेन्नो-सुग्रीवयोर,
नक्षत्र-पाद्रक्तसोर, हेक्टोर-इन्द्रजितोर, हनूमद्-आइआसोर,
आण्टोनोर-विभीषणयोर, नेष्टोर-जाम्बवतोश्च सारूप्यमस्ति ।
चय-स्याय प्रिआमसे हेलेनी, ग्रेलाय-गताय रामाय च
विभीषणो विपच-सेनापतीन् दर्शयति (१३७) । शत्रु-सेना-
पर्यवेक्षणमुभयोरैव काव्ययोरैक-विधमेव (१३८) । उभयत्रैव
मोहिनी तदर्थ-त्यक्त-जीवित-सेना-समक्षमाविर्भवति (१३९) ।
युयुत्सुना पत्न्या समागमो यथाण्डमाख्यास्तथा मन्दोदर्या अपि
दृश्यते (१४०) । वर्णन-रीतिरपि एक-विधैव । भगवदुदार-
देव-दिवा-रात्रि-वन-पर्वत-नदी-वाचि-पदानाम् उभयत्र बाहुल्य-
मस्ति । उभयत्रैव महत्युपमा विपुलं शब्द-चित्रं समुज्ज्वलयति ।
तस्मात् केचिद् (१४१) नृवन्ति इलिआडो रामायणमुदपा-
दीति, केचिच्च (१४२) रामायणादिलिआडिति ।

अत्र ब्रूमः,—जेश-पूर्वाष्टम-शतके इलिआट् समभावर्त-
तेति पुरा-विदो वदन्ति (१४३) । रामायणमपि षष्ठ-शतकाद्
अति-पूर्वमप्यासीदित्यवोचाम । अतो हयोरेतयोः कतरत् पूर्व-

(१३८) इलिआड् (डार्बेरम्मानुवादः), ३।२।१०—२०३ ; लघु रामायणम्, ६।५।१—१० । (१३८) तदेव, ६।१।८—११ ; इलिआड् (डार्बेः), ३।१०५—१८५ । (१३८) सैव, ३।१०५—२०३ ; लघु रामायणम्, ६।१६।१—१७ । (१४०) इलिआड् (डार्बेः), ६।४६०—५०१ ; लघु रामायणम्, ६।४।१५—३१ । (१४१) भट्ट-वेङ्कटादयः । (१४२) डिबन् क्रिसटोमस्, फोर्गे, लिले च । (१४३) नेल्सन्स्

तनमिति निश्चेतुं न शक्यते । पौर्वापर्य-निर्णयाभावे कार्य-
कारण-सम्बन्धः कथं निर्णीयते ? स चात्र नाशङ्कनीयः,
सारूप्यस्याकिञ्चित्-करत्वात् । दार-हरणं तदुद्धरणार्थं युद्धं
चादिमे समाजे साधारणमेव । स्थान-साम्यं वा किम् ?
नायोध्या स्फाटैव वर्ण्यते, न च लङ्का प्राचीर-वेष्टितापि द्रयिव
लक्ष्यते । चारित्र-साम्यं न गभीरम् । यदस्ति तत् मानव-
चित्त-साम्यादेवोद्भवति । न रावणः पारिस इवाभियोक्तारं
दृष्ट्वैव पलायाञ्चक्रे, न च प्रवृत्ते युद्धे ऽन्तः-पुरं प्रविश्य प्रियया
रेमे । राज-सभामागतामपि समरात् निवृत्तये ऽनुनयन्तीं
भार्यां प्रति तस्योक्तिर् लाक्षणिकैव,

‘महं याले रणाजिरम् ;

अन्तःपुराय गच्छ त्वं—सुखिनी भव, स-सुपा’ (१४४) इति ।

न मेनेलाञ्चा राम इव समरे ऽ-पराङ्मुखो ऽ-पराजेयो धर्म्य-युद्ध-
परायणः सती-पत्नीको धृष्ट-पत्नी-विमुखश्च । सत्यपि समाने
सीता-हेलेन्यो रूपे अस्ति तयोर् महदन्तरम् । हेलेनी रूप-
सुग्धा स्नेह्यैव पत्युरावासं हित्वा पर-पुरुषमनुजगाम, भार्येव
च तेन उवास ; भर्तुः स्मरणे ऽभिष्यन्दमानापि उपपत्ति-सह-
तायां ननन्द च (१४५) । सीता तु बलात्-कारेण ह्यता बलवतो
हर्तुर् बीभत्समाना लङ्कायामपि पतिमेव हृदयेनावलम्ब्य
तपसा कालं निनाय । सा सती, धुरि स्थिता च पति-देवता-
नाम् । हेलेनी, चरित्र-बल-हीना, रूपेणैव—अहो प्रभावो

एन्साइक्लोपिडिया—हीमार् । (१४४) लघु रामायणम्, ६।४।३१ । (१४५)
इतिषाड् (डा.), ३।४६४—५००, ५१८—५२० ।

मोहिन्याः ।—चरित्र-दीपं द्विपतः प्रशान्त-मनसो ज्ञान-वयो-
 हृदयान् नायकान् मन्त्रिणद्यापि मोहयामास चकर्ष च—निन्दि-
 तापि तैरनिच्छद्भिः प्राशस्यत (१४६) । आण्ड्रमाखी न हेले-
 नीव विजय-भागिनी । सा सीतेव निर्मला च निरवद्या च
 मधुर-प्रकृतियः सत्य-परायणा च पत्नी । नारी-जनोचित-
 कल्याण-गुण-गण एव तस्या आकर्षणम् । एतादृश्येव गृह-
 राज्ञीति पूज्यते । सापि सीता-समर्चं न प्रकाशते । अ-परि-
 मया खलु वैदेह्याः परार्थ-परता, अ-हेतुकः प्रणयो, विश्व-
 जन्या प्रीतिः, पवित्रो भावः, अपराजेयं निर्भीकत्वमविचलो
 विश्वासो, दुरतिक्रमा तेजस्विता च । एगामिन्नी समर-भूसौ
 सुग्रीव इव नाचचार । स हि नृत्य-भय-सन्तप्तो वि-जिगौषु-
 रप्यनेकगः ममरात् पलायितुमिवेष ; लक्ष्मणो ऽयोध्यायां राम-
 मनुगतो वन-वासे तस्य परिचारको लङ्कायां च प्रधान एव
 सहायो बभूव । न तथा पाद्रोक्ता मेनेलाश्रयः । हेक्टोर्-
 इन्द्रजितौ द्वौवैव प्रधानौ प्रतिपक्ष-नायकौ । समाहृत
 एव हन्ता, अ-समाप्ते ऽपि यज्ञे विजय-हेतौ, यथोचितं
 युयुधे इन्द्र-जित् ; हेक्टोस्तु, दुर्बल-चेता विश्वस्त-भीतश्च,
 एकाक्येव योद्धुं नगराद् बहिः स्थितो ऽपि, प्रतिपक्षं दृष्ट्वैव,
 श्येनमालोक्य कपीत इव, भीत-भीतः प्रतिबद्धे ऽपि नगर-
 प्रवेशे, आखिलेऽपः पलायमानस्, त्रिर् दाराय नगरं परितो
 वेगेन दधाव (१४७) । यवन-बल-भूत आङ्ग्रा दुर्जय-बलेन
 दानवानामपि सेनानीत्वम् आनर्ह । हनूमां स्तु तं बुद्ध्याति-

शिञ्जे । आण्टीनीः पर-दाराणां प्रत्यर्पणमुपदिशन्नपि न विभीषणवत् (१४८) विपक्षं शरणमगच्छत्, न च तमाश्रित्य स्व-जन-ध्वंसाय युयुधे । नास्ति रामायणे द्वयौश्वरः प्रिश्मामाः, यवन-बल-परित्राता आखिलेउः, चतुरो जम्बुक-वृत्तिः निप्र-हस्तो महा-भुजो अडौसेउय, न चेलिआडि धर्म-प्राणो भरतः, कुमन्विणी कुळा, चञ्चल-चित्ता कैकेयी, पितृ-वत्सलो यज्ञ-दत्तो वन्य-नर-पतिर्गुहो वा । मन्यरा-कैकेयीभ्यां विना न रामायणं समभूत्, विना चाखिलेउपा नेलिआड् । सति स्वतन्त्रे मेरु-दण्डे काव्यस्य सम्भव-स्वातन्त्र्यं वि-भाव्यम् । वर्णन-सादृश्यादीन्यपि मानव-चित्तैकत्व-सम्भूतानि ।

अन्यदप्यस्ति महदन्तरमिलिआड्-रामायणयोः । पारि-वारिकः सामाजिकः सामरिकश्च धर्मः संस्थाप्यते रामायणेन, इलिआडा तु जाति-धर्मो देश-धर्मः समर-शास्त्रं च । पातिव्रत्यमेव रामायणे प्राधान्येन कीर्त्यते, तत्त्विलिआडि धर्म इति नास्त्येव । विवाह-विधिः पवित्रो ऽ-लङ्घनीयश्चेति मन्यमानो ऽपि हभीरा व्यभिचारं पातित्य-हेतुं नावोचत् । प्रकाशं पर-व्यसनिन्यपि हेलेनी यवनेषु द्रोजानेषु वा न वचनीया बभूव । तां मेनेलाआ निर्विचारं निष्प्रायश्चित्तं च पुनर्ग्रहीतुमाजग्राह । अत्र यावनिकमाख्यानमपि इलि-आडा संवदति, थाक्की-प्रदेशाधिपो द्वि-भार्यः पोल्टिर, अनुरद्धो-ऽपि योद्धुमनिच्छन्, युद्धं मा भूदिति एकां भार्यां पारिसे ऽपरां च मेनेलाआसे दातुमुत्सेहे इति । रामायणे देवो ऽपि व्यभि-

चरन् दण्ड्यते (१४८) । पारिवारिक-बन्धनं त्वलिश्राडि
दृढमित्युपलभ्यते । रामायणे तत् काष्ठां प्राप्तम् । सौभ्रातॄन् ।
पत्नी-प्रेमापत्य-स्नेहश्च यथा रामायणे तथेलिश्राड्यपि । कृपा-
समुत्था भ्रातृ-प्रणयिनी-दोषोपेक्षा दुष्टं भ्रातरं प्रति घृणा-
संमिश्रा दया चेतिश्राड्यस्ति, रामायणे तु शास्त्रे न सम्भवति ।
पितृ-भक्तिः मत्स्य-परायणता च रामायणस्य वैशिष्ट्यिकी ।
आतिथ्यं बन्धुत्वं च रामायणे दृश्यते, यथा गुह-भरद्वाजात्रि-
मंवादिषु । इतिश्राडि तु ते बन्धने दुष्कृत्ये एव । पितामहं
प्रति पितामहस्यातिथ्यं बन्धुत्वं च संस्मृत्य यवन-सेना-पती
रणाङ्गन एव युद्धं हित्वा वर्मणो वर्मं प्रत्ययच्छत् (१५०) ।
मथ्यायं पाद्वक्त्रं निहतं श्रुत्वा आग्निलेउर् भूमौ न्यपतत्, केशा-
नुत्पाटयामास, शिरसि रेणु-राशीन् निचिक्षेप, कृष्णेन च भस्मना
मङ्गार्हाम्बराणि विवर्णतां निनाय (१५१) ; यावच्च बन्धु-
घातकं न जघान, न पस्पर्श तावदन्न-जलम् । विकल्पिनी
रसना हमीरसो वीराणां राक्षसानां च, मनाक् रामादीनाम्
अपि । रामादयः करुण-हृदयाः, शारीर-क्लेश-सहा, मृत्यु-
भय-विहीनाश्च । शारीर-क्लेशस्यासहत्वं, उच्चैः कातरोक्त्या
तस्य प्रकाशनं, शत्रुं प्रति निष्ठुरता वर्वरता च यथा हमीरसो
वीर्यु, न तथा राक्षसेष्वपि दृश्यते । तेषां मृत्यु-भयं राक्षसेषु
नास्त्येव । द्रोज्ञान-सेना-पतिर् हेक्टीर् सहा-वीरो ऽपि,
आग्निलेउपं दृष्ट्वैव पलायाञ्चक्रे । न हि हमीरसो वीर्यु बल-

(१४८) रामायणम् (वक्षीयम्), १४८।२५—२८ ।

(१५०) इतिश्राडि (भावे), ६।२५१—२०८ । (१५१) सैव, १८।२६—३० ।

वत्तरं शत्रुं दृष्ट्वा महतो ऽपि पलायनम-कीर्त्ति-करमासीत् ।
निर्भीकास्तु योध-मुख्या वाल्मीकीः । न हि कश्चित् चत-सेना-नीः
प्रधान-वानर-सेना-नीर् वा बलवदाहतो ऽपि पलायामास ।
रावणो, रामेण हत-मान-दर्पो, युद्धान्त एव समराङ्गनादपससार ।

इन्द्र-जितं, समरे ऽदृश्यमानं, प्रहर्तुं वारयितुं चाशक्तेन
लक्ष्मणेन, 'ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्व-रक्षसाम्' इत्युक्तो
रामस्तं विग्रहवान् धर्म इवोवाच,—

‘एकस्य रक्षसो ह्येतोः पृथिव्यां सर्व-राक्षसान्—

अयुज्यमानान् प्रच्छन्नान् प्राञ्जलीन् समुपस्थितान्

पलायमानान् सुप्तान् च—न त्वं तान् हन्तुमर्हसि’ (१५२) इति ।

ततो ऽचिरात् समर-धर्म-परत्वादेव भ्रातरौ, शर-बन्ध-बद्धौ,
मेदिन्यां व्यशयाताम् । शक्ति-निर्भिन्ने लक्ष्मणे रामो रावणं,
स्व-शर-घातेन हत-मान-दर्पं, परिश्रान्तमिवोपलभ्य नि-जगाद,—

कृतं त्वया कर्म महत् सु-दुष्करं हत-प्रवीरस्य कृतस्त्वयाहम् ।

तस्मात् परिश्रान्तमिव प्र-पश्यन् न त्वां शरैर् मृत्यु-पथं नयामि’ (१५३) इति ।

ततो रामानुजयैव रावणः समराङ्गनादपससार । निहते च
रावणे,

‘सत्-कारः क्रियतां धातुः स्त्री-गणः परिसान्द्रताम्’ (१५४) इति

रामादेशेनैव तस्य सत्-कारः प्रवहते । ऐतिहासिक-युगे ऽपि
रामाहतं धर्म्यमेव युद्धं समाद्रियत । मेगास्थेनीर्-विवरणमत्र
प्रमाणं (१५५), सोमनाथ-युद्धादि च । इतिआडि तु सर्वं विप-

(१५२) लक्ष्मणायणम्, ६।२।२४—२६ । (१५३) तदेव, ६।५।४८ । (१५४)
तदेव, ६।१।५।१ । (१५५) रजनौकालेन मेगास्थेनीस्, पृ. १२६, १२७ ।

रीतं वर्तते । पाद्रक्तसद्वयद्वारात् प्रतिनिवर्तमानस्य शिरस्त्राणं
वर्मं चोन्मुमोच शक्तिं च व्यग्रणात् माययापलोः, पृष्ठतश्चाजघान
तम् एउफर्वाः । ततस्तं हेक्टोः शक्त्या निर्भिद्य भूमौ पातयित्वा
सोल्लासमुवाच,—

‘से डे द्’ एन्याडे गुपेस् एडग्टाड् (१५६)—

‘त्वां खादेशाय गृह्णन्’ इति ।

निहतं च पाद्रक्तसि सखा आखिलेडः समर-भूमावव-
ततार । त्रिर् हेक्टोस्तस्मात् पलायमानो नगरं परितो दधाव,
त्रिरेव आखिलेडस् तं द्वाराद् यवन-सेनाभिमुखं विद्रावयामास ।
हेक्टोर्, भ्रातृ-रूपिण्या आधीन्या सृष्टा समाश्लासितः,
प्रत्यावृत्त्याखिलेडपमुवाच, ‘आवयोरेकतरः खलु मरिष्यति ;
तत् समयः क्रियताम्, मृतस्य देहः सत्काराय स्व-जनेभ्यो
दास्यते’ इति । आखिलेडः प्रत्युवाच, ‘मैवं वद—

‘हीम् पाउक् एटि लेषाउसि काड् आण्ड्रासिन् हर्किषा पिटा,

पाउडे लुकड् टे काड् आणेन् हसफणा शुभन् एखाउसिन्’ (१५७)—

‘समयो हि न सिंहस्य समं नरेण तिष्ठति ;

न वृकाणां च मेपाणां शायकैरसि वन्मुता’ इति ।

अथ हेक्टोर् शक्त्या निर्भिद्य भूमौ पातयित्वाखिलेडश्चैः
सोल्लासं प्रतिजज्ञे,—

(१५६) इलिषाउम्, १६।८३६ । से (त्वाम्) टे (च) डे (तु) गुपेस्
(गृह्णाः) एन्याडे (अत्र स्थाने) एडग्टाड् (संचयिष्यन्ति) । गीक्-वचनानि
प्रदर्शिताङ्गानुवाद-मूलानि अष्टादशतुरोधात् अनुजीन औमता रजनी-कालेन मूलिडिषाडो
निष्कृष्टानि । (१५७) इलिषाउम्, २२।२६२-३ । हीस् (यथा) लेषाउसि
(सिद्धिभ्यः) आण्ड्रासिन् (नरेभ्यः काड् (च (नर-सिंहयोरित्यर्थः) पिटा

‘सि मेन् कूनेस् ईड्’ अइचीनइ

हेल्कीसाउस् ‘आइकीस्’ (१५८) —

‘त्वां तु श्वानश्च गृध्राश्च क्लृप्तान्त्यपमत्तं खलु’ इति ।

यवना भू-पतितमचेतनं च वीरं परिहृत्यायुधैर् भेत्तुमारिभिरे ।
ततस्तमाखिलेडः पाणिर्-रन्ध्र-गतेन रज्जुना रथे बद्धा, बलवता
घर्षणेन रेणु-मेघसुतक्षिपन्तं, प्राकारात् शोचतोः पित्रोः
समञ्जमेव, वेगेन नौ-साधनं चकर्ष, प्राप्य च तत् पाद्रक्लसः
खट्वायाः पुरो रेणुष्वेव शुनक-गृध्रभ्यो निचिक्षेप ; पाद्रक्लस-
स्तुप्तये च द्वादश बन्धन-स्थान् द्रोजान-युवकान् हत्वा तस्य
चितायां स्थापयामास । द्वादश दिवसांश्च आखिलेडः अहन्यहनि
प्रातरुत्थाय हेक्टोरः शवं रथे बद्धा त्रिः पाद्रक्लसञ्चितां परितो
वेगेन चकर्ष । अहह ! दुर्लभा खल्वीदृशी निष्ठुर-बर्बरता
बर्बराधमेष्वपि । देवा रामायणस्य हितैषिण ऋद्धि-
दातारो धर्माधीनाश्च, प्रायेण सत्य-परायणा धर्म-गोप्तास्त्रापि ।
न ते हामीरसा इव पान-भोजन-वशा अनुगत-जन-सर्वस्वा नर-
क्लेश-दर्शन-ज-सुख-परायणा वा । हामीरो-देवानामौर्ध्वा, क्रोधः
प्रतिहिंसा, न्याय-विमुखत्वं, प्रवञ्चना, अनुगत-जन-प्रियत्वेन
रण-व्यतीहारश्च नैव सन्ति तेषु । ‘इन्द्रः प्रेषयामास रामाय
रथं मातलि-सारथिम्’ (१५९) । साधूनां परित्राणं दुष्कृतां

(विवक्षितः) हर्किन्ना (वन् ; सन्विः) आउक् (न) एटि (अस्ति), आउडे (न
चापि) लूकइ (क्काः) टे (च) आणैस् (मेघ-शवकाः) काइ (च) इसप्रणा
(सम-प्रार्ण) युमन् (चित्तं) सख्यमित्यर्थः) एखाउसिन् (रचन्ति) । (१५८) इलि-
आउस्, २२।३३५-६ । सि (त्वां) मेन् (तु) कूनेस् (श्वानः, शुनकाः, कुकुराः) अइचीनइ
(गृध्राः) ईडे (च) आइकीस् (अपमत्तं, सापमानं) हेल्कीसाउसि (क्लृप्तास्ति) ।
(१५९) लघु रामायणम्, ६।१३।४ ।

विनाशश्चात्र प्रयोजनं बभूवतुः । इलिआडि धर्माधर्म-निरपेक्ष
आश्रित-जनोपकार एव देवानां प्रयोजनत्वेनोपलभ्यते ।
पारिसं, हन्द्-युद्धे विजित्य मेनेलाआसा नीयमानं, माययापहृत्य,
आप्रोडिटी द्रोजान-यवनयोर् नियमं वितथमकरोत्, प्रवर्तया-
मास च तद् वार्षिकं लोम-हर्षणं 'सर्वलोक-भयङ्करं' महा-
युद्धं येन राजधानी स-बल-वाहना भस्मी-बभूव मन्त्रु-
द्याखिलेः-प्रसुखा दिग्विजयिनो यवन-वीराः । वरुणो
महति तृतीये युद्धे आहत-पराजित-पलायित-विध्वस्तान्
यवनान् समाहृत्योज्जीवयन् पुनर्जयाय समरे प्रवर्तयामास ।
द्रोजान-रथान् प्रवेशयितुमापत्तोर्यवनानां मृद्ग-प्राचीरं पद्भ्यां
वभञ्ज, चिच्छेद च टेडकारो धनुर्गुणं, हेक्टोरं त्रातुं, ज्युपिता ।
स, पाद्रक्तसं वहमानम्, आद्रआसं परितो भूमिं तमसा समा-
हणोत्, येन निर्गम-मार्गमदृष्ट्वा आद्रआ महा-वाक्यं व्याजहार,

जेड पाटेर् आला स रुसाद्र हाडप् ईएरस् हाडआस् आखाडभीन्,

पदर्डसन् इ' आद्रभीन्—डस् ड' अफ्याल्मडसिन् डडेस्याड ;

एन् डे फाएड काड अलिस्सन्, एपेड नू टड एडभाडेन् हाडटीस् (१६०)—

'ज्युपितकमसः पाहि ; दिशु ज्योतिः प्रचीदय—

नेतं पश्यतु ; ज्योतिषि जहि नो, यदि रोचते' इति ।

(१६०) इलिआडस्, १७।६४५-७ । [हे] जेड (यौः) पाटेर् पितर्, पितः),
आला (अन्तः) स (त्वम्) आखाडभीन् (यवनानां) हाडआस् (आत्मजान्, पुत्रान्)
हाडप् ईएरस् (अन्धकारात्) रुसाद्र (भीक्ष्णं), आद्रभीन् (दिङ्-मण्डलम्
आलोकमयं) पदर्डसन् (कुरु) डे (च), अफ्याल्मडसिन् (चक्षुर्भिः) डडेस्याड (द्रष्टुं)
डस् (देहि) डे (च) ; एन् डे फाएड (ज्योतिषि च) काड (वरं) अलिस्सन्
(संहारं) एपेड (यदि) नू (इदानीं) हाडटीस् (एवं संहरतुं) टड (तुभ्यं)
एडभाडेन् (रोचते) ।

आखिलेऽपि युद्धे दश देवाः, पञ्च पञ्च भूत्वा, द्रोणानानां यवनानां चोपचक्रिरे । दुरतिक्रमं खल्वदृष्टमित्यवधार्य आपलोः संझटे महा-घोरे हेक्टोरं तत्याज, आथीनी च मायया भ्राता भूत्वा अहमपि योत्स्ये इति मिथ्या-वचनेन तं पलायमानं हन्त्वा योधयामास । इन्द्रो वै वेदस्य हमीरसो देवानां पितेव भाति ।

‘स होवाच,...“वि-शीर्षाणं लाष्ट्रमह्नम् अ-रुन्मुखान् यतीन् साक्षा-
हक्तेभ्यः प्रायच्छं; वह्नीः सन्वा अतिक्रम्य द्विवि प्रह्लादीयानदृष्टमह्नम्, अन्तरीक्षं
पीलीमान्, पृथिव्यां कालखाञ्जान् । तस्य मे तव न लीम च मा मीयते । स यो
मां विजानीयात्, नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते—न साह-वधेन, न पितृ-वधेन,
न स्त्रियेन, न भूषण-इत्यया । नास्य पापं च न चक्रपो मुखात्रीलं वेति” इति’ (१६१) ।

स्थाने खलु यवन-राजः सेकीन्दरो भारतवर्ष-सीमान्ते
नगरमवबुध्य प्रथमं रक्षिभ्यो ऽभयं दत्त्वा पुरं जग्राह, पश्चात्
तान् गृहं गच्छतो विश्वास-घातेन पथि तरसाक्रम्य निः-शेषं
विनाशयामास (१६२) ! बर्बरत्वेन तु इन्द्रमप्यतिशिरते
हमीरो-देवाः । तथा हि, देव-राजो ज्युपिता, बालिशतमो
मानव इव रमणी-रूप-पर-वशो ऽपि, नराधम इव, काम-
रूपिण्या भार्यया विवदते, कुप्यंश्च, चरणयोर्लोह-पिण्डं
बद्धा, हस्त-नङ्गेन सुवर्ण-शृङ्खलेन ताम् आकाशे लम्बयति
(१६३) । न सम्भवत्येतद् देवेषु मानवेषु वा रामायणस्य ।

(१६१) ऋग्-वेदीया कौषीतकी उपनिषत्, ३।१ । लाष्ट्रम्—लष्ट-पुत्रम् ।
अ-रुन्मुखान्—वेद-पाठ-विमुखान् । साक्षा-हक्तेभ्यः—कुक्षुरेभ्यः । सन्वाः—सन्वीन् ।
प्रह्लादीयान्—प्रह्लादारुणान् । अदृष्टम्—अभक्ष्यम्, अह्नम् । मा—न । मीयते—
हिंस्यते, विनाशयते । स्त्रियेन—चौर्येण । चक्रपः—चिकीर्षोः, कर्तुमिच्छीः । नीलम्—
कान्तिः । वेति—व्येति, अपैति । निषेध-द्वयम् एकान्त-प्रतिषेधं व्योतयति । (१६२)
मुठार्क, ‘स्’ लार्ड्फ, अण् आलिङ्गनाख्यार् । (१६३) इलिषाड् (डार्वेः), १५।२०-२४ ।

यवनाः श्रेणी-वद्धा घन-सन्निविष्टा दृढ-निश्चयाश्च सेना-
पतेरादेशमनुसृत्य निःशब्दं जयायाभिनिर्यान्ति, समरे च
प्रवर्तन्ते । द्रोजाना वानरा राक्षसाश्च नदन्तो ऽभियान्ति ;
उद्यच्छमाना योद्धुः नदन्ति च । इन्द्र-युद्धं, युगपदाक्रमणं,
युगपत् प्रत्यावर्तनं च यथा द्रुपि तथा प्रायेण लङ्कायामपि
दृश्यते । इलिआडि तु युद्ध-विद्यास्ति । आदिमापि विद्यैव
सा । न सा स्फुरति रामायणे । न हि बाणेन बाणः शूलः
शक्तिर्वा शक्यते छित्तुं वारयितुं च । कथं नाम महा-वीरो ऽपि
तेन शिलां वृक्षं च छिन्द्यात् पथि पातयेद् वा ? ब्रह्मास्त्र-
मेकमेव युगपद् बह्वन् हन्ति (१६४), रावण-वधे च

‘धूम-पूर्णं प्र-ज्ज्वाल प्राप्य वायु-पथं महत्,.....

रावणस्याहरत् प्राणान्, भित्त्वा चैव क्षितिं गतः’ (१६५) इति

तस्य विस्फोटत्वं स्फुटमेव । अस्तं तूपकरणमात्रं युद्धस्य, न
विद्या । शक्ति-निर्भेदे शारीर-बलमात्रमनुभूयते रामायणे,
न कौशलम् । एकदा,

‘.....विवेग शक्तिर् भुजानारं दाशरथेर्, विशाला’ (१६६) ;

अन्यदापि

‘शक्त्या निर्भिन्न-हृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः’ (१६७) ।

न वली-भेदे प्रचेसुराहतस्य वा रण-कौशलमुपलभ्यते । इलि-
आडि तु सैव क्वचित् चर्म उरस्ताणं कार्पासमावरणं च भित्त्वा
शरीरं स्पृशति, कचिच्छिरस्ताणं भित्त्वा ललाटास्थिं प्रविशति,

(१६४) लघुरामायणम्, ६।२।२४-२६ । (१६५) तदेव, ६।११।२१-२३ ।

(१६६) तदेव, ६।५।३६ । (१६७) तदेव, ६।११।३५ ।

क्वचिद् वक्षः प्रविश्य स्कन्धमाक्रामति, क्वचिल्ललाटं भिनत्ति, क्वचिन्नेत्र-गोलकादधस्ताद् सुख-विवरं प्रविश्य रसनां भित्त्वा धवल-दन्तानतिक्रम्य चिबुकान्निर्गच्छति, क्वचिच्चर्मणा प्रतिहता प्रतिनिवर्तते, क्वचिद् गल-शिरः-सन्धौ कशेरुम् आहत्य स्नायु-द्वयं कृत्वा जीवनं निर्वापयति, क्वचिच्च वर्म-सन्धिं भित्त्वा गल-मूलं प्रविश्य प्राणान् हरति । सत्यपि चर्मणि रामायणे काले तस्य व्यवहारो न दृश्यते । इलिआडि तु आक्रमण-वारणयोश्चर्मैव योद्धारं रक्षति, प्रत्यावर्तने हताहतानामाहरणे च योध-चय-धृत-चर्म-प्राचीरमेव विपक्षं वारयति । नैतच्चित्रं यत् सेकेन्दर इलिआडा सह दिशो विजिग्ये ।

द्रयौखर-पुत्रेण पारिसा अतिथि-रूपिणा हतायामन्यतम-यवन-राज्याधिपतेर्भार्यायां यवन-नृपतयः सानुचराः स्व-जाति-सम्मान-संरक्षणाय एकीभूय नौ-साधनेन सागरमुत्तीर्य द्रयमभि-जग्मुः । द्रोजानाश्च स्व-देश-संरक्षणाय युव-राज-हेक्टोः-प्रणो-दितास्तान् निष्कासयितुं व्यचेष्टन्त । एकतः स्व-जाति-प्रीतिर-अन्यतश्च स्व-देश-प्रेमा युद्धे प्रवर्तको बभूव । धन्या खलु हेक्टोरः स्व-देश-प्रीतिः । स हि, यवन-दुर्ग-प्रवेश-मार्गे वल-वदशुभं शकुनं दृष्ट्वा दैव-ज्ञेन प्रतिनिवृत्तये स-निर्वन्धमनु-रुद्धः सन् स-कीपमुवाच,—

‘हेइस् अइषीनस् आरिष्टस्—आमूनेस्थाइ पेरि पाट्रीस्’ (१६८)—

‘एकं हि शकुनं श्रेष्ठं—देश-पितुः हते रणम्’ इति ।

अन्यदा, समर-भूमौ द्वितीयं महा-कालमिवाखिलेडेणं दृष्ट्वा दुर्गं

(१६८) इलिआडस्, १२।२४३ । हेइस् (एकं) अइषीनस् (शकुनं) आरिष्टस् (श्रेष्ठम्) पाट्रीस् ([देश-पितुः]) पेरि (हते) आमूनेस्थाइ (योधनम्) ।

प्रविष्टेषु द्रोजानेषु, एकाकी मा वहिस्तिष्ठेति पितरावदालकात्
भृशं चुक्रुशतुः । हेक्टोस्तु दृढमुवाच,—

‘एसइ डे टट्’ आन् पलु केडिअन् आइई
आगटोन् ई आखिलीषा काटाकेइनाष्टा नेएस्याइ,
ईए केन् आउटो अलेस्याइ एउक्केइषीस् प्र पलीअस्’ (१६८)—
‘येयो हि मे रणे हत्वाखिलेचपं पुरः स्थितम्
प्रतिनिवर्तितं, मर्तुं गौरवेण पुराय वा’ इति ।

किं नाम रामं समरे प्रवर्तयामास? स स्वयमेव तत् सीतामवादीत,

‘विदितं चान्तु ते, भट्रे, यो ऽयं रण-परित्रयः
तीर्णः स-सुष्ठुदामर्षान्, न त्वर्धे कृती मया ।
रक्षता न मया हयम्, अपवादं च सर्वशः
प्रख्यातन्याम-वंशस्य निन्दां च परिमार्जिता,
निर्मितासि मया, भट्रे, शत्रु-हस्तादमर्षिणा’ (१७०) इति ।

नात्र पत्नी-प्रेमा लङ्काभियाने प्रवर्तकः, न च भारतानाम् आर्याणां
क्षत्रियाणां वा सम्मानः । सत्स्वपि बहुषु भारत-राज्येषु—
सत्सु बहुषु क्षत्र-राज्येष्वपि—न को ऽपि केवलं सम्मान-बुद्ध्या
विदेश-राज-हृत-दारस्य रामस्योपचकार । सन्देश-हरणं
नासम्भवमासीत् । वानरा हि सीतामन्विष्यन्तो दिशो वि-
दिश्य विचेरुः । लङ्का-पक्षे रावणस्यादीव-जेय-रमणी-रूप-

(१६८) इलिआडम्, २२।१०८-१० । आगटोन् (रणे पुरः [स्थितम्]) आखिलीषा
(आखिलेचपं) काटाकेइनाष्टा (हतं [लङ्का]) नेएस्याइ (प्रतिनिवर्तितम्) एसइ
(मम, मे) डे टट्टे (ततय) आन् (हि, ध्रुवम्) पलु (नितरां) केडिअन्
(प्रशस्यम्, येयः) इत्यर्थः, आइई (स्यात्), प्र पलीअस् (नगराय) एउक्केइषीस्
(गौरवेण) आउटो (स्वयम्) अलेस्याइ (मर्तुम्) ईए केन् (वा) ।

(१७०) लघुरामायणम्, ६।१७।६—८ ।

लालसा पश्चादहमहमिका युद्धं प्रावर्तयत् । सौतां प्रति

‘त्वां तु काञ्चन-गर्भाभां, प्रीत-कौषेय-वासिनीम्,

रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छामि-चिन्तयन्’ (१७१)

इत्युक्तिर् दुर्जय-रमणी-रूप-लालसां व्यनक्ति । हनूमतो
धर्षणात् परं च मन्त्रि-सभायां

‘को हि नाम, महा-सत्तः, पूर्वमाधर्यितः परैः,

दीनं वचनमादद्याद्, वर्जयित्वा विभीषणम् ?’ (१७२) इति;

पश्चात्, प्रवर्तमाने युद्धे, निवृत्तये ऽनुनयन्तीं मन्दोदरीं प्रति

‘देवान् जित्वा रणे पूर्वमसुरीरग-दागवान्,

प्रथमे मानुषं कञ्चाद्, वानरं यः समाश्रितः ?’ इति,

‘इनिधे’ राघवं चैव, लक्ष्मणं वानरां य तान्—

वेदेहो नार्पयिष्यामि राघवस्य मयादहम्’ (१७३) इति च

प्रकाशयति दुर्निवारामहमहमिकाम् । तद् वक्तव्यम्, रावण-
पक्षे ऽपि नासौत् स्त्र-जाति-प्रीतिः स्त्र-देश-प्रेमा वेति ।

एतावत्, न रामायणमिलिआडो ऽजनि, न च इलिआड्
रामायणादिति निर्व्यूढम् ।

तदेतत् रामायणं, वाल्मीकीयं, एकमपि युगपत् काव्ये-
तिवृत्त-शास्त्र-लक्षणोपेतं, भारत-वर्ष-महा-देशस्य सर्वेष्वपि
देशेषु प्रदेशेषु च प्रचरत्, काले काले बहु-कवि-वचन-
प्रक्षेपेणाति-प्रवृद्ध-कायं, देश-काल-भेदेन प्रक्षेप-भेदाद् इदानीं
स्वत एव चतसृषु शाखासु विभक्तमास्ते, प्राची प्रतीची उदीची
अवाची चेति । तासु प्राची प्राचीनतमेति आदि-कवि-कृते:

मन्त्रितममा भाति, प्रतीच्यादिषु प्रक्षेप-विकृत्योराधिकात् । तद् यथा,—रामायणस्य प्राच्यां शास्त्रायां राशि-चक्रस्य तत्र ग्रह-संस्थानानां घोषेष्वो ऽपि नास्ति । प्रतीच्यादिषु तिसृषु तु राम-जन्म-काले दृष्टानि ग्रहाणां राशि-चक्रे संस्थानानि वर्ण्यन्ते (१७४) । यदितं चास्ति विदुषां सु-प्रार्चनेषु संस्थात-ग्रन्थेषु राशि-चक्रं सु-व्यक्तं नोदन्त्येति (१७५) । अपरं च, प्राच्या मने गुह्ये नाम शृङ्गवेराधिवः

‘तत्र राशौ विद्यमानः, रामस्य स्थितः मन्त्रः,

‘आर्चिः च मन्त्रादी ज, गुह्ये नाम, मन्त्र-पत्र’ (१८८) इति

निपाद-राज मय, न ज्ञात्वा निपादय । स निपाद-जाली ऽप्यार्मादिति प्रतीच्यार्दानां मतम् (१७७) । य आदौ निपाद-राज आर्मात् स एव काले कपि-प्रतिभया ज्ञात्वा निपादः कृत इति स्फुटम् । अन्यथ, यत्र प्रार्चो शास्त्रा ‘आमीदृ वर्ष-शतायुष’ (१८८) इति पुरुषं शतायुषं वदन्ती वेदैः संवदति (१७८), तत्रैव प्रतीच्यार्चो च तं महत्सायुषं कथयति (१८०), उदीर्चो च दग-महत्सायुषम् (१८१) । आदौ यः शतायुरासीत् स एव काले कर्षीनां वर्धमाननात्युक्ति-प्रियत्वेन सहसायुः दग-महत्सायुषाप्स्यभवत् । अन्यथ, गङ्गा-तीर-तपो-वने सीतां लक्ष्मण-विक्रुताम-दृष्ट-पूर्वापि तपश्चतुर्विज्जातेति सम्बभाषे बाल्मीकिः । सीतापि सुनिर्वचनम-ज्ञात-पूर्वस्येव ‘परममङ्गुतं’

(१८०) मुम्बयी-रामायणम्, १।१८८—१०, माद्रास-रामायणम्, १।१८८—८ । काशी-रामायणम् (चन्द्र-तन्त्रादि), १।१८ । (१७५) आदेद्म् एन्जेण्ड-प्रादिकानम्, ४. ८०—१११ । (१८८) खण्ड-रामायणम्, २।१७।१२ । (१७७) मुम्बयी-रामायणम्, २।५०।१२ । माद्रास-रामायणम्, २।५०।१२ । काशी-रामायणम्, २।५० । (१८०) खण्ड-रामायणम्, २।१७।१५ । (१८१) कण्ड-वेद-संहिता, २।२०।१० । मुम्बयी-रामायणम्, २ । कर्तावनिषत्, १।१।२३ । (१८०) मुम्बयी-रामायणम्, २।१२८।१०१ । माद्रास-रामायणम्, २।१२८।१०१ । (१८१) काशी-रामायणम्, २।१२८ ।

मेने । तस्मात् प्रतीचादिषु तिसृषु शाखासु चित्रकूटाश्रमे
 वाल्मीकिना सीता-राम-लक्ष्मणानां यः समागमो वर्ण्यते (१८२)
 सः, प्राच्यामदृश्यमानः, उत्तर-काण्डोत्पत्तेः परमेव तासां मूले
 प्राक्षिप्यतेति मन्तव्यम् । अन्यच्च, प्राच्यां शाखायां यत्र रामः
 केवलं विष्णु-तुल्य-पराक्रमो ऽस्ति (१८३) प्रतीचादिषु तिसृषु
 तत्र स स्वयमेव 'जगन्नाथः सर्व-लोक-नमस्कृतो' भवति
 (१८४) । विष्णोः राम-रूपेण पृथिव्यामवतरणमादि-रामायणोत्-
 पत्तेः परमेव जघट इत्युपरिष्ठादुक्तम् । अन्यच्च, वशिष्ठादयो
 रामं पुण्योदकैरभ्यषिञ्चन्निति प्राच्या उदीच्या अवाच्याश्च
 शाखातो ऽवगम्यते (१८५), प्रतीची वशिष्ठेन राम-शिरसि
 किरीट-स्थापनमपि वर्णयति (१८६) । अनेन वङ्गीयेतर-
 मूलस्य प्रतीचादिषु शाखासु विभागात् परमेव प्रतीच्यां
 किरीट-स्थापन-वृत्तान्तः प्राक्षिप्यतेति ज्ञायते । अन्यच्च, यौ
 द्वौ श्लोकौ भवभूतिना आदिकाण्डात् कुश-मुखेनोत्तर-चरि-
 तस्य षष्ठे ऽङ्के उद्धृतौ ताव-विकलौ प्राच्यां शाखायां
 वर्तते (१८७), केवलं 'त्वे'-स्थाने 'ह्ये' पठ्यते इति विशेषः ।
 प्रतीचामवाच्यां चानयोस्तात्पर्यमात्रं दृश्यते (१८८) । पाठ-
 विकार एवात्र कारणम् । अन्यच्च, प्राच्यां न कुत्रापि तथा-
 गतस्य तद्-धर्मस्य वोक्षेखो ऽस्ति । प्रतीचादिषु तु तिसृषु
 लोकायतिक-मत-दूषण-प्रसङ्गेन बुद्धिस्थीरो नास्तिकश्च कथ्यते

(१८२) मुम्बयी-रामायणम्, २।५६।१५-१६ । माद्रास-रामायणम्, २।५६।१६ ।
 काशी-रामायणम्, २।५६ । (१८३) लघु रामायणम्, १।२।४। (१८४)
 मुम्बयी-रामायणम्, १।१८।१०-११ । माद्रास-रामायणम्, १।१८।८-१० । काशी-
 रामायणम्, १।१८ । (१८५) वङ्गीय-रामायणम्, ६।११२ । काशी-रामायणम्,
 ६।१३० । माद्रास-रामायणम्, ६।१३।३४, ३५ । (१८६) मुम्बयी-रामायणम्,
 ६।१२८।६७ । (१८७) लघु रामायणम्, १।१०।१५, १६ । उत्तर-चरितम्
 (जीवानन्द-संस्कृतम्) । (१८८) मुम्बयी-रामायणम्, १।७७।२६-२८ । माद्रास-

(१८८) । धर्म-चक्र-प्रवर्तकस्य सुगतस्य लोकायतिकेनैकीकरणं चौर इत्युपलभ्य कस्यचिन् मन्द-मतेर् वि-द्वेष्टुः माहमस्य । रामायणस्य सौगत-काल-पूर्वत्वमुपरिष्ठादेवोक्तम् । अन्यच्च, अरुण्य-काण्डे सीतोलीपाख्यानं येन तापसाय 'निशितं खल्वम्' न्याम-विधिना दीयते स प्राच्यां शाखायाम् अ-निशितो ऽपि (१८०) प्रतीच्यादिषु इन्द्रो भवति (१८१) । गच्छति काले अज्ञातो ज्ञातः सम्पद्यते, न विपर्ययः । अन्यच्च, राम-राज्य-काल-परिमाणमधिकृत्य यत् पूर्वमुक्तं तदपि शाखासु प्राच्याः प्राचीनतमत्वं दर्शयति । रचना-रीति-पर्यालोचनयापि गौड़-साहित्यस्याति-प्राचीनत्वमनुमीयते । आदौ हि गौड़ी वैदर्भी चेति द्वे एव रीती आस्ताम्, ततः क्रमेणापराः आविर्भवतुः । सत्येव साहित्ये रीतिर्विचार्यते । प्रचेप-बहुमत्वं च रामायणस्य, काले काले प्रवर्धमानं, तिलक-कारादिभिरपि प्रदर्शितम् (१८२) ।

सा प्राची शाखापि, पञ्च-विंशति-सहस्राधिक-श्लोकमयी (१८३) इति आडवतुः-पञ्च-गुणाः, प्रचेप-बाहुल्यादति-विस्तृता, अप्रामाणिकत्वाति-हृत्ति-पुनरुक्ति-प्रभृति-दोषैर् दूषिता च महा-प्रगडतेनापि प्रायेण समया सम्यक् न पठ्यते, किं पुनर् विद्यार्थिना । आस्तामपरो बुधः, विद्यासागरो ऽपि, संस्कृत-साहित्यं विद्वज्जनं, रामायणं नाजीगणत् (१८४) । संस्कृत-विदः

रामायणम्, १८७१२०, २८ । (१८५) मुन्ययी-रामायणम्, २११०८१६४ । साद्रास-रामायणम्, २११०८१६४ । काशी-रामायणम्, २११०८ । (१८६) लघु-रामायणम्, २११०८ । (१८७) मुन्ययी-रामायणम्, २११०८ । साद्रास-रामायणम्, २११०८ । काशी-रामायणम्, २११०८ । (१८८) रामायण-तिलकम् (निर्णय-सागरम्), २११०८६, ०१२३ (अन्ते), ०१२० (अन्ते), ०१२८ (अन्ते) । (१८९) बट्टीय-रामायणम् (गीरिसिन्धो-संस्कृतम्), ०११०१२२५ । (१८९) बट्टीपाध्यायैर विद्यासागर-चरितं, पृ. १०० ।

स्वल्पायतनेषु रघुवंश-भट्टिकाव्योत्तरचरितादिष्वेव मीदन्ते,
प्राकृत-रामायणेष्वपरे । मूलानुवादयोस्तु महदन्तरम् । जिज्ञेत्येव
आदि-कवेः कालिदासो ऽपि, का कथापरिषाम् । मूल-रामायणं
संक्षिप्य स्व-कृत-वचनैः, क्षेमेन्द्रो रामायण-कथा-सार-मञ्जरीं
भोज-राजस्य चम्पू-रामायणमकार्षीत् । न विद्यते तयोर्
वात्सीकीः शब्देन्द्रजालम्, अद्भुतोपमं भाव-विस्फुरणं वा ।
तस्मात् सु-कवि-कृते अपि ते न समादृते ।

एतत् सर्वं मनसि-कृत्य, समालोक्य च चतस्री ऽपि शाखा
रामायणस्य, आदि-कवि-कृतेः प्रसरणाय, पण्डित-प्रवर-
गोरिसिन्धो-सम्पादितां सार्ङ्गिनिम्ना-राजस्य चार्ल्स-आल्वाटो
व्ययेन प्रकाशितां च प्राचीं शाखासु प्राचीनतमामवलम्ब्य,
अत्युक्तिं पुनरुक्तिमवान्तर-विहतिं च विहाय, त्रिभिरादि-
काव्य-वचन-सङ्घसैर् सीता-राम-कथेह प्रोच्यते । यत्र यत्र
गोरिसिन्धो-धृतः पाठो ऽस्माभ्यं दुष्टत्वेन नारोचिष्ट तत्र तत्र कलि-
काता-राजकीय-संस्कृत-विद्यालय-ग्रन्थाधान-लिपीर् आशिन्वि-
याम् । नेह विस्तर-भिया शब्द-चित्रम-स्पष्टी-कृतं भाव-विस्फु-
रणं प्रतिरुद्धं वा । स्वच्छन्देनात्र कवि-गुरोर् भारती विल-
सति । किमधिकं ब्रूमः ?

‘पापभ्यश्च पुनातु वर्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा,
मङ्गल्या च मनो-हरा च जगतो मातेव च गङ्गेव च ।’ (१८५)

(१८५) उत्तर-चरितम्, ७।२० । पापभ्यः—पापेभ्यः । पुनातु—पवित्री-
करोतु, रचतु इत्यर्थः । श्रेयांसि—मङ्गलानि । मङ्गल्या—मङ्गल-कारिणी ।

निवेदनम् ।

यन्माघात-जगित-सुद्रा-भङ्गात्, सुद्रक-सुद्रा-वीजकयीरज्ञानात्, निपुण-नागर-सुद्रा-
योजना-संशोधकाभावाच्च सुद्रण-जा समा वहवी ज्ञानजनिषत । मुनिरपि धाम्यतीति
अपरे ऽपि नूनमुदपत्सत । पक्षेण ते विहङ्गिरपदेक्ष्यन्ते चेत्, नितरानुपकरिष्यामहे ।

संशोधन्या (पृ. ४१०) अमान् संशोध्य शय्यो ऽयं पठनीयः ।

अनुक्रमणिका ।

तपः-स्वाध्याय-निरतस्तपस्वी, वाग्-विदां वरः, नारदं परिपृच्छ वाल्मीकिर्मुनि-सत्तमः,—	१
“को ह्यग्निन् प्रथितो लोके सद्-गुणैर्गुणवत्तरः, धर्मज्ञश्च क्षतज्ञश्च मत्स्य-वाक्यो, दृढ-व्रतः ?	२
उदाराचार-सम्पन्नः, सर्व-भूत-हिते रतः, वीर्यवान् वदान्यश्च कश्चापि प्रिय-दर्शनः ?	३
जित-क्रोधो मज्जान् कथं ? धृतिमान् कोऽनसूयकः ? सज्जात-गोपात् कस्माच्च देवता अपि विभ्यति ?	४
क उदारः, समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ? कः प्रज्ञानुग्रह-रतः ? को निधिर्गुण-सम्पदाम् ?	५
समग्रा रूपिणी लक्ष्मीः कमेकं संश्रिता नरम् ? अनिलानल-सूर्यन्दु-शक्रोपेन्द्र-समश्च कः ?	६
एतदिच्छाम्यहं त्र्योतं त्वत्तो, नारद, तत्त्वतः । देवर्षे, त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवं-विधं नरम् ।”	७

१ । स्वाध्यायः—वेदाध्ययनम् । वाग्-विदाम्—शब्द-ज्ञान-तत्त्व-विदाम्, वेद-विदाम् ।
वरः—श्रेष्ठः । २ । क्षतज्ञः—यः प्रहोमपि अपकृतिमुपेत्य एकानपि उपकृतिं बहो
मन्यते सः । मत्स्य-वाक्यः—यः सर्वोत्तमपि अवस्थासु यथा-युतं यथा-दृष्टं यथा-तत्त्वं च
भाषते सः । दृढ-व्रतः—यः आपद्यपि गृहीत-व्रतं न त्यजति सः । ३ । उदाराचारः—
सुरत्याचारः । वीर्यम्—पराभिभव-सामर्थ्यम् । वदान्यः—दान-शीलः । ४ । धृतिमान्
—भोरः, सम्पत्तौ च विपत्तौ च एक-रूपः । अनसूयकः—परोव्रति-सहन-शीलः ।
५ । उदारः—सहात्मा, शशीरी वा । ६ । शक्रः—इन्द्रः । उपेन्द्रः—विष्णुः ।

काल-त्रयज्ञस्तच्छ्रुत्वा वाक्सौकीर्णरदो वचः,	
श्रूयतामित्युपामन्त्र तच्छृषिं प्रत्यभाषत,—	८
“बहवो-दुर्लभाश्चैव त्वयैते कीर्तिता गुणाः ।	
एकेन हि नृ-लोकोऽस्मिन् गुणा एते सु-दुर्लभाः ।	९
देवेष्वपि न पश्यामि कच्चिदेभिर्गुणैर्युतम्—	
श्रूयतां तु गुणैरेभिर्यो युक्तो नर-चन्द्रमाः ।	१०
इक्ष्वाकु-वंश-प्रभवो, रामो नाम, गुणाकरः,	
एभिरप्यधिकैश्चैव गुणैर्युक्तो, महा-द्युतिः ।	११
तमेवं गुण-सम्पन्नं रामं, सत्य-पराक्रमम्,	
ज्येष्ठं, श्रेष्ठ-गुणैर्युक्तं, पिता दशरथः सुतम्	१२
यौव-राज्येन संयोक्तुमिवेष, स महा-द्युतिः ।	
तस्याभिषेक-सम्भारं दृष्ट्वा, केकय-वंशजा,	१३
पूर्वं दत्त-वरा राज्ञा, वरमेनमयाचत—	
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ।	१४
स, सत्य-वचनाद्, राजा, धर्म-पाशेन संयतः,	
विवासयामास सुतं—राजा दशरथः, प्रियम् ।	१५
तं यान्तम्, अनुजो धौमान्, स्नातरं राममग्रजम्,	
लक्ष्मणो नाम, विनयादनुवव्राज, वीर्यवान् ।	१६

८। उपामन्त्र—[एकाग्रता-सिद्धये] शमिमुखीकृतम् । ११। द्युतिः—दीप्तिः, कान्तिः । १३। सम्भारः—उपकरण-समूहः । केकय-वंशजाः—केकय-राज-पुत्री ; केकयी, कैकेयी । केकयाः—जनपद-विशेषः, तद्-वासिनश्च । १५। सत्य-वचनात्—सत्य-प्रसिद्धत्वात् । संयतः—बद्धः ।

सर्व-लक्षण-सम्पन्ना, नारीणामुत्तमा, सती, अनुवव्राज वैदेहीं, सीता नाम, पति-व्रता ।	१७
चित्र-कूटं गते रामे, पुत्र-शोकादितस्तदा राजा दशरथः स्वर्गमगमद्, विलपन् सुतम् ।	१८
राम-प्रवासनं श्रुत्वा, पितुश्च निधनं तथा, भरतो विललापाती, मातृकादागतो गृहम् ।	१९
राज्य-लोभं परित्यज्य, रामं द्रष्टुमुपागतः, अयाचद् भ्रातरं रामम्, आर्य-भाव-पुरस्कृतः ।	२०
न चेच्छत्, पितुरादेशाद्, राज्यं रामो सहा-यशाः ; निवर्तयामास तदा भरतं भरताग्रजः ।	२१
स, काममनवाप्यैव, गृहीत्वा राम-पादुके, नन्दि-ग्रामे ऽकरोद् राज्यं रामागमन-काङ्क्षया ।	२२
रामो ऽपि, हित्वा तं शैलं, प्रययौ दण्डकं वनम् ; देशः पञ्चवटी नाम, तत्र वासमकल्पयत् ।	२३
रक्षोभ्यः काम-रूपिभ्य ऋषयो ऽभ्यागमन् भयात् रामं कमल-पत्राक्षं शरण्यं, शरणैषिणः ।	२४
तेन तत्र, सह भ्राता जन-स्थान-निवासिनी, विरूपिता शूर्प-गच्छा, राजसी काम-रूपिणी ।	२५

१८ । चर्दितः—पीडितः । १९ । मातृकात्—मातृ-सम्बन्धिनः [गृहात्], माता-
नृपालयात् । २० । आर्य-भाव-पुरस्कृतः—विनीत-वेशः । २२ । कामः—काम्य-वस्तु
[नाम-प्रतिनिवृत्ति-रूपम्] । २४ । काम-रूपिणः—इच्छया नाना-रूप-धारिणः । शरण्यः—
रक्षण-समर्थः । शरणैषिणः—शरणार्थिनः, रक्षा-प्रार्थिनः । २५ । काम-रूपिणी—
इच्छया नाना-रूप-धारिणी, यदा पुंसो काम्यमानं रूपं दधती ।

राक्षसाधिपतिः शूरो रावणः, क्रोध-मूर्च्छितः,	
जगाम, सह-मारीचो, रामाश्रम-पदं, ततः ;	२६
तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ,	
जहार भार्यां रामस्य, हत्वा गृध्रं जटायुपम् ।	२७
सु-ग्रीवस्तस्य रामस्य श्रुत्वा वाक्यं, महा-मनाः,	
चक्रे वानर-राजेन वैरानुकथनं महत् ।	२८
समयं तौ ततः कृत्वा, नर-वानर-पुङ्गवौ,	
किष्किन्ध्यां राम-सुग्रीवौ जग्मतुस्तौ, गुहां, तदा ।	२९
तत्र, सुग्रीव-वचनाद् धत्वा वालिनमाहवे,	
सुग्रीवायैव तद् राज्यं राघवः प्रत्यपादयत् ;	३०
ततः, सुग्रीव-सहिती, गत्वा तीरं महोदधेः,	
समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्य-सन्निभैः ।	३१
दर्शयामास चात्मानं समुद्रो राघवस्य तु,	
समुद्र-वचनाच्चैव नलः सेतुमकारयत् ।	३२
तेन गत्वा पुरीं लङ्कां, हत्वा तं राक्षसेश्वरम्,	
अभ्यषिञ्चत् स लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।	३३

२६। शूरः—वीरः। मूर्च्छितः—व्याप्त-चित्तः, मूढः। २७। अपवाह्य—अपसार्य।
 २८। वानर-राजेन—वालिना। वैरानुकथनम्—[कृतस्य] वैरस्य (शत्रुतायाः)
 अनुकथनम् (वर्णनम्)। २९। समयः—पतिव्रता। किष्किन्ध्याम्—किष्किन्ध्याख्याम्।
 ३०। प्रत्यपादयत्—गमयामास, प्रापयामास, ददौ इत्यर्थः। ३१। राघवः—रघोः
 सन्तानः। अकारयत्—अकरोत्। चुरादिः क्त-धातोः स्वार्थे णिच्। ३३। द्वितीया
 पंक्तिः—‘रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडासुपागमत्’, इति प्रतीत्याः पठन्ति।

तामुवाच ततो रामः परुषं तत्र संसदि ;	
अमृष्यमाणा तं, सीता विवेश ज्वलनं, ततः ।	३४
स चाग्नि-वचनात् सीतां, ज्ञात्वा विगत-कल्मषाम्,	
अग्रहीदमलां रामो, वचनाच्च गुरोस्तदा ।	३५
पुष्पकं च समारुह्य नन्दिग्राममुपागमत्,	
पालयामास चैवेमाः पितृवन् मुदिताः प्रजाः ।	३६
देवर्षे, ये त्वया प्रोक्ता गुणाः पुरुष-दुर्लभाः,	
तेषामेव समावायः साम्प्रतं राममाश्रितः ।”	३७
स, मुहूर्तं, गते तस्मिन् देव-लोकाय नारदे,	
जगाम तमसा-तीरं, वाल्मीकिर्मुनि-सत्तमः ।	३८
अवगाह्य जलं स्नात्वा, जप्त्वा जप्यं च वाग्-यतः,	
निरीक्षमाणो व्यचरत् सर्वतस्तमसा-वनम् ।	३९
ततः, स, तमसा-तीरे विचरन्तम-भीतवत्,	
ददर्श क्रौञ्चयोस्तत्र मिथुनं, चारु-दर्शनम् ।	४०
तस्माच्च मिथुनादेकमागंत्यानुपलक्षितः,	—
जघान, बहानुशयो निषादो, मुनि-सन्निधौ ।	४१

३४ । ताम्—सीताम् इति शेषः । परुषम्—कर्काशम्, निधुरम्, मर्म-स्थूक् [वाक्पगु] । संसदि—समायां, जनतायाम् । अ-मृष्यमाणा—अ-सहमाना । ज्वलनः—अग्निः । ३५ । वि-गत-कल्मषा—निष्पाया । ३६ । मुदिताः—हृष्टाः । ३७ । समावायः—समूहः । साम्प्रतम्—अधुना, इदानीम् । ३८ । मुहूर्तम्—आश्रमे स्थित्वा इति शेषः । ३९ । वाग्-यतः—यत-वाक्, निर्वाक् इत्यर्थः । आहिताग्रादिवात् निष्ठान्तस्य वैकल्पिकः पर-निपातः । ४० । विचरन्तम्—विचरत् । पुंस्त्वार्थम् । अ-भीतवत्—भय-रहितम् । मिथुनम्—द्वन्द्वम्, a pair, a couple. ४१ । अनुपलक्षितः—अ-सूचितः, अननुमितः । बहानुशयः—बद्ध-वैरः । निषादः—चण्डालः ।

तं, शोणित-परीताङ्गं, चेष्टमानं महीतले, दृष्ट्वा, क्रौञ्चीं रुरोदार्ता, करुणं, खे परिभ्रमा ।	४२
तं तथा निहतं दृष्ट्वा निषादेनाण्डजं वने, मुनेः शिष्य-सहायस्य कारुण्यं समजायत ।	४३
ततः, करुण-वेदित्वाद्, धर्मात्मा स द्विजोत्तमः, निशस्य करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तां, जगाविदम्,—	४४
“मा, निषाद, प्रतिष्ठां त्वमगमः, शाश्वतीः समाः ; यत् क्रौञ्च-मिथुनादेकमवधीः, काम-मोहितम्” ।	४५
तस्येदमुक्त्वा वचनं, चिन्ताभूत् तदनन्तरम्,— ‘शकुनं शोचता ह्येवं किमेतद् व्याहृतं मया ?’	४६
तमेवं चिन्तयन्नर्थमुपायादाश्रमं मुनिः ; उपविष्टस्ततस्तस्मिन् बभूव ध्यानमास्थितः ।	४७
आजगाम ततो ब्रह्मा, लोका-कर्ता, स्वयं-प्रभुः, स्वयम्भूर्भगवान्, द्रष्टुं स्वयं तदृषि-सत्तमम् ।	४८

४२। चेष्टमानम्—इक्ष-पटादीनि विचिपन्तम् । खे—आकाशे । परिभ्रमा [सती]—[तं] परितो डयमाना । ४३। अण्डजम्—पक्षिणम् । शिष्य-सहायस्य—शिष्य-सहितस्य । ४४। करुण-वेदित्वात्—करुण-स्वभावत्वात् । करुणम् (करुणाम्) वेदितुम् (अनुभवितुम्) शीलं यस्य स करुणवेदी । ४५। प्रतिष्ठाम्—सुखातिम्, कीर्तिम् । मा अगमः—सा गमः, न प्राप्नुहि । मा-योगेऽपि अडागमः आर्घः । शाश्वतीः—नित्याः । शाश्वतीः समाः—अनेकान् सं-वत्सरान् । अवधीः—हतवान् षसि । ४६। शकुनम्—पक्षिणम् । व्याहृतम्—उक्तम् । ४७। उपायात्—उपागच्छत् । ४८। लोका-कर्ता—भूराटि-बिलोक-निर्माता । स्वयं-प्रभुः—स्व-तन्त्रः ईशिता, स्वाधीनो नेता । स्वयम्भूः—आत्म-भूः, self-existent. भगवान्—षडैश्वर्य-सम्पन्नः । ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः, ज्ञानं-वैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इति स्मृतम्’ ।

वाल्मीकिरपि, तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय, वाग्-यतः,
प्राञ्जलिः, प्रणतो भूत्वा, तस्थौ, परम-विस्मितः । ४८

उपविष्टे च तस्मिंस्तु साक्षाद्भोक-पितामहे,
तद्-गतेनैव मनसा, वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः, ५०

शोचन्निव सुहृः क्रौञ्चीं, ततः श्लोकमिमं पुनः
जगादान्तर्गत-मना भूत्वा, श्लोक-परायणः,— ५१

“कृतं पापात्मना कष्टं व्याधेनानार्य-बुद्धिना,
यत् सु-चारु-रवं क्रौञ्चमवधीत् तमकारणात्” । ५२

तसुवाच ततो ब्रह्मा, प्रहसन्, सुनि-सत्तमम्,—
“महर्षे, यदयं प्रोक्तस्त्वया क्रौञ्च-वधाश्रयः,—
श्लोक एवास्त्वयं बहस्त्वैव वाक्यस्य, शोचतः । ५३

स्वच्छन्दादेव ते, ब्रह्मन्, प्रहृत्तेयं सरस्वती—
वृत्तं प्रथय रामस्य, यथा ते नारदाच्छ्रुतम् । ५४

यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च मही-तले,
तावद् रामायण-कथा लोकेषु प्रचरिष्यति ।” ५५

४८ । वाग्-यतः—[अति-सम्पन्न-वशात्] वाक्-हीनः । ५० । श्लोक-पितामहः—
—ब्रह्मा । ‘ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्भूव’ । तद्-गतेन—क्रौञ्च-गतेन । ५१ । जगाद्
—उवाच । अन्तर्गत-मनाः—अन्तर्गत-श्लोकार्थे एव दत्त-चित्तः । ५२ । कष्टम्—
[क्रौञ्च-वध-रूपम्] । अनार्य-बुद्धिना—स्वच्छ-बुद्धिना, दुष्ट-बुद्धिना । सु-चारु-रवम्—
सु-मधुर-स्वनम् । अवधीत्—हववान् । ५३ । श्लोकः—छन्दी-वर्धं चतुष्पादं वाक्यम्,
पद्यम्, कविता । ५४ । स्वच्छन्दात्—स्वच्छया, अनायासेन, स्व-भावतः । सरस्वती—
वाणी, वाक्यम् । वृत्तम्—चरितम् । प्रथय—प्रकाशय । ५५ । सरित्—नदी ।

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ।	
ततः स-शिशो वाल्मीकिर्विस्मयं परमं ययौ ।	५६
तस्य बुद्धिरभूत् तत्र वाल्मीकेरथ, धीमतः,—	
“कृत्स्नं रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवाण्यद्वयम्,	५७
धर्म-कामार्थ-सम्बद्धं, बहु-चित्तार्थ-विस्तरम्,	
समुद्रमिव रत्नाढ्यं, लोक-श्रुति-परायणम्” ।	५८
श्रुत्वा पूर्वं काव्य-वीजं देवर्षेर्नरिदादु, ऋषिः,	
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं, चरित-व्रतः,	५९
उपस्पृश्योदकं सम्यङ्, मुनिः, स्थित्वा कृताञ्जलिः	
प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु, काव्यस्यान्वेषते गतिम् ;	६०
तपो-बलेन चान्विष्य, चरितं भूरि-तेजसः	
ददर्श तत्र प्रत्यक्षं, पाणावामलकं यथा ;	६१
दृष्ट्वा चानन्तरं चक्रो रामस्य चरितं महत्,	
धर्म-कामार्थ-संयुक्तं, पुण्य-श्रवण-कीर्तनम् ।	६२

५६ । अन्तरधीयत—अन्तर्हितोऽभवत्, आत्मानम् अन्तरधत्त, अन्तर्दधे । ५७ । कृत्स्नम्—समग्रम् । ईदृशैः—सा निपादैत्यादिषु कर्ण-रस-प्रधानैः अतुल्य-वत्त्वमयैः । ५८ । लोकः—संसारः । श्रुतिः—वेदः । लोक-श्रुति-परायणम्—सांसारिक-जीवनीपजीव्य वेदार्थ-प्रकाशकं च । ६० । उपस्पृश्योदकम्—आचमनार्थ-मिति शेषः । प्राचीनाग्रेषु—प्रागग्रेषु (having the points turned towards the east.) दर्भेषु—कुशेषु । अन्वेषते—अनुगच्छति, अति-यत्नेन पश्यति । कथायाम् अतीतार्थे वर्तमान-प्रयोगः । ६१ । भूरि-तेजसः—तेजसिनः [रामस्य] ।

अथ

श्री-लघु-रामायणं

आदि-काण्डम्

प्रथमः सर्गः ।

अयोध्या ।

- कोशलो नाम सुदितः स्फूर्तो जन-पदो, महान्, १
निविष्टः सरयू-तीरे, पशु-धान्य-धनर्द्धिमान् ।
अयोध्या नाम तत्तासीन्नगरी लोक-विश्रुता,
मनुना मानवेन्द्रेण पुरैव परिनिर्मिता । २
आयता दश च द्वे च योजनानि महा-पुरी,
श्रीमती, त्रीणि विस्तीर्णा, नव-संस्थान-शोभिता, ३
सुविभक्तान्तर-द्वारा, सुविस्तीर्ण-महा-पथा,
शोभिता राज-मार्गेण जल-संशान्त-रेणुना, ४
नाना-वणिग्-जनोपेता, नाना-रत्न-विभूषिता,
महा-शालाहता, दुर्गा, उद्यान-वन-शोभिता, ५

१ । सुदितः—[राजा चर्मतः परिपालनात्] सन्नुष्टः । स्फूर्तः—उत्तरोत्तरं
वृद्धिं प्राप्तः । निविष्टः—संस्थापितः । ऋद्धिमान्—सम्पन्नः । आसीत् इति शेषः ।
२ । आयता—दीर्घा । दश च द्वे च—द्वादश । संस्थानानि—आकृतयः (forms).
४ । महा-पथः—वृद्धिमार्गः । राज-मार्गः—राज-द्वारात् पुरः प्रवृत्तः सर्व-पथ-
शोभितो मार्गः । ५ । महा-शालाहता—महता शालेन (आकारेण) आवृता (वष्टिता) ।

दुर्ग-गम्भीर-परिखा, नानायुध-समन्विता, कवाट-तोरण-युता, उपेता घन्विभिः सदा ।	६
पुर्यां तस्यामयोध्यायां वेद-वेदाङ्ग-वित्तमः, दीर्घ-दर्शी, महा-तेजाः, पौर-जानपद-प्रियः,	७
इच्छाकूणामति-रथो, यज्वा, घर्म-भृतां वरः, महर्षिकल्पो राजर्षिस्, त्रिषु लोकेषु विश्रुतः,	८
बलवान्, विजितामित्रो, नीतिमान्, नियतेन्द्रियः, धन-धान्यर्द्धि-विभवैः शक्र-वैश्रवणोपमः,	९
आदि-राजो मनुखिव प्रजानां परिरक्षिता, राजा, दश-रथो नाम, बभूव, त्रि-दशोपमः ।	१०
तेन सत्याभिसन्धेन, त्रि-वर्गमनुपश्यता, पालिताऽभूत् पुरी सा तु, शक्रेणैवामरावती ।	११
हृष्ट-पुष्ट-जने तस्मिन् पुरे नैवाबहु-श्रुतः कश्चिदासीन्नरो, नापि कश्चिदन्याय-वृत्तिमान् ।	१२

दुर्गा—अगम्या । उद्यानानि—क्रीडार्थ-पुष्प-वाटिकाः । दुर्गा उद्यान...—सन्धेरभाव
आर्धः । ६ । दुर्ग-गम्भीर-परिखा—दुर्गा (अगम्या) गम्भीरा (अगाधा) च परिखा
(गड्ढादे, a moat or ditch) यस्यां सा । यद्वा दुर्गेण (अल-दुर्गेण) गम्भीरा
&c. तोरणम्—वह्निद्वारस्य अलङ्कार-भूतो दारु-वन्धः (a decoration of the
gate-post). युता उपेता—सन्धेरभाव आर्धः । ७ । तेजः—प्रतापः । ८ । अति-
रथः—दश-सहस्र-महा-रथैर्योद्धा । 'एको दश सहस्राणि योषयेद् यस्तु घन्विनाम्,
शस्त्र-शस्त्र-प्रवीणश्च स महा-रथ उच्यते' । यज्वा—सीम-याजी । ९ । अ-मिवः—शत्रुः ।
कृद्धिः—सम्पदः । वैश्रवणः—कुवेरः । १० । त्रि-दशः—दैवः । ११ । सत्याभिसन्धः—
सत्य-प्रतिज्ञः । त्रि-वर्गः—घर्म-कामाद्याः । १२ । अ-बहु-श्रुतः—अल्प-विद्यः ।

न चाल्प-निचयः कश्चिदासीत्तत्र पुरे नरः ;	
न चाप्यासीदसन्तुष्टः कुटुम्बौ तत्र कथन ।	१३
न कदर्यः कश्चिदासौन्. नानृतो, न शठोऽपि वा ;	
न मानी, न च संरम्भी, न नृ-शंसो, न कल्यनः ।	१४
नराः स्व-दार-निरता, नार्यश्वासन् पति-व्रताः ;	
सु-व्रता धृतिमन्तश्च नरा आसंस्तथा स्त्रियः ।	१५
नाकुण्डली, नासुकुटी, नास्रग्वी, नाविलेपनी,	
तत्रैव प्राकृतो नासीद्, दरिद्रो वा, पुरोत्तमे ।	१६
नामृष्ट-भूषण-धरो, न चाप्यासीदनिष्क-धक्,	
नाहस्ताभरणोपेतो, नानृजुर, न च नास्तिकः ।	१७
नानाहिताग्निर्नायज्वा विप्रो ; नाप्य-सहस्रदः	
कश्चिदासीदयोध्यायां—सद्-वृत्त-रहितो जनः ।	१८
स्व-कर्म-निरताश्वासन् सर्वे तत्र द्वि-जातयः,	
यज्ञाध्ययन-निष्ठाश्च, विरताश्च प्रतिग्रहात् ।	१९

१३ । कुटुम्बौ—गृही, गृहस्थः । १४ । कदर्यः—कृपणः । ‘आत्मानं धर्म-हृत्य च पुत्र-दाराय पीडयेत्. लोभाद् यः पितरौ धातुन् स कदर्य इति स्मृतः’ । अ-नृतः—अ-सत्य-परायणः । व्रतम्—सत्यम् । मानी—उद्धतः (haughty). संरम्भी—कोपनः (angry, arrogant). नृ शंसः—धातुकः, क्रूरः । कल्यनः—आत्म-ज्ञान-परायणः (swaggering). १६ । अविलेपनी—चन्दनादि-लेप-रहितः । प्राकृतः—नीचः । १७ । अ-मृष्टम्—अ-निर्मलम् । निष्कः—सरो-भूषणम् । नास्तिकः—नास्ति पर-लोक इति बुद्धिमान् । १८ । आहिताग्निः—अग्नि-हीनो (One who consecrates the sacred fire). अयज्वा—सोम-याग-रहितः । सहस्र-दः—वदान्य इत्यर्थः । १९ । प्रतिग्रहः—यथा-शक्ति विधिना पर-दत्तस्य स्वीकारः ।

रूप-चातुर्य-माधुर्य-शीलाचार-गुणान्विताः

नार्यश्वासन्नयोध्यायां, मृष्टाभरण-वाससः । २०

नामर्षी, नापि चोद्विग्नो, नातुरो, न भयान्वितः

द्रष्टुं शक्यो ह्ययोध्यायां, नापि राजन्य-भक्तिमान् । २१

वर्ण-श्रेष्ठान् पूजयन्तः, पितॄन् देवातिथींस्तथा,

आसन् दीर्घायुषस्तत्र नराः, सत्य-परायणाः । २२

एवमिच्छाकु-नाथेन पालिता साभवत् पुरी,

यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण भूरियम् । २३

योधानामग्निकल्पानां, संयुगेष्वनिवर्तिनाम्,

गुप्ता पुरी सहस्रैः, सा, सिंहैरिव गिरिगुहा ; २४

कम्बोज-देशजैश्चापि हयैर्वानायुजैस्तथा,

नदीजैर्वान्निजैश्चापि पूर्णा, हरि-हयोपमैः ; २५

विन्ध्य-पर्वतजैश्चैव नागैर्हैमवतैस्तथा,

सत्त्व-वीर्य-गुणोपेतैः, शूरैरव्याल-चेष्टितैः । २६

२० । मृष्टम्—निर्मलम् । २१ । अ-मर्षी—अ-सहिष्णुः, अ-क्षमौ । २४ । संयुगः—युद्धम् । गुप्ता—रक्षिता । २५ । कम्बोज-देशः—कम्बोजानां (कम्बोजारक्ष-जनानां) देशः, इदानीं तिब्बतः (Tibet) इति नाम्ना ख्याती देशः । वानायुः—भारत-वर्षात् चत्तर-पश्चिमसां दिशि स्थितो देश-विशेषः । नदीजैः—सिन्धु-नद-समीपीभवैः । बाल्किः—इदानीं बाल्ख (Balkh) इति नाम्ना ख्याती भूभागः । हरि-हयः—चक्रैःश्रवाः । हरिः—इन्द्रः । तस्य हयः (अश्वः), चक्रैःश्रवाः । २६ । नागैः—गजैः । हैमवतैः—हिमवत-पर्वत-जातैः । शूरैः—वल्लवभिः । अ-व्याल-चेष्टितैः—दुष्ट-गज-चेष्टित-रक्षितैः । व्यालः—दुष्टो गजः ।

द्वितीयः सर्गः ।

आविर्भावः ।

तिस्रो महिष्यस्तास्तस्य राजर्षैरभवन् पुरा, गुणवत्योऽनु-रूपाश्च, रूपेणाप्सरसां समाः ।	१
कौशल्या सट्टशौ चैव, कैकेयी चाभवच्छुभा, सुमित्रा वास-देवस्य बभूव करणी सुता ।	२
तासां प्रजन्निरे पुत्राश्चत्वारोऽमित-तेजसः, राम-लक्ष्मण-शत्रुघ्न-भरता, देव-रूपिणः ।	३
जन्म-तेजो-गुण-ज्येष्ठं पुत्रमप्रतिमौजसम्, कौशल्याजनयद् रामं, विष्णु-तुल्य-पराक्रमम् ।	४
भरतो नाम कैकेय्याः पुत्रः, सत्य-पराक्रमः, धर्मात्मा च महात्मा च प्रख्यात-बल-विक्रमः ।	५
तथा लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत् सुतौ, दृढ-भक्तौ, महोत्साहौ, रामस्यावरजौ गुणैः ।	६
ते दीप्त-मनसः सर्वे, महिष्वासा, नरर्षभाः । अपूरयन्त ते कामान् पितुर्, धर्म-परायणाः ।	७
स चतुर्भिर्महा-भागैः पुत्रैर्दश-रथो वृतः बभूव परम-प्रीतो, देवैरिव पितामहः ।	८

१ । ताः—पित्र-विश्रुताः इति भावः । २ । करणी—शूद्रायां वैश्वात् जाता ।
६ । अवरजौ—पयात् जातौ, कर्णग्रासी । ७ । महिष्वासाः—महा-धन्वानः, महा-
धनुर्धारिणः । इष्वासः—घृष्टः ; इषुः—बाणः (अस् त्विष्ये) । नरर्षभाः—नर-पुङ्गवाः,
नरैषु श्रेष्ठाः । (ऋषयः—पुमान् गौः, हयः, पण्डः) । ८ । पितामहः—ब्रह्मा ।

- तेषां, केतुरिव, श्रेष्ठो, रामो, लोक-हिते रतः,
 स्वयम्भूरिव देवानां, सर्वेषां प्रिय-दर्शनः । ८
- बाह्यात् प्रभृति तं भक्तो, लक्ष्मणो, लक्ष्मि-वर्धनः,
 प्रज्ञाभिरामं, धर्मात्मा भ्राता, भ्रातरमग्रजम् । १०
- सोऽपि प्रियतरस्तस्य प्राणेभ्योऽपि, परन्तपः
 लक्ष्मीवान् लक्ष्मणो, भ्रातुर्ज्येष्ठस्थारि-विघातिनः । ११
- मिष्टमन्नं तथा भोगानश्नाति न हि तं विना,
 न विन्दति रतिं चैव मुहूर्तमपि तं विना । १२
- मृगयामथवान्यत्र यान्तं राममनु-व्रतः
 लक्ष्मणोऽपि जगामैनं, धनुरादाय पृष्ठतः । १३

तृतीयः सर्गः ।

चात्रो धर्मः ।

- एतस्मिन्नेव काले तु विश्वा-मित्त इति श्रुतः
 महर्षिरभ्ययाद् द्रष्टुमयोध्यायां नराधिपम् । १
- वशिष्ठ-सहितो राजा स्वयमेव, महा-मनाः,
 पादमर्घ्यं च गां चापि विधिना प्रत्यवेदयत् । २
- अर्चितं स ततो राजा विश्वामित्तमभाषत,—
 “कस्तेऽभिलषितः कामः ? किं करोमि. प्रशाधि माम्” । ३

८ । केतुः—विजय-ध्वजः । स इव कुल-वैभव-प्रकाशकः । स्वयम्भूः—ब्रह्मा ।
 स इव, सर्व-शक्तिमत्त्वात् । १० । लक्ष्मि-वर्धनः—लक्ष्मीवर्धनः । ऋक्ष आर्षः । ११ ।
 परन्तपः—शत्रु-तापनः । १२ । अश्नाति—भक्षयति । रामः इति शेषः । रतिः—प्रीतिः ।
 १ । अभ्ययात्—अभ्यगच्छत् । २ । प्रत्यवेदयत्—न्यवेदयत् ।

तच्छ्रुत्वा, राज-सिंहस्य वाक्यमद्भुत-विस्तरम्,
दृष्ट-रोमा महा-तेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत,— ४
“यज्ञ-सिद्धि-करं किञ्चिदास्थितोऽस्मि सहृद् व्रतम् ;
न क्रोद्धव्यं मया तत्र कस्यचिद् भुवि, भू-पते । ५
व्रते चाप्यसमाप्ते मे, यज्ञघ्नौ राक्षसाधमौ
वेदीमभ्येत्य तरसा रुधिरैणाभ्यवर्षताम् । ६
तयोस्त्वं प्रतिषेद्धारं रामं, सत्य-पराक्रमम्,
दातुमर्हसि मे, तत्र रक्षार्थम्, अमितीजसम् ।” ७
स्नेहान् मूर्धन्युपाघ्राय, राजा दशरथः सुतम्
ददौ कुशिक-पुत्राय, लक्ष्मणानुचरं, तदा । ८
विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ राम-लक्ष्मणौ
तदानुजग्मतुर्वीरौ, यथेन्द्रं देवमश्विनौ । ९
बद्ध-गोधाङ्गुलि-वाणौ, खड्ग-तूण-धनुर्धरौ,
तदानुजग्मतुः, स्थाणुं कुमाराविव पावकी । १०
तस्मिन् यज्ञे समाप्तेऽथ विश्वामित्रो, महा-यशाः,
दृष्ट्वाश्रमं कृत-क्षेमं, काकुत्स्थमिदमब्रवीत्,— ११
“कृतार्थोऽस्मि, महा-बाहो ; कृतं गुरु-वचस्त्वया ;
सिद्धाश्रम-पदं चेदं भूयः सिद्धतरं कृतम् ।” १२

४ । अद्भुत-विस्तरम्—अद्भुतः (आश्चर्यः) विस्तरः (प्रपञ्चः) यस्य तत् । ५ । व्रतम्—
नियमः । आस्थितोऽस्मि—आश्रित्य तिष्ठामि । ६ । तरसा—वेगेन । राक्षसाधमौ—
गारीचः सु-वाङ्मय । १० । बद्ध-गोधाङ्गुलि-वाणौ—बद्धं गोधाङ्गुलि-वाणम् (गोधा-चर्म-
कृतम् अङ्गुलि-वाणम्, finger protector) अयोः तौ । स्थाणुम्—रुद्रम् । पावकी—
क्षन्द्-विशाली । ११ । क्षेमम्—कल्याणम् । काकुत्स्थः—ककुत्स्थस्य सन्तानः ।

चतुर्थः सर्गः ।

मिथिला-गमनम् ।

ततः, प्रागुत्तरां गत्वा दिशं, रामः स-लक्ष्मणः,
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य, यज्ञ-वाटं ददर्श ह । १

विश्वामित्रमृषिं प्राप्तं शुश्राव मिथिलेश्वरः ;
शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमकल्मषम्, २

ऋत्विग्भिः सहितश्चान्यैरादायार्थं, त्वरान्वितः,
विश्वामित्राय, सत्कृत्य, ददौ, मन्त्र-पुरस्कृतम् । ३

अथ राजा मुनि-श्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत,—
“आसने, भगवन्, कृप्ते उपवेष्टुमिहार्हसि । ४

एतौ च, मुनि-शार्दूल, कुमाराविव पावकौ,
काक-पक्ष-धरौ कस्य ? किमर्थं चाभ्युपागतौ ? ५

व्यूढोरस्कौ दीर्घ-भुजौ खड्ग-तूण-धनुर्धरौ,
अश्विनोः सदृशौ रूपे, कस्याति-प्रिय-दर्शनौ ?” ६

तस्यैतद् वचनं श्रुत्वा, जनकस्य महात्मनः
न्यवेदयन्नहात्मनौ सुतौ दशरथस्य तौ,
रामस्य धनुषश्चैव जिज्ञासार्थमुपागमम् । ७

१। प्रागुत्तराम्—पूर्वोत्तराम्, ऐशानीम् । यज्ञ-वाटम्—यज्ञ-शाला-हारम् ।

४। कृप्ते—रचिते । ५। काक-पक्षाः—बालानां कपोल-चर्मोपवर्ति शिखाः
(side-locks of hair on the temples of boys). ६। व्यूढोरस्कौ—व्यूढ-

(विपुलं स्त्रीतं दृढं च) उर (वक्षः) ययोः तौ । ७। न्यवेदयत्—विश्वामित्र इति
शेषः ।

प्रत्युक्तो, जनको राजा प्रत्युवाच, कृताञ्जलिः,—	
“यूयतां धनुषस्तत्त्वं—यदर्थं मयि तिष्ठति ।	८
दक्ष-यज्ञ-वधे पूर्वं धनुषानेन शङ्करः	
विध्वंस्य त्रि-दशान् सर्वानिदं किल तदीक्षवान्,—	९
‘यस्माद् भागार्थिनो भागं नाकल्पयत मे, सुराः ।	
तस्मादङ्गानि सर्वाणि धनुषा शतयामि वः ।’	१०
तस्मै देवा, भयोद्दिग्ता, रुद्राय प्राणमस्तदा ;	
प्रसादयाञ्चक्रुरेनं । तेषां तुष्टोऽभवद् भवः ।	११
तदेतद् देव-देवस्य धनुर्दिव्यं, महात्मनः,	
तिष्ठत्यद्यापि, भगवन्, कुलेऽस्माकं, सु-पूजितम् ।	१२
वीर्य-शुक्ला च मे कन्या, दिव्य-रूपा, गुणान्विता,	
भूतलादुत्थिता पूर्वं, नाम्ना सीतेत्य-योनि-जा ।	१३
तां नृपा वरयामासुरागत्यागत्य वै पुरा ;	
वीर्य-शुक्ला प्रदेयेति तानहं चान्नुवं नृपान् ।	१४
ततो नृपतयः सर्वे, प्रार्थयन्तः सुतां मम,	
वीर्यं जिज्ञासयिषवः, पुरमभ्याययुर्मम ।	१५

- ८ । दक्ष-यज्ञ-वधे—दक्ष-यज्ञ-वधाय । सप्तमौ निमित्तार्था । किल—एवं यूयते ।
 १० । भागार्थिनः—यज्ञ-भागार्थिनः । मे—मम । न अकल्पयत—यूयमिति शेषः ।
 शतयामि (शद-णिच् + मिप्)—छिनत्ति । ११ । भवः—रुद्रः । १२ । देव-देवस्य—
 रुद्रस्य । १३ । वीर्य-शुक्ला—[रुद्र-धनुः-सन्धौकरणादि-चमं] वीर्यमेव शुक्लं (मूल्यं)
 यस्याः सा । च-योनि-जा—अ-नारी-सम्भवा, ‘भू-सलादुत्थिता’ । १५ । प्रार्थयन्तः—
 प्रार्थयमानाः । परस्परपदस्पर्शम् । जिज्ञासयिषवः (ज्ञा-सन्-णिच्-सन् + उ + क्त्वा)—
 ज्ञापयिष्यन्तः । अभ्याययुः—अभ्यागच्छन् । अतीति वक्तुरपरोक्षेऽपि लिट्-प्रयोग आर्षः ।

- वीर्य-जिज्ञासया तेषां मया सन्दर्शितं धनुः ;
 न श्रेकुश्चापि ते ब्रह्मनुद्यन्तुमपि तद् धनुः । १६
- तेषामल्पमहं ज्ञात्वा वीर्यं तत्र, महा-मुने,
 कृतवान् सर्वतस्तेषां प्रत्याख्यानं सुतां प्रति । १७
- तदेतन्, मुनि-शार्दूल, दिव्यं, परम-भास्वरम्,
 दर्शयाम्यद्य रामाय लक्ष्मणाय च तद् धनुः । १८
- कुर्यादारोपणं रामो धनुषश्चास्य चेदयम्,
 दद्याम-योनि-जामसौ सीतां दशरथ-सुषाम् ।” १९
- जनकस्य वचः श्रुत्वा, विश्वामित्रो महा-मुनिः,
 धनुर्दर्शय रामाय तदिति, प्रात्रवीनृपम् । २०
- सुरोपमस्तु जनकः सोऽमात्यान् व्यादिदेश ह,—
 राम-सन्दर्शनार्थं तद् धनुरानीयतामिति । २१
- जनकेन समादिष्टाः, प्रविश्य सचिवाः पुरीम्,
 धनुरानीययामासुः पुरुषैराप्त-कारिभिः । २२
- पुरुषाणां शतान्यष्टौ, व्यायतानां, महौजसाम्,
 मञ्जूषामष्ट-चक्र-स्थां गुर्वीमूङ्गः कथञ्चन । २३

१८। तदेवम्—तस्मात् एवम् । १९। धनुषः आरोपणं कुर्यात्—धनुः ध्वजी-
 कुर्यात्, should string the bow. चेत्—यदि । २२। प्रविश्य—यज्ञ-वाटात्
 इति शेषः । आप्त-कारिभिः पुरुषैः—विश्वस्त-सत्त्वैः । २३। व्यायतानाम्—अति-
 दीर्घाणाम् । मञ्जूषा—पेटः, पेटा, a large receptacle.

पञ्चमः सर्गः ।

धनुर्मङ्गः ।

तामानीय च मञ्जूषामायसीं—यत्र तद् धनुः—

सुरोपमं तु जनकं तन्मूचुरिति मन्त्रिणः,— १

“इदं तद् धनुरानीतमाज्ञया ते, नराधिप ;

दर्शयैतद् ऋषेरस्य राघवस्य च, भास्वरम्” । २

तेषामेतद् वचः श्रुत्वा, जनकः प्रसृतं वचः

विश्वामित्रमुवाचेदं तौ चोभौ राम-लक्ष्मणौ,— ३

“ब्रह्मन्, धनुरुपानीतं यत् तु तिष्ठति नो गृहे—

राजभिर्यत्र शक्तिसमुद्यन्तुमपि, तद् धनुः । ४

इदं मया धनुर्दिव्यं तवानायितमाज्ञया ;

दर्शयैतन्, सुने, क्षिप्रमनयो राज-पुत्रयोः ।” ५

विश्वामित्रस्तु तच्छ्रुत्वा जनकस्य वचस्तदा,

अभ्यभाषत, धर्मात्मा, प्रहृष्टेनान्तरात्मना,— ६

“गृह्णाणेदं, महा-वाहो, दिव्यं धनुरनुत्तमम् ;

धारणे कर्षणे चास्य यत्नमातिष्ठ, राघव ।” ७

मुनेस्तु वचनाद्, रामो, यत्र तिष्ठति तद् धनुः,

मञ्जूषां तामपाहृत्य, विश्वामित्रमभाषत,— ८

“इदं धनुरहं दिव्यं तोलयिष्यामि पाणिना,

यत्नवांश्च भविष्यामि स-ज्येस्थांश्च विकर्षणे ।” ९

१. आयसीम्—लौह-निर्मिताम् । ३. प्रसृतम्—प्रयुक्तम्, विनीतम् ।

४. अपाहृत्य—अपगतावरणां कृत्वा । ९. स-ज्येस्थांश्च विकर्षणे—अस्य सज्यैःकरणे

- वाढमित्येव तं राजा सुनिश्च समभाषत ।
 स-लोलमिव तद् रामस्तोलयित्वैक-पाणिना, १०
 पश्यतामभितस्तत्र सदस्यानां समन्ततः,
 आनम्य नाति-यत्नेन, स-ज्यं चक्रे हसन्निव । ११
 स-ज्यं कृत्वा, ततश्चैव पूरयामास वीर्यवान् ;
 बभञ्ज पूरयञ्चैव मध्ये रामो बलादिव । १२
 तस्य शब्दो महानासीद्, गिरिरिव विशीर्यतः,
 वज्रस्येव विमुक्तस्य शक्रेण नग-मूर्धनि । १३
 निपेतुस् तेन शब्देन सर्वशो मोहिता जनाः,
 विश्वामित्रं वर्जयित्वा, राजानं, तौ च राघवौ । १४
 प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्, राजा, विस्मयमागतः,
 उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं विश्वामित्रमिदं तदा,— १५
 “भगवन्, श्रुत-पूर्वो मे रामो दशरथात्मजः ;
 अत्यद्भुतमिदं त्वय कर्म चादर्शितं मया । १६
 जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता
 सीता, भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् । १७
 वीर्य-शुल्क-प्रदानेन प्रतिज्ञा स-फली-कृता ;—
 सीतां दास्यामि रामाय प्राणैर्भ्योऽपि प्रियासहम् । १८

विकर्षणे च । १० । वाढम्—एवमस्तु । स-लोलमिव—झोड़येव, अनायासेनैव ।
 ११ । पश्यतां सदस्यानाम्—पश्यतः सदस्यान् अनादृत्य । अनादरे बघी । अभितः—
 समीपे [स्थित्वा] । समन्ततः—सर्वतः । स-ज्यं चक्रे—Strung. १२ । पूरयामास—
 आ-चकर्ष । मध्ये—मध्य-प्रदेशे । १३ । विशीर्यतः—वि-दीर्यतः, splitting. १५ ।
 प्रत्याश्वस्ते—पुनः संज्ञां लब्धवति । जने—जन-समूहे । १७ । आहरिष्यति—सम्पादयिष्यति ।

भयतोऽनुमते तस्मादितो यान्तु, महा-मुने,
दूता समाज्ञया शीघ्रसयोध्यां जवनेर्हयैः ; १८

विघ्नाय चैव राजानमानयन्तु पुरीं सम,
प्रदानं वीर्य-शुक्लायाः सीतायाः कथयन्तु च । २०

त्वया गुप्ता च काकुत्स्थो वेदयन्तु नृपाय ते ;
पभिः प्रह्लादितं बाह्यैरानयन्त्वित् तं नृपम् ।” २१

कौजिकेन तथेत्युक्तो, नृपः प्रेष्यानुपस्थितान्
अयोध्यां प्रेषयामास—स हि राजा, त्वरान्वितः । २२

पष्ठः सर्गः ।

शुभः सन्देशः ।

जनकेन समादिष्टा, दूतास्तु द्रुत-वाहनाः,
मार्गे त्वि-रात्रमुपिता, अयोध्यां प्राविशन् पुरीम् । १

ते, राज्ञो विदिता, दूता, राज-वेश्म प्रवेशिताः,
ददृशुस्तं महात्मानं तत्राय नृप-सत्तमम्, २

शङ्कत् प्रजाः प्रशासन्तं, धमेज्जं, सचिवैर्वृतम्,
ऋत्विग्भिर्देव-मह्नाग्नेर्वैशिष्टाद्यैश्च भन्विभिः ३

आशास्यमानं सुप्रीतैः, शक्रमाङ्गिरसैरिव,—
तं लोक-पाल-प्रतिमं, लोक-पाले सु-निश्चितम् । ४

१८ । भयतोऽनुमते—भयदगमन-शय-साधन-निमित्तम् । निमित्ते सप्तमी । यद्वा भयतोऽनुमत्या । जवनेः—वेगवर्धः । २२ । कौजिकः—कुजिकस्य सन्तानः, बिर्यामित्र इत्यर्थः । प्रेष्यान्—दूताम् ।

१ । उपिताः—क्षत-वासाः । २-। प्रवेशिताः—द्वार-पालैरिति ज्ञेयः । ३ । प्रशा-सन्तम्—प्रशासन्तम् । अथवादपि शत्रुर्नुमानस-आपः । ४ । आशास्यमानम्—पभिः-

- दृष्ट्वैव, चाभिप्रणता, वदाञ्जलि-पुटास्ततः,
 १) ऊर्ध्वदर्शयं वाक्यमिदं प्रिय-निवेदिनः,— ५
 “वैदेहो जनको राजा पृच्छति त्वां, नराधिप,
 कुशलानामयं स्निग्धं, सामात्यं, स-पुरोहितम् । ६
 पृष्ट्वा चानामयं पूर्वम-व्ययं, स नराधिपः
 विश्वामित्र-सहायस्त्वां विज्ञापयति पार्थिवः,— ७
 ‘सुता मे वीर्य-शुक्लेति प्रख्याता ; विदिता च ते,
 राजभिर्हीन-वीर्यैश्च पुरापि प्रार्थिता यया । ८
 सेयं मम सुता, राजन्, विश्वामित्रस्य शासनात्,
 पुरीमिमां समागत्य, तव पुत्रेण निर्जिता । ९
 आनम्य तद् धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना
 रामेण, वलमात्रित्य, महत्यां जन-संसदि । १०
 तस्यै सुता मया देया, वीर्य-शुक्ला, सुताय ते ।
 प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि ; तदनुज्ञातुमर्हसि । ११
 सोपाध्यायः स-स्व-जनः स-वलः स-पदानुगः,
 शीघ्रमर्हसि, राजर्षे, त्वमागन्तुमिह, प्रभो । १२
 प्रीतिं पूर्व-प्रवृत्तां मे सं-वर्धयितुमर्हसि ।
 पुत्रयोरुभयोरेव वध्वौ ते दिक्षिते मया ।’ १३

वीर्यमानाशीर्वचनम्, being blessed : यदा, आश्रित्यनात्, [चिन्-कार्येषु] उपदिष्ट-
 मानम्—इदादेशमात्र आर्षः, ‘क.केन शालते’ (विष्-पुराणम्, १।१७।२०) इत्यादिवत् ।
 आश्रित्यैः—इहस्थितिना। संप्रुने बहु-वचनम् । लोक-पालः—दिक्-पालः । लोक-पाली—
 इषिवी-पालने । ६। कुशलम्—वेनम् । कनामयम्—पारोग्यम् । लिङ्गम्—देह-पुरुषम् ।
 ७। अ-व्ययम्—अ-वचनम् । ११। तर्तुम्—उत्तरितुम्, पूरयितुम् इत्यर्थः । १३। पुत्रयोरु-

इति त्वां जनकी राजा विज्ञापयति, पार्थिव,
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः, शतानन्द-मते स्थितः ।” १४

इति दूत-वचः श्रुत्वा, राजा, परम-हर्षितः,
उवाचेदं वशिष्ठादीन् सर्वानेव पुरोधसः,— १५

“गुप्तः कुशिक-पुत्रेण, कौशल्यानन्दि-वर्धनः,
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा, विदेहानगमत् किल । १६

दृष्ट-वीर्येय काकुत्स्थे, जनकः सु-मन्त्रा-यशाः
प्रति-प्रदानं मीताया रामे कर्तुं किलेच्छति । १७

यदि ते रोचते, ब्रह्मन्, जनकः स मही-पतिः
सम्यन्वी, तत्र गच्छामस्ततः शीघ्रमितो वयम् ।” १८

वाढमित्येव तच्छ्रुत्वा, वशिष्ठ-प्रसुखा द्विजाः
कञ्चुः, परम-संहृष्टाः, श्वस्तु यास्याम इत्यपि । १९

ते चापि रजनीं तत्र दूताः, परम-सत्कृताः,
ऊर्ध्वविदेह-राजस्य, सर्व-कामैः सु-पूजिताः । २०

सप्तमः सर्गः ।

दशरथ-समागमः ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां, सोपाध्यायो नराधिपः
राजा दशरथः, त्रीमान्, सुमन्त्रमिदमब्रवीत्,— १

भयोरिव, &c.—धनेन लक्ष्मणाय कर्मिणा-दान-कामना सूचिता । १५ । पुरोधसः—
पुरोहितान् । १६ । कुशिक-पुत्रः—कुशिकस्य पुत्रः (सन्तानः, descendant).
आनन्दिः—हर्षः । विदेहान्—विदेहानां निवास-भूतम् जन-पदम् । १९ । श्वः—
आगामिनि दिवसं, to-morrow.

- “अद्य सर्वे घनाध्यक्षा, धनमादाय पुष्कलम्,
 १ निर्यान्त्वग्रे, समारोप्य नाना-रत्न-चयान् मम । २
 चतुरङ्गं च मे शीघ्रं बलं निर्यातु सर्वशः ;
 २ सम्राज्ञा-सम-कालं च युज्यतां युग्यमुत्तमम् । ३
 वशिष्ठो वाम-देवश्च जावालिः काश्यपो भृगुः,
 ३ मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर, मुनिः कात्यायनस्तथा— ४
 एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनैः, सहिता मया,
 ४ यथा कालात्ययो न स्याद् । दूता हि त्वरयन्ति माम् ।” ५
 इत्याज्ञया नरेन्द्रस्य, सेना सा चतुरङ्गिणी
 ५ राजानम्, ऋषिभिः सार्धं प्रयान्तं, पृष्ठतोऽन्वगात् ; ६
 चतुर्भिस्तानहो-रात्रैर्विदेहानभ्युपेयिवान्,
 ६ ददर्श मिथिलां, रम्यां, जनकेनोपशोभिताम् । ७
 प्रत्युद्गम्य च तं, राजा, प्रियातिथिसुपागतम्,
 ७ उवाच जनकः, प्रीतः, शतानन्द-समन्वितः,— ८
 “स्वागतं ते, महा-राज ! दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे गृहम् ;
 ८ पुत्रयोस्तभयोः प्रीतिं दिष्ट्या प्राप्स्यसि, राघव । ९
 दिष्ट्या प्राप्तो महा-तेजा वशिष्ठो भगवानयम् ;
 ९ मार्कण्डेयादयश्चैव दिष्ट्या प्राप्ता महर्षयः । १०

२। पुष्कलम्—बहु श्रेष्ठं च । ३। चतुरङ्गम्—हस्त्यश्च-रथ-पदातिमयम् ।
 वलम्—सैन्यम् । युग्यम्—अश्वादि वाहनम् । ४-५। अग्रे द्विज-प्रयाणं प्रयागे
 कल्याणाय । ६। अन्वगात्—अनुजगाम । पाणिनिः, ३।४।४५ । ७। अभ्युपेयिवान्—
 अभ्युपेत्य । ८। दिष्ट्या—[मम] भाग्येन । दिष्ट्येति आनन्द-सूचकमव्ययम् ।

दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना—दिष्ट्या मे पूजितं कुलम्,
राघवैः सह सम्बन्धं कृत्वा, प्रथित-सद्-गुणैः । ११

अद्य मे सफलं जन्म, प्राप्तं चाद्य क्रिया-फलम् ।
अद्य पूतोऽस्मि, राजर्षे, त्वत्-सम्बन्धात्, स-बान्धवः । १२

एषां चापि महर्षीणामद्याभ्यागमनादहम्
स-विशेषतरं पूतो राजन्नाप्यायितस्तथा । १३

श्वः प्रभाते, महा-राज, निर्वर्तयितुमर्हसि
यज्ञस्यावभृथे पुण्यमुद्वाहन्ऋषिभिः सह ।” १४

तस्यैतद् वचनं श्रुत्वा, राजा दशरथस्तदा
ऋषि-मध्य उवाचेदं जनकां मिथिलेश्वरम्,— १५

“राजन्, प्रतिग्रहीतारः स्मृता दातृ-वशाः किल ।
यद् वक्ष्यसि यदा चैव, तत् कर्तारस्तदा वयम् ।” १६

श्रुत्वा चैवानुरूपं च वचनं प्रिय-वादिनः,
तद्, राज्ञो, जनकाः श्रुत्वा परं विस्मयमागतः । १७

ततः सर्वे मुनि-गणाः, परस्पर-समागमे
हर्षमेत्य परं, तत्र निशां तामवसंस्तदा । १८

विश्वामित्रं च, दृष्ट्वैव, राजा दशरथस्तदा,
मुनि-श्रेष्ठं, समागम्य, ववन्दे, हृष्ट-मानसः । १९

१४ । निर्वर्तयितुम्—सम्पादयितुम् । यज्ञस्या-वभृथे—यज्ञान्ते । १६ । प्रति-ग्रहीतारः—[कन्या-गयादीनाम्] । स्मृताः—स्मृतौ उक्ताः । तत्—तृणो कर्मणि न पठौ । प्राणिनिः, २।३।६८ । ‘यद्-...वयम्’—यदा च यदेव वक्ष्यसि, तदा तदेव साधु करिष्यामहे । १७ । श्रुत्वा—श्रुत्वा । १५-१७ । वीर्य-शुक्लेन पूर्वमेव कन्याया जितत्वेऽपि दशरथस्य विनयेन तादृग्-वचनात् जनकस्य परमो विस्मयः ।

तौ चापि पुत्रावाप्नाय, परिष्वज्य च पौडितम्,

उवास स निशां तत्र, सु-सुखौ, हृष्ट-मानसः ।

२०

अष्टमः सर्गः ।

वरणम् ।

ततः प्रभाते जनकः, कृत-पौर्वाहिक-क्रियः,

उवाच मधुरं वाक्यं शतानन्दं पुरोधसम्,—

१

“भ्राता ममानुजः श्रीमान् वीर्यवान्, आज्ञया सम,

कुश-ध्वज इति ख्यातो, योऽध्यास्ते नगरं शुभम्,

२

चयादालक-पर्यन्तं—पिवन्निक्षुमतीं नदीम्—

साक्षात्क्ष्यं स्वर्ग-सङ्काशं, विमानमिव पुष्पकम्,—

३

तमहं द्रष्टुमिच्छामि । मानार्हो हि स मे मतः ।

प्रीयते हि महा-सत्त्वः स मया, राज-सत्तमः ।”

४

तस्याथ शासनाद् दूतास्तं, यात्वा, शीघ्र-गामिणः,

आनयामासुर-व्यथा, विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ।

५

स तस्य शासनाद् भ्रातुराजगाम कुश-ध्वजः,

ददर्श चोपसृत्याशु जनकं भ्रातृ-वत्सलम् ।

६

सोऽभिवार्य शतानन्दं, जनकं च मही-पतिम्,

अभ्यतिष्ठद्, अनुज्ञातो, राजार्हं वरमासनम् ।

७

२। अध्यास्ते—पधिवसति । ३। चयादालक-पर्यन्तम्—चयः (चप्रः, ram-part) अदालकाः (प्राकारीपरितन-बुद्ध-स्थानानि) च पर्यन्तेषु (सीमसु) यस्य वत् । इक्षुमती नदीम्—इक्षुमत्या नद्या जलम् । लक्षणा । ५। शीघ्र-गामिणः—‘क्षुमति च’ (पा. ८४।१३) इति शत्वम् । च-व्यथाः—समयाः ।

- सहोपविष्टौ तौ तत्र प्रेषयामासतुस्तदा
मन्त्रि-श्रेष्ठं, समाहूय, सु-दामानं, समाहितौ,— ८
“गच्छ, मन्त्रि-वराभ्येत्य, शीघ्रं दश-रथं नृपम्
आनयेह, सहामात्यं, स-पुत्रं, स-पुरोधसम् ।” ९
उपकार्यां स गत्वा, तमिच्छाकु-कुल-नन्दनम्
ददर्श, शिरसा चैनं प्रणिपत्येदमब्रवीत्,— १०
“अयोध्याधिपते, राजन्, वैदेहो मिथिलाधिपः
त्वां द्रष्टुमिच्छति क्षिप्रं, सोपाध्यायं स-बान्धवम् ।” ११
मन्त्रि-श्रेष्ठ-वचः श्रुत्वा, राजा सर्षि-गणस्तदा
स-बन्धुरागमत् तत्र यत्र राजा स मैथिलः । १२
तमासाद्य च संगृह्य, राजा दशरथस्ततः
वाक्यं, वाक्य-विदां श्रेष्ठो, वैदेहमिदमब्रवीत्,— १३
“विदितं ते, यथास्माकमिच्छाकु-कुल-दैवतम्,
प्रवक्ता धर्म-कार्येषु, वशिष्ठो, भगवानृषिः ।” १४
तूष्णीं-भूते दशरथे, वशिष्ठो, भगवानृषिः,
उवाचेदं वचो धर्म्यं जनकं, स-पुरोहितम्,— १५
“आ-मनोरिति शुद्धानां राज्ञाम-मित-तेजसाम्,
ककुत्स्थेऽस्माकु-सगर-रघु-प्रवर-जन्मनाम्, १६

८ । सुदामानम्—सुदामा इत्याख्यम् । १० । उपकार्या—[दशरथस्य] शिविरम् ।
१३ । आसाद्य—अभिगम्य, प्राप्य । संगृह्य—आलिङ्ग्य । १४ । दैवतम्—देवता,
देववत् मान्य इत्यर्थः । प्रवक्ता—कथयिता । १६ । प्रवरः—शीघ्रम्, कुलम् ।
ककुत्स्थे...जन्मनाम्—ककुत्स्थे...रघूनाम् प्रवरे (कुले) जन्म येषाम् तेषाम् ।

उदाराचार-सत्त्वानां क्षत्र-धर्मानुपालिनाम्

कुले, जल-निधि-प्रस्थे, जातयोर्वृत्त-शालिनोः १७

राम-लक्ष्मणयोरर्थे वरये तनये तव ।

सदृशाभ्यां स्व-सदृशे सुते त्वं दातुमर्हसि ।” १८

ततस्त्वाभाष्य जनको वशिष्ठं, वदतां वरम्,

नृपं दशरथं चेदं प्रोवाच वचनं तदा,— १९

“कनीयानेष मे भ्राता सत्य-सन्धः कुश-ध्वजः ।

ददामि, सहितोऽनेन, वध्वौ तेऽहं सुते, नृप,—

सीतां रामाय तनयामूर्मिलां लक्ष्मणाय च । २०

वीर्य-शुक्ता मम सुता सीता सुर-सुतीपमा ;

तां रामाय प्रयच्छामि पत्नीं वीर्य-वलार्जिताम् ।” २१

उक्त-वाक्ये तु जनके, विश्वा-मित्रो महा-मुनिः

उवाच वचनं, धीमान्, वशिष्ठ-सहितस्तदा,— २२

“ख्यात इच्छाकु-वंशो हि, जनकानां तथैव च—

सदृशोऽपत्य-सन्धन्वो युवयोरिति मे मतिः । २३

वक्तव्यमस्ति नः किञ्चिद् भूयोऽपि । शृणु तन्, नृप ।

भ्राता ते सदृशो योऽयं शूरो राजा कुश-ध्वजः, २४

अस्यास्ति किल, धर्मात्मन्, रूपेणाप्रतिमं भुवि,

कन्या-द्वयं । राघवार्ये तद् वयं वरयामहे,— २५

१७-१ उदारः—सरलः । सत्त्वन्—हृदयम् । जल-निधि-प्रस्थे—सागर-मुल्ये, सागरवन् विशालः । वृत्त-शालिनौ—सु-चरितौ । २० । सत्य-सन्धः—सत्य-प्रतिशः ।

२३ । सदृशः—अनुरूपः । अपत्य-सन्धन्वः—अपत्य-विवाह-सन्धन्वः । . . .

धर्मतो भरतस्यार्थे शत्रुघ्नस्य च धीमतः ।

तदिमे संप्रयच्छ त्वं, यदि ते रुचिता वयम् । २६

पुत्रा दशरथस्यास्य चत्वारो ऽमित-तेजसः,

लोक-पालोपमा वीराः—सर्वे सत्य-पराक्रमाः । २७

एषामर्थे वयं, राजन्, भवन्तं वरयामहे ।

सदृशोऽसि प्रभावेण राघवाणां, मही-पते ।” २८

इत्युदार-वचः श्रुत्वा विश्वामित्र-वशिष्ठयोः,

जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनि-पुङ्गवौ,— २९

“एवं भवत्विमे कन्ये, कुशध्वज-सुते उमे,

ददामि—भरतायैकां शत्रुघ्नाय तथापराम् । ३०

एकाहे राज-पुत्रीणां चत्वारो रघु-नन्दनाः

गृह्णन्त्वासां चतसृणां पाणीन्, मन्त्रवदीप्सितान् । ३१

उत्तरे दिवसे, ब्रह्मन्, फाल्गुन्यो भग-देवताः—

विवाहेषु प्रशंसन्ति नक्षत्रं वै विपश्चितः ।” ३२

एवमस्त्विति तं तत्र वशिष्ठः प्रत्यभाषत ।

तं चापि जनको राजा कृताञ्जलिरभाषत,— ३३

“वर-धर्मी-कृतो, ब्रह्मन्; शिष्योऽस्मि भवतां सदा;

सामात्यः स-बलश्चैव परवानस्मि, चिन्त्यताम् । ३४

३२। उत्तरे दिवसे—पर-दिवसे, अ.। फाल्गुन्यः—उत्तर-फाल्गुनी नाम नक्षत्रम् । सम्प्रति वक्ष्ये वचनम् । भग-देवताः—भगी देवता यासां ताः । भग उत्तर-फाल्गुन्या देवता भवति । स एव विवाहस्य अधिष्ठाता । अतएव उत्तर-फाल्गुन्या विवाहः प्रशस्यते । वै—एव, हि, surely. ३४। वर-धर्मी-कृतः—वरः (जिष्ठः) धर्मी यस्य स वर-धर्मः । अ-वर-धर्मः वर-धर्मः कृतः वर-धर्मी-कृतः, कन्या-दान-रूप-परम-धर्म-

प्रभुर्दशरथो राजा ममास्य विषयस्य च,—

“भवन्तश्चापि सर्वे मे सर्व-स्वे प्रभविष्णवः ।” ३५

तथा वदति वैदेहे जनके प्रसृतं वचः,

राजा दशरथो, हृष्टः, प्रत्युवाच, हसन्निव, ३६

प्रियं सखन्धिनं स्निग्धं प्रीति-युक्तमिदं वचः,—

“सर्व-स्वस्यास्य ते, राजन्, प्रभुरस्मि, यथात्य माम् ;— ३७

अहं तव, ममापि त्वं, यत् तवास्ति ममैव तत्,

विश्वामित्रादयश्चापि तवेमे मम चेश्वराः । ३८

स्तस्ति प्राप्नुहि—भद्रं ते । गमिष्यामि स्वमालयम्,

गो-दानादीनि कर्माणि कर्तुं कार्याण्यनन्तरम् ।” ३९

आपृच्छैवं दशरथो राजानं मिथिलेश्वरम्,

पुरस्कृत्य वशिष्ठादीन्, निर्जगाम, सुनीस्ततः । ४०

नवमः सर्गः ।

विवाहः ।

स, गत्वा निलयं, राजा, कृत्वा आहं महत्, तदा

पुत्राणां, प्रिय-पुत्रः स, चक्रे गो-दानमुत्तमम् । १

गवां शत-सहस्रं हि ब्राह्मणेभ्यो नरेश्वरः

एकैकशो ददौ, पुत्रानुद्दिश्य तान् पृथक् पृथक् । २

पालनात् । शिष्यः—[धर्म-कार्येषु] उपदेश-योग्यः । भवताम्—पूजार्थां बहु-वचनम् ।

परवान्—पराधीनः, भवदधीन इत्यर्थः । ३८ । गो-दानम्—[समावर्तन-पूर्वाङ्गम्] ।

४० । आपृच्छ—प्रस्थान-काले सम्भाष्य (bidding adieu to).

२ । एकैकशः—एकशः । विर्भाव आर्षः । पाणिनिः, ५।४।४३ । वाण-भट्टस्त

पयस्विनीनां हि गवां, स-वत्सानां, सु-वर्चसाम्,
ददौ शत-सहस्राणि चत्वारि रघु-नन्दनः । ३

ततस्ताम् उषितो रात्रिः, सह पुत्रैर्मही-पतिः,
पुरस्तात् वशिष्ठादीन् मुनीन्, यज्ञमुपाययौ । ४

युक्ते मुहूर्ते, वैवाहे, महार्हाम्बर-भूषणैः
कृत-कौतुक-मङ्गलैः पुत्रैर्दशरथो वृतः, ५

वशिष्ठं पुरतः कृत्वा, तां वैवान्यान् महा-मुनीन्,
यथा-न्यायमुमागम्य, राजा वैदेहमब्रवीत्,— ६

“प्राप्ताः स्म, राजन्—भद्रं ते !—विवाहार्थं सदस्तव ;
तत् साधु चिन्तयित्वास्मान् प्रवेशयितुमर्हसि । ७

स्थिता हि ते वशि सर्वे वयमद्य, स-बान्धवाः ;
स्व-वंश-धर्माभ्युचितं कुरु वैवाहिकं क्रमम् ।” ८

इत्युक्तः परमोदारं वाक्यं वाक्य-विशारदः,
प्रत्युवाच ततो राजा मैथिलस्तं नराधिपम्,— ९

“कः स्थितः प्रतिहारो मे ? कस्याज्ञा प्रतिपाल्यते ?
स्व-गृहे को विचारस्ते ? विप्रभोगे प्रविश्यताम् । १०

अ-चपिरपि ‘एकैकशः * * युक्त-शावकादीन्गृहीत्’ इति वक्ति । ३ । सु-वर्चसाम्—
—सु-रूपाणाम् । ४ । युक्ते—शुभे । कौतुकम्—वैवाहिक-हस्त-सूत्र-सम् । कौतुक-
मङ्गलम्—वैवाहिक-हस्त-सूत्र-वस्त्र-रूपं मङ्गलानुष्ठानम् । कृत-कौतुक-मङ्गलैः—
कृत-वैवाहिक-हस्त-सूत्र-वस्त्र-रूप-मङ्गलानुष्ठानैः । ६ । यथा-न्यायम्—लीकाचारानु-
सारतः । ७ । स्म—स्मः । विसर्गभाव आर्षः । सदः—सभाः । ८ । क्रमः—
व्यवहारः । ९ । परमोदारम्—अति-सरलम् । १० । प्रतिहारः—हार-पालः । विप्रभोगे
—स्व-च्छन्देन, प्रणयेन ।

यज्ञ-भूमिमिमां प्राप्ताः कृत-कौतुक-मङ्गलाः

मम कन्यास्यतस्त्री हि, वङ्गेर्दीप्ता इवार्चिषः । ११

सज्जोऽहं त्वत्-प्रतीक्ष्य वेद्यामस्यां स्थितो, नृप,—

“अ-विघ्नं कुरु, राजेन्द्र ! किमर्थं त्वं विलम्बसे ?” १२

श्रुत्वैतज्जनकेनोक्तं, वाक्यं, दशरथो नृपः

प्रवेशयामास तदा वशिष्ठादीन् द्विजर्षभान् । १३

ततो राजा विदेहानामुवाच रघु-नन्दनम्,—

“रामं कमल-पत्राक्षं पूर्वं वेदीमुपानय । १४

इयं सीता, मम सुता, सह-धर्म-चरौ तव ;

गृहाण पाणिना पाणिं त्वमस्या, रघु-नन्दन ! १५

लक्ष्मणागच्छ, पुत्रेमसूर्मिलाया मयोद्यतम्,

गृहाणोपेत्य धर्मेण पाणिं, राघव, पाणिना ।” १६

तमेवमुक्त्वा, जनको भरतं कैकयी-सुतम्

“चोदयामास, धर्मात्मा, माण्डव्याः पाणि-संग्रहे । १७

शत्रुघ्नमपि चासीनं जनको वाक्यमब्रवीत्,—

“श्रुत-कौल्यां गृहाण त्वं पाणिना पाणिमुद्यतम् । १८

सर्वे भवन्तः, सदृशैर्दारैर्युक्ता, यत-व्रताः,

कुलोचितं शुभं धर्मं कुरुष्व—शिवमस्तु वः !” १९

—११। अर्चिषः—शिखाः। १२। अ-विघ्नम्—अ-विलम्बम् इत्यर्थः। १५। सह-धर्म-चरीति पदेन ‘अद्य-प्रभृति जया यत् कर्तव्यं, तदनया सह’ इति आरितम्। १७। चोदयामास—प्रेरयामास, नियुज्ये। १८। यत-व्रताः—धृत-व्रताः, अनुष्ठित-व्रताः।

जनकस्य घचः श्रुत्वा, पाणींस्तान् जगदुस्तदा
चत्वारस्ते, चतसृणां, गतानन्दानुमन्विताः । २०

अग्निं प्रदक्षिणं चक्षुस्ततः सर्वं यथा-क्रमम्,
राजा कृत-स्वम्ययनास्तैश्च सर्वैर्महर्षिभिः । २१

पपात पुष्प-वृष्टिश्च लाजोन्मिया, नभश्च्युता,
तेषामुपरि सर्वेषां, विवाहे, पुण्य-कर्मणाम् । २२

देव-दुन्दुभयो नेदुरग्ररं, मधुर-स्वनाः ;
गुण्युयं मधुरश्चैव वीणा-वेणु-स्वनो सहान् । २३

इदं वृत्तं वर्तमानं तु काले, रति-करे, श्रमे,
द्विरग्निं ते परिक्रम्य तत ऊर्ध्वधूः पृथक् ; २४

स्नानि यानानि चारोप्य दारांश्च, प्रययुस्ततः ।
राजाप्यनुययौ पद्यात्, सर्पि-सहः, स-वान्धवः । २५

दशमः सर्गः ।

प्रत्यागमनम् ।

अथ रात्रां व्यतीतायां, विश्वामित्रो महा-मुनिः,
आमन्त्र्य तौ नर-व्याघ्रौ, जगामोत्तर-पर्वतम् । १

विश्वामित्रे गते तस्मिन्, जनकं मिथिलाधिपम्
आपृच्छ, प्रययौ चापि राजा दशरथः पुरम् । २

२१ । स्वम्ययनम्—अग्निष्टोपात-निवृत्त्यर्थं देवाचनादिकम् । २२ । खागाः—
अस्तम्, धृष्ट-धान्यम्, देव । २३ । दुन्दुभिः—मेरौ, a kettle-drum. स्वनाः—
धनिः । वेणुः—वंशी । २४ । रति-करे—प्रीति-करे ।

२ । 'उत्तर-पर्वतः' मगधे कौशिकी-सटे वर्तते ।

अथ राजा विदेहानां तत्र कन्या-धनं ददौ—	
कम्बलाजिन-रत्नानि, दुकूलानि सृद्गूनि च,	३
नाना-रागाणि वासांसि, शुभान्याभरणानि च,	
रत्नानि च महार्हाणि, यानानि विविधानि च ।	४
गवां शत-सहस्राणि चत्वारि पृथगेव च	
ददौ राजा, महार्हाणि—कन्या-धनमभीप्सितम् ।	५
चतुरङ्ग-बलं चान्यदनुयात्रं महद् ददौ ;	
दासीनां निष्क-कण्ठीनां सहस्रमपि चाददात् ।	६
सुवर्णस्यायुतं पूर्णं हिरण्यस्य च मैथिलः	
ददौ प्रीतेन मनसा—कन्या-धनमनुत्तमम् ।	७
समुच्छ्रित-ध्वजवतीं तूर्य-स्वन-निनादिताम्.	
सिक्ता-राज-पथां रम्यां प्रकीर्ण-कुसुमोत्कराम्,	८
राज-प्रवेशाभिसुखैः पौरैर्मङ्गल-वादिभिः	
सङ्कीर्णां, प्राविशद् राजा पुरीं, स्वं च निवेशनम् ।	९
कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सु-मध्यमा,	
वधू-प्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्धा राज-योषितः,	१०
ततः सीतां श्री-प्रतिमामूर्मिलां च यशस्विनीम्	
कुशध्वज-सुते चैव परिगृह्यानुगृह्य च,	११

३ । कन्या-धनम्—यौतुकम् । अजिनानि—सग-चर्माणि । दुकूलानि—पट-वस्त्राणि । सृद्गूनि—कीमलानि । ६ । निष्कः—कण्ठ-भूषणम् । ७ । सुवर्णम्—हेम, स्वर्ण-मुद्रा-विशेषः । ८ । हिरण्यम्—रजतम्, रुप्यकम्, रजत-मुद्रा-विशेषः । ९ । समुच्छ्रितः—अत्युन्नतः । ध्वजः—पताका-दण्डः, पताका इत्यर्थः । तूर्यम्—वादित्रम् । १० । प्रतिग्रहे—मङ्गलाचरण-पूर्वक-दर्शन-स्पर्शने । ११ । परिगृह्य—मङ्गलाचरण-पूर्वकं दृष्ट्वा गृह्य च ।

आदि-काण्डम्—एकादशः सर्गः—भरत-निर्गमः । ३५

ततः प्रवेशयामासुर्नृप-वेश्य, स्वलं-कृताः,
मङ्गलान्तर्भनीयैश्च शोभिताः, चौम-वाससः ।
उपनिनुगच्छ ता एता देवतायतनान्यपि । १२

अभिवाद्याभिवाद्यांस्तस्मात् पूज्यान् गुरुंस्तथा,
रेमिरे, मुदितास्तत्र, भर्तृ-प्रिय-हिते रताः । १३

तामां भूयो विजिपेण सैयिली जनकात्मजा
रमयामास भर्तारं, विष्णुं श्रीरिव रूपिणी । १४

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ;
प्रिय-भावः स तु तया स्व-गुणैरभिवर्धितः । १५

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।
हृदयं ह्येव जानाति प्रीति-योगं परस्परम् । १६

सीतया तु तया रामः प्रियया सह सङ्गतः,
प्रियोऽधिकतरं तस्या, विजहारामरोपमः । १७

एकादशः सर्गः ।

भरत-निर्गमः ।

कस्यचित् त्वथ कालस्य, राजा दशरथः सुतम्

भरतं केकयी-पुत्रं समाह्वयेदमब्रवीत्,— १

१२ । वेश्य—गृहम् । मङ्गलान्तर्भनीयैः—मङ्गल-कर-सूत्र-द्रव्यैः । चौम—पद्म-
वस्त्रम् । आगतानि—आलयाः, गृहाणि । १३ । अभिवाद्यान्—अभिवादानार्हान् ।
अभिवाद्या—नमस्कृत्य । ताः—राज-सुताः । तत्र—उप-वेश्यानि । १४ । रमयामास—
प्रीणयामास । श्रीः—लक्ष्मीः । १५-१६ । इमौ ह्येव श्रीकौ रामायणे बाल-चरित-
स्यान्त्येऽध्याये वर्तन्ते इति कुश-मुनिन भवसूतिनीकम् (उत्तर-चरितम्, ६।११-२३) ।

२ । कस्यचित् कालस्य—अल्पे इति शेषः ।

“अयं कैकय-राजस्य सुतो वसति, पुत्रक,
 नेतुं त्वामागतो, वीर, युधाजिन्मातुलस्तव । २
 तस्मान्, मातामहं द्रष्टुमितोऽनेन सह, त्वया
 गन्तव्यं । पुत्र, पश्य त्वं पुरं मातामहस्य तत् ।” ३
 श्रुत्वा दशरथस्यैतद् वचनं कैकयी-सुतः
 गमनायोपचक्राम, शत्रुघ्न-सहितस्तदा । ४

सुहृद्भिः सह मार्गेषु व्याहरन्, प्रिय-वादिभिः,
 अहोभिर्गणितैः कैश्चिद-श्रान्त-बल-वाहनः, ५
 वनानि सरितः शैलानतीत्य, सु-मनोहरान्,
 आससाद् पुरं राज्ञो, रम्यं राज-गृहं, विभुः । ६

आहार्य-सिकताकीर्णं पुष्पोत्कार-विभूषितम्
 राज-मार्गं कारयित्वा, जलेन सु-समुचितम्, ७
 विन्यस्त-पूर्ण-कलसं, वन-माला-विभूषितम्,
 समुच्छ्रित-पताकं च धूप-गन्धाधिवासितम्, ८
 ततः प्रवेशयामासुर्भरतं पुर-वासिनः,
 सर्व-तूर्य-स्वनैश्चाराद् वाद्यमानैश्च नन्दितम् । ९

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, बालीकीये, त्रि-साहस्रां संहितायाम्,
 आदि-काण्डम् ।

- ५ । व्याहरन्—आलापं कुर्वन् । गणितैः—संख्यातैः, कतिपयैः इत्यर्थः ।
 ६ । राज-गृहम्—राज-गृहं नाम मातामह-नगरम् । ७ । आहार्य-सिकताः—
 कृत्रिम-वालुकाः । उत्कारः, उत्कारः—राशिः । सु-समुचितम्—सु-सिक्तम् ।
 ८ । आरात्—दूरे ।

इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण-उपावादि-काण्डम् ।

अथ

श्री-लघु-रामायणं

अयोध्या-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

मन्त्रणा ।

दृष्ट्वा दशरथो रामं गुणाकरमरिन्दमम्,
चिन्तयामास सततं, तद्-गतेनान्तरात्मना,— १

“पात-भूतोऽस्य राज्यस्य, सर्व-भूतानुरञ्जकः,
सत्तः प्रियतरो रामः प्रजानां स्व-गुणैर्, विभुः ; २

पराक्रमे शक्र-समो, बृहस्पति-समो मतौ,
महीधर-समः स्वैर्ये, सत्तश्च गुणवत्तरः । ३

महीमहिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम्
अनेन वयसा दृष्ट्वा, सुखं स्वर्गमवाप्नुयाम् ।” ४

तं तस्य भावं भाव-ज्ञा विज्ञाय सुधियो जनाः—
गुरवो मन्त्रिणश्चैव पौर-जानपदास्तथा ५

१ । अरिन्दमः—शत्रु-दमन-कारी । अन्तरात्मा—अन्तः-करणम्, मनः । २ । विभुः—[नियद्धानुग्रह-] समर्थः । ३ । मतौ—बुद्धौ । ४ । अधितिष्ठन्तम्—शासतम् । ‘अधितिष्ठन्तम्’ इति गीरेसिन्धीः पठति । आत्म-जः—पुत्रः । ५ । भावः—अभिप्रायः । पौरः (पुर + पण् + सु)—पुर-वासी, नगर-वासी । जानपदः (जन-पद + षण् + सु)—जनपद-वासी (देव-वासी), ग्राम-वासी इत्यर्थः ।

- समेत्य मन्त्रयामासुर ; मन्त्रयित्वा च निश्चयम्,
 ऊचुः समन्ततः सर्वे वृद्धं दशरथं नृपम्,— ६
 “अनेक-वर्ष-शतिको वृद्धोऽस्यद्य, नरेश्वर ।
 स रामं यौव-राज्ये त्वमभिषेक्तुमिच्छाहंसि ।” ७
 इति तद् वचनं श्रुत्वा तेषां, स्व-हृदयेषितम्,
 अनिच्छन्नपि, जिज्ञासुर्जनांस्तान् प्रत्युवाच सः,— ८
 “कथं नु, मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति,
 भवन्तः कर्तुमिच्छन्ति युव-राजं समात्मजम् ?” ९
 ते तन्मुखमर्हत्त्वात्मानं पौर-जानपदाः पुनः,—
 “बह्वो, नृप, कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ;— १०
 मृदुश्च देव-सत्त्वश्च साध्वाचारोऽनसूयकः,
 प्रिय-वत् प्रिय-वादी च, प्रजानां पित्र-माढवत्, ११
 बहु-श्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता,
 नियन्ता दुर्विनीतानां, विनीत-प्रतिपूजकः । १२
 न ज्ञातिषु, न पौरेषु, न च जानपदेष्वपि
 जनोऽस्थ-गुण-वादी यो रामस्य, भुवि, भू-पते । १३
 स-वृद्ध-बालाः पौरास्ते तथा जानपदा जनाः,
 गुणानुरक्ता रामस्य, राममिच्छन्ति भूमि-पम् । १४

६। निश्चयः—सिद्धान्तः । ७। यौव-राज्यम्—युव-राजत्वम्, जीवत्यपि पितरि
 पुत्रस्य राजत्वम्, regency. ८। युव-राजः (युवा राजा)—जीवत्यपि पितरि
 यः पुत्री राजा भवति सः, a regent. ११। अनसूयकः—असूया-रहितः ।
 असूया—गुणेष्वपि दोषारोपः (detraction) । १२। बहु-श्रुतानाम्—
 बहु-शास्त्र-ज्ञानाम्, बहु-विद्या-विशारदानाम् । उपासिता—उपासकः, सेवकः ।

कृती रामो धनुर्वेदे, दिव्यास्त्र-ज्ञय, संयुगे	
अमोघास्तो दूर-पाती चित्र-योधी दृढायुधः ।	१५
यं यं व्रजति संग्रामं, राजन्, रामस्तवाज्ञया,	
ततस्ततो, विजित्वारीन्, विजयी विनिवर्तते ।	१६
जित्वापि चारि-सैन्यानि यदायं विनिवर्तते,	
तदापि प्रश्रित-परो भूत्वा नः पूजयत्युत ।	१७
प्रवामात् पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन वा,	
राज-मार्गेऽपि दृष्ट्वा नः, स्थित्वा पृच्छत्यनामयम् ।”	१८
तेषामञ्जलि-मालास्ताः प्रतिगृह्य समन्ततः,	
दृष्टो दशरथो राजा प्रोवाचेदं वचस्तदा,—	१९
“धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि भवद्भिः प्रिय-वादिभिः,	
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं युव-राजमिहेच्छथ ।	२०
चैत्रः श्रौमानयं मासः, पुण्यः, पुष्पित-काननः ।	
रामाय यौव-राज्यं मे दातुमत्रैव रोचते ।”	२१

द्वितीयः सर्गः ।

राजादेशः ।

ततः, सु-मन्त्रमाह्वय, राजा दशरथोऽब्रवीत्,—	
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ।	१

१६ । अस्मि—शत्रुः । १७ । प्रश्रित-परः—विनीतः ।

१ । कृतात्मा—[धर्म] कृत-बुद्धिः ।

स तथेति प्रतिज्ञाय, सुमन्तो, राज-शामनात्,
रासं तत्र निनायाथ रथेन, रथिनां वरः । २

अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृपम्
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च भूमि-पाः, ३

त्लेच्छाश्च यवनाश्चैव शकाः शैलान्त-वासिनः—
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे ते, देवा इव वासवम् । ४

तेषां मध्ये स राजर्षिर्, मरुतामिव वासवः,
प्रासाद-स्थो, रथ-स्थं तं ददर्शयान्तमात्मजम्, ५

गन्धर्व-राज-प्रतिमं, लोके विन्धुत-पौरुषम्,
दीर्घ-बाहुं, महा-सत्त्वं, मत्त-मातङ्ग-गामिनम् । ६

वर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः,
नादृष्यत तमायान्तमीक्षमाणो नराधिपः । ७

अवतार्य सुमन्तस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात्,
पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् । ८

२ । तथेति प्रतिज्ञाय—तथा कर्तव्यम् इत्यवधार्य । ३ । प्राच्याः—पूर्व-देशीयाः ।
उदीच्याः—उत्तर-देशीयाः । प्रतीच्याः—पश्चिम-देशीयाः । दक्षिणात्याः—दक्षिण-
देशीयाः । ४ । त्लेच्छाः—किरात-शबर-पुलिन्दाः । तेषु किराता धनुष्यादयो वने-चराः,
शवराः पतनि-पत्र-चूडाः, पुलिन्दाश्च अदोष्य-भाषिणः । यवनः—इदानीं द्रीक् इति नाम्ना
ख्यातो जाति-विशेषः । शकाः—अतीति उत्तर-पश्चिमस्थाः दिशि भारत-वर्षे समायातः
इदानीं सिद्धियानिति नाम्ना ख्यातो जाति-विशेषः । शैलान्त-वासिनः—पार्वत्याः ।
उपासाञ्चक्रिरे—आनुगत्वं दर्शयित्वा प्रसादयामासुः । वासवः—इन्द्रः । ५ । मरुताम्—
देवानाम् । ६ । गन्धर्व-राज-प्रतिमम्—चित्त-रघवत् सुन्दरम् । महा-सत्त्वं—महा-
बलम् । मत्त-मातङ्ग-गामिनम्—मदालस-गजेन्द्रवत् सु-ललित-गतिम् । ७ । घर्जः—
रौद्रम् । पर्जन्यः—मेघः । अदृष्यत—अदृष्यत् । आत्मने-पदमार्पम् । ८ । स्यन्दनः—रथः ।

स तु कैलास-शृङ्गाभं प्रासादं नर-पुङ्गवः आरुरोह, नृपं द्रष्टुं, सह स्रुतेन, राघवः ।	८
स, प्राञ्जलिरभिप्रेत्य, प्रणतः, पितुरन्तिकम्, नाम संश्रावयन्, रामो ववन्दे चरणौ पितुः ।	१०
तं दृष्ट्वा प्रणतं, पार्श्वे, कृताञ्जलि-पुटं, नृपः गृहीत्वाञ्जलिमाकृष्य सखजे प्रियमात्म-जम् ।	११
तस्मै चालुचितं श्रीमन्मणि-काञ्चन-भूषितम्, दिदेश राजा रुचिरं रामायानुपमासनम् ।	१२
तदासन-वरं, प्राप्य, व्यदीपयत राघवः, स्वयेव प्रभयां मेरुसुदये विमली रविः ।	१३
तं स पश्यन् नर-पतिस्तुतोष प्रियमात्म-जम्, अलङ्कृतमिवात्मानमादर्श-तलमास्थितम् ।	१४
स तं स-स्मितमाभाय्य पुत्रं, पुत्रवतां वरः, उवाचेदं वचो राजा, देवेन्द्रमिव कश्यपः,—	१५
“ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः उत्पन्नस्त्वं, गुण-श्रेष्ठो, मम रामात्मजः प्रियः ।	१६

८। स्रुतेन—सारथिना । १०। प्राञ्जलिः—बद्धाञ्जलिः । अभिप्रेत्य—अभ्युपेत्य,
प्राप्य । अन्तिकम्—समीपम् । नाम संश्रावयन्—[‘राम-वर्मा’ अहमस्मि’ इत्येवम्] ।
११। आकृष्य—स-सम्मुखमानौय । १२। अलुचितम्—अति-न्याय्यम् । रुचिरम्—
सज्जलम् । अनुपमम्—अ-तुल्यम् । १३। व्यदीपयत—नितरामशीभयत ।
अत्र ‘प्रासनं’ कर्म, ‘राघवः’ कर्ता । उदये—उदय-काले । १४। आदर्शः—दर्पणः ।
‘अलङ्कृत...मास्थितम्’—एतेन रामस्य पितृ-सदृशावयवत्वं सूचितम् । १५। देवेन्द्रः—

- तवायत्ताः प्रजाश्चेमाः, स्व-गुणैरनुरक्षिताः ;
 तस्मात्त्वं पुण्य-योगेन यौव-राज्यमवाप्नुहि । १७
- कामं च त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि ।
 गुणवत्त्वेऽपि तु, स्नेहात्, पुत्र, वक्ष्यामि ते हितम् । १८
- भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ;
 काम-क्रोध-समुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च । १९
- परोक्षयानिश्चं बुद्ध्या, राम, प्रत्यक्षया तथा,
 परां च प्रकृतिं दृष्ट्वा, परिपाल्याः प्रजास्त्वया । २०
- सत्-परो निरदृङ्गारो भूत्वा, राम, गुणान्वितः,
 ततः पालय पुत्रेमाः प्रजाः, पुत्रानिवौरसान् । २१
- योधानमात्मान् हस्त्यश्वं कीर्षं चावेक्ष्य, यत्नवान्,
 मित्राण्यमितान् मध्यस्थानुदासीनांश्च, राघव, २२

इन्द्रः । १७ । पुण्य-योगिन-चन्द्रस्य पुण्य-योगोपलक्षित-कालि । १८ । कामम्—अत्यर्थम् । प्रकृत्या—स्व-भावेन । 'गुणवत्त्वेऽपि तु'—'गुणवत्पि तु' इति पाठान्तरमपि सुष्ठु । 'गुणवत्त्वयि च' इति गीरीसिन्धो-धृतः पाठस्तु न समीचीनो भाति । १९ । भूयः—अधिकम् । व्यसनानि—दोषाः । काम-क्रोध-समुत्थानि व्यसनानि—स्त्री-दूत-सङ्ग-सिक्तादीनि काम-जानि, वाक्-पादप्यीय-दण्डत्वार्थ-दूषणादीनि च क्रोध-जानि व्यसनानि । अर्थ-दूषणम्—पितृादि-सच्चितार्थस्य नाशनम् । त्यजेथाः—त्यजे । आत्मनेपदमार्थम् । २० । अनिशम्—अविरतम्, सततम् । परोक्षया बुद्ध्या—चार-मुखात् श्रुतानां स्व-पर-राष्ट्र-वृत्तान्तानां विचारेण । प्रत्यक्षया [बुद्ध्या]—राज-समासागतानां प्रजानां न्यायादि-विचारेण । परां प्रकृतिम्—पराः प्रकृतौः, [स्वामी, अमात्यः, सुहृत्, कीषः, राक्षसः, दुर्गम्, बलं चेति सप्त राज्याङ्गान्येव राजलस्य उपादान-सूतानि सम] आदि-कारणानि । एक-वचनं समाहारार्थम् आर्षं च । दृष्ट्वा—समीक्ष्य । २१ । सत्-परः—साधु-जनानुरक्तः । औरसान्—धर्म-पत्नी-सम्भवान् आत्म-जान् । २२ । योधः—योद्धा । अमात्यः—सची । कीषः—अर्थ-समूहः । अवेक्ष्य—परिदृश्य, having inspected or observed. मित्रम्—सुहृत्, मित्र-

तुष्टानुरक्त-प्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम्,

तस्य नन्दन्ति मित्राणि, लब्ध्वास्तमिवामराः । २३

अद्य चन्द्रोऽभ्युपगतः पुण्यात् पूर्वं पुनर्वसुम् ;—

श्वस्वाहमभिषेक्तास्मि यौव-राज्ये, परन्तप ! २४

तस्मात् त्वयाद्य व्रतिना निश्रेयं नियतात्मना

सह बध्धोपवस्तव्या दर्भ-संस्तर-शायिना । २५

निर्वासितश्च भरतो यावदेव पुरादितः,

तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्त-कालो मतो मम । २६

कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः,

ज्येष्ठानुवर्ती, धर्मात्मा, सानुक्रोशी, जितेन्द्रियः । २७

किन्तु चित्तं मनुष्याणां जानाम्येव यथा चलम्,

सतां च धर्म-कृत्यानि कृत-शोभानि, राघव ।” २८

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा, नराः प्रिय-निवेदिनः,

त्वरिताः, शौभ्रमभ्येत्य, कौशल्यायै न्यवेदयन् । २९

सा, हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च

व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौशल्या, प्रमदोत्तमा । ३०

भावापत्री [राजा] । अ-मिवः—शत्रु-भावापत्री [राजा] । मध्य-स्थः, मध्यमः—
अरि-विजिगीषीर्मध्यवर्ती श्री [राजा] सम्मिलितयोः सयोरनुयुष्टे समर्थः, असम्मिलित-
योस्तयोर्निग्रहे च, सः । उदासीनः—यो [राजा] सम्मिलितानाम् अरि-विजिगीषु-
मध्यस्थानामनुयुष्टे समर्थः, असम्मिलितानां तेषां निग्रहे च, सः । २३ । प्रकृतयः—प्रजाः ।
२४ । अभिषेक्तास्मि—अभिषेक्ष्यामीति स्थितमेव । २५ । नियतात्मना—संयतेन्द्रियेण ।
उपवस्तव्या—अनाहारेण नेतव्या । संस्तरः—शय्या । २७ । कामम्—स्नेह्यैव ।
सानुक्रोशः—दयालुः । २८ । यथा चलम्—चञ्चलमिति । कृत-शोभानि—स-यव-

अथाभिवाद्य राजानं, रथमारुह्य, राघवः

ययौ खं, द्युतिमान्, वेश्म, जनौघैः परिवारितः । ३१

प्रविश्य चात्मनो वेश्म, राजादिष्टेऽभिषेचने,

तस्मिन् क्षणे विनिर्गत्य, मातुरन्तः-पुरं ययौ । ३२

तत्र तां प्रणतामेव मातरं, क्षौम-वाससम्,

ददर्श, याचमानां तु देवता-वेश्मनि श्रियम् । ३३

तथा संयमितामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च,

उवाच मातरं रामो हर्षयिष्यन्निदं वचः,— ३४

“अस्व, पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजा-पालन-कर्मणि ;

भविता श्वोऽभिषेको मे, यथा वै शासनं पितुः ।” ३५

एतच्छ्रुत्वा तु कौशल्या चिर-कालाभिकाङ्क्षितम्,

हर्ष-वाप्याकुलं वाक्यमिदं राममभाषत,— ३६

“वत्स राम, चिरं जीव ! हतास्ते परिपन्थिनः ।

ज्ञातौन् मे त्वं, श्रिया युक्तः, सुमित्रायाश्च, नन्दय । ३७

अ-मोघा वत मे भक्तिः पुरुषे पुष्करेक्षणे—

सेयमिक्षाकु-राजर्षेः श्रीस्वामद्य श्रियिष्यति ।” ३८

हृष्ट-नारी-नर-युतं राज-वेश्म तदा बभौ,

यथा मत्त-हिज-गणं प्रफुल्ल-नलिनं सरः । ३९

सम्पादित-शीमा-सम्पन्नानि, सम्पाद्य-शीमानि. न तु स्वभाव-सुन्दराणि इत्यर्थः ।

३४ । संयमिता—नियमिता । ३५ । भविता—भविष्यति । ३७ । परिपन्थी—शत्रुः ।

ज्ञातिः—स्व-जनः । ३८ । अ-मोघा—अ-निष्फला, स-फला । पुरुषे पुष्करेक्षणे—विष्णौ ।

श्रीः—लक्ष्मीः, सम्पदः, राज्यमिति भावः । ३९ । हिजाः—पचिणः । नलिनम्—पद्मम् ।

हृन्द-हृन्दैरयोध्यायां राज-मार्गः ममन्ततः
वभूव चाति-संवाधो जनैर्जात-कुतूहलैः । ४०

सिंह-संसृष्ट-रथा हि सा राज-पथ-मानिनी,
धामीदयोध्या नगरी समुच्छित-वृहत्तया । ४१

तृतीयः सर्गः ।

पुर-भूषणम् ।

याग्न-यतः, स ह वै देहा, भूत्वा नियत-मैद्युनः,
यीमत्यायतने विष्णोः शिष्ये नर-वरात्मजः । १

एक-यामाश्रयिण्यां रात्र्यां तु प्रतिबुध्य, सः
अनङ्गार-विधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः । २

ततः नृखन् शुभा वाचः सूत-मागध-वन्दिनाम्,
पूर्वां मन्यामुपासीनो, जलाप, यत-मानसः । ३

तुष्टाव प्रयतचैव, प्रणम्य, मधु-सूदनम् ;
विमल-धौम-संवीतो वाचयामास च द्विजान् । ४

४० । हृन्द-हृन्दैः—संस्तुत-संघैः । प्रयतो हृन्द-शब्दः संख्या-वाचकः । अज्ञात-संख्यायै ज्ञात-संख्या-प्रयोगः । संवाधः—समाधेयः । ४१ । संसृष्टा—सार्जिता, परिष्कृता । रथा—प्रसिद्धी, a high street.

१ । नियतम्—नियतम्, त्यागमिति भावः । यीमत्—शीममानस, सुन्दरम् । २ । प्रतिबुध्य—जागरित्वा । ३ । सूताः—पौराणिकाः । मागधाः—वंशावली-हीनकाः । वन्दिनः—श्रुति-पाठकाः । 'पूर्वा...उपासीनः'—पूर्व-सन्धीपासनं कुर्वन् । जलाप—गायत्रीमिति शेषः । यत-मानसः—इत्यार्षित-चित्तः । ४ । प्रयतः—पूतः, पतितः । मधु-सूदनः—मधु-नायः दैत्यस्य हन्ता, विष्णुः । संवीतः—प्राप्तः । वाचयामास—श्रुति-वाचनं पुण्याह्व इति शेषः ।

तेषां पुण्याह-घोषोऽथ गन्धौर-मधुरस्तदा

अयोध्यां पूरयामास, तूर्य-घोष-विमिश्रितः । ५

ततः पौर-जनः सर्वः, श्रुत्वा रामाभिषेचनम्,

प्रभातां रजनीं वीक्ष्य, चक्रे शोभां परां पुनः । ६

सिताम्न-शिखराभेषु देवतायतनेषु च,

चतुष्पथेषु, रथ्यासु, चैत्येष्वट्टालकेषु च, ७

नाना-पण्य-समृद्धेषु वणिजामापणेषु च,

कुटुम्बिनां समृद्धानां श्रीमत्सु भवनेषु च, ८

सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च

ध्वजाः समुच्छ्रिताक्षिताः पताकाश्चाभवंस्तथा । ९

नट-नर्तक-संघानां, गायनानां च गायताम्

मनः-कर्ण-सुखा वाचः श्रूयन्तेऽथ समन्ततः । १०

रामाभिष्टव-संयुक्ताः कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः,

रामाभिषेके संप्राप्ते, चत्वरेषु गृहेषु च । ११

बालाश्चापि, क्रीडमाना गृह-द्वारेषु सर्वशः,

रामाभिष्टव-संयुक्ताश्चक्रिरे ते मिथः कथाः । १२

कृत-पुष्पोपहारश्च धूप-गन्धाधिवासितः,

राज-भार्गः कृतः श्रीमान् पौरैः रामाभिषेचने । १३

५। घोषः—ध्वनिः । ७। सितम्—शुक्लम्, श्वेतम् । अधम्—मेघः । आमा—
शोभा । चैत्येषु—यज्ञ-स्थानेषु । अट्टालकेषु—श्राकारोपरितन-गुह्य-स्थानेषु । ८। आल-
क्षितेषु—सर्वतो लक्षितेषु, अत्युच्चेषु । १०। नटाः—सुन-धराः । गायनः—गायकः ।
११। अभिष्टवः—गुण-कर्म-वर्णनम् । मिथः—अन्योन्यम्, परस्परम् । चत्वरेषु—अङ्गनेषु ।

प्रकाशी-करणार्थञ्च, निशागमन-शङ्कया,
दीप-वृक्षांस्तथा चक्रुरनु-रथ्यासु सर्वशः ; १४

अलङ्कारं पुरस्थैवं कृत्वा च, पुर-वासिनः,
आकाङ्क्षन्तो हि रामस्य यौव-राज्याभिषेचनम्, १५

समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च,
कथयन्तो मिथस्तत्र, प्रशशंसुर्नराधिपम्,— १६

“अहो, महानयं राजा इच्छाकु-कुल-नन्दनः,
ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेच्यति ! १७

सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म, यन् नो रामो मही-पतिः
चिराय भविता गोप्ता, दृष्ट-तत्त्व-परावरः । १८

अनुदत्त-मना, विहान्, धर्मात्मा, भ्रातृ-वत्सलः,
यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः । १९

चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः,
यत्-प्रसादादभिषिक्तं द्रक्ष्यामो राघवं वयम् ।” २०

मिथः कथयन्तामेवं पौराणां शृश्रुवे तदा ।
दिग्भयोऽपि श्रुत-वृत्तान्तः प्राप्तो जानपदो जनः । २१

स तु, दिग्भयः पुरीं प्राप्नो, द्रष्टु-कामोऽभिषेचनम्
रामस्य, पूरयामास पुरीं जानपदो जनः । २२

१४। दीप-वृक्षान्—वृक्षवत् नाना-शाखान् दीप-स्तम्भान् । अनु-रथ्यासु—रथा-
पार्श्वयोः । १५। अनुगृहीताः—ईश्वरेण इति शेषः । स्म—स्मः, (वृत्तिः, १।९।७) । चिराय
—चिरम्, long. गोप्ता—रक्षिता । दृष्ट-तत्त्व-परावरः—दृष्टम् (अनुभूतं, प्रत्यक्षी-कृतम्)
पुंरं (श्रेष्ठं, पारमार्थिकम्) अ-वरम् (अ-श्रेष्ठं, व्यवहारिकं, जागतिकं) च तत्त्वं (सत्यं) देन
सः । १९। स्निग्धः—वत्सलः । २०। अनघः—निष्पापः । २१। शृश्रुवे—कल-रवः

जनौघैस्तैर्विसर्पङ्गिः शृश्रुवे तत्र निखनः,
पर्वसूदीर्ण-वेगस्य सागरस्येव भिद्यतः ।

२३

चतुर्थः सर्गः ।

झु-मन्तः ।

ज्ञाति-दास्यथ कैकेय्याः, सहीदो परिचारिका,
प्रासादाग्रमुपारूढा तस्मिन् काले यदृच्छया । १

ददर्श साथ तत्र-स्थां श्रीमद्राज-पथां पुरीम्,
समुच्छ्रित-ध्वजवतीं हृष्ट-पुष्ट-जनाकुलाम् । २

तां च दृष्ट्वा पुरीं रम्यामलङ्कृत-जनाकुलाम्,
अ-दूर-स्थां समासाद्य धात्रीं काञ्चिदपृच्छत,— ३

“कस्मात् पौर-जनस्यायमति-हर्षोऽद्य, शंस मे ।
चिकीर्षितं किं नृपतेः कार्यं पौर-जन-प्रियम् ?” ४

इति पृष्ट्वा तया धात्री कुजया, भृश-हर्षिता,
आचचक्षे, यथा-वृत्तं, यौव-राज्याभिषेचनम्,— ५

“श्वः पुष्ट-योगेन किल यौव-राज्ये स्वमात्मजम्
अभिषेचयिता रामं राजा, गुण-गणाकरम् ।” ६

इति शेषः । २३ । पर्वसु—अष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्णिमायामसावस्यायां च । विसर्पङ्गिः—
प्रसरङ्गिः, spreading. सदीर्ण-वेगस्य—उद्गत-वेगस्य । भिद्यतः—भिद्यमानस्य ।
कर्म-कर्तरि परस्मैपदमार्थम् । १ । ज्ञाति-दासी—ज्ञातेः (पितृ-कुलस्य) दासी । सहीदो
—ऊढर्या सह [भागवा], परिणयात् परमेव या बध्वा सह तस्या भर्तृ-गृहमागच्छति
सा । Cf. सहीदः पुनः । यद्वा [स्वामिन्या] सह ऊढा (कतोद्वाहा), स्वामिन्या विवाहेन
दास्या अपि विवाह-सिद्धेः (महा-भारतम्, १।८।१।२९) । ३ । अपृच्छत—अपृच्छत् ।
आत्मनेपदमार्थम् । ४ । चिकीर्षितम्—कर्तुमिष्टम् । ५ । यथा-वृत्तम्—अनुष्ठानमनुष्टुप्य ।

इति श्रुत्वाप्रियं वाक्यं, कुजा, क्षिप्रम-मर्षिता,
तस्मात् प्रासाद-शिखरादवतीर्य, त्वरान्विता, ७

मंरत्न-नयना कोपान्, मन्यरा, पाप-निन्दया,
शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत्,— ८

“उत्तिष्ठ, नृदे ! किं शेषे ? भयं ते घोरमागतम् !
समुपप्लुतमात्मानं, दुर्भगं, नावबुध्यसे !” ९

तथैवमुक्ता कैकेयी मंरत्नात् परुषं वचः
कुजया पाप-दर्शिन्या, प्रष्टुं समुपचक्रमे,— १०

“मन्यरं, किमसि कुजा ? किं तेऽन्तेमं, निवेदय ।
विषण्ण-वदनां हि त्वां लजयामि सु-दुःखिताम् ।” ११

मन्यरा, तद् वचः श्रुत्वा कैकेयाः, पुनरब्रवीत्,
मंरत्नामर्ष-तास्त्राची, वाक्यं, वाक्य-विशारदा,— १२

“अन्तेमं सु-महद्, देवि, तवेदं समुपस्थितम्—
रामं दशरथो राजा यौव-राज्येऽभिषेच्यति । १३

अपवाह्य हि दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु,
कान्ये स्थापयिता रामं राज्ये, निहत-कण्टके ।” १४

मन्यराया वचः श्रुत्वा, कैकेयी, हर्षिता, ततः,
एकमाभरणं मुक्ता कुजायै प्रददौ, शुभम् । १५

१ । अभिषेचयिता—अभिषेचयिष्यति । ‘अनद्यतने[भविष्यति]लृट्’—पाणिनिः, १।१।१५।
० । अ-मर्षिता—अ-सहमाना । २ । समुपप्लुतः—सम्पीडितः, निवरां पीडितः ।
अवबुध्यसे—अवगच्छसि, जानसि । १० । मंरत्नः—स्त्रीचः । पाप-दर्शिन्या—पाप-प्रथं
दर्शयन्त्या । ११ । अ-न्तेमं—अ-महत्तमम् । ते—तुभ्यम् । सातीति शेषः । १२ । अ-मर्षः
—अ-सहिष्णुता । १४ । अपवाह्य—उदाह्य । बन्धुषु—स्व-जनेषु, पित्राक्षये इत्यर्थः ।

दत्त्वा चाभरणं श्रीमत्, प्रीति-दायं, प्रहर्षिता,

कैकेयी मन्यरां वाक्यमिदं तन्नाम्रवीत् पुनः,— १६

“मन्यरे, यत् त्वया मेऽद्य प्रियमाख्यातमीषितम्,

तदिदं प्रीति-दायं, ते प्रीत्या, भूयो, ददामि ते । १७

रामे वा भरते वापि विशेषो नास्ति कश्चन ;

तस्मात् प्रियं मे, यद् रामं राजा राज्ये ऽभिषेच्यति ।” १८

इत्युक्त्वा तत्र कैकेय्या, तत् परिक्षिप्य भूषणम्,

साक्ष्यं मन्यरा वाक्यमिदं भूयोऽभ्यभाषत,— १९

“कौशल्यां सुभगां मन्ये, यस्याः पुत्रोऽभिषिचते

यौव-राज्ये पैतृकेऽस्मिन् पुण्येण, कृत-लक्षणः । २०

प्राप्तां सु-महदैश्वर्यमृद्धामृद्धि-विवर्जिता

उपस्थास्यसि कौशल्यां, दासीव, त्वम्, अ-पण्डिते ! २१

ऋद्धि-युक्ता श्रिया जुष्टा राम-पत्नी भविष्यति ;

अ-श्रीमती त्व-समृद्धा क्षुषा ते च भविष्यति ।” २२

तां तथा मृशम-प्रीतां ब्रुवतीं प्रेक्ष्य मन्यराम्,

प्रीता, राम-गुणानेव कैकेयी प्रशशंस वै,— २३

“धर्मात्मा गुरु-वर्ती च कृत-ज्ञः सत्य-वाक् शुचिः,

रामो, राज्ञः सुतो ज्येष्ठो, युव-राजत्वमर्हति । २४

काव्ये—अन्यत्र च संक्रमण-कालाहं, यथा—कालमन्यत्र उपसंक्रमणार्थं । स्थापयिता—
स्थापयिष्यति । १७ । दायः—दानम् । २० । सु-भगा—भर्तृ-प्रिया भार्या, समाहता
माता च । कृत-लक्षणः—गुणैर्विख्यातः । २१ । ऋद्धा—सम्पन्ना, समृद्धि-शालिनी ।
उपस्थास्यसि—संविष्यसे । २२ । जुष्टा—सेविता । अ-श्रीमती—अ-श्रीमन्ना ।
अ-समृद्धा—सम्यग्नि-हीना । २४ । गुरु-वर्ती—पितृदि-गुरु-जन-विचारुसारौ ।

- भ्रातृन् मर्यान् स दीर्घायः पिष्टवत् पालयिष्यति,
मातृणां च स मर्यामां प्रियाण्युपचरिष्यति । २५
- विशेषतः पूजयति, कौगल्यामप्यतीत्य, माम्
रामो, राजीव-पताद्यः, सयत्नं सम-दर्शनः । २६
- प्र-कल्याणं नास्ति रामे, न देयव, महात्मनि ।
मन्तापं ना कयादाग्राह्यत्वा रामाभिषेचनम् । २७
- भरतप्रापि रामस्य, भुवं, यत्-शतात् परम्,
पिष्टं पतामहं राक्ष्यं क्रम-प्राप्तमवाप्स्यति । २८
- इत्येतद् ध्वनं श्रुत्वा, सत्यरा, भृगु दुःखिता,
दीर्घमुण्णं च निगम्य केकेर्यो पुनरब्रवीत्,— २९
- “रामयेद् भविता राजा, रामस्य च सुतस्ततः,
तस्यान्यस्तस्य चाप्यन्यो वंशे राजा भविष्यति । ३०
- राज-वंशात्, केकेर्यि, भरतः परिहास्यते ।
वह्मनामपि पुत्राणामेको राज्येऽभिषिच्यते । ३१
- तस्माज् ज्येष्ठेषु पुत्रेषु राज्य-तन्त्राणि पार्यिवाः
ग्रामजन्यनयथाङ्ग गुणवत्स्वितरेषु वा । ३२
- तैऽपि ज्येष्ठाः स्व-पुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव—न संशयः—
ग्रामजन्यस्त्रिंशत् राज्यं, न भ्रातृषु कथञ्चन । ३३

२५ । उपचरिष्यति—मेवा परस्मै चाचरिष्यति । २६ । राजीवम्—पुण्डरीकम्,
नेत्र-पद्मम् । ययम्—दण्डम् । अक्षि—चक्षुः । ३१ । परिहास्यते—परित्यज्यते, परि-
दृष्टान्ते । कर्माणि प्रतीयः । ३२ । राज्य-तन्त्राणि—राज्य-निर्वाह-समाधिकार-
प्रधानानि । ग्रामजन्य—पुत्रानि, व्यापयन्ति ।

- अतोऽत्यन्तसंपूजार्हस्तव पुत्रो भविष्यति,
 अ-नाथवत् सुखाद् धीनो, राज-वंशाच्च शाश्वतात् । ३४
- ध्रुवं तु भरतं रामः, प्राप्य राज्यम-कण्टकम्,
 देशान्तरं च नयिता, देहान्तरमथापि वा । ३५
- भक्तो हि रामः सौमित्रिं, लक्ष्मणञ्चापि राघवम् ।
 अश्विनोरिव सौमित्रमनयोर्लोक-विश्रुतम् । ३६
- तस्मान्, न लक्ष्मणे किञ्चित् पापं रामः करिष्यति ।
 रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः । ३७
- मातामह-गृहादेव, तस्माद्, गच्छतु ते सुतः
 वनमाश्रयितुं शीघ्रमेतद् ध्येयं क्षमं भवेत् । ३८
- दर्पाद् धि नित्यं निहता त्वया सौभाग्य-मत्तया,
 राम-माता, स-पत्नी ते, कथं वैरं न पातयेत् ?” ३९
- एवमुक्ता तु, कैकेयी विनिश्चस्याब्रवीद् वचः,—
 “सत्यं वदसि मे, कुले ! जाने ते भक्तिमुत्तमाम् । ४०
- न तु पश्याम्युपायं तं येन शक्येत मे सुतः
 इदं प्रापयितुं राज्यं, पितृ-पैतामहं, बलात् । ४१
- अनुरक्तो नृपश्चायं रामं गुण-गणान्वितम् ।
 स कथं राममुत्सृज्य, प्राणिभ्योऽपि प्रियं सुतम्,
 भरतं नाम मे पुत्रमभिविच्छेदकारणम् ?” ४२

३५। नयिता—नेता, नेष्यति। इडागम आर्षः। देहान्तरम्—पारलौकिकं देहम्, सत्यम्
 इत्यर्थः। ३६। भक्तः—अनुरक्तः। अश्विनौ—वेदीकौ यमल-देव-विशेषौ। सौमित्रम्
 —सु-साधुत्वम्। ३८। क्षमम्—युक्तम्। ३९। निहता—परिमृता, तिरस्कृता,
 अवसानिता, अनादवा। ४२। अनुरक्तो रामम्—रक्तो रामे। उपसर्ग-योगे अ-कर्मकस्य

इत्येतद् वचनं श्रुत्वा कैकेया, मन्थरा, ततः.
उवाचेदं, विनिश्चित्य बुद्ध्या, पाप-विनिश्चया.— ४३

“इमं राममहं क्षिप्रं वनं प्रस्थापयामि, ते
भरतस्याभिषेकं च कारयामि, यदीच्छसि ।” ४४

श्रुत्वैतन् मन्थरा-वाक्यं, कैकेयौ, हृष्ट-मानसा,
किञ्चिदुत्थाय शयनात् स्वास्तीर्णादिदमव्रवीत्,— ४५

“कथय त्वं, महा-प्रज्ञे, केनोपायेन, मन्थरे,
भरतः प्राप्नुयाद् राज्यं, रामश्चैव वनं व्रजेत्” । ४६

एवमुक्त्वा तथा देव्या, मन्थरा, पाप-निश्चया,
वाक्यं, दुःखाय रामस्य, कैकेयौमिदमव्रवीत्,— ४७

“श्रूयताम्, अभिधास्यामि, श्रुत्वा चैव विमृश्यताम्,
यथा ते भरतः पुत्रो राज्यं प्राप्स्यत्य-संशयम् । ४८

पुरा, देवासुरे युद्धे, युद्ध-सङ्घः पतिस्तव,
याचितो देव-राजेन, युद्धं कर्तुमिती गतः । ४९

तस्मिन् महति संग्रामे राजा, शस्त्र-परिच्युतः,
विजित्याभ्यागतो, देवि, त्वयोपचरितः स्वयम् । ५०

व्रण-संरोहणं चास्य तत्र, देवि, त्वया कृतम् ।
परितुष्टेन ते दत्तौ वरौ द्वौ तत्र, भाविनि ! ५१

धातोः स-कर्मकत्वम् । ४३ । वि-निश्चित्य—कार्यं सम्यक् निर्णय । वि-निश्चयः—
दृढः सङ्कल्पः, a firm determination. ४५ । शयनम्—शय्या । स्वास्तीर्णम्—
शीर्षणं यथा स्यात् तथा प्रसारितम् । ४७ । निश्चयः—सङ्कल्पः, a resolve. ४८ । अभि-
धास्यामि—आख्यास्यामि । विमृश्यताम्—प्रविधीयताम्, विचार्यताम् । ४९ । युद्ध-
सङ्घः—युद्धं सौदं समर्थः । ५० । उपचरितः—उपवितः । ५१ । व्रण-संरोहणम्—

स त्वयीक्तः पतिस्तत्र,—यदेच्छेयं, तदां वरौ	
गृह्णीयामिति । तच्चैव तथेत्युक्तं महात्मना ।	५२
तौ वरौ याच भर्तारं—भरतस्याभिषेचनम्,	
प्रव्राजनं च रामस्य वर्षाणि हि चतुर्दश ।	५३
येन कालेन काकुत्स्थो वनात् प्रत्यागमिष्यति,	
भरतोऽनेन कालेन बह-सूतो भविष्यति ।	५४
क्रोधागारं प्रविश्याद्य, क्रुद्धा भूत्वा, नृपात्मजे,	
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ, मलिन-वासिनी ।	५५
राजानं मा निरीक्षिष्ठा, मा भाषिष्ठाश्च किञ्चन.	
सुप्ता भूमाव-नाथेव दुःखिता नाम, भाविनि !	५६
तत्र त्वां शयितां राजा, स्वयं दुःख-समन्विताः,	
प्रसादयिष्यति क्षिप्रं, प्रक्ष्यत्यपि च निर्णयम् ।	५७
दयिता त्वं भृशं भर्तुर्, अत्र मे नास्ति संशयः ।	
त्वदर्थं हि महा-राजः श्रियं दीप्तमपि त्यजेत् ।	५८
मणि-मुक्ता-सुवर्णानि, रत्नानि विविधानि च	
यदि दद्याच्च ते भर्ता, मा स्म तेषु मनः कथाः ।	५९

क्षत-प्रशमनम् । भाविनी—मनी-मोहन-चेष्टावती । चेष्टा—अङ्ग-सञ्चालनम् ।
 ५२ । प्रव्राजनम्—वने निर्वासनम् । ५५ । क्रोधागारम्—क्रोधवतीनां शयन-स्थानम् ।
 अनन्तर्हितायाम्—अनात्रतायाम् । मलिन-वासिनी—मलिन-वस्त्र-धरा । ५६ । मा
 निरीक्षिष्ठाः, मा भाषिष्ठाः—माङ्-योगे लोडर्थे लुङ्, अडागमाभावय । नाम—
 बाह्येन, externally. ५७ । निर्णयः—अवधारणम् । ५८ । दयिता—प्रिया ।
 श्रियम्—राज-लक्ष्मीम्, राजत्वमित्यर्थः । दीप्तम्—उज्ज्वलान्, शोभमानान् ।
 ५९ । मा स्म कथाः—मा-म-योगे लोडर्थे लुङ्, अडागमाभावय ।

अयोध्या-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—सत्य-पाशः । ५५

यदा तु तौ परां दिग्गन्तुं स्वयमुत्थापयेत् पतिः,
सत्येन परिगृहीतं याचेयाम्बु तदा वरी । ६०

ऋजु-स्वभावे ! बुध्यन्व मौभाग्य-वल्लभात्मनः—
न त्वां क्रोधीयितुं शक्नो, न च क्रुद्धासुषेक्षितम् । ६१

तव प्रियार्थं राजा हि प्राणानपि परित्यजेत् ।
न शक्तिरिति शक्तस्तव वाक्यं मही-पतिः । ६२

गतीदृके सेतु-बन्धो न, कन्याणि, प्रशस्यते ।
उत्तिष्ठ ! कुतः कल्याणं—राजानं परिमोहय !” ६३

तद्यन्वयं प्रतिज्ञाय, मन्त्ररा-वचनात्, तदा
महा-मणि-रत्नान्यं मुक्ता-हारं वराङ्गना ६४

अवमुच्य, तथान्यानि सर्वाण्याभरणानि, मा,
क्रोधानां प्रविश्यांका, मौभाग्य-वल्ल-दर्पिता,
मन्विष्य भूमौ, कैकेयी मन्त्ररामिदमब्रवीत्— ६५

“इह वा मां नृतां, कुक्षे, भर्तुरावेदयिष्यसि ;
वनं वा राघवे याति, भरतः प्राप्स्यति श्रियम् ।” ६६

पञ्चमः सर्गः ।

सत्य-पाशः ।

आज्ञाप्य तु महा-राजो राघवस्याभिषेचनम्,
कैकेयाः प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं, नृ-पः । १

० । दिग्गन्तुं—दातुमिच्छन् । ६१ । गतीदृके—गत्युद्दकं यस्यात् तस्मिन् ।
‘इति स्थाने’ इति शेषः । सेतु-बन्धः—प्राक्लि-बन्धनम् (erection of a dyke).
५ । संविष्य—गच्छता । ६६ । ‘मां...आवेदयिष्यसि’—अ-सिद्धे ममासीदे इति शेषः ।

- तां तत्र पतितां भूमौ, शयानाम-तथोचिताम्,
 १ प्रतप्त इव दुःखेन, शुश्राव जगती-पतिः । २
- स हृदस्तक्षणीं भार्यां, प्राणिभ्योऽपि गरीयसीम्,
 अपापः, पाप-सङ्कल्पासुपचक्रमे, दुःखितः । ३
- करेणुमिव दिग्धेन विद्धां बाणेन, दुःखिताम्,
 ४ महा-गज इवासाद्य, स्नेहात् परिसमर्शं ताम् । ४
- स तां वि-सृज्य पाणिभ्यामभिसंलक्ष्य चेतनः,
 उवाच राजा कैकेयीं, श्वसन्तीसुरगौमिव,— ५
- “देवि, केनाभिश्नस्तासि, केन वासि विमानिता,
 ६ यदिदं—मम दुःखाय शेषे, कल्याणि, दुःखिता,
 भूतोपहत-चित्तेव, मम चित्त-प्रमाथिनी ? ६
- कस्य वा तेऽप्रियं कार्यं ? केन वा तेऽप्रियं कृतम् ?
 ७ कः प्रियं लभतामद्य ? को वा सुमहद-प्रियम् ? ७
- अबध्यो बध्यतां कोऽद्य ? बध्यः को वा विमुच्यताम् ?
 दरिद्रः को भवेद् वाक्यो ? धनवान् कोऽस्त्व-किञ्चनः ? ८
- पृथिव्यां वर-रत्नानां प्रभुरस्मि, शुचि-स्मृते !
 ददामि यत् तेऽभिमतं—कोपं मा च कथाः, प्रिये ! ८

१ । तत्र—क्रीडागारे । अ-तथोचिताम्—तथा-शयनानुचिताम् । इव-शब्दोऽत्र
 एवार्थः । जगती—पृथिवी । २ । उपचक्रमे—गन्तुमारम्भे । ३ । करेणुम्—
 हस्तिनीम् । दिग्धेन—विष-लिप्तेन । परिसमर्शं—प्रत्यर्शं । ४ । वि-सृज्य—स्पृष्ट्वा ।
 अभिसंलक्ष्य-चेतनः—वस्तु-बुद्धिः । श्वसन्तीम्—श्वसतीम् । सुनागस आर्यः । सुरगौम्—
 सर्पिणीम् । ५ । अभिशस्ता—कृत-सिद्ध्यापवादा । विमानिता—निन्दिता ।
 भूतोपहत-चित्ता—श्लेषाविष्टा । ६ । ‘कस्य...कार्यम्’—कस्य वा अप्रियं
 कार्यं व्यत्नेन तव मनसि वर्तते ? ८ । अ-बध्यः—अ-बन्धनार्हः । अ-किञ्चनः—

न ते किञ्चिदभिप्रेतं न कर्तुमहमुत्सहे ;
आत्मनो जीवितेनापि करिष्ये ते प्रियं, प्रिये ।” १०

एवमुक्ता, ससुत्याय, विवक्षुर्भृशम-प्रियम्,
परिपौडयितुं भूयो भर्तारं, साभ्यभाषत,— ११

“नास्मि विप्रकृता, देव ; केनचिन् न विमानिता ।
अभीप्सितं तु मे किञ्चित् प्रियं कर्तुमिहार्हसि । १२

प्रतिजानीहि तावत् त्वं ; यदि तत् कर्तुमिच्छसि ।
प्रतिज्ञाते, ततोऽहं त्वां वरयिष्यामि काङ्क्षितम् ।” १३

एवमुक्तस्तथा राजा प्रियया, स्त्री-वशं गतः,
प्रविवेश, विनाशाय, ऋगः पाशमिवाबुधः । १४

प्रियां, प्रिय-हिते युक्तां भार्यां, नित्यमनु-व्रताम्,
स तां विज्ञाय, सन्तप्तां, वैकेयीं पार्थिवोऽब्रवीत्,— १५

“अवलसि ! न जानासि, त्वत्तः प्रियतरो मम—
राममेकं वर्जयित्वा—लोकेष्वन्यो न विद्यते । १६

दद्यां ते—परिहृत्येदं—प्रिये, हृदयमप्यहम् !
ततः, समीक्ष्य, कैकेयि, ब्रूहि, यत् साधु मन्यसे । १७

बलमात्मनि पश्यन्ती न विशङ्कितुमर्हसि ;
करिष्यामि तव प्रीतिं—सु-कृतेनात्मनः शपे ।” १८

दृष्टिः । ११ । विवक्षुः—वक्षु-कामा । १२ । विप्रकृता—तिरस्कृता, अवमानिता ।
१३ । वरयिष्यामि—प्राप्नुमिच्छामि, वरत्वेन यान्तिष्ये । १४ । अबुधः—अ-ज्ञीवः,
निर्वोधः । १६ । अवलसि—गर्विते । १७ । समीक्ष्य—सम्यक् विचार्य । १८ । बलम्
—मत्-प्रेम-रूपम् इति शेषः । प्रीतिम्—प्रीति-विषयम् । सु-कृतेन—पुण्येन ।

तुष्टा तेनाथ वाक्येन, हृष्टाभिप्रायमात्मनः

व्याजहार महा-घोरं कैकेयो, शृगम-प्रियम्,— १८

“यथा धर्मेण शपसे, वरं मच्छं ददासि च;

तच्छृण्वन्तु, समागम्य, देवाः शक्र-पुरोगमाः । २०

सत्य-सन्धो महा-राजो, धर्म-ज्ञः, सु-समाहितः,

वरं मच्छं ददात्येष, तन्मे शृणुत, देवताः ।” २१

इति देवी महेष्वासं परिगृह्णाभिशाप्य च,

ततो वच उवाचेदं वर-दं, काम-मोहितम्,— २२

“पुरा देवासुरे युद्धे वरौ दत्तौ त्वया, नृप,

परितुष्टेन ; चेदानीं तौ वरौ त्वं प्रयच्छ मे । २३

यस्त्वयायं समारम्भो रामं प्रति समाहितः,

अनेनाप्नोतु भरतो यौव-राज्येऽभिषेचनम् ; २४

वनं गच्छतु रामश्च चौराजिन-जटा-धरः

नव पञ्च च वर्षाणि—वरावितौ वृणोम्यहम् । २५

यदि सत्य-प्रतिज्ञोऽसि, वनं रामं विसर्जय,

भरतं चापि मे पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचय ।” २६

एभिर्वचोभिः कैकेया हृदि विद्धो, नराधिपः

भयेन हृष्ट-रोमामूढ, व्याघ्रिं दृष्ट्वा यथा मृगः । २७

शपे—शपथं करोमि । १८ । व्याजहार—उवाच । २० । पुरो-गमः—पुरः-सरः । २२ ।

परिगृह्ण—परिवर्तमानं निवर्त्य, बद्धा । २४ । समारम्भः—कर्म । समाहितः—सम्पादितः,

अनुष्ठितः इत्यर्थः । २५ । चौरम्—वल्कलम् । नव पञ्च च—चतुर्दश । २७ । हृष्ट-रोमा

—सञ्जात-लोम-हर्षः, जात-रोमाश्च ।

अयोध्या-काण्डम्—पष्ठः सर्गः—दशरथ-विलापः । ५६

सीदन्, दुःखेन महता स तेनाभिहतो नृपः

अ-संवृतायां, विमना, भ्रूमावुपविवेश ह । २८

अहो धिगिति चाप्युद्धा, शोकार्तः, पतितः क्षितौ,

मोहमभ्यगमत् सद्यो, वाक्-शब्दाभिहतो हृदि । २९

पष्ठः सर्गः ।

दशरथ-विलापः ।

चिरेण तु पुनः संज्ञां प्रतिलभ्यार्त-मानसः

कैकेयीमव्रवीत्, क्लृप्तो, दुःख-शोक-समन्वितः,— १

“नृ-शंस ! दुष्ट-चारित्रे ! कुलस्यास्य विनाशिनि !

किं कृतं तव रामेण, मया वा, पाप-दर्शने ? २

यदतीत्यापि कौशल्यां रामस्त्वामनुवर्तते,

तस्यैव त्वमनर्थाय किमर्थं चैवमुद्यता ? ३

त्वं मयात्म-विनाशाय भवनं स्वं प्रवेशिता,

राज-पुत्रीति विज्ञाय, व्याली तौहण-महा-विषा । ४

जीव-लोको यदा सर्वो रक्तो राम-गुणैरयम्,

अपराधं कमुद्दिश्य त्वच्छामीष्टमहं सुतम् ? ५

कौशल्यां वा, सुमित्रां वा, त्यजेयमपि वा श्रियम्,

जीवितं चात्मनो, रामं न त्वेनं पितृ-वत्सलम् । ६

२८ । सीदन्—अवसीदन् (sinking). अ-संवृतायाम्—अनाहतायाम् । वि-मनाः—दुर्मेनाः, अन्तर्भङ्गाः perplexed.

४ । व्याली—सर्पी । ५ । रक्तः—अनुरक्तः ।

नन्दामि हि प्रियं पुत्रं दृष्ट्वा राममजं सदा.

अपश्यतः क्षणं तं मे न भवेदिह चेतना ।

७

तिष्ठेहोकी विना भूमिं, शस्यं वा मनिनं विना.

न तु रामं विना देहे तिष्ठेयुरमवो मम ।

८

तदलं त्यज्यतामेप निचयः, पाप-निचयै !

अपि ते चरणीं सूर्प्रां सृगाम्येष, प्रभोट मे !”

९

अतर्हं महा-राजं—पतितं पादयोरपि.

कैकेयी पुनरप्येवं वीरं वचनमब्रवीत्,—

१०

“कीर्त्यसे त्वं सदा मद्भिः सत्य-वादी, दृढ-व्रतः ;

मम चेमौ वरी दत्त्वा किं विचारयामि, प्रभो ?”

११

एवमुक्तस्तु कैकेया, राजा दशरथस्तदा

प्रत्युवाच पुनः, क्रुद्धो, निश्चमन्नति-विह्वलः,—

१२

“हन्तानार्ये ! ममामित्रे ! म-कामा भव, कैकयि !

मृते मयि, गते रामे वनं मनुज-कुक्षरे ।

१३

यदा मां गुरवो, वृद्धा, गुणवन्तो, बहु-क्षुताः

परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं, वक्ष्यामि किमहं तदा ?

१४

‘बालिशो वत कामात्मा राज्यं दशरथोऽन्वशात्.

स्त्री-जितो यस्यजेत् पुत्रं प्रियं ज्येष्ठम-कारणे !’—

१५

८। असवः—प्राणाः । ९। तत्—तथात् । अलम्—पर्याप्तम् (completely)

१०। अ-तर्हम्—स्त्री-प्रणामानर्हम् । ११। हन्त—हा, alas. अनायां—अमभा.

अ-कर्तव्य-कर्मानुष्ठानवती । ‘कर्तव्यमाचरन् रामम-कर्तव्यमनाचरन्, तिष्ठति प्रकृता-
चारे यः स आर्य इति श्रुतः’ । १४। परिप्रक्ष्यन्ति—प्रातः, ‘क्ष रामः’ इति, इति श्रुतः ।

१५। बालिशः—मूढः । वत—हन्त, हा विक्, ah, alas. अन्वशात्—अशम ।

अयोध्या-काण्डम्—पष्ठः सर्गः—दशरथ-विलापः । ६१

इति मां गर्हयिष्यन्ति, स्त्री-जितं, सर्व-साधवः ।

गर्हितस्य च मे श्रेयो नेह नामुत्र विद्यते । १६

अ-नियोज्यैव तं कृच्छे यदि मे मरणं भवेत्,
अनुग्रहः परो मे स्यादिति चाप्यभिकाङ्क्षितम् । १७

प्रियार्हं च सुखार्हं च प्रियं पुत्रं, गुणान्वितम्,
कथं वक्ष्याम्यहं, पापे, वनं गच्छेति, राघवम् ? १८

अ-कीर्तिर-तुला लोके ध्रुवः परिभवत्य मे,
सर्व-भूतेषु चावज्ञा, यथा पाप-कृतस्तथा ।” १९

इति राज्ञो विलपतः, शोक-संविग्न-चेतसः,
अस्तमभ्यगमत् सूर्यो, रजनौ चाभ्यवर्तत । २०

त्रि-यामापि भृशार्तस्य सा रात्रिरभवत् तदा
तथा विलपतस्तस्य राज्ञः शत-वर्षोपमा । २१

स, दीर्घमुखां निःश्वस्य, हृदो दशरथो नृपः
कक्षं विललापार्तो, गगनासक्त-लोचनः,— २२

“हा रात्रि ! सर्व-भूतानां जीवितार्दापहारिणि !
नेच्छाम्यद्य प्रभातां त्वाम्—अभियाचे, कृताञ्जलिः । २३

अथवा गम्यतां शीघ्रं ! नेमामिच्छामि निर्घृणाम्
अ-कृतज्ञां चिरं द्रष्टुं—कैकेयीं, भर्तृ-घातिनीम् ।” २४

१६ । गर्हयिष्यन्ति—गर्हयिष्यन्ते, निन्दिष्यन्ति । श्रेयः—सङ्कलम् । इह—
अस्मिन् [लोके] । अमुत्र—अमुष्मिन् [लोके], पर-लोके । १७ । कृच्छम्—कष्टम् ।
१८ । परिभवः—तिरस्कारः, अवमानना । पाप-कृतः—पाप-कारिणः । २० । राज्ञः
विलपतः—विलपन्तं राजानम् अनादृत्य इत्यर्थः । अनादरी पठौ । २१ । त्रि-यामा—
रात्रेराद्यन्तयोर्ग्रामार्द्धयोर्दिवान्तर्गतत्वात् । २२ । अर्दा—पीडा, सन्नापः । २३ । निर्घृणाम्

विलप्यैवं, ततो राजा कैकेयीमुच्यताञ्जलिः ।

१) प्रसादयासास पुनर्वाक्यं चेदमथान्नवौत्,— २५

“यद् यदिच्छसि सं-प्राप्तुं राम-प्रव्राजनादृते—

२) सर्व-स्वमपि वा प्राणां, स्ते ददामि, प्रसीद मे ! २६

शून्येन खलु, कैकेयि, मयैतद् वाक्यमौरितम् ;

३) कुरु, साध्वि, प्रसादं मे, भीतस्य, शरणार्थिनः ।” २७

पुत्र-शोकातुरं, दीनं, वि-संज्ञं, पतितं भुवि.

४) वि-चेष्टमानं भर्तारं कैकेयी वाक्यमब्रवीत्,— २८

“पापं कृत्वेव,—किमिदं ?—मम दत्त्वा वरौ स्वयम्,

५) शेषे क्षिति-तले सन्नः ! स्थातुं सत्ये त्वमर्हसि । २९

आहुः सत्यं परं धर्मं धर्म-ज्ञाः सत्य-वादिनः ।

६) सत्य-वागिति च ज्ञात्वा मया त्वमभियाचितः । ३०

न करिष्यसि चेदद्य वचनं मम काङ्क्षितम्,

७) अग्रतस्ते ततो, राजन्, परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।” ३१

कल-पाशेन कैकेय्या बद्ध एवं, नराधिपः ।

८) न शशाक तदा क्तेतुं, बलिः प्रागिव विष्णुना । ३२

विवर्ण-वदनश्चापि विभ्रान्त-नयनोऽभवत्.

९) महा-धुर्यः अमायुक्तो युक्तश्चक्रान्तरे यथा । ३३

—निर्दयम् । २७ । शून्येन—दुःख-वशात् वक्तव्यावक्तव्य-विवेक-रहितेन । एतत्—पूर्वोक्तं कटुका-वाक्यम् । ईरितम्—कथितम् । २८ । वि-चेष्टमानम्—मरण-काल इव विकृतम् । २९ । किमिदम् ?—इदं नीचितम् इत्यर्थः । सन्नः—पीडितः । ३० । आहुः—वदन्ति । लङ्घ्ये अहो लिट् । अभियाचितः—वगै इति शेषः । ३१ । अग्रतः—अग्रे । ३२ । क्तेतुम्—तं पाशमिति शेषः । प्राक्—पुरा । विष्णुना—यामन-रूपेण इति शेषः । ३३ । धुर्यः—भार वाहकः, पथः । अमायुक्तः—अस्मि

अयोध्या-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—रामानयनम् । ६३

ह्यच्छादेव स धैर्येण संस्तभ्यात्मानमब्रवीत्.

शोक-संरम्भा-ताम्राक्षः, कौक्योमभिवीक्ष्य, ताम्,— ३४

“धिगस्तु, पाप-शीले, त्वां ! नृ-शंसे ! पति-घातिनि !

त्यजामि त्वामहं पापां, निर्घृणां, निरपव्रताम् । ३५

न मे त्वया हृत्यमस्ति, क्षुद्रया, राज्यं लुब्धया ;

मन्त्रश्च मया पाणिगृहीतो यस्यजाम्यहम् ;

त्वत्-क्षणे चापि भरतं त्यजाम्यनपकारिणम् ।” ३६

एवं विलपतस्तस्य राज्ञो टशरधस्य तु,

जगाम सा निशा हतृक्षा, दुःस्वार्तस्य, महात्मनः । ३७

सप्तमः सर्गः ।

रामानयनम् ।

अयोध्यानि, प्रभातायां शर्वर्यां, द्वारमागतः

सु-मन्त्रः, प्राञ्जलिर्भूत्वा, बोधयामास पार्थिवम्,— १

“सु-प्रभाता निशा, राजं, स्तवेयं ! भद्रमस्तु ते !

बुध्यस्व, नर-शार्दूल, त्रियं भद्राणि चाप्नुहि ।” २

ततः स राजा सूतस्य प्रतिबोधन-मङ्गलम्

श्रुत्वाति दुःखं मन्त्रस्तमाभाषेदमब्रवीत्,— ३

नियुक्तः । चक्षान्तरे—चक्षुषोर्मध्ये । ३४ । संस्तभ्य—मंथय । ३५ । निरपव्रताम्—
निर्मत्याम् । ३६ । ‘न...पति’—न त्वया मे सखिल-क्रियादिकम् औद्देहिकं
कर्म कर्तव्यं भवति । ३७ । ‘एवं विलपतस्तस्य’—प्रनादरे पठे ।

१ । सप्तमि—प्रयुक्ते, प्रातः । शर्वरी—रात्री । बोधयामास—जागरयामास
(awakened). २ । बुध्यस्व—जाग्रहि (awake). भद्राणि—मङ्गलानि ।

“सूत ! किं दुःखितं मां त्वम-स्तुत्यं स्तोतुमिच्छसि ?

वचोभिरेभिरातं मां भूयस्त्वमनुकृन्तसि ।” ४

सुमन्त्रस्तद् वचः श्रुत्वा भर्तुर्दीनस्य भाषितम्,

सहसा, व्रीडितः किञ्चित्, तस्माद् देशादपागमत् । ५

अत्रान्तरे पाप-शीला कैकेयी पुनरब्रवीत्,

भर्तारं वाक्-प्रतोदेन सौदन्तं तुदतीव, सा,— ६

“किमेवं भाषसे दीनं वाक्यं, सु-प्राक्ततो यथा ?

राममाह्वय विश्रब्धं वनायाय्य विसर्जय ।” ७

स, तुन्नो वाक्-प्रतोदेन, प्रतोदेनैव कुञ्जरः,

राजा, शोकाभिसन्तप्तः, सुमन्त्रमिदमब्रवीत्,— ८

“सत्य-पाश-निबद्धोऽस्मि ; सूत, विभ्रान्त-मानसः ।

रामं द्रष्टुमिहैच्छामि ; तं च शीघ्रमिहानय ।” ९

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा, कैकेयी तदनन्तरम्

स्वयमेवाब्रवीत् सूतं,—“गच्छ त्वं, राममानय ।” १०

अथ तां रात्रिमुषिताः, प्रधाना नृप-मन्त्रिणः

पौर-जानपदाश्चैव, पुरोहित-पुरोगमाः, ११

राजोपस्थानमागम्य, राज-सन्दर्शनार्थिनः,

आभिषेचनिकं सर्वं कृत्वा, तस्युर्नृपाज्ञया । १२

४। अनुकृन्तसि—पश्यात् किञ्चित् । ५। व्रीडितः—खञ्जितः । ६। प्रतोदेन—ताडन-दण्डेन । सौदन्तम्—वि-षौदन्तम् । तुदती—क्रियती । ७। सु-प्राक्ततः—अति-नीचः । विश्रब्धम्—विश्रलम्, निःशङ्कम् । ८। तुन्नः—क्रिष्टः । ९। सत्यम्—शपथः, प्रतिज्ञा । १२। राजोपस्थानम्—राज-द्वारम् । आभिषेचनिकम्—अभिषेक-प्रयोजनकम् ।

ययोः समन्यस्वरितो राममानयितुं गृहात् ।

अयामसाद रामस्य स वेश्माभ्र-चयोपमम्, १३

दामभिर्धर-मात्राणां प्रालम्बैः समलङ्घितम्,

महा-कषाट-पिष्टितं, वितर्दि-शत-शोभितम्,

काश्चन-प्रतिमं काय-मणि-विद्रुम-तोरणम् । १४

जनौघ-कीर्णाः मोऽर्तास्त्य पट् कक्षास्तस्य वेश्मनः,

सु-विभक्तां ततः कक्षां सप्तमीमाससाद ह, १५

युवभिः पुरुषैर्गुप्तां प्रास-कार्मुक-पाणिभिः

अ-प्रमादिभिरक्षापैर्मन्त्रिमङ्गिरस्तद्धतैः, १६

तथा कक्षुकिभिर्वृष्टैः काषायाम्बर-धारिभिः

रक्षितामनहद्वारैः स्यध्यज्ञैर्वैत्र-पाणिभिः । १७

तं दृष्ट्वागतं स्रुतं, राम-प्रिय-चिकीर्षयः

सह-भार्याय रामाय, प्रणिपत्य, न्यवेदयन् । १८

स्रुत्वैवाभ्यागतं तं तु, दूतमभ्यर्चितं पितुः,

रामः प्रवेशयामास सत्-कुल्यालयमात्मनः । १९

१३ । अयः—सूयः । १४ । दामभिः—रघुभिः । प्रालम्बैः—अनु-लम्बिभिः ।
पिष्टितम्—रक्षितम् [प्रातः-समन्यत्वात्] । वितर्दिः—वेदिका । काश्चन-प्रतिमेकायम्
—अ-यमोभिः प्रतिमभिः [यन्] एकम् (प्रधानम्) अयम् (पुरो-भागः) यस्य तत् ।
मणि-विद्रुम-तोरणम्—मणिभिः विद्रुमैश्च (प्रधानैश्च) [युक्तं] वीरणं (वक्षिणं) यस्य
तत् । १५ । जनौघः—प्रवाहः । कक्षा—कल्या, इत्यादिः प्रकीटः, enclosure
of an edifice, दरवाजा । सु-विभक्ता—सख्यक् पृथक् । १६ । प्रासः—कुलः, a
family of dart. कार्मुकम्—धनुः । अ-प्रमादिभिः—सावधानैः । १७ । कक्षुकी—
राजानः-पुराध्यक्षः । काषायाय—कौसुमादि-कषाय-रक्तम् । अम्बरम्—वस्त्रम् ।
१८ । अभ्यर्चितम्—अह-भक्तम्, सग्रातम् ।

- स . धनद-सङ्काशं सूपविष्टं खलङ्कृतम्
 ददर्श सृतः, सौवर्णे पर्यङ्के राङ्गवास्तृते, २०
- वराह-रुधिरासेन सु-सङ्क्षणेन महा-भुजम्
 अनुलिप्तं महार्हेण चन्दनेन सु-गन्धिना, २१
- बाल-व्यजन-धारिण्या सीतया पार्श्वे संख्यया
 स-पद्मया सेव्यमानं श्रियेव मधु-सूदनम्, २२
- तरुणादित्य-सदृशं, प्रज्वलन्तमिव श्रिया ।
 ववन्दे राममभ्येत्य, सुमन्त्रो, विनयान्वितः । २३
- पृष्ठा चैनं सुखं प्रह्वो विहार-शयनासने,
 उवाचानन्तरमिदं सुमन्त्रो राज-शासनम्,— २४
- “कौशल्या सु-प्रजा देवी ! देवस्त्वां द्रष्टुमिच्छति,
 कैकेयी-सहितो ; राम, गम्यतां, यदि रोचते” । २५
- एवमुक्ताः सुमन्त्रेण, रामो राजीव-लोचनः,
 शिरसा प्रतिगृह्याज्जां पितुः, सीतामद्यान्नवीत्,— २६
- “सीते, देवश्च देवी च, समागम्य, परस्परम्
 मम मन्त्रयतो नूनं यौवराज्याभिषेचनम् । २७

२० । धनद-सङ्काशम्—कुर्वेत्-सदृशम् । राङ्गवम्—राहु-रुधिर-रामज-बन्धम् ।
 आसृतम्—आच्छादितम् । २१ । सु-सङ्क्षणेन—अति-सङ्क्षेपेन । २२ । बाल-व्यजनम्—
 चानरम् । स-पद्मया—[चित्]-पद्म-हस्तया । यथा चानरस्य तथा पुण्डरीकस्यापि चैत-
 वर्णत्वाद् उभयोः सादृश्यम् । २३ । आदित्यः—सूर्यः । २४ । प्रह्वः—विनीतः । विहार-
 शयनासने—विहार-शयनयोः आसने, विहार-शयन-स्थान-भूते आसने । वर्तमानमिति
 शेषः । २५ । सु-प्रजा—सु-सन्ताना । सु-पुत्रेण त्वया इति शेषः । २६ । राजीवम्—पद्मम् ।
 २७ । मन्त्रयतः—मन्त्रयेति । परस्मैपदमर्थम् । नूनम्—निश्चितम्, certainly.

ध्रुवं मे यतने माता कौक्यी, मत्-प्रिवेच्छया,
अद्यैव मे दौघराक्ष्यं प्रतिपादयितुं स्वयम् । २८

नूनं रक्षसि राजानं मत्-कृते त्वरयत्वमी ;
अद्यवा, सहिता राज्ञा, मां प्रियं वक्तुमिच्छति । २९

तस्माच्छीघ्रमङ्गं गत्वा पश्यामि जगती-पतिम्,
एकं, रक्षसि कौक्येया महार्मीनं, गत-ज्वरम् ।” ३०

इति भर्तृ-वधः श्रुत्वा, सीता वचनमब्रवीत्,—
“गच्छाय-पुत्र, पितरं द्रष्टुं मातरमेव च” । ३१

इत्युक्ता, माध्वान्निं कृत्वा, रामं सं-प्रस्थितं तदा
आ-हारमनुवन्नाज सीता, भर्तृ-वशानुगा । ३२

विनिर्गत्य च तस्मात् स गृहादनुपम-द्युतिः
ददर्शायि-जनं, द्वारि स्थितं, दर्शन-लालसम् । ३३

स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा, समेत्य, प्रतिनन्द्य च,
युक्तमेव रथं रौप्यमाकरोह, त्वरान्वितः । ३४

हृद्य-वामर-पाणिस्तं प्रयान्तं लक्षणस्तदा
अन्वारोह, देवेन्द्रसुपेन्द्र इव, हर्षयन् । ३५

ततो हलहला-शब्दस्तुमुलः समपद्यत,
दृष्ट्वैव राममायान्तं रथेन, रथिनां वरम् । ३६

२८ । ध्रुवम्—निश्चितम् । प्रतिपादयितुम्—दातुम् । ३० । गत-ज्वरम्—विगत-
मन्दारम् । ३१ । सं-प्रस्थितम्—सं-प्रयाग्यमानम् (going to start). ‘आशसायां
भूतरथं’—पाणिनिः, ३।३।१२९ । ३३ । चर्षी—प्रार्थी, आकाङ्क्षी । दर्शनाभिप्रेक्ष्यीः
इति द्वयः । स्थितः—दण्डायमानः । लालसः—लीनः । ३४ । समेत्य—मिलित्वा ।
गुरुम्—दुःखम् । रौप्यम्—रथ-निर्गन्तव्यम् । ३६ । ‘हलहला’ इति शब्दावुत्करणम् ।

हर्षात् तेन जनौघेन सहसा समुदीरितः

स शब्दः पूरयाभास दिशोऽथ विदिशस्तथा । ३७

स राज-कुलमासाद्य, महेन्द्र-भवनोपमम्,

अवतीर्य रथात् तस्मात्, प्रविवेश, श्रिया ज्वलन् । ३८

अष्टमः सर्गः ।

पितृ-शासनम् ।

स ददर्शासने राम आसीन् पितरं तदा,

कैकेयी-सहितं, दीनं, मुखेन परिशुष्यता । १

स, तस्य चरणी पूर्वं प्रणिपत्य, कृताञ्जलिः,

ततो ववन्दे, प्रणतः, कैकेय्यास्तदनन्तरम् । २

सौमित्रिरपि, चाभ्येत्य, पितुः पादावनन्तरम्

ववन्दे, परम-प्रीतः, कैकेय्या, विनयान्वितः । ३

स्थितं सं-प्रश्रितं दृष्ट्वा रामं, दशरथो नृपः

नाशक्तोद-प्रियं वक्तुं प्रियं पुत्रमनागसम् ; ४

रामेत्युक्त्वा तु वचनं, वाप्य-वेग-जङ्गी-कृतः,

नाशक्तोत् परतो वक्तुं, नेच्छितुं दयितं सुतम् । ५

३७ । दिशः—दिशस्तसः,—आची (पूर्वा), अवाची (दक्षिणा), प्रतीची (पश्चिमा), उदीची (उत्तरा) चेति । विदिशः—विदिशीऽपि चतसः,—आग्नेयी, नैर्ऋती, वायवी, ऐशानी चेति । विदिक्—उपदिशम्, दिशीर्मध्यम् । ३८ । कुलम्—गृहम् । महेन्द्रः—इन्द्रः । श्रिया—प्रभया ।

१ । मुखेन परिशुष्यता—परिशुष्यता मुखेन उपलक्षितम् । २ । अभ्येत्य—समीपमागत्य । कैकेय्याः—'चरणी ववन्दे च' इति शेषः । ४ । सं-प्रश्रितम्—अति-विनीतम् । अनागसम्—निरपराधम्, निष्पापम् ।

तम-पूर्वं पितुर्दृष्टा विकारं, परिशङ्कितः,
रामोऽप्युद्वेगमापेदे, पदा स्फुटैव पत्रगम् । ६

अ-प्रसन्नेन्द्रियं दृष्ट्वा, शोक-सन्ताप-विह्वलम्,
निःश्वसन्तं यथा नागं—दीर्घमुष्णं च निश्वसन्— ७

ऊर्मि-मान्निनम-क्षोभ्यं क्षोभितं सागरं यथा,
उपप्लुतमिवादित्यमुज्जानृतमृषिं यथा— ८

अ-निमित्तं विकारं तं दृष्ट्वा रामः पितुस्तदा
बभूव सं-क्षुब्धतरः, समुद्र इव पर्वणि । ९

चिन्तयामास च तदा रामः, पितृ-हिते रतः,—
“किं-निमित्तमयं राजा मां न शक्नोति वीक्षितुम् ? १०

उक्त्वा रामेति कस्माच्च नोत्तरं प्रतिपद्यते ?
कश्चिन् मया नापहृतम् अ-ज्ञानात् लाघवेन वा । ११

अन्यदा ह्येव मां दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
अस्याद्यैव तु मां दृष्ट्वा केनायासोऽयमौदृशः ?” १२

६। उद्वेगमापेदे—स्वापराध-शङ्कया इति शेषः । पत्रगः—सर्पः । ७। अ-प्रसन्नेन्द्रियम्—विषम-वद्वगम् । यथा नागम्—सर्पमिव । नागः—सर्पः । ८। ऊर्मि-मान्निनम्—तरङ्ग-समुल्लम् । अ-क्षोभ्यम्—अ-विचालनीयम् । क्षोभितम्—विचालितम् । उपप्लुतम्—राहु-युक्तम् । उज्जानृतम्—उल्लम् (भाषितम्) अलुतम् (मिथ्या) श्वेत तम्, मिथ्या-भाषणम् निरुक्तम् इत्यर्थः । ९। अ-निमित्तम्—न (नाशि) निमित्तम् (कारणं) यस्य तम् । सं-क्षुब्धतरः—नितरां विचलितः । समुद्र इव पर्वणि—यथा पर्वणि अन्तीदृशम् समुद्रः अति-क्षुब्धो भवति तथा । ११। उत्तरम्—वाक्यस्य पर-भागम् । प्रतिपद्यते—उत्तरयति । कश्चित्—आशंसे, I hope. लाघवेन—मुक्ति-हीनतया । १२। आयासः—वेदः ।

- स तदा पितुरायासम-पूर्वं, पितृ-वत्सलः,
दृष्ट्वा, सं-चिन्तयामास तत् तदुद्दिग्ध-मानसः । १३
- स दीन इव शोकार्तो विषस-वदनस्ततः
कैकेयीमभिवीक्ष्यैव रामो वचनमब्रवीत्,— १४
- “देवि, किन् नु मयाज्ञानादपराहं मही-पतेः,
विवर्ण-वदनो दीनो येन मां नाभिभाषते ? १५
- शरीरो मानसो वापि कञ्चिदेनं न बाधते,
सन्तापो वाभिघातो वा । दुर्लभं हि सदा सुखम् । १६
- कञ्चिन् न भरते किञ्चित्, कुमारि पितृ-नन्दने,
शत्रुघ्ने चाप्य-कुशलं, देवि, मातृषु वा पुनः । १७
- कञ्चिन् मया नापकृतम-ज्ञानाद् येन वा पिता
“कुपितस्—तन् ममाचक्ष्व ; त्वं चैनं वै प्रसादय । १८
- पितर्य-परितुष्टे हि, कृत्वा वा किञ्चिद-प्रियम्,
“नोत्सहे जीवितुं, देवि । सत्यमेतद् ब्रवीमि ते । १९
- यतः शरीरस्योत्पत्तिरस्य, मे जीवितस्य च,
कथं नामाप्रियं तस्य कृत्वा जीवितुमुत्सहे ? २०
- प्रभुः, शरीर-प्रभवः, प्रिय-कृद्, वृत्ति-दो, वरः,
हितानामुपदेष्टा च—प्रत्यक्षं दैवतं पिता । २१
- न किञ्चित् परुषं कञ्चिदभिमानात् पिता मम
क्रुद्धयोक्तो भवत्यायं, येनास्याकुलितं मनः । २२

१५ । किम् नु—सम्भवतः किम् । १६ । अभिघातः—घातना । १८ । अपकृतम्—अनिष्टं कृतम् । आचक्ष्व—कथय । २० । नाम—सम्भवतः, possibly. उत्सहे—

एतदाचक्ष मे, देवि ! याघातध्येन पृच्छतः,
यन्निमित्तो विकारोऽयम-पूर्वोऽद्य मही-पतेः । २३

अहं ह्यस्य कृते राज्ञो विशेयमपि पावकम्,
भजयेयं यिपं तीक्ष्णं, मज्जेयमपि सागरे । २४

यद्येव मे पिता पूज्यस्त्वमप्यस्व तथैव मे ;
तस्मात् त्वमेव मां ब्रूहि, यद् राज्ञोऽस्य चिकीर्षितम् । २५

पतेद् द्यौः, पृथिवी शीर्येच्छीपं जल-निधिर्नजेत्,—
स्त्रैरेष्वपि न तु ब्रूयामनृतं क्वचिदप्यहम् । २६

तमार्जवमनार्या मा विदित्वा सत्य-वादिनम्,
उवाच वाक्यं कौक्यी, सत्य-वाक्-दूषिता,— २७

“पुरा, देवासुरे युद्धे, पित्वा ते, रघु-नन्दन,
गुह्यपितेन प्रीतेन, महां दत्तं वर-द्वयम् । २८

भयायं याचितस्तत्र भरतस्याभिपेचनम्,
तव निर्वासनं चैव वर्षाणि हि चतुर्दश । २९

अद्यैव च त्वया, राम, गन्तव्यं, वचनात् पितुः,
वन-वामं समुद्दिश्य नव वर्षाणि पञ्च च । ३०

गङ्गोनि । २१ । प्रभवः—उत्पत्ति-स्थानम् । इति-उः—जीविका-दाता । देवतम्—देवता ।
२६ । याघातध्येन—सत्ततः, यथायतः । तथ्यम्—याथायानम्, सत्यम् । २४ । विशेयम्—
प्रवेष्टुमिच्छामि । प्रार्थनायां लिङ् । पाणिनिः, ३।३।१६१ । पावकः—अग्निः । २६ ।
पतेत्—यदीति शेषः । ‘हृत्-हृत्तुमतीर्लिङ्’—पाणिनिः, ३।३।१५६ । द्यौः—सर्गः ।
शीर्येत्—विदीर्येत्, split. जल-निधिः—समुद्रः । स्त्रैरेषु—स्त्र-सन्त्रेषु, स्वच्छन्देषु,
स्त्रेष्टा-चारिषु । अमृतम्—अमृत्यम्, मिथ्या । २७ । मार्जवम्—अज्ञम्, सरलम् । स्वार्थे
पठ् । प्रथमा पंक्तिः—‘तमार्जव-समायुक्तमनार्या सत्यवादिनम्’ इति प्रतीत्याः पठन्ति ।

यदि सत्य-प्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि,
आत्मानमपि वा कर्तुं यदि सत्यं व्यवस्यसि, ३१

सप्त सप्त च वर्षाणि ततो वन-चरो भव,
त्यक्त्वा राज्यं—दिशं ह्येतां, चीराजिन-जटा-धरः ।” ३२

अथैतद् वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम्,
स्मितं कृत्वा ततो राम इदं वचनमब्रवीत्,— ३३

“एवमस्तु—निवर्त्यामि वने, चीर-जटा-धरः,
चतुर्दशैव वर्षाणि, प्रतिज्ञां पालयन् पितुः । ३४

इदं तु ज्ञातुमिच्छामि,—किमर्थं मां स्वयं गुरुः
नाज्ञापयति, विश्वब्धं प्रेष्यमात्म-वशानुगम् ? ३५

महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञाप्तस्य महात्मना ।
मयि भृत्ये च पुत्रे च किं राज्ञो, देवि, गौरवम् ? ३६

दैवतं हि प्रभुश्चैव पिता राजा गुरुश्च मे ।
अस्याज्ञां शिरसा गृह्य, करिष्यामि यथात्य माम् । ३७

न च मन्युस्त्वया कार्यस्तथ्यं मे वदतो वचः—
यास्यामि—भव सु-प्रीता—वनं, चीर-जटा-धरः । ३८

गुरोरिष्टस्य, विदुषो, धर्म-ज्ञस्य, महात्मनः
पितुः, पुत्रः कथं नाम न कुर्यान्, मद्विधो, वचः ? ३९

३१ । व्यवस्यसि—उत्सहसि, यत्सि । ३५ । प्रेष्यः—दासः । ३६ । आज्ञाप्तः—आज्ञाप्तः
(आज्ञा-प्राप्तः), आदिष्टः । गौरवम्—सम्मानः । ३७ । गृह्य—गृहीत्वा ।
अ-संमार्गसिऽपि क्री ल्यवार्थः । आत्य (अद् + धत्)—वदसि । लङर्थे अही लिट् ।
३८ । मन्युः—क्रोधः । वथ्यम्—यथार्थम् । ३९ । इष्टस्य—वान्छितस्य, प्रियस्य ।

- व्यलीकं तु ममास्त्येकं—हृदयं दहतीव यत्—
 भरताभिषेकं राजा यन् नाज्ञापयति स्वयम् । ४०
- अहं हि राज्यं दारांश्च प्राणानिष्ठान् धनानि च
 स्वयमेव प्रयच्छेयं भरतायाभियाचितः— ४१
- किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा नियोजितः
 प्रदद्यां भरतायाहमपि जीवितमात्मनः । ४२
- तदाश्वासय राजानमात्मानमपि च स्वयम्,
 गमिष्याम्यहमद्यैव—सुखी भवतु मे पिता । ४३
- गच्छन्त्वद्य पुरादस्माच्छीघ्रं प्रजवितैर्हयैः,
 भरतं मातुल-कुलादुपावर्तयितुं, नराः । ४४
- एषोऽहमद्य गच्छामि वन-वासं, कृत-क्षणः,
 पितुर्नियोगात्, कैकेयि, तव वा, हृष्ट-मानसः ।” ४५
- इति राम-वचः श्रुत्वा, कैकेयी, हृष्ट-मानसा,
 अ-अह्वाना प्रस्थाने, त्वरयामास राघवम्,— ४६
- “एवं भवतु—यास्यन्ति शीघ्रं प्रजवितैर्हयैः,
 भरतं मातुल-कुलादुपावर्तयितुं नराः । ४७
- तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् ।
 राम, तस्मादितोऽद्यैव वनं त्वं गन्तुमर्हसि । ४८

४० । व्यलीकम्—महत् दुःखम् । ४१ । दारान्—पत्नीम् । एक-भार्यायैलेऽपि पुं-भूम्नोऽव दार-शब्दः प्रयुज्यते । प्रयच्छेयम्—प्रदातुमिच्छामि । अभियाचितः—त्वयापि इति श्रेयः । ४४ । प्रजवितैः—वैगवक्त्रिः । उपावर्तयितुम्—प्रत्यागमयितुम्, प्रत्यानेतुम् । ४५ । कृत-क्षणः—कृतीत्यवः । ४६ । अ-अह्वाना प्रस्थाने—रामो याथार्थ्येन वनं न प्रस्थास्यते इति मन्यमाना । ४८ । उत्सुकस्य—वन-गमनोत्सुकस्य ।

न त्वामुत्सहते वक्तुं स्वयं व्रीडान्वितो नृपः ।

मा तेऽत्र संशयोऽस्त्वन्यो, मा मन्युं कुरु, राघव ! ४८

यावत् त्वं न वनं यातः पुरादस्माद् भविष्यसि,

तावन् न ते पिता, राम, स्वास्थ्यं प्राप्स्यति, दुःखितः ।” ५०

निमीलितेक्ष्णो राजा, श्रुत्वैतद् दारुणं वचः

कैकेय्याः, शङ्कमानाया—लुब्धाया—राम-निश्चयम्, ५१

सु-दीर्घं हा हतोऽस्मीति वाक्यमुक्त्वा, सु-दुःखितः,

मूर्च्छासुपागमद् भूयः, शोक-वाष्प-परिप्लुतः । ५२

तद-प्रियमति-क्रूरं वाक्यं, हृदय-दारुणम्,

श्रुत्वा न विव्यथे रामो, वचनं चेदमब्रवीत्,— ५३

“नाहमर्थ-परो, देवि, न राज्येप्सुर् न चानृत्तौ ;

सत्य-वाक् शुद्ध-भावोऽस्मि—कस्मान् मां परिशङ्कसे ? ५४

यत् तत्रापि भवेत् किञ्चिच्छक्यं कर्तुं हितं मया,

कृतं तदिति विद्धि त्वं, त्यक्त्वा प्राणानपि प्रियान् । ५५

अनुक्तोऽप्यत्र गुरुणा, भवत्या वचनादहम्

वने वक्ष्यामि विजने, नव वर्षाणि पञ्च च । ५६

नूनं मयि न कल्याणं सम्भावयसि किञ्चनं,

यत् त्वया भरतस्वार्थे राजा विज्ञापितः स्वयम् । ५७

४८ । उत्सहते—शक्नोति । व्रीडा—लज्जा । ५० । यातो भविष्यसि—तादप्यवगो
भविष्यदतीति अस्यर्थ-धातोः भविष्यति प्रयोगः । ५१ । हृदय-दारुणम्—हृदय-विदारकम्,
heart-rending. ५४ । परः—निष्ठः, आसक्तः । अर्थ-परः—
धन-परः, धनेषुः । अनृत्तौ—अ-सत्य-परायणः ।

इष्टान् भोगान्, प्रियान् दारान्, अपि वा जीवितं प्रियम्
तवैव वचनाद् दद्यां भरताय महात्मने । ५८

राजानं दुःखितं कृत्वा, पुत्रार्थं, राज्य-लुब्धया,
अस्व, किं नाम सं-प्राप्तं त्वया फलमभीक्षितम् ? ५९

स्वयं मातरमापृच्छ, वैदेहीं परिहाय च,
अद्यैव वन-वासाय गच्छामि—सुखिनी भवं । ६०

भरतः पालयेद् राज्यं शुश्रूषेच्च यथा नृपम्,
तथा भवत्या कर्तव्यम्—एष धर्मः सनातनः ।” ६१

इति राम-वचः श्रुत्वा, शोक-वाप्य-परिप्लुतः,
इषत्-संज्ञोऽपि, नृपतिर्भूयो मोहमुपागमत् । ६२

निः-संज्ञस्य पितुः पादौ शिरसा सोऽभिवाद्य हि,
अनार्यायाश्च कैकेयाः कृत्वा पादाभिवन्दनम्, ६३

कृताञ्जलिर्दशरथं कैकेयीं च प्रदक्षिणम्
कृत्वा, रामस्ततस्तस्मान् निर्जंगाम गृहात् पितुः । ६४

तं वाप्य-परिरुद्धाक्षो लक्ष्मणः, शुभ-लक्षणः,
निर्गच्छन्तं सु-दुर्धर्ममनुवव्राज पृष्ठतः । ६५

आभिषेचनिकां द्रव्यं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम्,
शनैर्जंगाम, सापेक्षो, दृष्टिं तत्रापि वारयन् । ६६

६० । वैदेही—विदेह-राज-दुहिता, सीता । परिहाय—त्यक्त्वा । ६१ । शुश्रूषेत्—
शुश्रूषेत् । परस्परपदमार्थम् । पाणिनिः, १।३।५७ ६५ । अक्षि—चक्षुः । दुर्धर्मः—दुर्जन्यः,
अ-ज्ञेयः । ६६ । द्रव्यम्—द्रव्य-जातम्, उपकरण-समूहः । कृत्वा प्रदक्षिणम्—
[गङ्गा-तोयादीनां पुण्य-तीर्थोपकरणत्वात्] । सापेक्षः—बन्धं प्रति इति शेषः ।

तत् तद् वि-गणयन् दुःखं पितुरात्म-वियोग-जम्,
निष्क्रम्यान्तः-पुरात् तस्मात्, तं ददर्श पुनर्जनम् । ६७

दृष्ट्वा च, स, स्मित-सुखः, प्रतिपूज्य यथार्हतः,
जगाम, त्वरितो, द्रष्टुं मातरं स्व-निवेशने । ६८

दुःखमन्तर्गतं तस्य न कश्चिद् बुबुधे जनः
—लक्ष्मणं वर्जयित्वैकं—धृति-संयत-चेतसः । ६९

न चापि धन-सम्पूर्णां त्यजतोऽस्य वसुन्धराम्,
यतेरिव विमुक्तस्य, लक्ष्यते चित्त-विक्रिया । ७०

मनसैव महद् दुःखमुद्-वहन्, धृतिमाश्रितः,
जगाम मातुस, तद् दुःखं स्वयं वेदयितुं, गृहम् । ७१

नवमः सर्गः ।

मातृ-दर्शनम् ।

प्रविश्य चैव त्वरितो रामो मातुर्निवेशनम्,
ददर्श मातरं तत्र देवागारे, यत-व्रताम्, १

कृताञ्जलिं, देव-परां, स्थितां, मङ्गल-वादिनीम्,
अर्चयन्तीं पितुं श्वैव देवां श्वानन्य-मानसाम् । २

६८ । यथार्हतः—यथा-योग्यम् । निवेशनम्—गृहम् । ६९ । धृतिः—धैर्यम् । संयतम्—बद्धम्, नियमितम् । ७० । लक्ष्यते—अलक्ष्यत, सुख-वर्ण-परिवर्तनादि-चिह्नैरज्ञायत । कथायामपि अतीतयोर्मध्ये वर्तमान-प्रयोगी न युज्यते-। ७१ । वेदयितुम्—ज्ञापयितुम् ।

१ । आगारम्, अगारम्, गृहम्, आलयः । यत-व्रता—अनुष्ठित-व्रता । २ । देव-परा—देवार्पित-चित्ता । स्थिता—दण्डायमाना । मङ्गलम्—आशीर्वचनम् । मङ्गल-वादिनी—आशीर्वचनमुच्चारयन्ती ।

तामवेक्ष्य ततो रामो ववन्दे, विनयान्वितः,
उवाच चैनाम्, अभ्येत्य, रामोऽहमिति, नन्दयन् । ३

साथ दृष्ट्वैव तनयं, मातृ-नन्दनमागतम्,
अभ्यनन्दच्च वात्सल्याद्, वत्स' गौरिव वत्सला । ४

स, माता, समभिप्रेत्य, परिष्वक्तोऽभिनन्दितः,
पूजयामास तां देवीम्, अदिति' मधवानिव । ५

तमुवाच ततो हृष्टा कौशल्या प्रियमात्मजम्,
प्रयोजयन्ती पुत्रस्य शिव-वृद्ध्यर्थमाश्रितः,— ६

“वृद्धानां, पुत्र, सर्वेषां राजर्षीणां, महात्मनाम्,
प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च, धर्मं च स्व-कुलोचितम् । ७

सत्य-प्रतिज्ञं पितरं पश्य, राघव,—मा चिरम्
अद्य हि त्वां पिता, राम, यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ।” ८

एवं ब्रुवाणां कौशल्यां रामो वचनमब्रवीत्
कैकेयी-वाक्य-सन्तप्त, ईषदाकुल-चेतनः,— ९

“अस्व, न त्वं प्र-जानासि, महद् व्यसनमागतम्
तव दुःखाय महते, वैदेह्या, लक्ष्मणस्य च । १०

कैकेय्या भरतस्यार्थं राज्यं राजाभियाचितः,
सत्येन परिगृह्यादौ ; तेन चास्यै प्रतिश्रुतम्,— ११

४ । नन्दनः—आनन्द-वर्धनः । ५ । समभिप्रेत्य—अभ्येत्य, समीपमागत्य ।
अदितिः—दत्त-प्रजापतेः सा कन्या या कश्यप-पत्नी देव-माता च । मधवान्—इन्द्रः ।
परिष्वक्तः—आलिङ्गितः । ६ । शिवम्—मङ्गलम्, कल्याणम् । ८ । मा चिरम्—
अ-चिरम्, शीघ्रम् । १० । व्यसनम्—विपद ।

- भरताय महा-राजो यौवराज्यं प्रदास्यति,
 : मां पुनर्वन-वासाय नियोजयति साम्प्रतम् । १२
- सोऽहं वक्ष्यामि वर्षाणि वने, देवि, चतुर्दश,
 : स्वादूनि हित्वा भोज्यानि, फल-मूल-कृताशनः ।” १३
- इति राम-वचः श्रुत्वा, सा पपात, तपस्विनी
 : कौशल्या, दुःख-सन्तप्ता, निरुक्ता कदली यथा । १४
- स तां निपतितां दृष्ट्वा भूमौ, मातरमातुराम्
 : राम उत्थापयामास, दुःखितां, गत-चेतनाम् । १५
- उपावृत्योत्थितां दीनां, वडवामिव विह्वलाम्,
 : ममार्जं पाणिना रामः, पांशुना परिगुण्डिताम् । १६
- अथ किञ्चित् समाश्वस्य, कौशल्या, दुःख-मोहिता,
 उदीच्य, रामं प्रोवाच वाष्प-गद्गदया गिरा,— १७
- “न प्राप्त-पूर्वं कल्याणं मया पतिःपरिश्रहात् ;
 : आशंसितं मे सु-चिरं, त्वत्तोऽपि प्राप्नुयामिति । १८
- तदव्य वि-फलौ-भूतं मया, राम, वि-चिन्तितम्—
 : दुःखानामेव पुत्राहं विहितात्यन्त-भागिनी । १९
- सा बह्वन्य-मनो-ज्ञानि-वाचश्च, हृदय-च्छिदः,
 : सहिष्येऽहं, स-पत्नीनाम-वराणां, वरा सती । २०

१२। अशनम्—भोजनम् । १४। तपस्विनी—दीना, अनुकम्पार्हा । निरुक्ता—छिन्ना । १५। आतुरा—कातरा । १६। उपावृत्य—भुवि लुण्ठनं कृत्वा । वडवा—घोटकी । विह्वला—विवशा । पांशुना—धूलिना । परिगुण्डिताम्—समा-
 हताम् । १७। समाश्वस्य—स्विकरी-भूय । उदीच्य—नेत्रे सन्नस्य । १८। आशं-
 सितम्—आकाङ्क्षितम्, आशा आसीत् इत्यर्थः । अपि—सम्भवतः । २०। हृदय-च्छिदः

तद-सद्यः दुःखमिदं सोढुं, पुत्रक, नोत्सहे ।
 अद्यैव मरणं मेऽस्तु—को वार्धो जीवितेन मे ? २१
 नियमाद्योपवासाद्य ये मया त्वत्-कृते कृताः,
 ते मे ऽप्य वि-फली-भूता, वनं सं-प्रस्थिते त्वयि । २२
 न श्रौतव्यं त्वया, राम, पितुः कामवतो वचः ।
 इहैव वस—किं ते ऽसौ राजा वृद्धः करिष्यति ?” २३
 तथा तामातुरां दृष्ट्वा कौशल्यां राम-मातरम्
 उवाच लक्ष्मणः श्रीमां स्तुत-काल-सदृशं वचः,— २४
 “न रोचते ममाम्येतद्, आर्ये, यद् राघवो वनम्,
 त्यक्त्वा राज्यम्, इतो गच्छेत्, स्त्री-वाक्येन प्रचोदितः । २५
 विपरीतम्, अति-वृद्धः, स्त्री-जितः, काम-लालसः,
 राजा किमिति न ब्रूयात्, कैकेय्या वशमागतः ? २६
 नापराधं हि पश्यामि, न दोषमणुमप्यहम्
 रामस्य, येन राज्ञायं राट्टान् निर्वास्यते वनम् । २७
 यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः,
 तावदेव मया सार्धमात्म-स्यं कुरु शासनम् । २८

—अदय-वि-दारिकाः । अ-वराणाम्—कनीयसीनाम् । वरा—ज्येष्ठा । २१ । अर्थः—
 प्रयोजनम् । २२ । त्वत्-कृते—तव कृते, त्वदर्थम् । २३ । कामवतः—काम-वशं गतस्य ।
 २४ । तत्-काल-सदृशम्—तत्-कालोचितम् । २५ । प्रचोदितः—प्रेरितः । २६ ।
 विपरीतम्—विरुद्धम्, न्याय-विरुद्धम्, अनुचितम् । काम-लालसः—रति-लीलुपः ।
 किमिति—केन हेतुना, किमर्थम् । २७ । अपराधः—पितादौ प्रति अ-विहितमा-
 चरणम् । दोषः—प्रजा-वधादि-रूपं पातकम् । राष्ट्रम्—राज्यम्, देशः । इमम्
 —त्वत्-निर्वासन-रूपम् । अर्थः—विषयः । तावदेव—ततः पूर्वमेव । आत्म-स्यम्—
 आत्माधीनम् । शासनम्—Government. २८—३१ । रामं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिः ।

भृत्ये ते मयि पार्श्वं-स्थे राज्य-प्राप्त्यर्थमुद्यते,
यौवराज्याभिषेकस्य विघातं कः करिष्यति ? २८

निर्मनुष्यामयोध्यां हि कुर्यां, राम, शितैः शरैः—
यौवराज्य-विघातं ते यः कुर्वीत नृपाज्ञया, ३०

भरतस्यापि वा पक्षं यो गृह्णीयाद-चेतनः,
तं पापमहमद्यैव प्रेषयामि यम-क्षयम् ।” ३१

इत्येतद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य, महात्मनः,
उवाच रामं कौशल्या, दुःख-शोक-परिप्लुता,— ३२

“भ्रातुस्ते वचनं, राम, श्रुतं, भक्तिमतो, हितम् ;
एतदेव, विमृश्याशु, क्रियतां, यदि रोचते । ३३

यथैव राजा पूज्यस्ते, तथाहमपि, पुत्रक ;
ममाप्यतस्ते वचनान् न गन्तव्यमितो वनम् ।” ३४

विलपन्तीं तथा, दीनां कौशल्यां दुःख-मूर्च्छिताम्,
उवाच रामो, धर्मात्मा, वचनं, धर्म-संहितम्,— ३५

“नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रामितुं मम ;
प्रसादये त्वां शिरसा—करिष्ये वचनं पितुः । ३६

जामदग्न्येन रामेण जनन्याः, किल, धीमता,
शिरश्छिन्नं, परशुना, क्रुद्धस्य पितुराज्ञया ।” ३७

इत्येवमुक्त्वा कौशल्यां, रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
“जानामि लक्ष्मणाहं ते भक्ति-भावमनुत्तमम् । ३८

२८ । विघातः—व्याघातः, प्रतिकल्पः । ३० । शितैः—शशिपतैः, तीक्ष्णैः । ३१ । चयः—गृहम् । ३३ । विमृश्या—विचार्य । ३५ । धर्म-संहितम्—धर्म-सङ्गतम् ।

अहो लक्ष्मणो दुःखं, यत् पापं कर्तुमिच्छसि !
 मा भूत् न कालः, मौमिते, यदाहं शासनं पितुः ३८
 इच्छेयं समतिक्रम्य मुहूर्तमपि जीवितम् !
 माधु, लक्ष्मण, नंगान्य, सम चेदिच्छसि प्रियम् ! ४०
 धर्मं स्थितिः परो लाभो, धर्मो धारयते धृतः ।
 न च धर्मो धृतो मेऽद्य पितुराराधनाद् ऋते ।” ४१

इत्युक्त्वा वचनं रामो लक्ष्मणं, लक्ष्मि-वर्धनम्,
 उवाच भूयः कौशल्यां, प्राञ्जलिः, शिरसा नतः,— ४२
 “अनुजानीहि मां, देवि ! करिष्ये शासनं पितुः—
 गच्छेयं त्वदनुज्ञातो, निर्व्यलीकेन चेतसा ।” ४३
 इत्युक्त-वचनं रामं वभाषे लक्ष्मणस्तदा,
 अ-प्रकम्पं, स्थितं धर्मं, पुरन्दरमिवानुजः,— ४४
 “लोक-नाथ, गतिर्या ते सा समापि भविष्यति—
 वने वत्याम्यहमपि, शुश्रूषा-निरतस्तव । ४५
 त्वया त्यक्तामहमपि परित्यज्ये पुत्रीमिमाम् ;
 त्वद् ऋते न हि वस्तुं मे स्वर्गेऽपि रमते मनः ।” ४६

सोऽनुनीतो बहु-विधं लक्ष्मणेन, यशस्विना,
 वाढमित्यब्रवीद् रामो लक्ष्मणं, भ्रातृ-वत्सलम् । ४७

४८ । साधु—पर्याप्तम्, अत्यन्त-विस्तरेण । संगान्य—निहन्ती भव । ४९ । परः,
 परमः—उच्चः, प्रधानः । ४९ । निर्व्यलीकेन—दुःख-शून्येन । ४९ । पुरन्दरः—
 दुर्गः (नरकादि) दारयति (विदारयति) चः सः, इन्द्रः । [पुरन्दरस्य] अनुजः
 (यन्मोहान् भासा)—उपेन्द्रः, विष्णुः । ४६ । परित्यज्ये—परित्यज्यामि । आत्मने-
 पदमात्मन् । त्वद् ऋते—त्वां यिना । ऋते-योगे पश्यन्ती । ४० । वाढम्—एवमस्तु ।

दशमः सर्गः ।

स्वस्वयनम् ।

तथा तु रामं गमने दृढ-व्रतं
 समीक्ष्य देवी, रुदती भृशातुरा,
 उवाच भूयो, हृदयेन तप्यता,
 सुखोचिता, दुःख-परिप्लुता भृशम्,—

१

“यदि धर्मं पुरस्कृत्य, पुत्र, वर्तितुमिच्छसि,
 ततो मे वचनं धर्म्यं शृणु, धर्म-भृतां वर !

२

आशया परया, राम, शिशुस्त्वं परिपालितः ;
 तत् समर्थोऽद्य मां दीनां परिरक्षितुमर्हसि ।

३

साहं ते पिबतो, राम, धर्मतो गौरवाधिका,—
 माननीया विशेषेण, यथा धर्म-विदो विदुः ।

४

अतो ममापि ते कार्यं शासनं, गुरु-वत्सल !
 अभिविचक्ष्व धर्मेण राज्ये, राजीव-लोचन !”

५

अथानुनेतुं चक्रेऽसौ मातरं, यत्नमास्थितः,
 प्रश्रितैर्मधुरैर्वाक्यैर्हेतुमङ्गिच, राघवः,—

६

“मम चैव भवत्याच्च राजा प्रभवति प्रभुः ;
 न प्रभुत्वमतस्तेऽस्ति मम, देवि, निवर्तने ।

७

१ । हृदयेन तप्यता—तप्यमानेन हृदयेन । उपलब्धिता इति ईषः । स्तन्य-
 नान-हृदया इत्यर्थः । २ रक्षैषदन्तार्थम् । ३ । ‘अनुनेतुं’ चक्रेऽसौ मातरम्—अनुनेतुमिति
 वैदिक-शैल्या च-कर्मक-क्रिया-धर्मवत्तत्तु-प्रत्ययान्तादनुनेतु-इत्यात् कर्मणि द्वितीया ।
 प्रश्रितैः—विनीतैः । हेतुमङ्गिः—शुद्धि-शुद्धैः ।

कुले जातासि, विस्तीर्णे, राज्ञाम-मित-तेजसाम्,
सद्गुणाख्यात-यशसां कौशलानां, महात्मनाम् । ८

कुल-शील-गुणाचार-धर्मज्ञासि, यत-व्रते !
सा कथं शासनं भर्तुरतिवर्तितुमर्हसि ?” ९

इत्युक्ता सा प्रियं पुत्रं वाप्य-पर्याकुलं वचः
उवाचेदं,—“स-पत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमम् । १०

नय मामपि, पुत्र, त्वं वनं, वन्य-सृगाकुलम्,
यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ।” ११

तां तथा ब्रुवतीं रामः पुनर्वचनमब्रवीत्,
“जीवत्-पत्न्याः स्त्रिया भर्ता दैवतं, न पुनः सुतः । १२

अतो नार्हस्यहं नेतुं त्वामितो नगराद् वनम् ।
महात्मा वा दुरात्मा वा, पतिरेव गतिः स्त्रियाः ; १३

किं पुनर्नृपतिर, देवि, महात्मा, दयितश्च, ते ?
मत्तोऽधिकतरां पूजां भरतादप्यवाप्ससि । १४

यथा तु, मयि निष्क्रान्ते, पुत्र-शोकेन मे पिता
अति-मात्रं न सन्तप्येत्, तथा त्वं कर्तुमर्हसि । १५

न ते राजा किञ्चिदपि वक्तव्यो मदपेक्षया,
प्रतीपमप्रियं वापि, न च कार्यं—प्रसीद मे ।” १६

इत्येवमुक्ता रामेण, कौशल्या, धर्म-दर्शिनी,
तथेत्युवाच, दुःखार्ता, रामं, सं-प्रस्थितं वनम् ; १७

निश्चितं च तथा रामं विज्ञाय गमनोत्सुकम्, प्रास्थानिकं स्वस्थयनं कर्तुं समुपचक्रमे ।	१८
सा, निगृह्य ततो वाष्पसुपसृश्य जलं शुचि, चकार देवी रामस्य ततः स्वस्थयन-क्रियाम् ।	१९
सुमनोभिश्च गन्धैश्च मनोजैर्बलिभिस्तथा देवानभ्यर्च्य विधिवत्, प्रणम्य च, शुभ-व्रता,	२०
गन्ध-माल्य-हविः-शेषं रामाय प्रतिपाद्य च, सूर्भिं चैनमुपान्नाय, परिष्वज्य च पौडितम्,	२१
रक्षो-घ्नो-घ्नो-घ्नो-घ्नो पाणौ दक्षिणेऽस्य बबन्ध सा, राम-स्वस्थयनार्थं हि मन्त्रमेतं जजाप च,—	२२
“यन् मङ्गलं महेन्द्रस्य सर्व-देवैः पुरा कृतम्, तत्र हन्तुं प्रयातस्य, वत्स, तत् तेऽस्तु मङ्गलम् ।	२३
यन् मङ्गलं सु-पर्णस्य विनताकल्पयत् पुरा, अमृतार्थे प्रयातस्य, तत् ते भवतु मङ्गलम् ॥	२४
आगमास्ते शिवाः सन्तु, सिध्यन्तु च मनो-रथाः, सुखेन यातु कालस्ते, स्वस्ति प्राप्नुहि, राघव !”	२५

१८। समुपचक्रमे—आरमे । [वृत्ति-सर्ग-तायनेषु] उप-पराय्यां [क्रम आत्मनेपदन्],—
पाणिनिः, १।१।१६ । १९। निगृह्य—निरुध्य । २०। सुमनोभिः—पुष्पैः । बलिभिः—
पूजोपहारैः । २१। हविः—हवनीयं द्रव्यम् । प्रतिपाद्य—दत्त्वा । परिष्वज्य—आलिङ्ग्य ।
२२। रक्षो-घ्नो—राक्षस-घ्नो । २३। सु-पर्णः—गरुडो नाम पक्षी । विनता—दक्ष-प्रजा-
पतेः सा कन्या या कश्यपस्य पत्नी अरुण-गरुडयोर्मता च । ‘अमृतार्थे प्रयातस्य’—पुरा
किल विनता सु-पर्णा नाग-मातुः कद्रो-कुल-पाशेन बद्धा तस्या दास्यं मेवे ; गरुडस्तु मातृ-
दास्यं खण्डयितुं सर्प-सङ्घ-प्रार्थनया अमृताय इन्द्र-पुरं प्रतस्थे, देवान् विनित्य तत् नाग-गण-
सकायनानिनाय च । २५। आगमः—पात्रयः । शिवः—शुभ-प्रदः । स्वस्ति—मङ्गलम् ।

एका-दशः सर्गः ।

पति-व्रता ।

वि-राजयन् राज-सुतो राज-मार्गं, जनैर्वृतम्,
हरन्निव जनौघस्य हृदयानि, जगाम, सः । १

वैदेक्ष्यपि च तत्-काले, तत्-परानन्ध-मानसा,
तस्यौ स्व-वेश्म-मध्ये, सा, रामागमन-काङ्क्षिणी । २

प्रविवेगाय सहसा रामो वेश्मात्मनस्तदा,
भक्तिमद्भिर्जनैः कीर्णं, क्रिया किञ्चिदवाङ्-मुखः । ३

ईपट्-दीन-मुखः, क्षामो, मनो-दुःख-समन्वितः,
नाति-दृष्ट-मनाः, मीतां ददर्शाथ, प्रविश्य, सः, ४

तत्-परां, वेश्म-मध्य-स्थां, विनयावनतां, स्थिताम्,
विनयाचार-सम्पन्नां, प्राणिभ्योऽपि प्रियां प्रियाम् । ५

सा तु दृष्ट्वैव भर्तारं, प्रत्युदुग्मस्य प्रणम्य च,
राम-पार्श्वे स्थिता देवी, रामं दीन-मुखं तदा ६

अभि-वीक्ष्य, वरारोहा, वेपमानेदमब्रवीत्,
दृष्टान्तर्गत-दुःखार्तं, किमेतदिति विह्वला,— ७

१ । वि-राजयन्—द्योतयन्, वि-दीपयन् । वृतम्—आच्छादितम् । २ । कीर्णम्—
पाकीर्णम्, समाकीर्णम्, व्याप्तम् । क्रिया—[सीतार्ये कथमिदमन्याय्यं स्व-भाता-
पितृ-कृतं कथयामि इति] जज्ञया । अवाङ्-मुखः—अघो-मुखः । ४ । क्षामः—क्षीणः,
दुर्बलः, शक्तः । ५ । प्रिया—श्रुतीयः प्रिया-शब्दो भार्या-वाचकः । ७ । वरारोहा—
गितरिणी, सु-नितम्बा, उत्तमा इत्यर्थः । वेपमाना—[भर्तुर्दीन-मुखत्वादि-दर्शनात्]
कम्पमाना ।

“किन् नु वार्हस्पती योगो युक्तः पुष्येण, राघव,
प्रोच्यते ब्राह्मणैस्तज्-ज्ञैर, येन त्वमसि दुर्मनाः ?” ८

एवं ब्रुवाणां तां रामो, जात-शङ्कां, स, मैथिलीम्,
उवाचेदं वचो धीरं, सत्त्व-गाम्भीर्यमाश्रितः,— ९

“मया वर्षाणि वस्तव्यं चतुर्दश वने, प्रिये !
भरतेनाप्ययोध्यायां राज्ञा भाव्यम्, अ-निन्दिते ! १०

सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं, प्रस्थितो विजयं वनम् ;
आपृच्छे ! धैर्यमालम्ब्य मामनुज्ञातुमर्हसि । ११

श्वश्रू च श्वशुरं चैव, वस त्वं, समुपाश्रिता,
श्वश्रूषा-परमा भूत्वा, यावदागमनं मम । १२

मद्-व्यपाश्रय-जं मानमाश्रित्य, वर-वर्णिनि !
भरतस्य समीपेऽहं न ते स्तुत्यः कदाचन । १३

ऐश्वर्य-मद-मत्ता हि न सहन्ते पर-स्तवम् ;
तस्मात् त्वया गुणाः स्तुत्या, भरतस्याग्रतो न, मे । १४

अहं हि पितरं सत्यं चिकीर्षुस्तन्-नियोगतः
वनमद्यैव यास्यामि—कुरु त्वं हृदयं स्थिरम् ! १५

मयि याते, तु, कल्याणि, वनं मुनि-जन-प्रियम्,
व्रतोपवास-रतया भवितव्यं त्वया, प्रिये ! १६

८ । वार्हस्पती योगः—वृहस्पति-देवताको योगः ; चन्द्रेण इति शेषः । ९ । सत्त्व-
गाम्भीर्यम्—स्वामाविक-स्वैर्यम् । ११ । प्रस्थितः—प्रस्थापमानः । आ-शंसायां भविष्यति
अतीतार्थ-प्रत्ययः । १२ । व्यपाश्रयः—आश्रयः । वर-वर्णिनी—श्रेष्ठारू-रागा. उत्तमा
इत्यर्थः । १५ । चिकीर्षुः—कर्तुमिच्छुः ।

- कल्पमुत्पाय, देवानां कृत्वा पूजाभिवादनम्,
वन्दितव्यो दशरथः, पिता मे, दैवतं यथा । १७
- मातरश्चैव मे सर्वा, यथा-कृतमम-शेषतः,
त्वयार्चनीयाः मततं—समा हि मम मातरः । १८
- भ्रातरौ चापि मे, सीते, प्राणेभ्योऽपि प्रियावुभौ,
त्वया भरत-शत्रुघ्नो द्रष्टव्यौ भ्रातृ-पुत्रवत् । १९
- न वक्तव्योऽप्रियं, सीते, मत्-प्रीत्या भरतस्त्वया ;
म हि राजा गुरुश्चैव देशस्यास्य, प्रियश्च मे । २०
- त्वं च तैनेह भर्तव्या, वनं विप्रोषिते मयि ;
तस्मात् माम्भैव लिप्सेद्याथैल-पिण्ड-भृतिं ततः । २१
- मम माता च कौशल्या, हृदा, मच्छोक-कर्षिता,
मत्-प्रियार्थं, प्रिये सीते, शूयूष्यानन्य-चित्तया ।” २२
- इत्य-प्रियमिदं वाक्यं श्रुत्वा, सा प्रिय-भाषिणी,
मासूयमिव भर्तारं सीता वचनमब्रवीत्,— २३
- “आर्य-पुत्र । पिता, माता, भ्रातरौ, बान्धवाः, सुताः
प्रेत्य चैवेह चाग्रन्ति स्वं स्वं कर्म-फलं पृथक् । २४
- भार्यका पति-भाग्यानि भुङ्क्ते, पति-परायणाः—
माहं त्वामनुयास्यामि यत्र यत्र गमिष्यसि । २५

१७ । कल्पम्—उपनि, प्रत्युषं । २१ । विप्रोषिते—प्रवासिते । साक्षा—प्रिय-
वचनेन । लिप्सेयाः—लभ्युमिच्छेः, लभ्युमिच्छ । अनुयायां लिङ् । चेत्तम्—वस्त्रम् ।
पिण्डः—ग्रामः । भृतिः—वैतनम् । २२ । कर्षिता—कृशी-कृता, क्षीणाक्षी-कृता ।
२४ । प्रेत्य—[मरणान् पश्चात्] प्रस्थाय, अनुव्रत, पर-लोके । अग्रन्ति—भुङ्क्ते ।

शपेऽहं ते प्रसादेन जीवितेन च, राघव, यथा नेच्छाम्यहं वस्तुं स्वर्गेऽपि, रक्षिता त्वया ।	२६
त्वं मे नाथो गुरुयैव गतिर्देवतमेव च ; गमिष्यामि त्वया सार्धम्—एष मे निश्चयः परः ।	२७
यदि त्वमुद्यतो गन्तुं दुर्गं कण्टकितं वनम्, अहं तवाग्रे यास्यामि, मृद्वन्ती कुश-कण्टकम् ।	२८
सुखं वनेऽपि वत्स्यामि तव पाद-व्यपाश्रयात् , विहरन्ती त्वया सार्धं, यथेन्द्र-भवने तथा ।	२९
शुश्रूषमाणा, वत्स्यामि, पादौ ते, नियत-व्रता, रममाणा त्वयां सार्धं, काननेषु सु-गन्धिषु ।	३०
शतक्रतु-समः शौर्ये, विष्णोस्तुल्य-पराक्रमः, त्वं हि लोक-त्रयस्यास्य, समर्थः, प्रतिपालने ।	३१
न ममाभिभवै शक्तो महेन्द्रोऽपि त्वदाश्रयात् ; अतो नार्हसि मां भक्तां निवर्तयितुमातुराम् ।	३२
त्वया सह भविष्यामि फल-मूल-क्षताशना ; दुर्मरा न भविष्यामि, वने, तेऽहं कथञ्चन ।	३३
इच्छामि सरितः शैलान् सरांसि च वनानि च द्रष्टुं, वल्कल-संवीता, त्वया नाथेन रक्षिता ।	३४
हंस-कारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीर्विमलोदकाः अवगाह्याभिरंस्येऽहं, त्वयैव सह, राघव ।	३५

३१। शत-क्रतुः—शतं क्रतवः (यज्ञाः, अश्व-मेध-यज्ञाः) यस्य सः, इन्द्रः ।

३३। दुर्मरा—दुर्वृत्ता । ३५। कारण्डवः—जल-कुङ्कुटः, शीङ्-टिन । पद्मिनीः—

वनीह्येषु, रम्येषु, नाना-कुसुम-गन्धिषु,
 वस्तुमिच्छामि, सुदिता, त्वयाहं सह, कानने । ३६
 पित्रा चाप्यनुशिष्टास्मि मात्रा बन्धु-जनैश्च,
 विना भर्ता न यस्तव्यं त्वयेति, रघु-नन्दन । ३७
 अतः, प्रणम्य याचि त्वां, गमने कृत-निश्चया ;
 न मामहेति सन्देष्टुमिति-कर्तव्यतां प्रति ।” ३८

द्वा-दशः सर्गः ।

कृत-निश्चया ।

तां तथा ह्रुवतीं रामः, प्रियां भार्यामनुव्रताम्,
 उवाचेदं, बह्वन् दोषान् वन-वास उदाहरन्,— १
 “वने वसन्ति शार्दूला, आसन्न-जन-घातिनः ;
 भेतव्यं च सदा तभ्यम् ;—तेन दुःखं, प्रिये, वनम् । २
 प्र-भिन्न-करटा नागा बहवः सन्ति कानने,
 आमाद्य ये विनिघ्नन्ति ;—तेन दुःखं वनं प्रिये । ३
 अत्युष्णमति-शीतं च ढङ्-बुभुक्षे तथैव च,
 भयानि च बह्वन्यत्र ;—तेन दुःखं, प्रिये, वनम् । ४

पक्षिणीः, पद्म-गुच्छ-समाकांक्षाः सरसीः । अभिरंथे—विहरिष्यामि । ३६ । वनीह्येषु
 —वन-प्रदेशेषु । सुदिता—प्रीता, सन्तुष्टा । ३७ । सन्देष्टुम्—आदिष्टुम् । इति-कर्तव्यतां
 प्रति—किं [मया] कर्तव्यं किमकर्तव्यमिति विषये ।

२ । शार्दूलः—व्याघ्रः, a tiger. आसन्नः—निकट-स्थः । ३ । प्रभिन्न-करटाः—
 मद-सावि-गन्गाः, मत्ताः । नागाः—हस्तिनः । आमाद्य—सनीपमागत्य । ४ । ढङ्
 (ढप्)—दृष्टा । बुभुक्षे—भीक्षुमिच्छा, चुषा । भयानि—भय-कारणानि ।

सर्पाः सरीसृपाश्चान्ये वृश्चिकाश्च, महा-विषाः, चरन्ति गह्वनेऽरण्ये ;—तेन दुःखं, प्रिये, वनम् ।	५
गिरि-कन्दर-जातानां महारण्य-निवासिनाम्, उद्देजनीयाः, सिंहानां श्रूयन्ते निनदा वने ;	६
नदी-कुटिल-गा नागा, मही-विवर-शायिनः, दृश्यन्ते वन-मार्गेषु, दृष्टि-श्वास-महा-विषाः ;	७
अ-गाधाः पङ्क्तवत्यश्च महा-नक्र-समाकुलाः सरितस्तरणीयाश्च, दूर-पारा, दुरासदाः ;	८
कुश-कण्टकवन्तश्च लता-गुल्म-दण्डवृताः दुर्गमाः सन्ति पथ्याः ;—सीते, दुःखमती वनम् ।	९
सन्त्यटव्यश्च, वैदेहि, दुर्गमा, बहु-योजनाः, पुष्पोदक-फलैर्हीना, घोर-सत्त्व-समाकुलाः ;	१०
गिरि-कन्दर-दुर्गाणि पल्लवोदकवन्ति च तथानूपानि, वैदेहि, सन्त्य-गम्यानि कानने ;	११
सुप्यते पर्ण-शय्यासु, दण-शय्यासु चावले, स्वयं-वृतासु, दुःखासु, भूतले, निर्जने वने ।	१२

५। गह्वरम्—निविष्टम्, दुष्प्रवेशम्, दुर्गमम् । ६। उद्देजनीयाः—भयावहाः ।
७। नदी-कुटिल-गा.—नदीवत् कुटिल-गतयः । नागाः—सर्पाः । ८। नक्र—
कुम्भीरः, ■ crocodile. पारम्—नद्याः पर-तीरम् । दुरासदाः—दूरधिमत्याः,
दुर्गमाः, दुस्तराः इत्यर्थः । १०। अटवी—वनम् । घोरः—भयङ्करः । सत्त्वम्—प्राणौ ।
११। गिरि-कन्दर-दुर्गाणि—पर्वत-गुहाभिर्दुर्गमाणि । पल्लवः—क्षुद्रो जलाशयः ।
उदकम्—जलम् । अनूपानि—जल-प्रायाणि, marshy. अगम्यानि—स्थानानौति
शेषः । १२। सुप्यते (स्वप्न शयने + भावे.ते)—वन-वासिभिः इति शेषः ।

आहारयैव कर्तव्यो बदरामलकेद्भुदैः, तथा श्यामाक-नीवार-कापाय-कटु-तिक्तकैः ।	१३
वनेष्व-लभ्यमाने च वन्ये मूल-फले, पुनः, बहून्यहानि यम्न्यं निराहारैर्वनाश्रयैः ।	१४
वल्कलाजिन-वस्त्राणि वसितव्यानि कानने ; वनेषु भवितव्यं च दीर्घ-श्लथु-जटा-धरैः ।	१५
वातातप-विवर्णाङ्गैः, तपो-नियम-कर्षिताम्, दुःखितां त्वां वने दृष्ट्वा भविष्याम्यति-दुःखितः ।	१६
न त्वामिच्छामि, वैदेहि, मत्-क्षणे, शोक-कर्षिताम् द्रष्टुं प्रति-भयेऽरण्ये—भृशं हि दयितासि मे ।”	१७
अथ तद् वचनं श्रुत्वा, सीता, रामस्य, दुःखिता, प्रसङ्गानु-मुखी, वाकामिदं भर्तारमब्रवीत्,—	१८
“वन-वासे त्वया दोषा य एते परिकीर्तिताः, तान्, आर्य-पुत्र, मन्येऽहं, त्वद्-भक्त्या, सर्वशी गुणान् ।	१९
त्वद्-बाहु-गुप्तां न च माम् अपि देवः शतक्रतुः शक्नोऽभिभवितुं लोके—कुतोऽन्ये वन-चारिणः ?	२०
अनुरक्तां प्रियां भार्यां, सु-व्रतां, पति-देवताम् न त्वं रोचयसे नेतुं मामितः केन हेतुना ?	२१

१४ । वन्यम्—वने जातम् । १५ । वसितव्यानि—परिध्यानि । १७ । प्रतिभये—
भयङ्करे । १८ । प्रसङ्गानि—आसङ्गानि, संलग्नानि । २० । अभिभवितुम्—पराजितुम् ।
२१ । रोचयसे—इच्छसि ।

यदि मां, निश्चितां गन्तुं, न नेतुं त्वमिहैच्छसि,
सत्येनालभ्य पादौ ते, न भविष्याम्यसंशयम् ।” २२

इत्युक्त्वा प्ररुरोदार्ता मैथिली, शोक-कर्षिता,
दुःखामर्ष-परीताङ्गी, सु-स्वरं कल-भाषिणी । २३

एवमार्तामपि तु तां, विलपन्तीं सु-दुःखिताम्,
रामः प्रियामनुगतां नेतुं नैवाध्यवस्यति ; २४

दध्यौ चाधो-मुखः किञ्चिद्, रुदन्तीमभिवीक्ष्य ताम्,
वन-वास-कृतान् दोषान् बहुधाभिविचारयन् । २५

रामस्य तां मतिं बुद्ध्वा, मैथिली, कृत-निश्चया,
रोषात् प्रस्फुरमाणौष्टी, पुनर्वचनमब्रवीत्, २६

उन्मत्तेवाभिपश्यन्ती भर्तारं, विपुलेक्षणा,
रोष-वेगात् क्षिपन्तीव, प्रणयादभिमानिनी,— २७

“कृतार्थं मन्यते मूढः स आत्मानं पिता मम,
रामं जामातरं लब्ध्वा, क्लौवं पुरुष-भानिनम् ! २८

अनृतं वत लोकोऽयम-ज्ञानादनुपश्यति,
तेजस्वी राम एवैकः सूर्यवद् द्युतिमानिति । २९

किं वा पश्यन् विषमस्त्वं, कुतो वा भयमस्ति ते,
त्यक्तुमिच्छसि मां येन प्रियां नान्य-परायणाम् ? ३०

२२ । सत्येन—अपे इति शेषः । आलभ्य—स्पर्श । न भविष्यामि—नरिष्यामि ।

२३ । दुःखामर्ष-परीताङ्गी—दुःखामर्षाभ्यां (दुःख-क्रीडाभ्याम्) परीतानि (परिहृतानि, अभिमृतानि) अङ्गानि यस्याः सा । कलम्—रघुरम् । २४ । आर्ता—पीडिता ।
अध्यवस्यति—उत्सहति, यतते । २५ । दध्यौ—विन्दयामास । रुदन्तीम्—रुदतीम् ।
उनागम आर्यः । २७ । विपुलेक्षणा—विशाल-नेत्रा । क्षिपन्ती—क्षीपहास-वचनं ब्रुवती ।

कौमारीं दयितां भार्यां स्वयमाहृत्य मां, कथम् .

शैलूष इव योषां त्वमन्यस्मै दातुमर्हसि ? ३१

न तेऽहमपराध्यामि कर्मणा मनसापि वा,

वाचा वा ; तत् कथं मां त्वं त्यक्तुमिच्छस्य-कारणम् ? ३२

यदि वाप्यपराधस्ते मया कश्चित् पुरा कृतः,

अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात्, क्षमये त्वां—प्रसीद मे ! ३३

अथ नेच्छसि चेन् नेतुं मामेवं त्वदनुव्रताम्,

विषमद्यैव पास्यामि, पश्यतस्ते, नृपात्मज !” ३४

इति शोकाग्नि-सन्तप्ता, विलप्य, जनकात्मजा

पादयोर्निपपातातां भर्तुर, गमन-लालसा । ३५

उक्ता वाक्यं स-कारुणं, त्रायस्व नय मामिति,

रुरोद, पतिता तत्र, सु-खरं मृदु-भाषिणी । ३६

स, तस्याः करुणैर्वाक्यैर्हृदि क्षत इवातुरः,

मुमोच वाष्पं शोकोष्णं, धैर्य-संरुद्ध-मानसः । ३७

तस्य शोकाश्रु-पूर्णाभ्यां, प्रिया-कारुण्य-जं तदा

सुप्ताव वारि नेत्राभ्यां, पुष्कराभ्यामिवोदकम् । ३८

स, तामुत्थाप्य शनकैः, पादयोः पतितां प्रियाम्,

उवाच वचनं रामो मधुरं, परि-शान्तव्यम्,— ३९

३१ । - अदृतम्—निश्चया । ३१ । कौमारीम्—अ-परिणीत-पूर्वाम् । शैलूषः—नटः, नर्तकः, जाया-जीवः इत्यर्थः । योषा—नारी । ३४ । पश्यतस्ते—पश्यन्तं त्वामवाहृत्य । अनादरे षठी । ३७ । आतुरः—व्याधितः, अ-मृदुः, diseased. ३८ । प्रिया-कारुण्यम्—प्रियायाम् (पत्रायाम्) कारुण्यम् (करुणा, दया) । सुप्ताव—प्रोवाह, प्रवहति च । पुष्कराभ्याम्—कमलाभ्याम्, पद्माभ्याम् । ३९ । शनकैः—शनैः, अ-दृष्टम्.

“न कामये स्वर्गमपि त्वद् ऋतेऽहं, वरानने ;
 न च मेऽस्ति भयं किञ्चिदपि साक्षात् स्वयम्भुवः । ४०
 एहि, गच्छ मया सार्धं, यथा ते रुचितं, प्रिये ;
 इच्छामि हि प्रियं कर्तुं नित्यं तेऽहम-निन्दिते ! ४१
 ब्राह्मणेभ्यश्च साधुभ्यो वासांस्याभरणानि च,
 संश्रितेभ्यस्तथान्येभ्यो देहि दानानि, जानकि ;
 गुरुं श्वासन्त्य, सु-भगे, ततो ब्रज, मया सह ।” ४२

द्वयो-दशः सर्गः ।

आत्म-निवेदनम् ।

इत्युक्त्वा राघवः सीतां, समाह्वयाथ लक्ष्मणम्,
 उवाचेदं वचः, श्रीमान्, अवेक्ष्य, प्रश्रयानतम्,— १
 “प्रियः प्राण-समी भ्राता सहायश्च सखा च मे ;
 तस्मात् प्रणयतोऽहं त्वां यद् ब्रवीमि, कुरुष्व तत् । २
 वनं त्वया न गन्तव्यं, मया सह, कथञ्चन ;
 इहैव हि सहान् भारो वोढव्यो भवतानघ ।” ३
 इति राम-वचः श्रुत्वा, लक्ष्मणो, दीन-सानसः,
 वाष्प-पर्याकुल-मुखः, सोढुं शोकमशक्तुवन्, ४

slowly. परि-ग्रान्वयन्—परि-सान्वयन्, आश्रययन् । ४०। स्वयम्भूः—रुद्रः । ४२ ।
 संश्रितेभ्यः—आश्रितेभ्यः ।

१। अवेक्ष्य—[किं वक्तव्यमिति] आलोच्य (विचार्य) । प्रश्रयानतम्—
 विनयावनतम् । ३। वोढव्यः—बहनीयः । ४। सोढुम्—सहितुम् ।

अयोध्या-काण्डम्—त्रयो-दशः सर्गः—आत्म-निवेदनम् । ८५

प्रणम्य चरणौ भ्रातुः, परिवृज्य च पौडितम्,
सीतायाश्च, महा-प्राज्ञस्ततो राघवमब्रवीत्,— ५

“अनुज्ञातोऽस्मि भवता पूर्वमेव वनं प्रति
सह गन्तुमितः ; कस्मान् निवर्तयसि मां पुनः ? ६

न निवर्तयितव्योऽहं, जीवन्तं मां यदीच्छसि ;
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि—प्रसौदार्य ! नयस्व माम् ।” ७

तमब्रवीत् ततो रामः स्थितं लक्षणमग्रतः,
प्रह्वं नतैन शिरसा, वेपमानं, कृताञ्जलिम्,— ८

“गते त्वयि मया सार्धमितो, लक्षण, काननम्,
को भरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां च, यशस्विनीम् ? ९

अभिवर्षति कामैर्यो मातरौ नौ नराधिपः,
स काम-वश-गो व्यक्तं न दृक्षति, यथा पुरा । १०

राज्यैश्वर्य-मदान्वा हि कदाचिदपि कैकायी
अ-साधु प्रतिपद्येत स-पत्नीनाम-चेतना । ११

ते मातराविह-स्थेन समाश्लास्ये विशेषतः,
प्रतिपाल्ये च, सौमित्रे, यावदागमनं मम । १२

यथैवाहं तथैव त्वं तयोरिह भविष्यसि—
वन्धुराप्यायनं चेव, दुःखेभ्यश्चैव रक्षिता ।” १३

० । शरणं प्रपन्नः—शरणं गतः । १० । अभिवर्षति—[मेघो वारिणा पृथिवी-
मिव] । कामैः—[इष्टान्न-पान-वस्त्रादिभिः] काम्य-वस्तुभिः । काम-वश-गः—अनु-रागेण
कैकेयीसनुयानी । व्यक्तम्—अष्टम् । ११ । प्रतिपद्येत—कुर्यात् । सभावने लिङ् ।
१३ । आप्यायनम्—लतिः, लति-दाता इत्यर्थः । कर्तव्ये क्रिया-वाचक-विशेष्य-पद-प्रयोगः ।

- इति राम-वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः, श्रीमतां वरः,
 कृताञ्जलिरिदं भूयो रामं वचनमब्रवीत्,— १४
- “मद्-विधानां सहस्राणि कौशल्या विष्टयाद्, विभो,
 यस्याः सहस्रं ग्रामाणां निष्टटमुपजीवनम् । १५
- त्वदपेक्षं भरतः पूजयिष्यत्य-संशयम्
 कौशल्यां च सुमित्रां च, परमं यत्नमास्थितः । १६
- नय मामनपेक्षस्त्वं, वन-वास-कृतोद्यमम् ;
 शिष्यः प्रेथः सहायश्च भविष्यामि वने तव । १७
- खनित्र-पिटके विभ्रत्, खङ्ग-बाण-धनुर्धरः,
 अग्रतस्ते गमिष्यामि, पन्थानं परिशीलयन् । १८
- वन्यानि चाहरिष्यामि पुष्प-मूल-फलानि च,
 शय्योपकरणार्थं च द्रुम-पर्ण-दणानि ते । १९
- त्वमार्यं, सह वैदेह्या, वन-वासेऽपि रंस्यसे ;
 रक्षतस्त्वां गमिष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः । २०
- आर्य ! शिष्योऽस्मि, दासोऽस्मि, भक्तोऽस्मि अनुगतस्तथा
 तवाहं सर्वथा ; साधो, प्रसीद ! नय मामपि ।” २१
- वाक्येनानेन तु प्रीतो रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
 “आगच्छ, व्रज, सौमित्रे, आपृच्छस्व सुहृज्जनम् । २२

१५। निष्टटम्—दत्तम्। उपजीवनम्—उपजीविका। १६। त्वदपेक्षः—तव
 अभिप्रायं स्मरन्। १७। अनपेक्षः—निरपेक्षः। १८। पिटकम्, पिटकः, पिटका
 —पेटकः, a basket. विभ्रत्—वहन्। १९। द्रुमः—वृक्षः। २०। रंस्यसे—
 सुखी भविष्यसि। ‘रक्षतस्त्वां...मम जाग्रतः’—जाग्रतं, त्वां रक्षन्तं च सान् अनादृत्य ।
 अनादरे पक्षी ।

ये च राज्ञे ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम्
धनुषी, ते गृहाण त्वम-क्षयानिषु-धीं च तान् । २३

अ-मेघे च तनु-त्राणे गृहाण लघुनी शुभे,
खड्गी च विमलाकाश-वर्चसौ, विमल-त्सरू । २४

यच्चाचार्य-गृहे दिव्यं धनुस्तिष्ठति मेऽर्चितम्,
तदानयस्व, गत्वा, त्वं त्वरावानिह, लक्ष्मण ।” २५

इत्युक्तो लक्ष्मणः शीघ्रं, समापृच्छ्य सुहृज्जनम्,
आचार्य-कुलमागम्य, ते जग्राहायुधोत्तमे । २६

ते समादाय धनुषी, स-खड्गेषु-निबन्धने,
दर्शयामास रामाय, निवबन्ध च यत्नवान् । २७

तमुवाचागतं रामो लक्ष्मणं प्रिय-दर्शनम्,—
“काले त्वमागतः शीघ्रं काङ्क्षिते मम, लक्ष्मण । २८

दातुमिच्छामि विप्रेभ्यो धन-रत्नार्थ-सञ्चयम् ।
बहु-भृत्यानल्प-धनां स्तस्मादानय तान् द्विजान् । २९

ये चास्मत्-सुहृदो भक्ता निवसन्तीह, लक्ष्मण,
तेषां चापि प्रदास्यामि सर्वेषामुपजीवनम् ।” ३०

२३ । इषु-धिः—तूणः, शराधारः । २४ । तनु-त्राणम्—वस्त्रम् । वर्चः—रूपम् ।
त्सरूः—खड्गादि-मुष्टिः, a hilt, a handle. २७ । इषु-निबन्धनम्—तूणः । निवबन्ध
—वबन्ध । २९ । सञ्चयः—समूहः । बहु-भृत्याः—बहु-पौण्याः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

चीर-परिधानम् ।

दत्त्वा तु, सह वैदेह्या, ब्राह्मणेभ्यो धनानि, सः
जगाम पितरं द्रष्टुं, सीतया सह, राघवः । १

अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य, राघवम्
उवाच, परिधत्स्वेति, निर्लज्जा, जन-संसदि । २

प्रतिगृह्य च ते चीरे कैकेया हस्ततस्ततः,
विहाय वाससी सूक्ष्मे, रामः परिदधे स्वयम् । ३

अन्वेवं लक्ष्मणाद्यापि, विहाय वसने शुभे,
चीरे परिदधे, वीरस्तथैव, पितुरग्रतः । ४

अथात्म-परिधानाय, पीत-कौशेय-वासिनी,
दृष्ट्वा समुद्यते चीरे कैकेया, जनकात्मजा, ५

लज्जमाना, स्थिता पार्श्वे रामस्य, शुभ-दर्शना,
जग्राह, मृशमुद्विग्ना, मृगौ दृष्ट्वेव वागुराम् । ६

प्रतिगृह्य च ते चीरे, सीता, साक्षाविलेक्षणा,
गन्धर्व-राज-प्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत्,— ७

“आर्य-पुत्र, कथं चीरमहं बध्नामि, शंस मे”,—
इत्युक्त्वा चीरमेकां सा स्वस्मिन् स्कन्धे समासृजत् । ८

२ । जन-संसदि—जनता-मध्ये । ४ । अनु—पश्चात्, ततः । ५ । कौशेयम्,
कौषेयम्—कमि-कौशेयं [वस्त्रादि], silk [cloth], केशपत्रे [कापड़] । ६ । वागुरा
—जात्रम् । ७ । साक्षाविलेक्षणा—साक्षे (अनु-पूर्णे) अत एव आविले (कलुषिते)
ईक्षणे (नेत्रे) वसाः सा, अनु-पूर्ण-नेत्रा । ८ । शंस—कथय । समासृजत्—वदन् ।

- तां चीर-वसनां दृष्ट्वा, भर्तृ-नायाम-नाथवत्,
प्र-चुक्रुगुः स्त्रियः सर्वा, धिग् धिगित्येव चाब्रुवन् । ६
- तं धिक्-शब्दं नृपः श्रुत्वा, स्त्र-स्त्रीभिः समुदाहृतम्,
चिच्छेद जीवित-श्रद्धां सुख-श्रद्धां च, दुःखितः । १०
- “यत्, पुत्र, मया काले लालनीयोऽसि सर्वथा,
दुःखे महति तत्र त्वां योजयामि—धिगस्तु माम् ।”—
इत्युक्त्वा निपपातोर्व्यां राजा, मूर्च्छां जगाम च । ११
- संज्ञां च प्रतिलभ्याथ मुहूर्तात्, स मञ्जी-पतिः,
अश्रु-पूर्णक्षणी, वाक्यं सुमन्त्रमिदमब्रवीत्,— १२
- “युक्ता रथं मदीयं, त्वं शीघ्रमानय, वाजिभिः ;
तेन प्रापय मे पुत्रं वनं, मुनि-जन-प्रियम् ।” १३
- इति राज्ञा समाज्ञप्तः, सुमन्त्रस्वरयान्वितः
आजगाम, रथं राज्ञो युक्ता परम-वाजिभिः । १४
- उपनीय च तं युक्तं रथं रत्न-विभूषितम्,
राज्ञे निवेदयामास,—रथोऽयं युक्त इत्युत । १५
- कोपाध्यक्षमथाह्वय स्वममात्यं, नराधिपः
उवाचेदं वचो, धर्म्यं, शोक-व्याकुलिताक्षरम्,— १६
- “वासांसि त्वं महार्हाणि, भूषणानि वराणि च,
वर्षाण्येतानि संख्याय, वैदेह्यै प्रतिपादय ।” १७

- इति राज्ञा समादिष्टो, गत्वा कीष-गृहं तु, सः
 प्रायच्छच्च, ह्रीममादाय, वैदेह्यै सर्वमेव तत् । १८
- ततो नि-वासयामास तानि वासांसि मैथिली,
 भूषयामास चात्मानं भूषणैस्तेर्वरानना । १९
- ततो वि-राजयामास सा तद् वेश्म, वि-भूषिता,
 वि-मलेव प्रभा सौरी वि-भ्रष्ट-तिमिरं नमः । २०
- तां भूषितां परिप्लव्य श्वश्रूवचनमब्रवीत्,
 ज्ञेहान् मूर्धन्युपाग्राय, सीतां, दुहितरं यथा,— २१
- “सत्-कृता लालिताश्चैव, वैदेहि, प्राकृताः स्त्रियः
 दरिद्रमवमन्यन्ते भर्तारं ; न तु सत्-स्त्रियः । २२
- तत् त्वया नावमन्तव्यो भर्ता, पुत्रि, धन-च्युतः ।
 दैवतं हि पतिः स्त्रीणां, स-धनो निर्धनोऽपि वा ।” २३
- इति श्वश्रू समादिष्टा सीता, भर्तृ-परायणा,
 कृताञ्जलिः, स्थिता, प्रह्ला, कौशल्यामिदमब्रवीत्,— २४
- “आर्ये, करिष्येऽभ्यधिकं शासनं ते, यथात्य माम् ;
 अभिज्ञा ह्यस्ति सत्-स्त्रीणां धर्माचारस्य सर्वशः । २५
- पृथग्-जन-समाम्, आर्ये, न मा त्वं कर्तुमर्हसि ;
 धर्माद् विचलितुं नालमहं, सूर्यादिव प्रभा । २६

१८ । निवासयानास—परिद्वे । २० । प्रभा सौरी—सूर्य-किरणः । विभ्रष्ट-
 तिमिरम्—तर्जो-गिरुकां । नमः—आकाशम्, गगनम् । २२ । सत्कृताः—
 समादृताः । २५ । अभ्यधिकम्—अत्यधिकम् । अभिज्ञा—अभिज्ञानम्, धारकं
 चिह्नम् । सर्वशः—सर्वव । २६ । पृथग्-जनः—नौच-जनः । अलम्—समर्था, शक्ता ।

नातन्वीर वाद्यते वीणा. नाचक्रो वर्तते रथः ;
 नापतिः सुखमाप्नोति नारी, यद्यपि सु-प्रजा । २७
 मितं ददाति हि पिता, मितं माता, मितं सुतः ;
 अमितस्य हि दातैकः सुखस्यार्थे पतिः स्त्रियाः । २८
 साहं सुखानां सर्वेषां दातारं—दैवतं—पतिम्
 कथमर्थेऽवमन्येऽहं, यद्यान्याः प्राकृताः स्त्रियः । २९
 'भर्तुः प्रिय-निमित्तं हि त्यजेयम् अपि जीवितम्'—
 पाणि-प्रदान-समयात् प्रभृत्येवं व्रतं मम ।" ३०

इति सीता-वचः श्रुत्वा, धस्यं, हृदय-नन्दनम्,
 शुद्ध-सत्त्वा सुमोचान्शु कौशल्या, सुख-हर्ष-जम् । ३१
 परिष्वज्य च कौशल्या तां वधूं जनकात्मजाम्,
 उवाच, परम-प्रीता, गदगद-ग्रथिताक्षरम्,— ३२
 "जनकस्य नरेन्द्रस्य सैधिल्यस्य महात्मनः
 यशसश्च गुणानां च सदृशं त्वं विभूषणम् । ३३
 निर्वृताहं भविष्यामि त्वया सह वनं गते
 रामे राजीव-ताम्राक्षे साकेतं पुनरागते ।" ३४

एवं सन्दिश्य सीतां तु, प्रशस्य च यशस्विनीम्,
 मूर्ध्नुपाप्राय स-स्नेहं कौशल्या राममब्रवीत्,— ३५

२७ । वीणा—वादन-समर्था इति शेषः । रथः—गमन-समर्थः इति शेषः ।
 २८ । मितम्—परिमितम्, खल्वम् [ऐहिकं सुखम्] । अ-मितस्य—अ-परिमितस्य,
 ऐहिकस्य आमुषिकस्य च सकलस्य । २९ । त्यजेयम्—त्यज्यामि । अध्ववसाये
 लिङ् । ३१ । शुद्ध-सत्त्वा—निर्मल-हृदया । ३४ । निर्वृता—सुखिता । साकेतम्—
 अयोध्या नाम नगरी । ३५ । सन्दिश्य—आदिश्य ।

“नित्यं, राघव, सीताया भवितव्यं समीपतः,
लक्षणस्य च वीरस्य, त्वयि भक्तस्य, मान-द ।” ३६

रामः स, धर्म्यं. धर्म-ज्ञो, मातरं वाक्यमब्रवीत्,—

“अस्व, सीतां समाश्रित्य त्वं हि मामनुशास्त्रि किम् ? ३७

लक्ष्मणो दक्षिणो बाहुश्चायैव मम मैथिली—

न हि हातुं मया शक्या, कीर्तिरात्मवता यथा । ३८

गृहीत-शर-चापस्य कुतोऽस्ति हि भयं मम—

अपि त्रयाणां लोकानामौश्वराद् वा शतक्रतोः ? ३९

स्वस्तिमन्तम-रोगं मां, पुनरभ्यागतं वनात्.

स्वैरेव सु-कृतैर्, देवि, ध्रुवं द्रक्ष्यसि—मा शुचः !” ४०

एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः,

ददर्शोपेत्य मातृणां सार्धं-सप्त शतानि सः । ४१

समुपेत्य च, मातृस्ताः कृतान्जलि-रिदं वचः

उवाच रामो, धर्मात्मा, प्रययावनतस्तदा,— ४२

“अज्ञानाद् वा प्रसादाद् वा मया वो यदि किञ्चन

अपराधं, तदद्याहं सर्वशः क्षमयामि वः ।” ४३

अथ जज्ञे मह्यं स्तत्र तासां नृपति-योषिताम्,

क्रौञ्चीनामिव, सं-क्रन्द, एवं ब्रुवति राघवे । ४४

कृतान्जलिस्ततो रामो लक्षणञ्च, महा-यशाः,

वैदेही चैव राजानं परिजग्मुः प्रदक्षिणम् ! ४५

३७ । समाश्रित्य—उद्दिश्य । ३८ । बाहुवान्—मनस्वी । ४० । स्तिसन्तान्—
श्रमान्वितम् । ४१ । अभिनीतार्थम्—निर्णीतार्थम् । उत्पत्य—उद्गम्य । सार्धं-सप्त
शतानि—अर्धं-सप्त-शतानीति गौरीसिन्धोः पठति । ४२ । समुपेत्य—समुपागम्य । प्रत्ययः

अयोध्या-काण्डम्—पञ्च-दशः सर्गः—वन-प्रस्थानम् । १०३

कृत्वा प्रदक्षिणं चैव, प्रणिपत्यनुमान्य च,
रामः शोक-परिग्लानां जननीमभ्यवादयत् । ४६

ततो मातुः सुमित्रायाः पादौ जग्राह लक्ष्मणः ।
तं, वन्दमानं चरणां, सुमित्रा पुत्रमब्रवीत्, ४७

स्नेहान् मूर्धन्युपाग्राय, परिरभ्य च पीडितम्,—
“शुश्रूष भ्रातरं ज्येष्ठं, रामं, लोक-हिते रतम् । ४८

प्राणिभ्योऽपि प्रियतरो ज्येष्ठो भ्राता गुरुश्च, ते ।
तस्मादस्य, प्रयत्नैस्त्वं शरीरं प्रतिपालय । ४९

एष, पुत्र, सतां धर्मो यत् त्वमिच्छसि सेवितुम्—
उचितं वः कुले, वत्स, ज्येष्ठ-भ्रात्रनुपालनम् । ५०

रामं दशरथं विद्धि, मां विद्धि जनकात्मजाम्,
अयोध्यामटवीं विद्धि ;—गच्छ, वत्स, यथा-सुखम् ।” ५१

पञ्च-दशः सर्गः ।

वन-प्रस्थानम् ।

ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्,
विनीतवदुपागम्य, मातलिर्वासवं यथा,— १

—विनयः । ४३ । अपराधम्—अपराधः कृतः । ४६ । प्रणिपत्य—[राजानं] प्रणम्य ।
[राजानम्] अनुमान्य—[यग-गमने] राज्ञः अनुमतिं गृहीत्वा । शोक-परिग्लानाम्—
शोक-प्रपीडिताम्, शोकाभिभूताम् । अभ्यवादयत्—अभ्यवादयत, वन्दे । परस्मै-
पदमार्पम् । ४८ । परिरभ्य—आलिङ्ग्य । शुश्रूष—शुश्रूषस्व । परस्मैपदमार्पम् ।
५० । एषः—विधेय-प्राधान्यात् पुल्लम् । सेवितुम्—राममिति शेषः । अनुपालनम्—
अनुवर्तनम्, अनुसरणम् ।

“राज-पुत्र, नमस्तेऽस्तु ! युक्तोऽयं ते महा-रथः ।

अनेन त्वां नयिष्यामि, यत्र ते गन्तुमीहितम् ।” २

सुमन्त्र-वचनं श्रुत्वा, ततो, रामः, स-लक्ष्मणः,
सीतया चापि सहित, आरुरोह रथोत्तमम् । ३

तस्मिन् प्रयाते सहसा वन-वासाय राघवे,
हा राम इति वि-क्रुष्टं जनौघेन समन्ततः । ४

आर्त-नारी-नर-गणं तत् संभ्रान्त-जनाकुलम्
पुरमासीदतीवार्तं, राम-प्रब्राजने, तदा । ५

स-वृद्ध-बाला हि पुरी, शोक-सन्ताप-विह्वला,
राममेवाभिदुद्राव, घर्मार्ता सलिलं यथा । ६

तदोचुरनुगच्छन्तो. बाह्वनुकृत्य, दुःखिताः,
संयच्छ वाजिनं, सूत, शनैर्याद्वीति वादिनः,— ७

“रामस्य द्रष्टुमिच्छामो सुख-चन्द्रं महात्मनः—
मनांसि नो हरत्येष, सर्वेषां, नर-चन्द्रमाः । ८

आयसं हृदयं नूनं राम-भातुः, सु-संहतम्,
यन् न दीर्घं, प्रिये पुत्रे वन-वासाय निर्गते । ९

एकैव हत-पुण्येयं वैदेही, तनु-मध्यमा,
यानुगच्छति गच्छन्तं, क्वायिवानुगता, पतिम् । १०

२ । ईहितम्—इच्छा । ४ । वि-क्रुष्टम्—उच्चैः रुदितम् । ५ । संभ्रान्त-
जनाकुलम्—व्याकुल-जन-सङ्घ-चोमितम् । पुरम्—नगरम् । ६ । अभिदुद्राव—
उद्दिग्ध दधाव । ७ । संयच्छ—वधान, निरुध्यस्व. निवर्तय । शनैः—अ-द्रुतम्-
slowly. ८ । आयसम्—लौह-निर्मितम् । सु-संहतम्—अवि-हृतम् । दीर्घम्—
वि-दीर्घम् । १० । तनुः—कशः । मध्यमः—देह-मध्य-भागः, (कोर, the waist.

अधीध्या-काण्डम्—पञ्च-दशः सर्गः—वन-प्रस्थानम् । १०५

त्वं च, लक्ष्मण, मित्रार्थः कृत-पुण्यच, यः प्रियम्
भक्त्यानुगच्छसि ज्येष्ठं भ्रातरं, धर्म-वत्सलम् । ११

एषा ते महती मित्रिण्य चाभ्युदयो महान्,
एष स्वर्गस्य पन्थानो, यद् राममनुगच्छसि । १२

एवं ब्रुवन्तस्ते पौरा, वाप्य-वेगमुपागतम्
यदा न शकुः सं-सोद, दुःखार्ता कुरुदुस्तदा । १३

अथ राजा, हतः स्त्रीभिर्, विह्वलो, दीन-मानसः,
निजेगास, प्रियं पुत्रं द्रष्टुमिच्छुः, स्वयं, गृह्णात् । १४

क्रन्दन्तीनां नृप-स्त्रीणां शृणुवे तत्र नि-स्वनः,
कर्णूनामिवाक्रन्दो बहे वृध-पती वने । १५

स च राजा दृशरथो, गत-श्रीर्, न वभौ तदा,
वि-रश्मिः पर्वणीवेन्दुर्, ग्रहेणोपहत-द्युतिः । १६

समवेक्ष्य ततो रामः पितरं शोक-कर्णितम्,
पदातिमनुगच्छन्तं, दारैः परिवृतं, तदा, १७

देव्या कौशल्याया माधवं विलपन्तं पदे पदे,
धमे-पाश-मितो, दीनो, नाशक्तोदभिर्वीक्षितुम् । १८

पदाती ताव-दुःखाह्नौ दृष्ट्वा दुःख-समन्वितौ,
पितरौ, चोदयामास रामो याह्नौति मारयिम् । १९

११। मित्रार्थः—कृतार्थः । १२। अभ्युदयः—ऐहिको उत्पत्तिः, prosperity.

१५। हतः—वेष्टितः । विह्वलः—वि-वशः, विह्वलः । १५। आ-क्रन्दः—रोदनम् ।

१६। प्रदिप्त—राष्ट्रया इत्यर्थः । १०। समवेक्ष्य—समीक्ष्य, having observed.

१८। मितः—बद्धः । अभि-वीक्षितुम्—द्रष्टुम् । १९। चोदयामास—चाजयामास ।

तिष्ठ तिष्ठेति चुक्रोश राजा, याहीति राघवः,—

सुमन्त्रस्याभवत् तदा गां च खं चान्तरा स्थितिः । २०

स, रामस्य मतं बुद्ध्वा, सुमन्त्रो, दीन-मानसः,

अञ्जलिं नृपतेः कृत्वा, चोदयामास तान् हयान् । २१

यावद् राजा प्रियं पुत्रमपश्यत् तं तु धार्मिकम्,

तावत् प्रावर्ततां तस्य चक्षुषी, पश्यतः सुतम् । २२

नापश्यच्च रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमि-पः,

तदार्तः स वि-वर्णश्च धरण्यां निपपात ह । २३

तस्य दक्षिणमन्वङ्गं कौशल्याभवदाकुला,

वामं च सान्वगादङ्गं कैकेयी भरत-प्रिया । २४

उवाच राजा, कैकेयीं समीक्ष्य, पाप-निश्चयाम्,—

“कैकेयि, मा ममाङ्गानि स्याच्चीख्वं, दुष्ट-चारिणि !” २५

अथ रेणु-परिध्वस्तं तमुत्थाप्य मही-पतिम्,

न्यवर्तयत् तदा देवी कौशल्या, शोक-कर्षिता । २६

२० । चुक्रोश—रुद, चक्रन्द । गाम्—पृथिवीम् । खम्—आकाशम् । उभयतापि
अन्तरा-योगे द्वितीया । ‘अन्तरान्तरेण-युक्ते [द्वितीया]’,—पाणिनिः, १।१।४।
अन्तरा—मध्ये, between. ‘गां च खं चान्तरा’—वाता-पृथिव्योर्मध्ये । २२ ।
प्रावर्तताम्—प्रावर्तताम्, वहिरगच्छताम् । परस्मैपदम् आर्यम् । २३ । रजः—धूलिम् ।
२४ । दक्षिणमन्वङ्गम् (दक्षिणमङ्गमनु)—दक्षिणाङ्गस्य पश्चात्, दक्षिणाङ्गं धृत्वा
इत्यर्थः । अन्वगात्—अनुससार, न तु दधार । भरत-प्रिया—भरतः प्रियो यस्याः
सा । २५ । मा स्याच्चीः—मा स्पृश । माङ्-योगे लोट्थे लृङ् अङागमाभावश्च ।
२६ । रेणुः—धूलिः । परिध्वस्तः—विवर्णाङ्गः, परि-धूसरः । न्यवर्तयत्—प्रत्यागमयत्,
प्रत्यानयत् ।

पोङ्गः सर्गः ।

तमसोत्तरणम् ।

- अनुरक्ता महात्मानं रामं, सत्य-पराक्रमम्,
अनुजग्मः, प्रयान्तं तं वन-वासाय. मानवाः । १
- गच्छन्नेवाय, सहसा, राघवो. धर्म-वत्सलः,
ददर्श तमसां तत्र वारयन्तीमिवाग्रतः । २
- ततः स, तमसा-तीरे वाममुद्दिश्य, राघवः,
नदीमुद्दीक्ष्य, सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत्,— ३
- “प्रयमेयं निशा, सौम्य सौमित्रे. पर्युपस्थिता,
वन-वामस्य । भद्रं ते । त्वं नीत्वाण्डितुमर्हसि । ४
- पश्य, शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः,
यथा निलय-सं-लीनैर् हीनानि मृग-पक्षिभिः । ५
- अयोध्या, सौम्य, नगरी, राज-धानी पितुर्मम,
स-वान्न-वृक्षा नियतमम्भान् शोचति, लक्ष्मण । ६
- अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः,
त्वां च मां च, महा-बाहो, शत्रुघ्न-भरतौ तथा । ७
- पितरं त्वनु-शोचामि, मातरं च तपस्विनीम्—
अपि नान्यौ भवेताम् तौ रुदन्तावति-मात्रतः ? ८

२ । तद—मार्गे । वारयन्तीय—[मार्ग-प्रतिरोधान्] । ३ । सौमित्रिः—
सन्निवायाः पुत्रः, लक्ष्मणः । ४ । रुदन्तीव (रुदन्ति + इव)—[अम्भान् दृष्ट्वा] खिन्नानौव
वर्तन्ते । हीनानि—[निलयेष्वन्तर्हीनत्वात्] । ७ । मनुजाः—मानवाः, मनुष्याः ।

- भरतः, खलु, धर्मात्मा, पितरं मातरं च मे,
धर्म-कामार्थ-सहितैर्वाक्यैराश्वत्थसयिष्यति । ८
- भरतस्थानृशंस्यं हि सं-चिन्त्याहं पुनः पुनः,
नानुशोचामि पितरं मातरं चापि, लक्ष्मण । १०
- त्वयार्यत्वं, नर-व्याघ्र, सामनुव्रजता कृतम्—
ईप्सितव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता । ११
- अङ्गिरेव तु, सौमित्रे, वसामोऽत्र निशामिमाम् ;
एतद् धि रोचते मद्भ्यं, वन्द्येऽपि विविधे सति ।” १२
- एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं, सुमन्त्रमपि राघवः,
अ-प्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव, सौम्येत्युवाच ह । १३
- सोऽश्वान् सुमन्त्रः संयन्य, सूर्येऽस्तं समुपागते.
प्रभूतं यवसं दत्त्वा, वभूव प्रत्यनन्तरः । १४
- उपास्य तु शिवां सन्ध्यां, दृष्ट्वा रात्रिसुपस्थिताम्,
रामस्य शय्यां चक्रो वै सूतः, सौमित्रिणा सह । १५
- तां शय्यां तमसा-तीरे, वृक्ष-पर्णैः कृतां, तदा,
रामः सौमित्रिमामन्त्र, स-भार्यः, सं-विवेश ह । १६

८ । आश्वत्थसयिष्यति—सान्वयिष्यति । १० । आनृशंस्यम्—स-हृदयता । ११ । आर्य-
त्वम्—सज्जनता । ईप्सितव्या—वाञ्छितव्या । सहायता—सहाय-समूहः । १२ ।
अङ्गिरेव—जलेनैव [कृत-प्राण-रक्षणः], अस्या निशया वन-वास-व्रत-सङ्कल्प-
दिनाङ्कत्वात् । वन्द्ये—वन-जाते [फल-मूले] । भावे सप्तमौ । ‘यस्य च भावेन भाव-
लक्षणम् [तज्ज्ञात् सप्तमौ स्यात्]’,—पाणिनिः, २ । ५ । ६७ । (भावः—क्रिया) ।
१३ । अ-प्रमत्तः—अवहितः, सावधानः । १४ । संयन्य—वद्धा । यवसम्—घातः ।
प्रत्यनन्तरः—प्रत्यासन्नः, सप्तमौ-स्थः । १५ । शिवा—शुभा । १६ । आमन्त्र—
आपृच्छ, विदाय-काले सभाष्य । संविवेश—शिष्टः ।

जायतीरेव, सा रात्रिः, सारथेर् लक्ष्मणस्य च,
जगाम तमसा-तीरे, रामस्य ब्रुवतोर्गुणान् । १७

उत्थायाघार्ध-रात्रे तु, प्रजाः सुप्ता निशम्य च,
अवधीदु भ्रातरं रामो, लक्ष्मणं, शुभ-लक्षणम्,— १८

“अग्नदु-व्यपेक्षया, भ्रातर, निरपेक्षान् गृहेष्विमान्,
वृक्ष-मूलेषु सं-सुप्तान् पश्य पौरान्, गृहेष्विव । १९

यद्येते निशिताः सर्वे यतन्तेऽस्मन्-निवर्तने,
त्यक्ष्यन्ति हि तथा देहान् मत्-क्षते, नात्र संशयः । २०

यावदेव तु मं-सुप्तास्तावदेव वयं, लघु,
रथमारुह्य, गच्छामः, पथानेन, तपो-वनम् । २१

इति भूयोऽपि नैदानीमिक्षाकु-पुर-वासिनः
अपेयुरनुरक्ता मे, वृक्ष-नूत्नान्युपाश्रिताः । २२

पौरा ह्यनुगता दुःखाद् वि-प्र-मोच्या नराधिपैः ;
न तु खत्वात्मना योज्या दुःखेन पुर-वासिनः ।” २३

अथाह लक्ष्मणो रामं साक्षाद् धर्ममिव स्थितम्,—
रोचते मे, महा-प्राज्ञ,—क्षिप्रमारुह्यतामिति । २४

सूतमाह ततो रामम्—“त्वरितस्तुरगोत्तमैः,
उदङ्-मुखः, प्रयाहि त्वं, रथमास्थाय, सारथे । २५

१७ । जायतीरेव &c.—चनादरे पटी । १८ । निशम्य—श्रुत्वा । १९ । अग्नदु-
व्यपेक्षया—अग्नस्त्रेव स-विशिषया अपेक्षया । निरपेक्षान्—उदासीनान् । २१ । लघु
—ग्रीष्मम् । २२ । अपेयुः—जयेयुः । २४ । क्षिप्रम्—ग्रीष्मम् । २५ । उदङ्-मुखः—
उत्तराम्मुखः । प्रयाहि त्वम्—[न वयम्, व्रत-भङ्गापत्तेः] ।

मुहूर्तं त्वरितं गत्वा, निवर्तय रथं पुनः—

यथा न विद्युः पौरा मां, तथा कुरु, समाहितः ।” २६

रामस्य वचनं श्रुत्वा, तथा चक्रे स सारथिः ;

प्रत्यागम्य च रामाय स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् । २७

तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः, स-परिच्छदः,

श्रीघ्नं ताम्राकुलावर्तामतरत् तमसा-नदीम् । २८

सन्तीर्य च, महा-बाहुः, श्रीमच्च-क्खिम-कण्टकम्,

प्रपेदे तमसा-मार्गम-भयं, क्षेम-दर्शनम् । २९

अनुगम्य, निवृत्तानां, रामं, नगर-वासिनाम्

उद्-गतानीव सत्त्वानि बभूवुर, गत-चेतसाम् । ३०

स्वं स्वं शरणमागम्य, पुत्र-दारैः समावृताः,

अश्रूणि सुमुचुः सर्वे, सु-स्वरं, शोक-विल्लावाः । ३१

सप्त-दशः सर्गः ।

गङ्गोत्तरणम् ।

रामोऽपि, रात्रि-शेषेण तेनैव, महदन्तरम्

जगाम, पुरुष-व्याघ्रः, पितुराज्जामनुस्मरन् । १

२६ । न विद्युः—[गहनतरं वर्णं गत इति] न जानीयुः । २७ । प्रत्यवेदयत्—[आरोहणार्थम्] अज्ञापयत् । २८ । परिच्छदः—घनु-कवचादि । आकुलावर्ता—क्षुब्धतावर्ता (with whirlpools in convulsion), आवर्तैराकुला (convulsed with whirlpools) वा । २९ । सन्तीर्य—[तमसाम्] उत्तीर्य । अभयं मार्गम्—राज-मार्गमित्यर्थः । क्षेम-दर्शनम्—दर्शनेन अनिष्टापात-कारण-रहितमिति प्रतीयमानम् । ३० । उद्-गतानि—उत्-क्रान्तानि । सत्त्वानि—प्राणाः । गत-चेतसाम्—हत-बुद्धीनाम् । ३१ । शरणम्—गृहम् ।

१ । तेनैव—[यत्र रात्रि-शेषेः नगर-वासिनी वसिताः] । महदन्तरम्—बड

तर्धेय गच्छतस्तस्य प्रधाता रजनी शुभा ।	
उपास्याथ शिवां सन्ध्यां, प्रययौ राघवः पुनः ।	२
ततो वेद-श्रुतिं नाम शिवावर्तां मञ्चा-नदीम्	
उत्तीर्याभिसुखः प्रायादगत्याध्युषितां दिशम् ।	३
गत्वा च सु-चिरं कालं ततः, शीत-जलां नदीम्	
गोमतीं गोकुलाकौर्णामतरत् स, त्वरन्निव ।	४
यात्वा चामर-मङ्गाशः, शीघ्रं, शीघ्र-पराक्रमः,	
आमसाद, स, सायाङ्गे शृङ्गवेर-पुरं महत् ।	५
ततस्त्रि-पथ-गां, तत्र, शीत-तोयाम-शैवलाम्,	
ददर्श राघवो, दिव्यां, सु-पुष्पाश्रुषि-सेविताम्,	६
पवित्र-सलिल-अर्शां, हिमवच्-क्षैल-सन्धवाम्,	
स्वर्ग-तोरण-निःश्रेणीं, गङ्गां, भागीरथीं नदीम् ।	७
तामूर्मि-सलिलावर्तामन्ववेक्ष्य, महा-रथः,	
सुमन्त्रमब्रवीद् रामो,—“निवसाम इहाद्य वै ।	८
अ-वि-दूरे ह्ययं नद्या, बहु-पुष्प-प्रवालवान्	
सुमहानिह्रुदी-हृजो । वसामोऽत्रैव, सारथे ।”	९

दूरम् । १ । अगत्याध्युषिता—दक्षिण । पुरा किल अगन्ती नाना ऋषिः दक्षिणां दिशमध्युषास । ४ । गो-कुलाकौर्णाम्—यस्यान्तोरयोः गो-चारण-योग्यानि दशावसानि अनुमानि आसन् ताम् इति भावः । ५ । अमर-मङ्गाशः—देव-कुल्यः । ६ । वि-पथ-गा—स्वर्ग-मन्त्र-पाताल-वाहिनी । ७ । निःश्रेणी—अधिरोहणी, a ladder, a stair-case. ८ । कूर्मि-सलिलावर्ताम्—कूर्मिभिः (तरङ्गैः) सलिलाः (प्रवहमानाः) आवर्ताः यस्यां ताम् । अन्ववेक्ष्य—परिदृश्य, having inspected. ९ । अ-वि-दूरे—समीपे । प्रयाताः—नव-पङ्क्तयाः ।

- लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च वाढमिल्येव राघवम्
उक्त्वा, तमिङ्गुदी-वृक्षं सुमन्त्रोऽभिययौ हयैः । १०
- रामोऽथ, गत्वा तं रम्यं वृक्षम्, इच्छाकु-नन्दनः,
रथादवातरत् तस्मात्, स-सीतः, सह-लक्ष्मणः । ११
- तत्र राजा निषादानां, रामस्य दयितः सखा,
धार्मिकः सत्यवादी च, गुहो नाम, महा-बलः । १२
- स, श्रुत्वा पुरुष-व्याघ्रं रामं विषयसागतम्,
वृक्षैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाभ्युपागमत् । १३
- ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम्,
सह सौमित्रिणा, रामः समागच्छद् गुहेन, सः । १४
- तमार्तं सं-परिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत्,—
“यथायोध्या तथेदं ते पुरं । किं करवाणि ते ? १५
- भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम्,
शयनानि च सुख्यानि, वाजिनां यवसं तथा । १६
- स्वागतं ते, महा-बाहो ! तवेयमखिला मही ।
वयं प्रेष्ठा, भवान् भर्ता,—साधु. राम, प्रशाधि नः ।” १७
- गुहमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह,—
“अर्चिता मानिताश्चैव सर्वथा भवता वयम्” ; १८
- पद्मरामभिगतं चैनं स्नेहादादाय, मूर्धनि
भुजाभ्यां साधु-वृत्ताभ्यां पीडयन्, वाक्यमब्रवीत्,— १९

“अश्वानां यवसेनाहमर्धी, नान्येन केनचित् ;
एतावताहं भवता भविष्यामि सु-पूजितः” । २०

ततश्चीरोत्तरासङ्गः, सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमां,
जलमेवाददे रामो, लक्ष्मणेनाहृतं स्त्रियम् । २१

तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य, लक्ष्मणः,
स-भार्यस्य, ततः पश्चात् तस्थौ, वृक्षमुपाश्रितः । २२

गुह्योऽपि, सह सूतेन, सौमित्रिमनुभाष्य च,
अन्वजाग्रत् ततो रामस-प्रमत्तो, धनुर्धरः । २३

प्रभातायां तु शर्वर्यां, पृथु-वक्षा, महा-यशाः,
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं, भ्रातरं शुभम्,— २४

“भास्करोदय-कालोऽयं ; गता भगवती निशा ;
असौ सु-हृष्टो विहगः कोकिलस्, तात, कूजति ; २५

बर्हिणां चैव निर्घोषः श्रूयते, नदतां वने ।
तरामो जाङ्गवीं, सौम्य, शीघ्रं, सागर-गामिनीम् ।” २६

ततः कलापी संनद्य खड्गी बद्धा च धन्विनी
जग्मतुर् येन गङ्गां वै, सीतया सह, राघवौ । २७

२० । नान्येन केनचित्—[तापस-धर्मितात्] । २१ । उत्तरासङ्गः—उत्तरी-
यम्, an upper garment. अन्वास्य—उपास्य । आददे—जगाह । आङ्गी दा-धातीः
आत्मने-पदम् । पाश्विनिः, १।३।२० । २३ । अनु—पश्चात्, समीपे च । अन्वजाग्रत्—
अन्वजागः । जागृ-दिपोर्मध्ये अडागम आर्षः । २४ । शर्वरी—रात्रिः । पृथु—विस्तृतम्,
स्थूलम् । २५ । भास्करः—सूर्यः । निशा—रात्रिः । विहगः—पक्षी । कोकिलः—
कोकिल इति पदेनात्र कोकिल-पालकः काको बोध्यः । २६ । बर्हिणाम्—मयूराणाम् ।
निर्घोषः—ध्वनिः, रवः । नदताम्—रवं कुर्वताम् । जाङ्गवी—गङ्गा । २७ । कलापी—

- राममेवतु धर्मज्ञमभिवीक्ष्य, विनीतवत्, .
 किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् । २८
 निवर्तस्वेत्युवाचैनम्,—“एतावद् धि कृतं मम
 यानेन ; पद्भ्यामेवाहं गमिष्यामि महा-वनम्” । २९
 लक्ष्मणश्चात्मनश्चैव रामश्चक्रे ततो जटाः—
 अशोभेतामृषि-समौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ । ३०
 ततो गङ्गामभिसुखः, पुण्यां, सरितमुत्तमाम्,
 राघवः प्रययौ, भार्गमास्थितः, सह-लक्ष्मणः । ३१
 स तु दृष्ट्वा, नदी-तीरे नावमिक्षाकु-नन्दनः,
 तित्तीर्षुस्वरितं गङ्गां, लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्,— ३२
 “आरोह त्वं, नर-व्याघ्र, स्थितां नावमिमां शुभाम् ;
 सीतां चारोपय शनैः, परिरभ्य, तपस्विनीम् ।” ३३
 स भ्रातुः शासनं कुर्वन्, भृशम-प्रतिकूल-कृतम्,
 आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मना ततः । ३४
 अधारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मण-पूर्व-जः ।
 ततस्त्वौ भ्रातरौ वीरौ तारयामास नाविकः । ३५
 मर्ध्यं च समनुप्राप्ता भागीरथ्या यदा च नीः,
 वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तदा गङ्गामथान्वीत्,— ३६

तूष्णीं । संनद्ध—बद्धा । येन—यानेन । २९ । एतावत्—एतावत्-पर्यन्तम् । कृतम्
 यानेन—[राजाज्ञया] यानेन [गमनं] कृतम् । ३२ । नावम् (नौ + अम्)—नौकाम् ।
 तित्तीर्षुः—तरितम् (अतिक्रमिषुम्) इच्छुः । ३३ । परिरभ्य—आलिङ्ग्य, हस्ते गृहीत्वा
 इति भावः । ३४ । अ-प्रति-कूल-कृतम्—अनुकूल-कृतम्, अनुकूल-कर्म-कारी । आत्मना
 —स्वयम् । ३५ । पूर्व-जः—पूर्व-जन्मा, अग्र-जः, ज्येष्ठी धाता । तारयामास—

अयोध्या-काण्डम्—अष्टा-दशः सर्गः—भरद्वाजाश्रमः । ११५

“पुत्रो दशरथस्यायं, महा-राजस्य, धीमतः,
निदेशं पालयेद् राजस्त्वया, गङ्गे, ऽभिरक्षितः ; ३७
चतुर्दश हि वर्षाणि पर्युष्य विजने वने,
भ्रात्रा सह मया चैव प्रत्यागच्छेत् पुनः पुरीम् । ३८
ततस्त्वां, देवि, सु-भगे, चेमेण पुनरागता,
यक्ष्ये. प्र-सुदिता, गङ्गे, सर्व-काम-समृद्धये । ३९
त्वं हि त्रि-पथ-गा, देवि, ब्रह्म-लोकात् प्रवर्तसे,
भार्या चोदक-राजस्य, लोकेऽस्मिन् सं-प्रदृश्यसे । ४०
मा त्वां, देवि, नमस्यामि, प्रशंसामि च, शोभने ।
प्राप्त-राज्ये नर-व्याघ्रे, शिवेनैत्य पुनस्त्वहम् ४१
गवां शत-सहस्राणि वस्त्राण्याभरणानि च
ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि, तव प्रिय-चिकीर्षया ।” ४२
तथा सम्भाषमाणा तु सीता गङ्गाम-निन्दिता,
दक्षिणा, दक्षिणं तौरं शीघ्रमेवाभ्युपागमत् । ४३

अष्टा-दशः सर्गः ।

भरद्वाजाश्रमः ।

स च राज-सुतो, धीमान्, वन-वासाय दीक्षितः,
तमब्रवीन् महा-बाहुं सुमित्रानन्दि-वर्धनम्,— १

अतिक्रमयामास । गटीति शेषः । ३७ । निदेशः—आज्ञा । ३८ । पर्युष्य—प्रवासं
कृत्वा । ३९ । यक्ष्ये—पूजयिष्यामि । ४० । उदक-राजः—समुद्रः । ४१ । प्रिय-
चिकीर्षा—प्रियं कर्तुमिच्छा । ४२ । दक्षिणा—उदारा, सरला ।

“अग्रतो गच्छ, सौमित्रे ; सीता त्वामनुगच्छतु ;

पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि, त्वां च सीतां च पालयन् । २

अद्य दुःखं तु वैदेही, वन-वासस्य, वेत्स्यति ;

सिंह-व्याघ्र-वराहाणां निनादं प्रसहिष्यति ।” ३

सु-दूरमथ गत्वा, तौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ,

अवरोह-समाकीर्णं वटमासाद्य, तस्थतुः । ४

तत्र तौ पीत-पानीयौ, हत्वैकं पृषतं मृगम्,

ज्वालयित्वा हुत-वह्मं, पेचतुस्—तौ नरर्षभौ । ५

भक्षयित्वा च तन्-मांसं, सीतया सह, राघवौ,

वासाय, मेध्यं न्यग्रोधं कल्पयामासतुस्तदा । ६

तां तु रात्रिसुषित्वा ते तस्मिन् न्यग्रोध-पादपे,

उपास्य सन्ध्याम्, उदिते सूर्ये भूयः प्रतस्थिर । ७

यत्र भागीरथीं पुण्यां यमुनाभिप्रवर्तते,

जग्मुस्, तं देशमुद्दिश्य, वि-गाह्य सु-मंहद् वनम्, ८

ते, भूमि-भागान् विविधान् देशां चापि मनो-रमान्

अ-दृष्ट-पूर्वान् पश्यन्तस्, तत्र तत्र तपस्विनः । ९

२ । पालयन्—रचन् । ३ । वेत्स्यति—प्राप्स्यति । वराहः—शूकरः । निनादः—गर्जनम् । प्रसहिष्यति—दिवादिगण्णीयोऽयं सह-घातुः परस्मै-पद्येव । ४ । अवरोहः—आखा-शिफा, a fibrous root from a radicate branch. ५ । पृषतः—श्वेत-विन्दु-युक्ती मृगः, the porcine deer. ६ । मेध्यः—शुद्धः, पवित्रः । न्यग्रोधः—वटः । ७ । सूर्यः—पुनः । ८ । अभि-प्रवर्तते—अभिमुखं प्रवहति । तं देशम्—प्रयागम् इत्यर्थः । विगाह्य—निसज्ज्य, प्रविश्य इत्यर्थः ।

शिवेनाथ पथा गच्छन्, पश्यं च विविधान् द्रुमान्,
निवृत्ते किञ्चिदादित्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,— १०

“प्रयागमभितः पश्य, सौमित्ते, धूममुत्थितम्,
अग्नेर्भगवतः केतुं । मन्ये, सन्निहितो मुनिः । ११

प्राप्ताः स्म सङ्गमं नूनं गङ्गा-यमुनयोः, शिवम् ;—
श्रूयते हि महा-नद्योर् वारि-सङ्घट्ट-जः स्वनः । १२

दारुण्येतानि, वज्रार्यं, भग्नानि वन-जैर् वने ;
भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ।” १३

धन्विनस्ते, सुखं गत्वा, लम्बमाने दिवा-करे
भरद्वाजाश्रमं पुण्यमासेदुः, श्रम-कर्षिताः । १४

तस्याश्रम-पदं प्राप्य, रामः, सौमित्रिणा सह,
वासयन्, सायुधः, सुप्तान्, विवेश, सृग-पक्षिणः । १५

आगम्य चाश्रम-द्वारं, मुनेर्, दर्शन-काङ्क्षया,
तस्यैव रामः, सह, शीमान्, सीतया लक्ष्मणेन च । १६

तौ विदित्वागतौ चापि, भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ
प्रवेशयामास मुनिः स्वमाश्रम-पदं तदा । १७

कृताग्नि-होत्रमासीनं महा-भागं कृताञ्जलिः
रामः, सौमित्रिणा सार्धं, सीतया चाभ्यवादयत् । १८

११ । अभितः—समीपे । केतुः—लिङ्गम्, चिह्नम् । १२ । सङ्घट्टः—परस्पर-
घर्षणम् । १३ । दारु—काष्ठम् । वन-जैः—वन्यैः, वन-सम्भवैः [नाशुपैः] । १४ ।
धन्विनः—धन्विनी [राम-लक्ष्मणौ] सीता च इत्यभिप्रायः । लम्बमाने दिवाकरे—
अपराह्णे । आसेदुः—प्रापुः । १५ । सायुधः—स-शस्त्रास्त्रः । सुप्तान्—निद्रितान्,
चापने भयकारणाभावात् आत्म-रक्षणे निश्चेष्टान् इत्यर्थः । १८ । अग्नि-होत्रम्—

- मृग-पक्षिभिरासीनैर्वृतो, मुनिभिरेव च,
 राममागतमभ्यर्च्य, सोऽभ्यनन्दच्च. तं, मुनिः । १८
- न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मण-पूर्व-जः,—
 “पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ राम-लक्ष्मणी । २०
- भार्या समेयं वैदेही कल्याणी जनकात्मजा,
 अनुव्रजन्तौ मामेव, तपो-वनमुपागता । २१
- पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिश्चानु-जः, प्रियः,
 स्वयमन्वगमद्, भ्राता, वनमेव, दृढ-व्रतः । २२
- पित्रा नियुक्तो, भगवन्, प्रवेक्ष्यामि महा-वनम् ;
 धर्ममेव चरिष्यामि तत्र, मूल-फलाशनः ।” २३
- तस्य तद् वचनं श्रुत्वा, राज-पुत्रस्य धीमतः,
 उपानयत धर्मात्मा गामर्ध्यमुदकं तथा । २४
- प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमासनेनोदक्तेन च,
 न्यमन्त्रयत मूलैश्च, फलैश्च, फल-भोजनः । २५
- प्रतिगृह्य तु तां पूजामुपविष्टं, स राघवम्
 भरद्वाजोऽब्रवीद् वाक्यं धर्म-युक्तमिदं तदा,— २६
- “दिष्ट्यासि कुशली, राम, ममाश्रममुपागतः ;
 श्रुतं हि ते मया पित्रा विवासनम-कारणम् । २७

साग्रिकस्य ग्रात्यङ्गिकी होमः । १८ । अभ्यर्च्य—पूजयित्वा । अभ्यनन्दत्—Hailed.
 २१ । धर्ममेव—दानप्रस्थ-धर्ममेव । मूल-फलाशनः—मूल-फल-ग्रहणं मांसस्यापि
 उपलब्धम् । २४ । उपानयत—समर्पयामास, निवेदयामास । गाम्—सधुपकाङ्क्षं
 महा-व्रतम् ।

पयोध्या-काण्डम्—एटा-दयः सर्गः—भरद्वाजायमः । ११८

पयकागो विविक्तोऽयं रमणीयश्च, राघव,
गङ्गा-यमुनयोः पुण्यः मङ्गलो, लोक-विश्रुतः । २८

इह, राम, मया माधुं, यम त्वं, यद्वि रोचते ;
मये-साधारणं कौटं तपो-पन-निवासिनाम् ।" २९

तमयं-वाटिनं रामः कृताञ्जनिरभाषत.—
"यमतोऽन्यथो मे व्यादिष्टं व्रणं स्वया मङ्ग । ३०

इतन्मु विषयोऽभ्याकमभ्याने, तपतां वरः—
प्रागमिष्यन्ति सु-व्याप्तं द्रष्टुं मामिह बान्धवाः । ३१

एतेन कारणेनाहमिह यामं न रोचये,
पन्थमायममेकान्ते विविक्तं यत्कुरुमिह । ३२

यमेयं यत्, येदेहा मङ्गितो, लघाणेन च,
स्व-जनेनापरिज्ञातो, निरुत्तिग्नः, सुखी, वने ।" ३३

इति राम-वचः श्रुत्वा, भरद्वाजो, मङ्गा-मुनिः,
ध्यात्वा मुहूर्तमेकाग्रो, रामं वचनमब्रवीत्,— ३४

"इतन्नि-योजनाद्, राम, गिरिर्- यत् निवत्स्यसि—
महर्षि-मेवितः, पुण्यः, सर्वस्य सुख-दः, शिवः, ३५

गोलाङ्गुनाभिनन्दितो, वानरर्क्ष-निषेधितः,
चित्त-कूट इति ख्यातो, गन्ध-सादन-सन्निभः । ३६

यावद् धि चित्तकूटस्य नरः शृङ्गाणि पश्यति,
तावत् कल्याणमाप्नोति, धर्मे च कुरुते मतिम् । ३७

२८ । पयकागः—प्राणम् । विविक्तः—निर्जनः पवित्रो वा । २९ । मयासे—समीपे ।
सु-व्याप्तम्—ग्रन्थितम् । ३० । एकाग्रम्—निर्जनम् [स्थानम्] । ३६ । गोलाङ्गुषः

मुनयस्तत्र बहवो, विहृत्य शरदां शतम्,
 तपसा दिवमारूढाः कपाल-शिरसा सह । ३८
 तं विविक्तमहं मन्ये, वासं ते, रघु-नन्दन ;
 इह वा, पुरुष-व्याघ्र, वस, राम, मया सह । ३९
 सर्वथा रंस्यसे, राम, तस्मिन्नाश्रम-मण्डले,
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा, सौतया चानयानघ ।” ४०

इत्युक्त्वा, प्रिय-कामैस्तं, भरद्वाजः प्रियातिथिम्
 स-भार्यं सानुजं चैव प्रतिजग्राह, धर्म-वित् । ४१
 तस्य भुक्तवतस्तत्र तदानीं, मुनिना सह,
 जगाम रजनीं पुण्या, चित्राः कथयतः कथाः । ४२

नव-दशः सर्गः ।

चित्रकूट-प्रवेशः ।

ताम् उषित्वा निशां तत्र सुखम् इच्छाकु-नन्दनी,
 सौताम् एवाग्रतः कृत्वा, कालिन्दीं जग्मतुर् नदीम् । १
 तत्र बह्वोदुपं काष्ठैर् वेणुभिश्चापि, तौर-जैः,
 सौताम् आरोपयाञ्चक्रे रामस् तत्र स्वयं तदा । २

—कृष्ण-मुखः कपि-विशेषः । अभिनन्दितः—‘अभिनन्दितः’ इति गीरेसिन्धोः पठति ।
 चक्षुः—भङ्गुकः । ३८ । शरदां शतम्—शतं वर्षाणि । कपाल-शिरसा सह—यदा तेषां
 शिरासि (मस्तकानि) अति-बाध्वात् [चिरं सतत] कपालमिव शृङ्गानि बभूवुः
 तदा । ‘कलाप-शिरसा सह’ इति गीरेसिन्धो-धृतः पाठस्तु न साधुर्भाति । ३९ । वासः
 —वास-स्थानम् । ४१ । प्रिय-कामैः—प्रियैः काम्य-वस्तुभिः । प्रतिजग्राह—सञ्चकार ।
 ४२ । चित्राः—नाना, आश्रयाः वा ।

१ । कालिन्दी—यमुना । २ । उदुपम्—ज्वः a float, a raft. वेणुभिः—वंशैः ।

अयोध्या-काण्डम्—नव-दशः सर्गः—चितकूट-प्रवेशः । १२१

परिगृह्य प्रियां बालां, वैपमानां लताम् इव,
 मीताम् आरोप्य, रामोऽपि लक्ष्मणद्याप्यरोहताम् । ३
 तेन ध्वेनांशुमतीं शीघ्र-गाम् ऊर्मि-मालिनीम्,
 तीरजेर् गङ्गनां वृक्षेस्, तेरुस् ते यमुनां नदीम् । ४
 सन्तीर्णाः, भ्रवम् उत्सृज्य, प्रणम्य यमुनां नदीम्,
 शीत-च्छाद्यं समासेदुः, श्यामं न्यग्रोध-पादपम् । ५
 अर्चयित्वाथ तं, मीतायाचतेदं कृताञ्जलिः—
 “चिरं जीवतु मे वृक्षः श्वशुरः, कोशलेश्वरः ; ६
 भर्ता मे, देवराद्यैव जीवन्तु, भरतादयः ।”
 “कौशल्यां चैव जीवन्तीं पश्येयम्” इति मैथिली ७
 ययाचे तं । ततोऽभ्येत्य, श्यामं सत्वोपयाचनम्
 प्रदक्षिणम् उपावृत्य ततस् ते प्रययुः पुनः ; ८
 क्रीडमात्रं ततो गत्वा, नीलम् आसाद्य तद् वनम्,
 हत्वा तत्र मृगं मेघं, पक्षा तस् उपभुज्य च, ९
 विहृत्य तस्मिन् बहु-पक्षि-नादिते
 वने, यथेष्टं, मृग-यूथ-सेविते,
 ततो निवामार्थम् उपाययुः शिवम्
 शुभं नदी-तीर-तरुं, समुच्छ्रितम् । १०

३ । अंशुमती—ज्योतिर्मयी । तेरुः—अतिचक्रसुः । ५ । सन्तीर्णाः—उत्तीर्णाः ।
 ६ । अर्चयित्वा—पूजयित्वा । ८ । सत्वोपयाचनम्—सत्यम् उपयाचनम् (प्रार्थना)
 यम् तम् । उपावृत्य—परित्यज्य । ९ । तत्—सु-विख्यातम्, श्रुत-पूर्वम् ।

अथ, रात्र्यां व्यतीतायां, सुख-सुप्तं त्रमालसम्,
राम उत्थापयामास लक्ष्मणं शनकैस् तदा,— ११

“खगानां शृणु, सौमित्रे, वल्गुव्याहरतां वने ;
सं-प्रतिष्ठामहे भूयो, यदि, लक्ष्मण, मन्यसे ।” १२

स, सुप्तः सु-सुखं, भ्रात्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः,
जहौ निद्रां क्लमं चैव, तं चैवाध्व-परित्यजम् । १३

अथ उत्थाय सहिताः, स्पृष्ट्वा च सलिलं शुचि,
उपास्य च शुभां सन्ध्यां तत्रैवाभि-प्रतस्थिरे । १४

चित्रकूटस्य पन्थानम् आसाद्य, क्लृप्त-निश्चयाः,
तत्र वासं समुद्दिश्य, ययुः, शीघ्र-पराक्रमाः । १५

अचिरं समासाद्य ततस्तच्च चित्र-पादपम्
चित्रकूट-वनं, रामः सीतां वचनम् अब्रवीत्,— १६

“पश्यामून् पुष्पितान्, सीते, मालिनीं सरितं प्रति,
शिशिरालयं, दीर्घाक्षि, प्रदीप्तान् द्रव, किंशुकान् । १७

कर्णिकार-वनं चापि, पश्य, मन्दाकिनीम् अनु,
दीपितं रुचिरैः पुष्पैः, प्रदीप्तैः काञ्चनैरिव ! १८

पश्य भस्मातकान्, विल्वान्, पनसांस् तिन्दुकांस् तथा,
फल-भारानतांश् चैव तथाभ्यान् फल-पादपान् । १९

१२ । वल्गु—मधुरम् । व्याहरताम्—कथयताम्, कृष्यताम् । १३ । प्रतिबोधितः—
जागरितः, awakened. क्लमः—क्लान्तिः । अध्व—पन्थाः । १४ । अथ उत्थाय—
सन्धेरभाव आर्षः । १६ । पादपाः—वृक्षाः । १७ । मालिनीं सरितं प्रति—मालिनी-
मथाः समीपे । अत्ययः—अपगमः । किंशुकाः—पलाश-वृक्षाः । १८ । कर्णिकाराः—
आरम्ब-वृक्षाः, रुनित्राश्च । मन्दाकिनीम् अनु—मन्दाकिनी-तीरयोः । १९ । भस्मातकाः—

अयोध्या-काण्डम्—नव-दशः सर्गः—चित्रकूट-प्रवेशः । १२३

शक्यम् अत्र फलैर् एव जीवितुं, तनु-मध्यमे !

अहो, स्वर्गोपमं प्राप्ताश्चित्रकूटमिमं वयम् ! २०

पश्य द्रोण-प्रसाणानि लम्बमानानि, लक्ष्मण,

चितानि, चित्रकूटेऽस्मिन्, मधूनि मधु-पैः ख-गैः । २१

असौ कूजति दात्यूहस्तं शिखी प्रति-कूजति ;

तं चोपहसतीवायं कूजन्तं, जल-कुक्कुभः । २२

पर-पुष्ट-रुतं श्रुत्वा, गायन्त इव कानने,

भ्रमरा विचरन्त्येते, पुष्प-वाण-कल-स्वनाः । २३

पश्य, मन्दाकिनी-तीरे, कुसुम-प्रकरैः, प्रिये,

रचितानौव, सु-श्रीणि, शयनानि, द्रुमे द्रुमे । २४

शिला-तलानि चैमानि वि-मलानि, शुचि-स्निते,

लता-वितान-च्छन्नानि, पश्य, रम्याणि, भाविनि । २५

मातङ्ग-यूथ-निचिते नाना-विहग-नादिते

नाना-मृग-गणाकीर्णं शैलेऽस्मिन्, रम्य-कानने, २६

वैदेहि, विचरिष्यामः सुखमत्र वयं, प्रिये ।

इह प्राप्स्यसि, वैदेहि, मया सह रतिं शुभाम् ।” २७

वीर-वृक्षः—छना ग्राह । विलः—श्री-फलः, वनग्राह । पनसः—कण्टकि-फलः, कौशेन-ग्राह । त्रिन्दुकः—केन्दुकः, गाव ग्राह । २१ । द्रोणः—आदक-चतुष्टयम्, ७२ पत्र । द्रोण-प्रसाणानि—द्रोण-प्रसाध-मधु-पूर्णाणि । मधूनि—मधु-पटलानि, मधु-छक, द्यो-छक । चितानि—रचितानि । मधु-पः—मधु-पायी । ख-गः—आकाश-गात्री । मधु-पैः ख-गैः—मधु-सज्जिकाभिः । २२ । दात्यूहः—नट्यूहः, छाक । शिखी—मयूरः । जल-कुक्कुभः—जल-चरी वन-कुक्कुटः । २३ । पर-पुष्टः—कोकिलः । रुतम्—रवः । पुष्प-वाणः—कन्दर्पः । २४ । कुसुम-प्रकरैः—पुष्प-स्रवकैः । सु-श्रीणी—श्रीमन्-कटिः । २६ । मातङ्गाः—इक्षिन् । निचिते—व्याप्ते । मृगाः—हरिणाः ।

- अवेक्षमाणा एवं ते रम्यां मन्दाकिनीं नदीम्,
चित्रकूटं समाजग्मुर, नाना-कुसुमित-द्रुमम् । २८
- तस्य शैलस्य पादे तु, विविक्ते, सलिलावृते,
आश्रमं चक्रतुर् वीरौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ— २९
- गज-भग्नान्युपाहृत्य दारूण्युप-वनान्तरात्,
लता-वितान-नक्षे हे चक्रतुः शरणे पृथक् ;
वृक्ष-पर्णैश्च बहुभिच्छादयामासतुस्ततः । ३०
- ते पर्ण-शाले, कृत्वा, तु शोधयामास लक्ष्मणः ।
मृदोपलेपनं चक्रे वैदेही, तनु-मध्यमा । ३१
- कृत्वाश्रम-पदं रामस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
“मृगमाहृत्य, सौमित्रे, चरुं अपय मा चिरम् ;
तेन यष्टुमिहेच्छामि चरुणाश्रम-देवताः” । ३२
- इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा, हत्वा कृष्ण-मृगं, वनात्
आहृत्य, ज्वालयित्वाग्निं, अपयामास, संस्कृतम् । ३३
- तं मृगं सु-शृतं कृत्वा, सु-निष्टप्तं च, लक्ष्मणः
उवाच रामम्, अभ्येत्य, कृताञ्जलिरिदं वचः,— ३४
- “आन्नया ते, मयाहृत्य, शृतः कृष्णो मृगो, वनात् ;
यष्टुमर्हसि तेन त्वं देवता अभिकाङ्क्षिताः” । ३५

२८ । अवेक्षमाणाः—परिपश्यन्तः । ३० । वितानः—विस्तारः, जालकम् इत्यर्थः ।
नक्षम्—वक्षम् । ३१ । पर्णानि—पत्राणि । शाला—मृदम् । ३२ । चरुः—यज्ञीयम्
अन्नम्, इत्यान्नम् । अपय—पच । ३३ । अपयामास—पपाच । संस्कृतम्—
शोधितम् । ३४ । सु-शृतम्—सु-पकम् । पाणिनिः, ६।१।२७ । सु-निष्टप्तम्—
मितरां तप्तम् ।

इत्युक्तो राघवः, स्नात्वा, जम्बा च विधिवत्, तदा,
हुत्वाग्निं मन्त्रवत् तत्र, ततस्तज् जुहुवे हविः । ३६

हविर् हुत्वा च देवेभ्यः, पितृभ्यस्तदनन्तरम्,
निर्ववाप पवित्रेषु निवापं, स-जलाञ्जलिम् ; ३७

न्युष्य चैव निवापं तं, भूतेभ्योऽपि विधानतः
चकार वलि-निर्वापं राघवस्तदनन्तरम् । ३८

जक्ष्मणेन सह भ्रात्रा, हुत-शेषं ततः स्वयम्
उपविश्योपयुयुजे, कृते पर्ण-पुटे शुचौ । ३९

परिवेश्य च सीतापि तावुभौ भर्तृ-देवरौ,
एकान्तं समुमागम्य, ततः शेषमुपाददे । ४०

विंशः सर्गः ।

सुनि-पुत्र-संवादः ।

अयोध्यामाजगामार्तो, निवृत्तेऽहनि, सारथिः ;
यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् । १

अभिगम्य स राजानं, प्रणिपत्य च, सारथिः
यद्योक्तं राम-वचनं कृताञ्जलिरवेदयत् । २

राम-लक्ष्मणयोरेव विवासाद् वासवोपमम्
जयाहोपप्लव-गतं सूर्यं तम इवाश्वरे । ३

३७ । निर्ववाप—उत्सर्जनं । पवित्रेषु—अ-यर्म-साय-कुशेषु । निवापः—
पितृभ्यश्च देयं भोज्यम् । ३८ । न्युष्य—पितृभ्यश्च दत्त्वा । निर्वापः—उत्सर्गः ।
३९ । उपयुयुजे—बुभुजे । ४० । उपाददे—जयाह, बुभुजे इत्यर्थः ।

३ । वासवोपमम्—इन्द्र-तुल्यम् [राजानं दशरथम्] । ' उपप्लवः—भक्षणम् ।

स, षष्ठे दिवसे, रामं शोचन्नेव, महा-यशाः,	
अर्ध-रात्रे प्रबुद्धः सन्, सस्मारात्म-सु-दुष्कृतम् ।	४
श्रुत्वा च, देवीं कौशल्यामभिभाष्य दमन्नवीत्,—	
“यदि जागर्षि, कौशल्ये, शृणु मेऽवहिता वचः ।	५
यदाचरति, कल्याणि, नरः कर्म शुभाशुभम्,	
सोऽवश्यं फलमाप्नोति तस्य, काल-क्रमागतम् ।	६
गुरु-लाघवमर्थानामारभ्येव-वितर्कयन्	
गुणतो दोषतश्चैव, बाल इत्युच्यते बुधैः ।	७
तद् यथास्त्र-वर्णं हित्वा पलाश-वनमाश्रयेत्,	
पुष्पं दृष्ट्वा फल-प्रेप्सुर् निराशः स्यात् फलागमे ।	८
सोऽहमास्त्र-वर्णं हित्वा पलाश-वनमाश्रितः,	
बुद्धि-मोहात् परित्यज्य रामं, शोचामि, दुर्मतिः ।	९
“कौशल्ये, लब्ध-लक्ष्येण तरुणेन मया, पुरा	
कौमार्ये, शब्द-वेधित्व-ज्ञाघिना दुष्कृतं कृतम् ।	१०
तदिदं मामनुप्राप्तं फलं पापस्य कर्मणः,	
भक्षितस्य विषस्येव विपाको जीवितान्तकः ।	११

उपप्रव-गतम्—राहु-यसम् । अश्वरम्—आकाशः । ४ । प्रबुद्धः—जागरितः । सु-दुष्कृतम्—महत् दुष्कर्म । ७ । गुरु-लाघवम्—गौरवम् लाघवं च. गुरुत्वं लघुत्वं च । अर्थानाम्—कर्मणाम् । आरभ्येव—आरभ्य-कालेपु । अ-वितर्कयन्—न विचारयन्, न आलोचयन् । गुणतः—गुणे, गुण-विषये । दोषतः—दोषे, दोष-विषये । 'गुरु-बुधैः'—य आरभ्य-काले इदं कर्म अल्प-दोषं बहु-गुणम्, इदं च बहु-दोषमल्प-गुणमित्येवं न विचारयति, स पण्डितैर्बाल इत्युच्यते । ८ । तद् यथा—यथा, as for example. आश-वणम्—उत्तर-पदलोऽपि आश-शब्द-परत्वाद् वन-शब्दस्य नो यः । पाणिनिः, ८.४.१५ । प्रेप्सुः—प्राप्नुमिच्छुः । १० । शब्द-वेधी—शब्देन (लक्ष्यस्य शब्देन) वेधितुम् ([अदृश्यमानं

अ-विज्ञानाद् यथा कश्चित् पुरुषो भक्षयेद् विषम्,
तथा मयाप्य-विज्ञानात् पापं कर्म पुरा कृतम् । १२

“देव्यनूढा तदाभूस्त्वं, युव-राजो भवाम्यहम् ।
अथ प्राहडनुप्राप्ता, मनः-संहर्षिणी मम । १३

आदाय हि रसं भौमं, तस्मा च जगतीं, रवौ
उदग् गत्वाभ्युपावृत्ते परेताचरितां दिशम्, १४

आवृण्वाना दिशः सर्वाः स्निग्धा ददृशिरि घनाः ;
मुदा विजङ्गिरे चापि वक्-सारस-बर्हिणः । १५

आकुलाविल-तोयानि श्रोतांसि, विपुलान्यपि,
उन्मार्ग-जल-वाहीनि बभूवुर् जलदागमे । १६

मेघजेनाम्बुना भूमिर् भूरिणा परितर्पिता,
उन्मत्त-शिखि-सारङ्गा, बभौ, हरित-शाङ्गला । १७

“एतस्मिन्नीदृशे काले वर्तमानेऽहमङ्गने,
बद्धा तूष्णीं, धनुष्याणि, शरयूमगमं नदीम् । १८

धनुर्-व्यायाम-शीलत्वाच् छब्द-वेध-चिकीर्षया,
तस्या नद्यास्तथा तीरं विविक्तमुपसृत्य च, १९

लक्ष्यं] व्यङ्ग्यं] शीलं यस्य सः । ११ । विपाकः—परिणामः । १२ । अ-विज्ञानात्—
अ-विज्ञाय, अ-विचार्य । १३ । अनूढा—अ-विवाहिता । भवामि—अभूवम् । वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवत् प्रयोगः । पाणिनिः, ३।३।१३१ । प्राहट्—घर्षाः । १४ । आदाय
—उद्हीत्वा । उदक् उत्तरां दिशम् । उपावृत्ते—प्रतिनिवृत्ते, प्रत्यागते । परेताचरिताम्
—प्रेताचरिताम्, प्रेत-व्यवहृताम्, सत-जनाश्रिताम्, दक्षिणाम् । परेतः (पर-इण् + क्तः)
—परं [लोकं] इतः (गतः), सतः । १५ । मुदा—प्रीत्या, हर्षेण । १६ । श्रोतांसि—
श्रोतांसि, प्रवाहः, current. १७ । हरित-शाङ्गला—नव-वृक्षैः हरिती-कृता ।
१८ । अङ्गना—अङ्ग-सौष्ठव-शालिनी नारी ।

- निपाने निशि वन्यानां सृगाणां सलिलार्थिनाम्,
स्थितस्तत्राहमेकान्ते, रात्रौ, वितत-कार्मुकः,— २०
- तत्रापि महिषं वन्यं, गजं वा, तीरमागतम्,
अन्यं वापि सृगं हन्मि, शब्दं श्रुत्वाभ्युपागतः । २१
- “अथाहं पूर्यमाणस्य जल-कुम्भास्य निखनम्
अ-चक्षुर्-विषयेऽश्रीषं, वारणस्येव वृंहितम् । २२
- ततः सु-पुङ्गुं निशितं शरं सन्धाय कार्मुके,
तस्मिन् शब्दे शरं क्षिप्रमसृजं, देव-मोहितः । २३
- “शरे, चाभ्युपगम्य, तस्मिन् सुक्ते निपतिते, तदा
हा हतोऽस्मीति करुणं मानुषेणेरितां गिरम् । २४
- ‘कथम् अस्मद्-विधे शस्त्रं निपात्येत, तपस्विनि ?
केनायं सु-नृशंसेन मयि बाणो निपातितः ?’— २५
- इति तां करुणां वाचं श्रुत्वा मे, भ्रान्त-चेतसः,
अ-धर्म-भय-भीतस्य, करादच्यवतायुधम् । २६
- “सहसाभ्युपसृत्यैनमपश्यं, हृदि ताडितम्,
जटाजिन-धरं बालं, दौनं, पतितमस्त्रसि । २७
- स मां कृपणमुद्धीक्ष्य, मर्मण्यभिहतो, दृढम्,
इत्युवाच वचो, देवि, दिधक्षुरिव तेजसा,— २८

२० । निपाने—[नदी-वीरस्थे] जलाशये । सृगः—पशुः । सृगाणां निपाने
इत्यन्वयः । वितत-कार्मुकः [सज्]—घनुः पूरयन् । २२ । अ-चक्षुर्-विषये—अदृश्यमान-
स्थाने । सु-पुङ्गुः—पक्ष-शोभनः । निशितः—शाणितः, तीक्ष्णो-क्षतः । २३ । ईरिताम्—
उद्धरिताम् । गिरम्—वाणीम्, वाक्यम् । २५ । निपात्येत—निन्दायां कथमा लिङ् ।
पाणिनिः, ३।३।१४३ । २६ । अच्यवत—च्यवतत् । २८ । कृपणम्—दौनम् ।

किं तवापकृतं, क्षत्र, वने निवसता मया, जिष्टक्षुरपो गुर्वर्थं, यदहं ताडितस्त्वया ?	२८
अभू हि कृपणावन्धाव-नाथौ विजने वने मदीयौ पितरौ वृद्धौ प्रतीचेते ममाशया ।	३०
एकेनानेन बाणेन त्वया, पाप, हतास्त्वयः— अहमस्वा च तातश्च, कस्माद्, अनपकारिणः ?	३१
नूनं न तपसः किञ्चित् फलं मन्ये, श्रुतस्य वा, यथा मां नाभिजानाति पिता, मूढ, त्वया हतम् ।	३२
जानन्नपि च किं कुर्याद्, अन्धत्वाद-पराक्रमः, क्षिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यं न-गो न-गम् ।	३३
पितुरेव च मे शीघ्रं गत्वा चाचक्ष्व, राघव ; मा त्वां धेह्यति शपेन, शुष्कं काष्ठमिवानलः ।	३४
इयमेक-पदी याति मम तं पितुराश्रमम् ; तं प्रसादय गत्वाशु—न स त्वां कुपितः शपेत् ।	३५
वि-शल्यं मां कुरु क्षिप्रं । त्वयायं योऽर्पितः शरः, हृदि वज्राग्नि-सं-स्पर्शः, प्राणानुपकरणञ्चि मे ।'	३६
इति मामब्रवीद् वाक्यं बालः, शर-हतो मया । तस्याथोत्ताम्यतो बाणमुज्जहार बलादहम् ।	३७

दिषुः—दग्धुनिष्कुः । २८ । जिष्टः—यहीतुमिच्छुः । ३२ । श्रुतम्—वेदः, शास्त्रम्,
शास्त्र-ज्ञानम् । ३३ । अ-पराक्रमः—पुरुषकार-हीनः । न-गः—वृषः । ३५ । एक-पदी
—सूची मार्गः । ३६ । वि-शल्यम्—उद्धृत-बाणम् । उपकरणञ्चि—प्र-योजयति ।
३७ । उताम्यतः—उत्कण्ठितस्य ।

“शरे तु तन्निन् व्यपनीतमात्रे.

हिक्कोक्त-श्वास-मुद्धत-खिन्नः.

वि-चेष्टमानः, परिवृत्त-नेत्रः,

प्राणानमुच्चत् स मुनेस्तनू-जः ।

३८

“ततोऽहं शरमुद्धृत्य, दीप्तम्, आशी-विषोपमम्,

आगच्छं कुन्धमादाय, पितुरस्यान्वमं प्रति ।

३९

तत्राहं कपणावन्धौ हृडाव-परिचारकौ,

अपश्यं जनकौ तस्य, लून-पञ्चाविवाण्ड-जौ ।

४०

“श्रुत्वैव पद-शब्दं तु ततो मां सोऽप्यभाषत,—

‘किं ते चिरायितं, पुत्र ? पानौयं क्षिप्रमानय ।

४१

यज्ञ-दत्त, चिरं, तात, सलिली क्रौडितं त्वया ;

उत्कण्ठितं माता ते, तथाहमपि, पुत्रक ।

४२

यदि किञ्चिद् व्यलीकं ते मया मात्रापि वा हतम्,

क्षमये त्वां ; च मा भूयश्चिरयेयाः क्षचिद्, गतः ।

४३

अ-गतिस्त्वं गतिर् मेऽद्य, त्वं मे चक्षुर-चक्षुषः ;

ममासक्तास्त्वयि प्राणाः । कक्षात् त्वं नाभिभाषसे ?

४४

“तत्रेति कण्ठां वाचं हुवन्तं पुत्र-लालसम्,

अहमभ्येत्य शनकैरक्षुवं, भय-विह्वलः.

४५

३८। परिवृत्त-नेत्रः—दूरित-नेत्रः। तनू-जः—कान्त-जः, पुत्रः। ३९। आशी-
विषः—सर्पः। ४०। लून-पञ्चौ—क्षिन्न-पञ्चौ। ४१। सः—स जनकः। चिरायितम्
—विलम्बितम्। ४२। व्यलीकम्—व-प्रियम्। ‘अनदे त्वान्’—अनदेत्स्वम् इति
गौरिशिरो-द्वय-पाठस्तु न सनोचोको नास्ति। चिरदेदः—चिरदेः, चिरदः,
विलम्बेयाः। क्षमये-पश्चादर्थम्। ४३। अक्षुषम्—अक्षुषम्। उपरामाव आशः
आदेशिको वा। एवमेव उपरिधात् १।३.१४ इति। Ci. इति & इति
(सु. रा. १।१।४ & १।१।३६)।

वाय्व-पूर्णं कण्ठेन, धृत्या संस्तभ्य वाग्-बलम्, कृताञ्जलिर्, वैपमानो, भय-गद्गद-वागिदम्,—	४६
‘क्षत्रियोऽहं दशरथो—नाहं पुत्रो, सुने, तव— सज्जनावमतं घोरं कृत्वा पापमुपागतः ।	४७
भगवं, चाप-हस्तोऽहं, शरयास्तीरभागतः, काष्ठान्, जिघांसुर्. अ-ज्ञातं मृगं, तत्राभ्युपागतम् ।	४८
पूर्यमाणस्य कुम्भस्य अथ शब्दो मया श्रुतः ; तत्र पुत्रो मयासौ ते निहतो, गज-शङ्कया ।	४९
तस्याहं रुदितं श्रुत्वा, हृदि भिन्नस्य पत्निणा, भीत आगम्य तं देशम् अपश्यं तं तपस्विनम् ।	५०
समुद्भूते मया वागे, प्राणां स्वच्छा दिवं गतः, भवन्ती सु-चिरं कालं परिशोच्य, तपस्विनी ।	५१
अ-ज्ञानतो मया पुत्रो हतस्ते, दयितो, सुने ; शेषमेवं गते, तेजो मय्युत्सष्टं त्वमर्हसि ।’	५२
“स, एतदभि-सं-श्रुत्य, सुहृत्तमिव मूर्च्छितः, प्रत्याश्वस्यागत-प्राणो, मामुवाच, कृताञ्जलिम्,—	५३
‘नय मां साधु तं देशं, यत्रासौ बालकस्त्वया हतो, नृ-शंस, वागेन, समान्वस्यान्व-यष्टिका ।	५४

४६ । संस्तभ्य—संगृह्य । ४७ । अवमतम्—अवज्ञातम्, गर्हितम् । ४८ । जिघांसुः—हन्तुनिच्छुः । ४९ । कुम्भस्य अथ—सन्नेरभाव आर्पः । ५० । पत्निणा—वागेन । ५१ । शेषः—विनाशः । गते—तस्मिन् इति शेषः । भावे समनौ । पाणिनिः, २।३।३० । समन्यन्त-पदमव कारण-बीचकम् । उत्सष्टम्—निचेष्टम् । ५२ । प्रत्याश्वस्य—स्वप्न-हृदयो भूत्वा, taking heart.

- तमहं, पातितं भूमौ, स्रष्टुमिच्छामि पुत्रकम्,—
 सं-प्राप्य यदि जीवेयं पुत्र-स्पर्शम-पश्चिमम् । ५५
- “अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ मृग-दुःखितौ,
 तमहं स्पर्शयामास, स-भार्यं, पतितं सुतम् । ५६
- पुत्र-शोकातुरौ सृष्ट्वा, तौ, पुत्रं, पतितं क्षितौ,
 आर्त-स्वरं विसृज्योभौ तस्यैवोपरि पेततुः । ५७
- माता चास्य मृतस्यापि, जिह्वया लिहती मुखम्,
 विललापाति-करुणं, गौरं वि-वत्सेव, वत्सला । ५८
- “सोऽपि क्लृप्तोदकं तस्य पुत्रस्य, सह भार्यया,
 तपस्वी मासुवाचेदं, कृताञ्जलिमुपस्थितम्,— ५९
- ‘पुत्र-शोकातुरः प्राणान् सं-त्यज्यास्य-वशी यथा,
 त्वमप्यन्ते तथा प्राणां त्यज्यसे पुत्र-लालसः’ । ६०
- “एवं शापमहं लब्ध्वा स्व-पुरं पुनरागतः ;
 सोऽप्यृषिः पुत्र-शोकेन न चिरादिव सं-स्थितः । ६१
- स ब्रह्म-शापो नियतमद्य मां समुपस्थितः ;
 तथा हि,—पुत्र-शोकार्ते प्राणाः सं-त्वरयन्ति माम् । ६२
- चक्षुर्भ्यां न प्रपश्यामि, स्मृतिर् मे, देवि, लुप्यते ;
 दूता वैवस्वतस्यैते त्वरयन्ति च मां, शुभे ! ६३
- यदि मां सं-स्पृशेद् रामः, स-भाषेतापि चागतः,
 जीवेयमिति मे बुद्धिः, प्राप्यामृतमिवातुरः । ६४

५५ । अ-पश्चिमम्—चरमम्, the last. ६० । त्यज्यसे—त्यज्यसि । आत्मने-पदम्
 आर्षम् । ६१ । न चिरात्—अ-चिरात्, शीघ्रम् । इव—एव । सं-स्थितः—मृतः ।

दृष्ट्वापि, यद्यहं प्राणां स्वयंजयं, दयितं सुतम्,
प्रेत्यापि न वि-मुह्येऽहं पुत्र-शोकेन, दुःखितः । ६५

अतो नु किं दुःखतरं भवेन् मम च, भाविनि,
यद्, अ-दृष्ट्वैव रामस्य सुखं, त्यज्यामि जीवितम् ।” ६६

इति रामं स्मरन्नेव, शयनीय-तले, नृपः
शनैरुपजगामास्तं, शशीव रजनौ-चये । ६७

एक-विंशः सर्गः ।

भरत-प्रयाणम् ।

इदं पुरो-हितो वाक्यं भरतं प्रत्यभाषत,—
“तात, राजा दशरथः स्वर्गतो, धर्ममाचरन्,
धन-धान्यवतीं स्त्रीतां, प्रदाय पृथिवीं तव । १

रामस्तथा सत्य-धृतिः, सतां धर्ममनुस्मरन्,
नाजहात् पितुरादेशं, लक्ष्मीं शीतांशुमानिव । २

पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं, निहत-कण्टकम् ;
तद् भुङ्क्ष्व—सुदितामात्यमभिवेकमवाप्नुहि ।” ३

६२ । नियतम्—नियमेन, inevitably. तथा हि—तस्मादेव । ६३ । लुप्यते—कर्म-
कर्तरि प्रयोगः । वैवस्वतस्य—विवस्वतः (सूर्यस्य) पुत्रस्य, यमस्य । ६५ । प्रेत्य—[अस्मात्
लोकान्] प्रस्थाय, पर-लोकं गत्वा । वि-मुह्ये—वि-मुह्यामि, मीहं गच्छामि । आत्मने-
पदमार्यम् । ६६ । नु किम्—किम् नु, सम्भवतः किम् । ६७ । शयनीय-तले—शय्या-पृष्ठे ।

१ । पुरोहितः—वशिष्ठः इत्यर्थः । २ । सत्य-धृतिः—सत्यमेव धृतिः (सारी)
यस्य सः, सत्य-शीलः । शीतांशुमान्—चन्द्रः । अथ मनुष्य-प्रत्ययोऽतिरिक्त एव ।
३ । निहत-कण्टकम्—[राम-वन-वासात्] । सुदितामात्यम्—सुदिताः (हर्षिताः
आनन्दिताः) अमात्याः येन तम् ।

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं, शोकेनाभिपरिभूतः,
जगाम मनसा रामं, धर्म-ज्ञो, धर्म-काङ्क्षया । ४

स, वाण्य-कलया वाचा, कल-हंस-स्वरो युवा
निजगाद सभा-मध्ये,—जगर्हे च पुरोहितम्,— ५

“कथं दशरथाज् जातो भवेद् राज्यापहारकः ?
राज्यं चाहं च रामस्य । धर्मं वक्तुमिहार्हसि । ६

तं निवर्तयितुं बुद्धिः, वन-वासात्, कृता मया ।
न केनचिदियं शक्या ; प्रत्यक्षं वो ब्रवीम्यहम् ।” ७

तद् वाक्यं धर्म-संयुक्तं श्रुत्वा, सर्वे सभा-सदः
हर्षान् सुसुत्तुरश्रूणि, रामे निहित-चेतसः । ८

ततः श्वेतैर् हयैर् युक्तमास्थाय स्यन्दनोत्तमम्,
प्रययौ भरतः, श्रीमान्, राम-दर्शन-काङ्क्षया । ९

अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रि-पुरो-गमाः,
अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान्, सूर्य-रथोपमान् । १०

दश नाग-सहस्राणि, कल्पितानि यथा-विधि,
अन्वयुर्भरतं यान्तमिच्छाकु-कुल-नन्दनम् । ११

षष्टौ रथ-सहस्राणि धन्विनां, सायुधानि वै,
अन्वयुर्भरतं यान्तं, राज-पुत्रं महा-बलम् । १२

४ । मनसा जगाम—संखार । ५ । वाण्य-कलया—वाण्य-रीचात् सधुरास्फुटया ।
वाचा—स्वरेण । जगर्हे—निनिन्द । ६ । धर्मम्—धर्म-सङ्गतम् [वाक्यम्] । ७ । इयम्
—बुद्धिः इति शेषः । शक्या—निवर्तयितुमिति शेषः । प्रत्यक्षम्—समग्रम्, publicly.
१० । पुरो-गमाः—श्रेष्ठाः । ११ । कल्पितानि—सज्जितानि । १२ । सायुधाः—अस्त्र-
शस्त्राणि । येन कर-घृतेन हन्यते तत् शस्त्रं, खड्गादि । येन चिक्षेपेन हन्यते तदस्त्रं,

अयोध्या-काण्डम्—एक-विंशः सर्गः—भरत-प्रयाणम् । १३५

शतं चाश्व-सहस्राणि समारूढास्तु राघवम्
अन्वयुर्भरतं यान्तं राज-पुत्रं यशस्विनम् । १३

कैकेयी च, सुमित्रा च कौशल्या च यशस्विनी,
रामानयन-मं-हृष्टा, ययुर् यानैः, प्र-भास्वरैः । १४

प्र-ययौ चार्य-सद्भातो रामं द्रष्टुं, स-लक्षणम्,
तस्यैवेष्टाः कथाः सर्वे कुर्वन्तो, हृष्ट-मानसाः । १५

स, गत्वा दूरमध्वानम्, अ-परित्यान्त-वाहनः,
उवाच भरतो, धीमान्, शत्रुघ्नं शिष्ट-सम्मतम्,— १६

“यादृशं लक्ष्यते रूपं, यादृशं च श्रुतं मया,
व्यक्तं प्राप्ताः स्य तं देशं भरद्वाजो यमव्रवीत् । १७

अयं गिरिखिलकूट, इयं मन्दाकिनी नदी ;
एतत् प्रकाशते दूरान् नील-मेघ-निभं वनम् । १८

साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां, विचिन्वन्तु च काननम् ;
यथा तौ पुरुष-व्याघ्रौ पश्येयं, तद् विधीयताम् ।” १९

भरतस्य वचः श्रुत्वा, पुरुषाः शस्त्र-पाणयः
विविशुस्तद् वनं । वीरा धूमं च ददृशुस्ततः । २०

ते, तदालोक्य धूमाग्रम्, ऊचुर् भरतमीश्वरम्,—
“नामानुषो भवत्यग्निर्-ध्रुवमत्रैव राघवौ ।” २१

त्राणादि । धनुः शस्त्रम् । १४ । प्र-भास्वरैः—प्रोदन्वजैः । १५ । चार्य-सद्भातः—कुलीन-
वन्दम् । १६ । शिष्ट-सम्मतः—साधु-जन-समादृतः । १७ । स—स्य । छान्दसी
विसर्ग-लोपः । १८ । साधु—यथोचितम्, यथा-विधि । प्रतिष्ठन्ताम्—गच्छन्तु । २१ ।
धूमाग्रम्—धूम-गिह्याम् ।

निविष्टायां तु सेनायाम्, उत्सुको भरतस्तदा	
जगाम, भ्रातरं द्रष्टुं, शत्रुघ्न-सहितो, विभुः ;	२२
ददर्श महतीं पुण्यां पर्ण-शालां, मनो-रमाम्,	
साल-तालाश्वकर्णानां पर्णेर् बहुभिरावृताम्—	२३
विशालामूर्ध्व-विस्तारां—दर्भैर् वेदिमिवाध्वरे,	
शक्रायुध-निकाशाभ्यां कार्मुकाभ्यां विभूषिताम्—	२४
वृहद्भ्यां रुक्म-पृष्ठाभ्यां नागाभ्यामिव चावृताम्,	
अर्क-रश्मि-प्रतीकाशैर् धोरैस् तूष्ण-गतैः शरैः	२५
शोभितां—दीप्त-वदनैः सर्पैर् भोगवतीमिव,	
महा-रजत-कक्षाभ्यामसिभ्यां च विराजिताम्,	२६
रुक्म-विन्दु-वि-चित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम्,	
गोधाङ्गुलि-वैरासत्तैश्चित्तैः कनक-भूषितैः,	
अरि-सङ्घैरनाष्टभ्यां—मृगैः सिंह-गुह्यामिव ।	२७
प्रागुदक्-प्रवणे देशे वेदीं सं-दीप्त-पावकाम्	
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां राम-निवेशने ।	२८
स, विलोक्य मुहूर्तं तु, ददर्श भरतो गुरुम्	
उटजे राममासीनं, जटा-वल्कल-धारिणम्,	२९

२२ । उत्सुकः—उत्कण्ठितः, व्यग्रः । २३ । शालाः—वट-पलाशाद्या दृढ-विशाल-पर्णवन्ती वृक्षाः । २४ । अध्वरः—यज्ञः । शक्रायुध-निकाशाभ्याम्—इन्द्र-धनुस्-तुल्याभ्याम् । २५ । अर्क-रश्मि-प्रतीकाशैः—सूर्य-किरण-तुल्यैः । २६ । भोगवती—नाग-लोकः । महा-रजत-कक्षाभ्याम् । सुवर्ण-पाश्याभ्याम् । विराजिताम्—वि-दीपिताम्, उज्ज्वली-कृताम् । २७ । रुक्म-विन्दु-वि-चित्राभ्याम्—स्वर्ण-विन्दुभिः स-विशेष-चित्रिताभ्याम् । चर्म—फलकम्, छान, a shield. गोधाङ्गुलि-वैः—गोधा-चर्म-कृतैः

सिंह-स्कन्धं, महाबाहुं, पुण्डरीक-निमेषणम्,
पृथिव्याः सागरान्ताया गोप्तारं, धर्म-चारिणम्, ३०

महात्मानं महा-भागं ब्रह्माणमिव शाश्वतम्,
सहोपविष्टमासीनं सीतया लक्ष्मणेन च । ३१

अभ्यधावत धर्मात्मा भ्रातरं कैकयी-सुतः,
अशक्नुवन् धारयितुं धैर्यं ; वचनमब्रवीत्,— ३२

“यो हस्त्यश्व-रथैः पूर्वं सर्वतः परिवार्यते,
वन्यैर् नृगैः परिहृतः सोऽयमास्ते ममाग्रजः । ३३

यस्य यज्ञैर् यथोद्दिष्टैर् युक्ती धर्मस्य सञ्चयः,
शरीर-क्लेश-सम्भूतं स धर्मं परिमार्गति । ३४

चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपलेपितम्,
मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ? ३५

वासोभिर, बहु-साङ्गमैर् यो वै निवसितः पुरा,
धृताजिनः सोऽयमिह प्रसुप्तो जगती-तले । ३६

अधारयद् यो विविधाश्रिताः सु-मनसः स्रजः,
सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथम् ?” ३७

अङ्गुलि-वार्धः । उपलक्षितानिति शेषः । ३८ । प्रागुदक्-प्रवणे—ईशान-भागे निक्षेपः ।
३१ । शाश्वतो ब्रह्मा—नित्यो ब्रह्मा, हिरण्य-गर्भः । ३२ । अभ्यधावत—धावन्निव
त्तरया जगाम । धारयितुम्—अवलम्बितुम् । ३३ । परिवार्यते—वेष्टयते । परिहृतः—
वेष्टितः । ३४ । यथोद्दिष्टः—यथोपदिष्टः, यथा-विहितैरित्यर्थः, नृल्लिक्-क्लेश-साधैरिति
भावः । सम्भूतम्—उत्पन्नम् । परिमार्गति—अन्विष्यति । ३६ । वासोभिः—वस्त्रैः ।
बहु-साङ्गमैः—बहु-सहस्र-द्रव्य-मूल्याः । धृताजिनः—धृते (परिहिते) अजिने (स्रज-
चर्मणी [अन्तरीयीक्षरीय-रूपे]) येन सः । ३७ । स्रजः—मालाः ।

इत्यसौ विलपन्, दीनः, प्र-स्विन्न-सुख-पङ्कजः,	
पादावुपेत्य रामस्य, प्रापतद् भरती, रुदन् ।	३८
दुःखाभितप्तो भरती, राज-पुत्रो, महा-बलः,	
उल्लार्येति सकृद्, दीनः, पुनर् नोवाच किञ्चन ।	३९
वाष्पापिहित-कण्ठो हि, रामं प्रेक्ष्य, यशस्विनम्,	
आर्येत्येव समाभाष्य व्याहर्तुं नाशकत् तदा ।	४०
शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ, रुदन् ;	
तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ।	४१

द्वा-विंशः सर्गः ।

अनुनयः ।

आम्नाय तु स तं मूर्ध्नि, परिष्वज्य च, राघवः,	
अङ्गे भरतमारोप्य, पर्यपृच्छत्, समाहितः,—	१
“क्व नु, तात, पिता तेऽभूद्, यदरुणं त्वमागतः ?	
न हि त्वं, जीवतस्तस्य गुरोर्, आगन्तुमर्हसि ।	२
चिरस्य वत पश्यामि दूराद् भरतमागतम् ।	
दुष्प्रणीतमरुणोऽस्मिन् किं, तात, वनमागतः ?	३

३८ । प्र-स्विन्नम्—अतिशय-घर्म-क्लिन्नम् । ३९ । सकृत्—एक-वारम् । ४० ।

अपिहितः—रुद्धः । व्याहर्तुम्—वक्तुम् ।

१ । समाहितः—कुशल-प्रश्न-कारेण घर्म-बीघने सावधान-चित्तः । २ । क्व—इह परव वा इत्यर्थः । अभूत्—आसन्ने भूते लुङ् । पाणिनिः, ३ । ३ । १३५ । जीवतस्तस्य—जीवन्तं तमनादृत्य । अनादरे षष्ठी । जीवतस्तस्य सेवां हित्वा इत्यर्थः । ३ । चिरस्य—चिरात्, चिरेण, long after. वत—इत्त, oh. दुष्प्रणीतम्—दुष्प्रवेशम् । अरुणम्—वनम्—अरुणं गजाद्युपभोग्यम् अति-भीषणम्, तद्-वर्ति वनम् आम्नादि-युतं मनुष्य-

कश्चिद् दमरघो राजा कुशली, सत्त्व-सङ्गरः.

राज-सूयान्न-निधानामाहर्ता, धर्म-तत्त्व-वित् ।

४

स कश्चिद् ब्राह्मणो विद्वान् धर्म-नित्यस् तपो-धनः,

इच्छाकूणानुपाध्यायो यथावत् तात, पूज्यते ।

५

तात, कश्चिन्न कोशत्या सुमित्रा च, यशस्विनी,

सुखिता : कश्चिदायां च देवी नन्दति कैकयी ।

६

कश्चिदग्निपु ते युक्तो ब्राह्मणो मतिमानृजुः

दुतं च दीप्यमाणं च काले वेदयते सदा ।

७

इवस्त्रे पद्माचार्यमस्त्र-शास्त्र-विशारदम्

सु-धन्वानमुपाध्यायं कश्चित् त्वं नावमन्यसे ।

८

कश्चिदात्म-ममाः शूराः द्युतवन्तो जितेन्द्रियाः

कृत-ज्ञाचेद्भित-ज्ञाच भक्ताश्चे, तात, मन्त्रिणः ।

९

कश्चित् क्षपि-करैम्, तात, सु-निविष्टो, जनाकुलः,

देव-स्थानैः प्रपाभिच्च तङ्गागैश् चोपशोभितः,

१०

प्रहृष्ट-नर-नारीकः, ममाजोत्सव-भूषितः,

सु-कष्ट-सीमः, पशुमान्, वि-हिंसा-परिवर्जितः,—

११

मीढम् । ४ । सत्त्व-सङ्गरः—सत्त्व-प्रतिपदः । आहर्ता—[अज्ञाना] सम्पादयिता । ५ । उपध्यायः—अध्यापकः, उपदेशकः, यजिष्ठः इत्यर्थः । ६ । नन्दति—हृष्यति । स न न-वासात् तत्र राज्य-नाभाय इति व्यञ्जम् । ७ । युक्तः—गियुक्तः । अजुः—मरुतः । काशि—होम-काले । दुतं च दीप्यमाणं च—अग्निमिति जेपः । वेदयते—आनाति । ८ । इपुः—अ-सन्तो याण-प्रयोगः । अलम्—अ-सन्तको याण-प्रयोगः । सु-धन्वानम्—सु-धन्वा इत्याप्यम् । उपध्यायम्—धनुर्वेदाचार्यम् । ९ । द्युतवन्तः—नाम्न-ज्ञाः । इद्भित-ज्ञाः—क्षेत्र-चिह्नितेन कोशमिप्रायः सृष्यते इति यो जानाति सः । १० । सु-निविष्टः—स-प्रतिष्ठितः । जनाकुलः—जनैः आकुलः (निविष्टः) । प्रपाभिः—

अ-देव-मातृकः कश्चित् खापदैश्च विवर्जितः—

कश्चिज् जन-पदः, स्फूर्तः, सुखं वसति, राघव । १२

कश्चित् ते निरता वैश्याः कृषि-गो-रक्ष-कर्मसु ;

वार्तायां संस्थितस्, तात, लोको हि कृषि-जीवनः । १३

तेषां गुप्ति-परौहारेः कश्चित् ते धारणा कृता ।

रक्ष्या हि राज-धर्मेण सर्वे विषय-वासिनः । १४

कश्चित् संग्राम-नीति-ज्ञः शूरस्ते वाहिनी-पतिः

अ-संहार्योऽनुरक्तश्च हिते नित्यं च तिष्ठति । १५

कश्चित् पूर्वानुरक्तास्ते कुल-पुत्राः प्रधानतः

आह्वेषु प्रियान् प्राणान् सं-त्यजन्ति, समाहिताः । १६

कश्चित् सदा ते दुर्गाणि धन-धान्योदकाद्युधैः

यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पि-धनुर्वरैः । १७

आयस्ते विपुलः कश्चित्, कश्चिदल्पतरो व्ययः ;

अ-पात्रेषु न ते कश्चित् कोषो गच्छति, पार्थिव । १८

कूपैः । मनु-भाषणम्, ८३१८ । ११ । सु-कष्ट-सीलः—सुलघाः सीमाः (तत्-तत्-क्षेत्र-
प्राप्त-देशाः) यस्मिन् सः । १२ । अ-देव-मातृकः—गदी-मातृकः, नद्यान्-जीवनः ।
'नद्यान्-जीवनी देशो गदी-मातृक उच्यते, हृष्टि-निष्पाद्य-शस्त्रसु विज्ञेयो देव-मातृकः' ।
१३ । रक्षः—रक्षा । वार्तायान्—कृषि-गो-रक्षादौ । संस्थितः—प्रविहितः । १४ । तेषान्
—कृष्यादि-जीविनाम् । गुप्ति-परौहारेः—इष्ट-प्रापयानिष्ट-परौहारेः । धारणा—
स्थिरता । विषय-वासिनः—देश-वासिनः । १५ । शूरः—पर-योधाभिभव-समर्थः ।
वाहिनी—सेना । अ-संहार्यः—अ-विनाशः । १६ । कुल-पुत्राः—जातयः । प्रधानतः
—प्रधानाः । पार्थिवः, ५ । ३ । १४ । समाहिताः—[उद्धे] सावधान-चित्ताः ।
१८ । आयः—घनानाम् । व्ययः—भोग-वल्ल-रचाद्यर्थः त्यागः । अ-पात्रेषु—नष्ट-
नायकादिषु इति भावः । कोषः—घन-राशिः ।

कश्चिद् धिवदतोऽयं वलिनो दुर्बलस्य च
अ-पच-पातात् पश्यन्ति कार्येष्वधिकृता नराः । १८

यानि मिथ्याभिगमनानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम्,
तानि पुत्र-पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिगंसिनाम् ।” २०

तथा चैवानुष्टुप्सन्तं रामं, व्यथित-चेतनः,
अज्ञापयद् भृगुर्गतांश्च भरतो मरणं पितुः,— २१

“आयं, राज्यं परित्यज्य, कृत्वा कर्म सु-दुष्करम्,
गतः स्वर्गं महा-राजः, पुत्र-शोकाभि-पीडितः । २२

दृष्ट्वां स्त्री-बुद्धिमास्थाय, कौकुर्यो, राज्य-कामिनी,
चकार सु-महत् पापमिदमस्त्वा, यशो-हरम् । २३

मा, राज्य-फलम-प्राप्य, वि-धवा, शोक-कर्षिता,
पतिर्याति महा-घोरं निरयं जननी मम । २४

तस्य मे दास-भूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि,—
अभिषिष्यस्व राज्येन नाकेन मघवानिव । २५

इमाः प्रकृतयः सर्वा, वि-धवा मातरश्च मे
त्वत्-सकाशमनुप्राप्ताः—प्रसादं कर्तुमर्हसि ! २६

१८ । विवदतः—विवादमानस्य । परस्मै-पदमार्थम् । पाणिनिः, १।१।४७। अर्थेषु
—अवधारिषु, विचार-क्रियास्तु । अ-पच-पातात्—अ-पच-पातमवलस्य, पच-पातं
परित्यज्य । व्यद-लोपे कर्मणि पचमी । अधिकृताः—अधिकार-प्राप्ताः, authorised.
२० । मिथ्याभिगमनानाम्—राज्ञा विचार्य अ निवर्तित-मिथ्याभियोगानाम् । २२ ।
'कृ तु यास पिता तेऽभूत्' इति प्रत्यस्य उत्तरमाह, आर्येति । कृत्वा कर्म सु-दुष्करम्—
अपच-प्राप्त्यं राज्यं कर्तुमयसि दत्त्वा । २३ । शोकोऽयं लज्जावशीकृतिरिति मन्यमानो
गौरिचिन्नीरममत् । २४ । निरयम्—निरये, नरके । क्रियायाः गत्यर्थत्वात् अधिकरणे
कर्मत्वारोपः । २५ । राज्येन—राज्य-निमित्तम् । नाकेन—स्वर्गेण । राज्येन नाकेन—

त्वमानुपूर्व्या युक्तश्च, युक्तं कामेन, मान-द,
राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण—स-कामान् सुहृदः कुरु । २७

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्माकं, नरर्षभ,—
ज्येष्ठे त्वयि स्थिते रामे कनीयान् न भवेन् नृ-पः । २८

भवत्व-वि-धवा भूमिस्त्वया पत्या समन्विता,
शशिना विमलेनेह शारदी रजनौ यथा । २९

एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया,—
भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि । ३०

तदिदं शाश्वतं सर्वं, पित्रा, सचिव-मण्डलम्,
पूजितं, मनुज-व्याघ्र, नातिक्रमितुमर्हसि ।” ३१

एवमुक्त्वा, महा-बाहुः, स-वाप्यः, केकयी-सुतः,
रामस्य, शिरसा, पादौ जग्राह भरतस्तदा । ३२

तमार्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः,
भरतं भ्रातरं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत्,— ३३

“कुलीनः, सत्त्व-सम्पन्नस्तेजस्वी, चरित-व्रतः,
राज्य-हीतोः कथं पापमाचरेन् मद्विधो जनः ? ३४

न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरि-सूदन,
न चापि जननीं बाल्यात् त्वं वि-गर्हितुमर्हसि । ३५

चानेन राज्येन' इति गोरिसिन्धोः पठति । २६ । प्रकृतयः—अमात्याः । २७ । आनुपूर्वी
—अनुक्रमः, पर्यायः, order. २८ । शाश्वतः—कुल-कृत्सागतः इत्यर्थः । धर्मः—
नियमः, law. २९ । विमलेनेह—'विमलेनेव' इति पठन् गोरिसिन्धोरभिमत् ।
३१ । शाश्वतम्—परम्परा-प्राप्तम् इत्यर्थः । ३४ । कुलीनः—महा-कुलः, आर्यः,
सज्जनः । पापम्—पित्राज्ञा-सङ्ग-रूपम् इति शेषः । ३५ । बाल्यात्—अ-ज्ञानादित्यर्थः ।

त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं, लोक-सत्-कृतम् ;
 वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया, वल्कल-वाससा ;— ३६
 एवं कृत्वा महा-भागो विभागं लोक-सन्निधौ,
 व्यादिश्य चैव धर्मात्मा, दिवं दशरथो गतः । ३७
 स चेत् प्रमाणं, राजेन्द्रो, राजा, लोक-गुरुस्, तव,
 पित्रा दत्तं यथा, भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि । ३८
 चतुर्दश समाः, सौम्य, दण्डकारण्यमाश्रितः,
 उपभोक्ष्ये, यथा दत्तं, भागं, पित्रा महात्मना ।” ३९

ततो मन्दाकिनी-तीरे, शुचौ देशे, नराधिपः
 पितुर् न्यवर्तयच् छ्रीमान्, निवापं, भ्रातृभिः सह । ४०
 ऐङ्गुदं बदरोन्मिश्रं पिण्याकं दर्भ-संस्तरै
 न्युप्य रामः, सुन्दुःखार्तं, इदं वचनमब्रवीत्,— ४१
 “इदं भुङ्क्षु, महा-राज, प्रीतो, यदशना वयम्—
 यदन्नः पुरुषो नूनं, तदन्नाः पित्र-देवताः ।” ४२
 ततः पर्ण-कुट्टौ-द्वारमागत्य, जगती-पतिः
 परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरत-लक्ष्मणौ । ४३

वशिष्ठः, पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य, सः
 अभिचक्राम तं देशं राम-दर्शन-काङ्क्षया । ४४
 ततस्तु, त्वरितं गत्वा, सर्वा नृपति-योषितः
 अपश्यन्नाश्रमे रामं स्वर्ग-च्युतमिवामरम् । ४५

तं, भोगैः सम्परित्यक्तं, रामं प्रेक्ष्यैव, मातरः,
आर्ता, मुमुक्षुरशूणि, सु-स्वरं, शोक-लालसाः । ४६

तासां, रामः, समुत्थाय, जग्राह चरणान् शुभान्
मातृणां, पुरुष-व्याघ्रः, सर्वसामनु-पूर्वशः । ४७

पाणिभिः, सुख-सं-स्पर्शैर्, मृद्वङ्गुलि-तलैः, शुभैः,
मूर्धन्याघ्राय तं रामं, रुद्रदुः पार्थिव-स्त्रियः । ४८

सौमित्रिरपि ताः सर्वाः, स, मातृः, शोक-कर्षिताः,
अभ्यवादयत, प्रह्वो, दीनो, रामादनन्तरम् । ४९

यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा ववृतिरे स्त्रियः
वृत्तिं दशरथान् जाते लक्ष्मणे, शुभ-लक्षणे । ५०

सीतापि रुदती, तासां पदं स्पृष्ट्वा, सु-दुःखिता,
श्वश्रूणाम्, अश्रु-पूर्णाक्षी, सा बभूवायतः स्थिता । ५१

तां परिष्वज्य, कौशल्या, माता दुहितरं यथा,
वन-वास-कृशां, दीनामिदं वचनमब्रवीत्,— ५२

“विदेह-राजस्य सुता, सुषा दशरथस्य च,
राम-पत्नी, कथं दुर्गं वनं प्राप्तासि, जानकि ? ५३

पद्ममातप-सन्तप्तं, परि-क्लिष्टमिवीत्यलम्,
सुखं ते प्रेक्ष्य, मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ।” ५४

४६ । शोक-लालसाः—शोकेन लालसाः (लीलुपाः, पुन-सङ्ग-लीलुपाः इत्यर्थः) ।

४७ । अनु-पूर्वशः—ज्येष्ठलानु-क्रमेण । ५४ । परि-क्लिष्टम्—परिमृदितम्, दलितम् ।
उत्पलम्—रत्नीत्यलम् ।

त्रयो-विंशः सर्गः ।

जाबालीरूपदेशः ।

अथ रामम्, अनिच्छन्तं गमनाय पुरं प्रति,
 राज्ञो नैयायिकस्, तेषां सम्मतः, सर्व-शास्त्र-वित्, १
 आश्वासयंश्च भरतं, जाबालिर् ब्राह्मणोत्तमः,
 उवाच रामं, धर्म-ज्ञो, धर्मापेतमिदं वचः,— २
 “साधु, राघव, मा ते भूद् बुद्धिरेवं निरर्थका,
 नरस्य प्राक्ततस्येव, गह्वर्षा बुद्धिस्तपस्विनः । ३
 कः कस्य पुरुषो बन्धुः, किं कार्यं कस्य केनचित्,
 यदेको जायते जन्तुरेक एव वि-नश्यति । ४
 तस्मान् माता पिता चैव प्रतिश्रय-समाबुधौ ।
 उन्मत्त इव विज्ञेयो, योऽत्र सज्जेत वै नरः । ५
 यथा, ग्रामान्तरं गच्छन्, नरः कश्चित् क्वचिद् वसेत्,
 उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापर्येऽहनि, ६
 एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु
 आवासमात्रं, काकुत्स्थ ; तत्रालं काम-चिन्तया । ७
 नीरजस्कं समं हित्वा पन्थानम्, अ-कुतो-भयम्,
 आस्त्रातुं नार्हसे, वीर, का-पथं, बहु-कण्टकम् । ८

२ । धर्मापेतम्—धर्म-मार्ग-विरुद्धम्, लोकायतिक-मतावलम्बनम् इति यावत् ।
 ‘धर्मापेतम्’ इति गीरेसिन्धोः पठति । धर्मापेतम्—धर्म-सङ्गवम् । ३ । एवम्—
 ‘पितृ-वचः पालनीयम्’ इत्येवं-रूपा । ४ । कार्यम्—कर्तव्यम् । ५ । प्रतिश्रयः—आश्रयः,
 गृहम् । सज्जेत—आसक्तो भवेत् । ७ । आवासमात्रम्—[पान्यानामिव] । ८ । अर्हसे

समृद्धायामयोध्यामात्मानमभिषेचय ;
 एक-वैष्णो-धरा हि त्वां नगरीं सं-प्रतीक्षते । ८
 न ते कश्चिद् दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ;
 अन्यो राजा, त्वमप्यन्यस् ; तस्मात् कुरु यदुच्यते । १०
 गतः स नृपतिस्तत्र, गन्तव्यं यत्र तेन वै ;
 प्रवृत्तिरेषा भूतानां ; त्वं तु मिथ्या वि-ह्वल्यसे । ११
 “अथ धर्म-विदो ये ये, तां स्तान् पृच्छामि, नेतरान् ;
 ते हि दुःखमनुप्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे । १२
 अष्टकाः, पितृ-दैवत्यः, कार्याभि-प्रसूतो जनः,—
 अन्नस्योपद्रवं पश्य । सृते किमवशिष्यते ? १३
 यदि भुक्तमिहान्येन कायमन्यस्य गच्छति,
 दद्यात् प्रवसतः आहं, न स पथ्योदनं वहति । १४
 दान-सं-वर्धना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः,—
 ‘यजस्’, ‘देहि’ ‘दीक्षस्व’ ‘तपस्तप्यस्व’, ‘सन्त्यज’ ! १५

—अहं हि । आत्मने-पदनार्थम् । ८ । एक-वैष्णो-धरा—एक-वैष्णो-धरत्वं विरहिणी-
 लक्षणम् । १० । अन्यो राजा—त्वज्-जनकाद् अन्यः सम्प्रति राजा भवति । यत्—‘राज्यं’
 कुरु इति यत् । ११ । यत्र—येषु भूतेषु । तत्र—तैषु । गतः—लीनः, लघं प्राप्तः । एषा
 —लघ-प्राप्ति-रूपा । प्रवृत्तिरेषा भूतानां—सर्व एषमर्थाः पक्ष-भूतेभ्यो जायन्ते, तेष्वेव
 लीयन्ते च । अतएव न केनचित् सह क्षयचित् कोऽपि कश्चिदस्तीति बोध्यम् ।
 वि-ह्वल्यसे—राज्य-रूपात् पुरुषार्थात् इति शेषः । १२ । ‘अथ...भेजिरे’—विनाशे सति
 उपार्जित-धर्मस्य कुत्र अवस्थितिः ? इति शेषः । पृच्छामि—शोचामीति पाठान्तरम् ।
 १३ । अष्टकाः—ऋष्याष्टक्यः, प्राधान्येन हेमन्त-शिशिरयोः कृताष्टक्यः ; अष्टकासु
 कर्तव्यानि पितृ-ब्राह्मणानि । पितृ-दैवत्यः—ऋष्टकासु कर्तव्यः पितृ-वज्रः । कार्याभि-प्रसूतः
 —कर्तव्य-कर्मणि प्रवृत्तः । उपद्रवः—विनाशः । १४ । दद्यात्—प्राह-काले विधिलिङ् ।

- “स ‘नास्ति पर’ इत्येतां कुर बुद्धिं, महा-मते ।
 परोक्षं मा मतं कार्पीः ; प्रत्यक्षं कुरु, राघव । १६
 सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य, सर्व-लोक-वि-दर्शिनीम्,
 राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व, भरतेन प्रसादितः । १७
 रघुर् दिलीपः सगरो दुष्यन्तश्च नरर्षभः,—
 एते चान्ये च बहवो नर-लोकाधिपोत्तमाः, १८
 प्रियान् पुत्रां च दारां च हित्वा, काल-वशं गताः ।
 एतेषां नाम-मात्राणि श्रूयन्ते हि मही-क्षिताम् । १९
 यत्तैतान् काङ्क्षते यत्न, न च तां स्तत्र मन्यते,
 इति नास्ति व्यवस्थाम्निन् । कौदं सन्तिष्ठते जगत् ? २०
 अयमेव परी लोकम्, तस्मात् त्वं सुख-भाग् भव ;
 न हि धर्म-परः सर्वः सुखायैवोपपद्यते ।” २१
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य, मन्द-कोपोऽपि, राघवः
 अ-शेषं परि-बुक्नोष, नास्तिक्यमनुदर्शितः । २२

पाणिनिः, १।१।१६३ । पथ्यादनम्—पाथेयम् । १५ । यजस्व—देव-पूजां कुरु ।
 दृष्टिं—चक्ष्मादि इति शेषः । दीक्षस्व—यागार्चम् इति शेषः । तपः—चान्द्रायणादि ।
 मन्यन् [संसारम्]—प्रवृत्तः । प्रथमा पंक्तिः—[एवम्-परा] दान-सं-वर्धनाः
 (दान-वृद्धि-साधन-भूताः) एते (वेदादयो) शब्दाः सेधाविभिः (वार्तादिना जीवने
 तिर्गं पश्यतिः पश्यन्तैः) कृताः । १६ । परः—परी लोकः । परोक्षम्—अनुमान-
 गत्यादि-गन्त्यम् । प्रत्यक्षम्—इन्द्रिय-याग्यम् [ज्ञतम्] । १७ । सताम्—श्रत्यक्ष-सिद्धस्यैव
 मन्यन्त्वं वदताम् । ‘स ताम्’ इति गौरेसिन्धो-धृतः पाठः । स [त्वं] ताम् (उक्ताम्) ।
 सर्व-लोक-वि-दर्शिनीम्—सर्व-लोक-हित-दर्शिनीम् । १८ । मही-क्षित्—भू-पतिः,
 राजा । २० । काङ्क्षते—काङ्क्षति । आत्मने-पदमार्षम् । सन्तिष्ठते—अवतिष्ठते । ‘समव-प्र-
 विध्यः स्यः [आत्मने-पदम्]’,—पाणिनिः, १।१।२२ । २१ । उपपद्यते—उपपुक्नो भवति ।

उवाच च वचः किञ्चित्, स-क्रोधो, लक्ष्मणाग्रजः,—

“नाहं पितृ-समादेशाद् विचलेयं, समाहितः । २३

यद्यहं जीवतः कृत्वा वचः, कुर्यां मृतेऽन्यथा,
ननु सर्वस्य लोकस्य क्लौव-ग्रहणमाप्नुयाम् । २४

न ह्यहं, हेतु-वचनैरेभिरेवं निरर्थकैः,
त्वया चालयितुं शक्यो, वातैरिव मही-धरः । २५

“कर्मणामपि वैफल्यं यदात्य, बहु-गर्हितम्,
एतदप्यर्थ-विहिष्टं नोदाहर्तुमिहार्हसि । २६

यदा क्रतु-गतैरिन्द्रः प्राप्तः स्थानं, सुराधिपः,
प्रमाणं तद् ऋतं चैव । कस्मात् तद् वि-तथं तु ते ? २७

स्वस्वात्त्रेय-सुतश्चापि मम मित्रं च कौशिकः,
तपोभिः स्थान-माहात्म्यं प्राप्नुर् अन्ये तथर्षयः । २८

“भवत्विदं कर्तुमिहाद्य निष्फलं,
यथा तथा वास्तु यथा त्वमिच्छसि ;
पितुर् नयोगान् न चलेयमावृताद्,
व्रतान् महर्षिः परमादिवाहितात् । २९

“कुलीनम-कुलीनं वा नरं पुरुष-मानिनम्
चारित्र्यमेव ह्याचष्टे, शुभं वा यदि वाशुभम् । ३०

२३ । विचलेयम्—अध्ववसावे लिङ् । २४ । क्लौव-ग्रहणम्—क्लौव इति नाघा
स्वीकरणम् । २५ । हेतु-वचनैः—हेतु-वादैः, युक्तिभिः । २६ । अर्थ-विहिष्टम्—पुरुषार्थ-
विरुद्धम् । उदाहर्तुम्—बहुम् । २७ । ऋतम्—सत्यम् । वि-तथम्—मिथ्या । २८ ।
स्वस्वात्त्रेयः—कश्चिद् वैदिक ऋषिः । स हि ऋग्-वेद-संहितायाः पञ्चम-मण्डलस्य
पञ्चाशत्तमस्य एक-पञ्चाशत्तमस्य च सूक्तस्य रचयिता । २९ । यथा तथा—यथा कथञ्चित्,

अयोध्या-काण्डम्—द्वयोविंशः सर्गः—जाबालेरुपदेशः । १४६

राज-वृत्तं किन्तु लोकः कृत्यः समनुवर्तते,—
यद्-वृत्ताः सन्ति राजानम् तद्-वृत्ताः सन्ति मानवाः । ३१
मत्स्यं चैवानृशंस्यं च राज-वृत्तं सनातनम्,
तस्मात् सत्यात्मकां राज्यं, सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । ३२
“दत्तमिष्टं हृतं चैव तपो यज्ञाश्च केवलाः—
सत्य-मूलानि सर्वाणि, सत्यान् नास्ति परं तपः । ३३
ऋषयो देवताश्चैव सत्यमेव समासते,
सत्य-वादी हि लोकेऽस्मिन् प्रेत्य गच्छति सद्-गतिम् । ३४
उद्-विजन्ते यथा सर्पात्, तथैवानृतिका जनात् ;
धर्मः सत्य-परो लोके ; मूलं धर्मस्य सत्यता । ३५
सत्यमेवेश्वरो लोके, सत्ये शीर् नियतं स्थिता ;
सर्वे सत्य-प्रतिष्ठानं ; तस्मात् सत्य-परो भवेत् । ३६
नैव लोभान् न मोहाद् वा नाप्य-ज्ञान-समन्वितः
सेतुं सत्यस्य भेतस्यामि, गुरुं सत्य-प्रतिश्रवम् ।” ३७

यस्य वैगर्हित् प्रकरणे । आदितात्—उद्दीतात् इत्यर्थः । ३० । चारित्र्यम्—आचारः ।
३१ । सत्यमेव—सत्य-वचनमेव । आनृशंस्यम्—भृतातुकम्पा । सनातनम्—अनादि-
शाल्य-मिहम् । राज-वृत्तम्—राजाचारः । सत्यात्मकम्—सत्यैक-प्रतिष्ठितम् । ३२ ।
केवलाः—कृत्यः समन्ताः, entire. ‘सत्य-मूलानि सर्वाणि’—[दाग-ह्वनादीनि
प्रतिपादयतां वेदानां सत्य-प्रतिष्ठानत्वात् । वेदा हि सत्यादीश्वरात् आस-प्रशस्तवत्
आभिर्भूताः ।] दत्तम्—दानम् । हृतम्—हवनम् । ३३ । समासते—नियामकत्वेन
स्वी-कुर्वन्ति । ३४ । उद्दिक्ता—विभ्यति । अनृतिकात्—अनृतिनः, मिथ्या-वादिनः ।
३५ । सत्यमेव—सत्य-पद-वाच्य एव । ३७ । लोभात्—राज्यस्य इति शेषः । मोहात्—
धर्म-विग्रहरणात् । अ-ज्ञान-समन्वितः—[प्रतिज्ञा-त्यागे यो दीपक्षस्य] ज्ञानेन अ-युक्तः ।
सत्य-प्रतिश्रवम्—सत्य-प्रतिज्ञम् ।

चतुर्विंशः सर्गः ।

भरत-व्यवसायः ।

- रामस्य वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्युवाच ह,—
 “मम त्वं वचनं कुर्वन् नातिक्रामेः सतां गतिम् । १
- इमा हि ताः परिषदः श्रेण्यश्च समागताः—
 एष, पुत्र, सतां धर्मो—नातिक्रामेः सतां गतिम् । २
- वृद्धाया धर्म-शीलाया मातुरर्हसि लज्जितुम् ;
 तस्यास्तु वचनं कुर्वन् नातिवर्तस्व सद-गतिम् । ३
- भरतस्य वचः कुर्वन्, याचमानस्य, राघव,
 आत्मानं नातिवर्तस्व, सत्य-धर्म-परायण ।” ४
- एवमुक्ताः, स, मधुरं गुरुणा, राघवः, स्वयम्,
 प्रत्युवाच तथासीनं वशिष्ठं, पुरुषर्षभः,— ५
- “माता-पितृषु यद् वृत्तं सम्यक् कुर्वन्ति मानवाः,
 न स्व-प्रतिकरं ताभ्यां, माता पिता च यत् कृतम् । ६
- स हि राजा दशरथः, पिता, जनयिता मम ;
 प्रतिज्ञातं मयां तस्य न कार्यं वाक्यमन्यथा ।” ७

१ । कुर्वन्—हेतौ शब्द । ‘लक्षण-हेतौः क्रियायाः’,—पाणिनिः, ३।३।१२६ । अति-
 क्रामेः—प्राप्त-काले लिङ् । पाणिनिः, ३।३।१६३ । २ । परिषदः—समितयः, गोष्ठ्यः,
 councils. श्रेण्यः—शिल्पि संघतयः, artisans’ guilds. ३ । अतिवर्तस्व—
 अतिक्रामेः, चङ्गहस्व । प्राप्त-काले लोट् । पाणिनिः, ३।३।१६३ । ६ । प्रतिकरः—
 परिशोधः । ७ । जनयिता—उत्पादकः, न केवलं पालकः ।

- एवमुक्ते तु रामेण, भरतस्तदनन्तरम्
 उवाच, विपुलोरस्काः, सूतं, परम-दुर्मनाः,— ८
 “इह मे स्यण्डिले शीघ्रं क्रियतां संस्तरः कुशैः ।
 श्रायं प्रत्युपवेक्ष्यामि, यावन् मे न प्रसीदति । ९
 अनाहारो, निरालोको, धन-हीनो यथात्सः,
 शये पुरस्ताच् छाल्नायां, यावन् न प्रतियास्यति ।” १०
 स तु, राममभिप्रेक्ष्य, भरतश्च, सु-दुर्मनाः,
 कुशास्तरैरुपस्थाप्य भूमावेवास्तृणात् स्वयम् । ११
 तमुवाच महा-तेजा रामो, राजर्षि-नन्दनः,—
 “किं मां, भरत, कुर्वाणं, तात, प्रत्युपवेक्ष्यसि ? १२
 ब्राह्मणो ह्येक-पार्श्वेन शयानस्तु पुरं दहेत्,
 न तु मूर्धाभिपित्तानां विधिः प्रत्युपवेशने । १३
 उत्तिष्ठ, राज-शार्दूल, हित्वैतद् दारुणं व्रतम् ;
 अयोध्यां गच्छ शीघ्रं त्वं ; कुरु सत्यं पितुर् वचः ।” १४
 आसीनस्त्वेवं, भरतः पौर-जानपदं जनम्
 उवाच, सर्वतः प्रेक्ष्य,—“किमार्यं नानु-याचय ?” १५

८ । विपुलोरस्कः—विशाल-वचाः । ९ । स्यण्डिले—सम-भूमी । प्रत्युपवेक्ष्यामि—
 प्रत्युपवेशनं करिष्ये । प्रत्युपवेशनम्—उपगच्छव्यस्य गृह-द्वार-समीपे कुशेषु, यावत्
 कार्य-निर्दिष्टं, निराहारतया अवगुण्ठिताननस्य एक-पार्श्वेनैव, पार्श्वान्तर-परिवृत्ति-
 राहित्येन, शयनम् । १० । निरालोकोः—दृष्टि-पात-विमुखः । आलोकोः—दर्शनम् ।
 ११ । उपस्थाप्य—आश्रयानम् इति शेषः । आस्तृणात्—[कुशास्तरान् (कुश-शब्दा)]
 रक्षितवान् । १२ । ब्राह्मणः—‘धनादिना विद्योजितः’ इति शेषः । एक-पार्श्वेन शयानः
 —प्रत्युपवेशनं कुर्वन् । मूर्धाभिपित्तानाम्—चक्षुष्याणाम् । १५ । आसीनः—प्रत्युपविष्टः ।

- ते तस्मृत्तुर् महात्मानं पौर-जानपदा जनाः,
भरतं, वाष्प-रक्ताक्षं, रामानुनय-विह्वलम्,— १६
- “अभिजानीमः काकुत्स्थं सत्य-धर्म-परायणम् ।
वक्तुं न शक्नुमः स्नेहान्—न हि नः श्रोयते वचः । १७
- पितुरेष, महा-भागो, वचनं परि-पालयन्,
न गुरुणां न मातृणां न तव श्रोतुमिच्छति । १८
- नैव शक्यश्चालयितुं सत्यात् सत्य-परायणः,
हिमवानिव शैलेन्द्रो वायुना द्रुम-वैरिणा ।” १९
- पौराणां तु वचः श्रुत्वा, राघवः, पौर-वत्सलः,
प्रहर्षमतुलं लेभे, प्रहृष्टयेदमन्नवीत्,— २०
- “पौराणां नृप-भक्तानामेतत् स्व-सदृशं वचः ।
किमस्मां स्ते परिक्लिश्य ? भरत, प्रतिगम्यताम् । २१
- महार्णवः शोषयितुं भवेच् छक्वो, नदी-पतिः ;
अहं तु शासनं, वीर, न करिष्येऽनृतं पितुः ।” २२
- एवं तद् वचनं श्रुत्वा, भरतः पार्थिवात्मजः,
विवर्ण-वदनो भूत्वा, परं दैन्यमुपागतः । २३
- स, दर्भ-शयनात् तस्मादुत्थाय, भरतस्तदा,
उपस्पृश्योदकं, वीरो, वाक्यमेतदुवाच ह,— २४
- “शृण्वन्तु मे परिषदो, मन्त्रिणी, मातरस्तथा,
अनुरक्ताश्च सुहृदः, पौर-जानपदास्तथा,— २५

अयोध्या-काण्डम्—पञ्च-विंशः सर्गः—न्यास-लाभः । १५३

विशुद्धिं दातुमिच्छामि गर्हितस्यास्य कर्मणः,—
 न राज्यं पितरं याचे, नानुशोचामि मातरम्,
 आर्यं परम-धर्मज्ञं नावजानामि राघवम् । २६
 यदि त्ववश्यं वस्तुव्यं—कर्तव्यं वचनं पितुः,
 अहमेतानि वक्ष्यामि वर्षाणीह चतुर्दश ।” २७
 धर्मात्मा स तु, तथ्येन, भ्रातुर् वाक्येन विस्मितः,
 उवाच रामः, सं-प्रेक्ष्य पौर-जानपदं जनम्,— २८
 “वि-क्रीडमाहितं दत्तं यत् पित्रा जीवता मम,
 तन् न लङ्घयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा । २९
 जानामि भरतं शान्तं गुरु-सत्कार-कारिणम् ;
 सर्वमेवात्र कल्याणं प्रत्याशंसे महात्मनि ।” ३०

पञ्च-विंशः सर्गः ।

न्यास-लाभः ।

अथाप्रतिम-तेजोभ्यां भ्रातृभ्यां लोम-हर्षणम्,
 विस्मिताः, सङ्गमं प्रेक्ष्य, समवेता महर्षयः । १
 सस्त-गात्रस्तु भरतो, वाचा सं-सज्जमानया,
 कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत्,— २

२६ । न याचे—न याचितवान् । वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवत् प्रयोगः ।
 पाणिनिः, ३ । ३ । १३१ । नानुशोचामि—न शोचामि । नावजानामि—न अवमन्ये ।
 २९ । वि-क्रीडम्—अ-परीक्षासेन, यावार्थेन । क्रीडः—परीक्षासः । आहितम्—
 न्यस्तम् । ३० । प्रत्याशंसे—आशंसे, I hope for.

१ । भ्रातृभ्याम्—बावोः । तृतीया आर्षी । २ । सस्त-गात्रः—शियिलाङ्गः ।

“रक्षितुं सु-महद् राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे,
पौर-जानपदं चापि राज्ये रक्षयितुं जनम् । ३

ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सु-हृदस्तथा
त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते, पर्जन्यमिव कर्षकाः । ४

इदं च राज्यं, धर्म-ज्ञ, सर्वं त्वं प्रतिपद्य हि ।
शक्तिमान् न हि, काकुत्स्थ, जोकस्य परि-पालने ।” ५

तमङ्गे भरतं कृत्वा, रामो वचनमब्रवीत्,
श्यामं, नलिन-पत्राक्षं, मत्त-हंस-गति-स्वनम्,— ६

“इयं ते यादृशी बुद्धिः स्व-भावाद् विनयाश्रया,
भृशमुत्सहते सेयं त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे । ७

अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः
पूर्वं कार्याणि संस्मृत्य सु-संचिन्त्य हि, कारयेत् । ८

चन्द्रादपक्रमेत् लक्ष्मीर्, हिमवांश्च परिव्रजेत्,
अतीयात् सागरो वेल्लां, न प्रतिज्ञासहं पितुः । ९

कामाद् वा यदि वा लोभान्, मात्वा ते यदिदं कृतम्,
न तन् मनसि कर्तव्यं, वर्तितव्यं च मातृवत् ।” १०

वाचा—स्वरिण । सं-सज्जमानवा—चललया, कम्पमानया । ३ । एकः—अ-सहायः ।
नोत्सहे—न शक्नोमि । ४ । ‘मित्रम्’ ‘सु-हृत्’ च—‘अ-त्याग-महनी वन्दुः सदैवानुनतः
सु-हृत्, एक-स्त्रियं भवेन् मित्रं सम-प्राणः सखा सतः’ । प्रति-काङ्क्षन्ते—प्रति-काङ्क्षन्ति ।
आत्मने-पदसार्पम् । ५ । प्रतिपद्य—प्रतिपद्यस्व, स्वी-कुरु । परस्मै-पदसार्पम् । शक्तिमान्
—अहमिति शेषः । ८ । अमात्यैः—प्रधान-मन्त्रिभिः । ‘मन्त्रिभिः—उप-मन्त्रिभिः ।
कारयेत्—‘भृत्यैः’ इति शेषः । लक्ष्मीऽ-णि-कर्तुर्वैकल्पिक-प्रयोज्यत्वम् षौ । पाणिनिः,
१।४।५२ । प्रयोज्ये षतीया । ९ । अपक्रमेत्—अपक्रामेत्, अपगच्छेत् । ब्रह्मराव
आर्षः । अतीयात्—अतिक्रामेत् । न—न अतीयान्, न अतिक्रामियम् । १० । कामात्—

एवमस्त्विति वाक्यं तु भरतो राममब्रवीत्,
तेजसादित्य-सङ्काशं, प्रतिपच्-चन्द्र-दर्शनम् । ११

ततः, पादौ हि सं-सृज्य, भरतो न्यपतत् चितौ,
रुदन्नतितराम्, आर्तः, कृत्वाद् वृक्ष इव च्युतः । १२

मातरस्यास्य ताः सर्वाः, मीता च जनकात्मजा
अरुदं स्तस्य कारुण्याद्, बाष्प-प्रस्रवणैर् मुखैः । १३

म-योध-त्रेणि-निगमः, सोपाध्याय-पुरोहितः,
तस्मिन् मुहूर्ते, दुःखार्तः सर्वः प्ररुदितो जनः । १४

भरतं बाष्प-पूर्णाञ्जं, स्नेहादागत-विक्रवः,
गाढमाग्निष्य, दुःखार्तं, रामो वचनमब्रवीत्,— १५

“न त्वां शक्तोऽस्य हं द्रष्टुमेवम्-भूतं नृपात्म-जम्,
शोक-भार-समाक्रान्तं,—सीदतीव हि मे मनः ।” १६

एवमुक्तास्तु, भरतः, प्रमृज्यान्व-हृतं सुखम्,
पूर्वमुक्ता प्रसीदेति, राघवं स ततोऽब्रवीत्,— १७

“अहं हि जीवितेनापि प्रियं कुर्यां तव, प्रभो ;
गमिष्ये सर्वथायोध्यां, मातृभिः सह, राघव । १८

अपि स्मरिष्यसीच्छाकोर्, न्यास-धर्मान् नृप-श्रियम्
धारयस्वेति, धर्मज्ञ, समयं, स, खलु, प्रभो ?” १९

नन्द-गत-स्नेहात् । लोभात्—खद-व्याजेन राज्य-करण-लोभात् । १२ । अतितराम्—
द्वयोरेकातिशये तरप । अव्यवात् तरप आसुः, अ-द्रष्ट-प्रकर्षे । पाणिनिः, ५।४।११ ।
१३ । बाष्प-प्रस्रवणैः—स्रवद्-बाष्पैः । १४ । निगमाः—सार्थाः, वणिक्-सङ्घाः, trade-
guilds. १५ । विक्रवः—व्याकुलता । १६ । सीदति—अवसन्नं भवति । १८ । गमिष्ये
—गमिष्यामि । आत्मने-पदसार्पम् । १९ । अपि—किम् । न्यास-धर्मात्—न्यास-

- स, प्र-हृष्टतरो, रामो भरतं, गमनोत्सुकम्,
 सान्त्वयित्वा शुभैर् वाक्यैस्, तथेत्यभिदधे पुनः । २०
- एतस्मिन्नन्तरे, शिष्याः शर-भङ्गस्य, धीमतः,
 उपायनम्, अनुप्राप्ता, गृहीत्वा, कुश-पादुके । २१
- मुनेस्तु कुशलं पृष्ट्वा, निवेद्य, सु-महात्मनः,
 राघवः प्रतिजग्राह ते उभे कुश-पादुके । २२
- अब्रवीच् च तदा वाक्यं, जनीषैः परिवारितः,
 वशिष्ठो, वाक्य-कुशलो, दैन्यं, हर्षं च वर्धयन्,— २३
- “अधिरोप्यायं पादाभ्यामिमे गृहीष्व पादुके ।
 एते हि सर्व-लोकस्य योग-क्षेमं करिष्यतः ।” २४
- सोऽधिरोप्य, महा-तेजाः, पादुके, व्यपरोप्य च,
 प्रायच्छत तदा, धीमान्, भरताय महात्मने । २५
- ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके, भरतस्तदा
 आरुरोह रथं, हृष्टः, शत्रुघ्नेन समन्वितः । २६

धर्ममनुष्ठाय । त्वद्-लीपे कर्मणि पञ्चमी । न्यास-धर्मः—निक्षेप-निबन्धः । समयः—
 आचारः । इच्छाकोः समयमित्यन्वयः । २० । अभिदधे—ऊचे । २१ । उपायनम्—
 उपहारः । कुश-पादुके उपायनं गृहीत्वा इत्यन्वयः । २२ । निवेद्य—‘आत्मनः
 कुशलम्’ इति शेषः । २३ । परिवारितः—परिवेष्टितः । २४ । पादाभ्याम्—
 पादौ । तृतीया आर्षा । योग-क्षेमम्—वीगः—अ-सुख-वस्तु-प्राप्तिः ; क्षेमम्—सुख-
 वस्तु-रक्षा । तयोः समाहारः । २५ । प्रायच्छत—प्रायच्छत्, प्र-ददौ । आत्मने-पदमार्थम् ।

षड्विंशः सर्गः ।

अयोध्या-प्रवेशः ।

स्निग्ध-गम्भीर-घोषेण स्यन्दनेनोपयान्, प्रभुः,
अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्र-विवेश, महा-यशाः, १
मार्जारोलूक-सङ्कीर्णां, सु-दीन-नर-वाहनाम्,
तिमिराभ्याहतां—कालीम-प्रकाशां निशामिव, २
अल्पोष्ण-क्षुब्ध-मलिलां रूच-स्वर-विहङ्गमाम्
लीन-मीन-भक्ष-ग्राह्यां कृशां गिरि-नदीमिव, ३
पुष्प-नद्यां वसन्तान्ते मत्त-भ्रमर-नादिताम्
द्रुम-दावाग्नि-वि-भ्रष्टां कान्तां वन-लतामिव, ४
सं-भ्रूढ-निगमां सर्वां संचित्त-विपणापणाम्—
प्रच्छन्न-शशि-नक्षत्रां व्यामिवाम्बु-धरेर् वृताम्, ५
शृङ्ग-तोयां महा-मत्स्यैः कूर्मैश्च बहुभिर् वृताम्
प्र-भिन्नामिव विस्तीर्णां वापीमपहृतोत्पलाम् । ६

भरतस्तु, रथ-स्थोऽथ, श्रीमान्, दशरथात्म-जः,
वाहयन्तं रथ-श्रेष्ठं, सारथिं वाक्यमब्रवीत्,— ७
“किन् नु खल्वत्र गम्भीरो मूर्च्छितो न निशम्यते
यथा-पूर्वमयोध्यायां गीत-वादित्र-निस्वनः ? ८

१ । उपयान्—उपगच्छन् । २ । मार्जारः—विडालः । लूकः—पेचकः ।
सङ्कीर्णां—समाकीर्णां, व्याप्ता । तिमिराभ्याहताम्—तिमिरैश्च (अन्धकारेण) अभ्याहताम्
(अ-लक्ष्यतां प्रापिताम्) । कालीम्—कृष्णाम् । ३ । क्षुब्धम्—कलुषितम् । लीनाः—लयं
प्राप्ताः । भक्षः—भक्षकः । ग्राह्याः—कुम्भीराः । ४ । पुष्प-नद्याम्—पुष्पमयीम् । वि-भ्रष्टाम्—
वृत्ति-दग्धाम् । कान्ताम्—कमनीयाम् । ५ । सं-भ्रूढाः—सम्यक् मोहं प्राप्ताः । विपणः

तरुणैश्चारु-वैशैश्च नरैरुत्तम-भूषणैः

सम्पतद्भिरयोध्यायां न विभान्ति महा-पथाः ? ८

वारुणी-मद-गन्धश्च माल्य-गन्धश्च, सूर्च्छितः,

धूपनागुरु-गन्धश्च न प्र-वाति यथा पुरा ? १०

यान-प्र-वर-घोषश्च, स्निग्धश्च हय-निस्वनः,

भक्त-नाग-निनादश्च श्रूयते न, यथा पुरा ? ११

सप्त-विंशः सर्गः ।

पादुकाभिषेकः ।

स, वल्कल-जटा-चौर-सुनि-वेश-धरः, प्रभुः,
नन्दी-ग्रामेऽवसद्, दीनः, स-सैन्यो भरतस्तदा । १

पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दी-ग्रामे, पुरोत्तमे,
भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् । २

एवं कालो व्यतिक्रामद् भरतस्य महात्मनः,
यावदागमनं तस्य रामस्याक्षिष्ट-कर्मणः । ३

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्रां
संहितायाम्, अयोध्या-काण्डम् ।

—विक्रयः । आपणः—निषद्या, a market. द्यौः—चाकाशः । अन्तु-धरः—मेघः ।
६ । प्रभिन्नाम्—बहुधा वि-दीर्णाम् । वापी—दीर्घिका । ८ । सम्पतद्भिः—गच्छद्भिः ।
महा-पथाः—राज-मार्गाः । १० । सूर्च्छितः—आप्तः । धूपनः—शाल-हज्ज-निर्यासः,
धूना, incense. अगुरु—क्षण-चन्दनम्, aloe wood. ८—११ । प्रति-वाक्यं 'किम्
नु खल्वन' इति पदोच्चयोऽध्याहार्यः ।

३ । व्यतिक्रामत्—व्यत्यक्रामत् । अडागमाभावः आर्यः । यावदागमनम्—
आगमन-पर्यन्तम् । यावद्-योगे द्वितीया ।

इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण-वृत्तावयोध्या-काण्डम् ।

अथ

श्री-लघु-रामायणं

अरण्य-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अत्रैरायमः ।

“मयेह भरतो दृष्टो मातरो नागरास्तथा,—
महान् मे हृदये तापस्तान् नित्यमनुशोचतः । १

स्कन्धावार-निवेशे तु तेन चेह निवेशिते,
हय-हस्ति-करीषाभ्यामपमर्दः कृतो महान् । २

तस्मादन्यत्र गच्छाम”,—इति निश्चित्य, राघवः
प्रातिष्ठत ततः, सार्धं सीतया लक्ष्मणेन च । ३

सो, ऽत्रैरायममासाद्य, ववन्दे तं तपो-धनम् ;
तं चापि भगवान्त्रिः पितृवत् प्रत्यपूजयत् । ४

स्त्रयमातिथ्य-सत्कारं कृत्वा रामाय, सत्कृतम्
सौमित्रिमथ सीतां च यथावत् पर्यसान्वयत् । ५

१ । स्कन्धावारः—सेना । निवेशः—शिविरम् । हयः—अयः । करीषः—शुष्क-
नीभयम्, [अय] गृह-पाणित-पशोः शुष्क-विष्टा । अपमर्दः—भूमि-शुचिता । ५ ।
आतिथ्य-सत्कारः—आतिथ्यः (अतिथ्यर्थे साधुः) सत्कारः (पूजा) । पर्यसान्वयत्—

पत्नीं स च, महा-वृद्धां सिद्धां शुद्धां तपस्विनीम्
अनसूयां, महा-भागां, सर्व-भूत-हिते रताम्, ६

“प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीम्,” इत्याह मुनि-पुङ्गवः,
“योजयस्व प्र-कामैस्त्वं राम-पत्नीं यशस्विनीम्” । ७

शिथिलां, पतितां, वृद्धां, जरा-पाण्डुर-मूर्धजाम्,
प्र-तनुं, वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदलीं यथा, ८
तां, तु सीता, महा-भागामनसूयां धृत-व्रताम्,
अभ्यवादयत क्षिप्रं, ब्रुवती “मैथिली ह्यहम्” । ९

ततः सीतां महा-भागां दृष्ट्वा, सा ब्रह्म-चारिणी
उवाच, कुशलं पृष्ट्वा,—“दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे । १०

त्यक्त्वा ज्ञाति-जनं, सीते, सुखं मानं च, भाविनि,
अनुरागाद् वने रामं दिष्ट्या त्वमभिगच्छसि । ११

सम-स्थो वि-षम-स्थो वा, पापो वा यदि वा शुचिः,
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ।” १२

सा, त्वेवमुक्त्वा, वैदेही, भगवत्यानसूयया,
प्रतिपूज्य, वचो, हृष्टा, वक्तुं समुपचक्रमे,— १३

“नेदमाश्चर्यम्, आर्ये, यत् त्वमेवमनुभाषसे ।
विदितं तु मयाप्येतद् यथा स्त्रीणां पतिर् गतिः । १४

प्रीति-युक्तेन चक्षुषा अपश्यत् । ७ । प्र-कामैः—यथेष्ट-काम्य-वस्तुभिः । ८ । शिथिलाम्
—सूय-सन्नि-वन्धाम् । पाण्डुराः—शुक्लाः । मूर्ध-जाः—केशाः । प्र-तनुम्—अति-क्षीणाम् ।
११ । अभिगच्छसि—अनुगच्छसि । १२ । सम-स्थः—सम्पन्नः । वि-षम-स्थः—विपन्नः ।
महोदयाः—अत्युन्नताः ।

यद्यप्येव भवेद् भर्ता समार्ये गुण-वर्जितः,
अद्वैतेनोपचर्येस्तु तथापि नियतं मया ; १५

किं पुनर् यो गुण-श्लाघ्यः, सानुक्रोशी, जितेन्द्रियः,
स्थिरानुरागो, धर्मात्मा, पित्रोः प्रियतरः, सदा ? १६

आगच्छन्तीं च वि-जनं वनं श्रुत्वा यदन्वशात्,
समाहितवती, पूर्वं, हृदये तत् स्थिरं मम । १७

पाणि-ग्रहण-काले तु यत् पुरा पावकान्तरे
अनुशिष्टा जनन्या हि, तच्च मे हृदि वर्तते ।” १८

तच्च चानसूया मं-हृष्टा, श्रुत्वा वचनमुत्तमम्,
गिरस्याघ्राय प्रोवाच मैथिलीं, हर्ष-गदगदा,— १९

“उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव, मैथिलि,—
प्रीताश्रमन । तद्, ब्रूहि, प्रियं किं करवाणि ते ।” २०

मैवं तस्या वचः श्रुत्वा, विस्मितामनु-वि-स्मिता,
कृतमित्यब्रवीत् सीता, तपो-बल-समन्विताम् । २१

मैवमुक्ता, तु. धर्म-ज्ञा, तदा प्रीततराभवत्,
सकलं च प्रसादं च कुर्वती, तामुवाच ह,— २२

“अङ्ग-रागेण दिव्येन रक्ताङ्गी, जनकात्मजे,
मया दत्तेन, सु-भगे, भूषिता विचरिष्यसि । २३

१५. अद्वैतेन—अनन्य-मनसा । उपचर्यः—सेवितव्यः । १६. गुण-श्लाघ्यः—गुणैः
श्लाघ्यः (प्रशंसनीयः, स्तुष्टनीयः इत्यर्थः) । पित्रोः—माता-पितरौ । १७. समाहितवती—
स्थापितवती । १८. पावकान्तरे—अग्नि-व्यवधाने । २१. विस्मितामनु-वि-स्मिता—प्रथमं
ज्ञात-विशया पश्चात् सज्जात-स्मिता । अनु-योगी द्वितीया । कृतम्—[भवत्या अनुग्रहेणैव
अहं मे] पूर्णम् । न किञ्चित् कर्तव्यमस्तीति भावः । २३. अङ्ग-रागः—अङ्ग-

अद्य-प्रभृति—भद्रं ते !—मण्डलं खलु शाश्वतम्,

अनुलेपश्च सु-चिरं गात्रान् नापगमिष्यति ।”

२४

सा वासांस्यङ्ग-रागं च भूषणानि सजस्तथा

मैथिली प्रतिजग्राह, प्रीति-दायमनुत्तमम् ।

२५

तां विनीतासुपासीनामनसूया, दृढ-व्रता,
वचनं वक्तुमारमे सौतां, कमल-लोचनाम्,—

२६

“रविरस्तं गतस्त्वेष, वृत्ता च रजनी शुभा,

ग्रह-नक्षत्र-सम्पूर्णा, वि-मला, वि-मलानने ।

२७

दिवसं विप्रकीर्णानामाहारार्थं च, मैथिलि,

समागतानां नौदेषु, पक्षिणां श्रूयते स्वनः ।

२८

गत्वा सरो ऽभिषेकार्थम्, अमी कलस-पाणयः

मुनयो वि-निवर्तन्ते, सलिलाद्भुत-वल्कलाः ।

२९

अग्नि-होत्रेष्वृषीणां च हुतेषु विधि-पूर्वकम्

कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते वि-मले ऽम्बरे ।

३०

अल्प-वर्णाश्च तरवो घनी-भूताः समन्ततः

विप्रकीर्णं शुभे देशे प्रकाशन्ते यथा न-गाः ।

३१

निशाचराणि सत्त्वानि प्र-चरन्ति समन्ततः ;

तपो-वन-मृगाश्चैवे वेदी-मध्येषु शेरते ।

३२

रञ्जन-करं द्रव्यम् । २४ । मण्डलम्—प्रभा-मण्डलम्, a halo. अनुलेपः—दिव्य-
गन्ध-द्रव्यम्, कल्कम् इत्यर्थः । २७ । वृत्ता—ग्रहवृत्ता, आरव्या । २८ । विप्रकीर्णानाम्—
इतस्ततो विचित्रानाम्, चतुर्दिक्षु सञ्चरताम् । २९ । अभिषेकः—स्नानम् । ३० ।
कपोताङ्गारुणः—कपोताङ्गवत् (पारावत-कण्ठवत्) अरुणः (मेघकः, श्यामः) ।
३१ । विप्रकीर्णं—सु-विस्तृतं । न-गाः—पर्वताः । ३२ । समन्ततः—समन्तात्,

अरण्य-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—दण्डकारण्य-प्रवेशः । १६३

सं-प्रवृत्ता निशा, सीते, नचत्त-ग्रह-मण्डिता ;
ज्योत्स्ना-प्रावरणचेन्दुर् दृश्यते ह्युदितोऽम्बरे । ३३

गम्यताम्—अनुजाने त्वां—पार्श्वं रामस्य, मैथिलि ;
कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहं, साध्वि, तोषिता । ३४

अलङ्कुरुष्व तावत् त्वं प्रत्यक्षं मम, मैथिलि ;
निर्वृताहं भविष्यामि दृष्ट्वा त्वां समलङ्कताम् ।” ३५

ततः, स्वयमलङ्कृत्य, सीता, सुर-सुतोपमा,
अभिवाद्यानसूयां तां, ययौ, राघवमौचित्यम् । ३६

प्रहृष्टोऽयाभवद् रामो लक्ष्मणश्च, महा-यथाः,
मैथिल्या सत्-क्रियां लब्ध्वां दृष्ट्वा, स्त्रीभिः सु-दुर्लभाम् । ३७

ततस्तां शर्वरीं पुण्यां, प्रियया सह, राघवः
उवास, परम-प्रीतस्, तस्मिन् सुनि-वराश्रमे । ३८

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायाम्, उपापृच्छति राघवे,
हुताग्नि-होत्रो भगवान् राममत्रिरभाषत,— ३९

“एष पन्था महर्षीणां, फलान्याहरतां, वने ।
अनेन त्वं वनं दुर्गमितीऽन्यद् गन्तुमर्हसि ।” ४०

द्वितीयः सर्गः ।

दण्डकारण्य-प्रवेशः ।

प्रविशन् स महारण्यं, दण्डकारण्यमुत्तमम्,
ददर्श रामो दुर्धर्षं तापसाश्रम-मण्डलम्, १

धनुर्दिशु । ३३ । प्रावरणम्—उत्तरीयम्, आवरण-वस्त्रं वा । ३८ । उपापृच्छति—
उपापृच्छमाने, आपृच्छमाने, प्रत्यान-काले सभाषमाणे । परस्मै-पदसार्धम् ।

१ । दण्डकारण्यम्—नर्मदा-गोदावरीमध्ये दण्डकी नाम महारण्यम्, जन-

कुश-चीर-परिचितं, ब्राह्मण लक्ष्मण समावृतम्, दुष्प्रवेशं, दुरालक्ष्यं, सूर्य-मण्डल-वर्चसम्,	२
विशालैरग्नि-शरणैः सुग-भाण्डै रुचिरैः शुभैः महद्भिस् तोय-कलसैः फल-मूलैश्च शोभितम्,	३
आरण्यैश्च महा-वृक्षैः पुण्य-खादु-फलैर् हृतम्, विचित्र-पुष्पैस् तरुभिः पद्मिनीभिः सु-शोभितम्,	४
फल-मूलाशनैर् दान्तैश् चीर-कृष्णाजिनाम्बरैः सूर्य-वैश्वानर-निभैः पुराणैर् मुनिभिर हृतम्,	५
वलि-होमार्चितं, पुण्यं, ब्रह्म-घोष-निनादितम्, नाना-विनियताहारैः शोभितं पुरुषर्षभैः ।	६
तद्, ब्रह्म-भवन-प्रख्यं, ब्रह्मर्षि-गण-सेवितम्, ब्रह्म-भूतैर् महा-भागैर् ब्राह्मणैरुपशोभितम्,	७
नाना-पक्षि-रुतै रम्यं, नाना-मृग-समावृतम्, दृष्ट्वैव राघवो दूरात् तापसाश्रम-मण्डलम्,	८
अभ्यागच्छन्, महा-तेजा, वि-ज्यं कृत्वा मद्दु धनुः, सीतयानुगतो, धीमान्, भ्राता वै लक्ष्मणेन च ।	९

स्थानम्, प्रायेण इदानीन्तनो महा-राष्ट्रो देशः । दुर्धर्मम्—[रक्षो-वासात्] अशक्य-
प्रवेशम् । मण्डलम्—समूहः । २ । परिचितम्—व्याप्तम् । ब्राह्मणी—ब्रह्म-विद्याभ्यास-
जनिता । लक्ष्मीः—ज्योतिः, तेजः । दुरालक्ष्यम्—दुर्दर्शम्, द्रष्टुमशक्यम् । वर्चः
—तेजः । ३ । अग्नि-शरणैः—अग्नि-होत्र-गृहैः । सुग (सुच्)—यज्जीय-वृत्त-प्रक्षेप-
पात्रम् । रुचिरैः—मनो-हरैः । ४ । आरण्यैः—अरण्य-भवनैः । ५ । दान्तैः—जितेन्द्रियैः ।
वैश्वानरः—अग्निः । पुराणैः—ग्रन्थैः । ६ । वलि-होमार्चितम्—वैद्यदेव-होम-वलि-हरणैः
सत्-कृतम् । ब्रह्म—वेदः । निनादितम्—शब्दितम् । विनियताहारैः—संयतेन्द्रियैः ।
७ । ब्रह्म-भवनम्—ब्रह्म-लोकः । ब्राह्मणैः—ब्रह्म-विद्भिः । ८ । विज्यम्—अवरोपित-

दिव्य-ज्ञानीपपन्नास्ते, रामं दृष्ट्वा, महर्षयः,
अभ्यागच्छन्त, सु-प्रीता, वैदेहीं लक्ष्मणं तथा ; १०

साक्षात् सूर्यमिवोद्यन्तं दृष्ट्वा तं धर्म-चारिणम्,
सङ्गलानि प्रयुञ्जानाः, प्रत्यगृह्णन्, धृत-व्रताः । ११

रूपं प्रमाणं लक्ष्मीं च सौकुमार्यं सु-वेशताम्
ददृशुः, विस्मिताकारा, रामस्य, वन-वासिनः । १२

वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैर-निमिषैरिव
आश्चर्य-भूतं ददृशुः सर्वे ते वन-वासिनः । १३

मुनयस्ते, ततो, राममतिथिं, स्वयमागतम्,
सहिताः, पर्ण-शालायां वासार्थं सं-न्यवेशयन् ; १४

पुष्पं मूलं फलं वन्यमाश्रमं च महात्मने
निवेद्य खलु धर्मेण, ततः प्राञ्जलयोऽब्रुवन्,— १५

“त्वं नो धर्मः, पिता, राम, तथा शरण-दः सखा ;
नगर-स्थो वन-स्थो वा, त्वं नो राजा, रघूत्तम ! १६

न्यस्त-दण्डा वयं, राम, जित-क्रोधा, जितेन्द्रियाः ;
रक्षितव्यास्त्वया शश्वद् धर्म-निष्ठास्तपो-धनाः । १७

एहि, पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम्,
हतानां, राम, रक्षोभिर, बद्धनां, बद्धधा, वने ।” १८

गुणम्, unstrung. १०। अभ्यागच्छन्त—[रामस्य] समीपमागच्छन् । आत्मने-
पदमार्पम् । १२। प्रमाणम्—परिमाणम् । सौकुमार्यम्—सु-कुमारता, पर-
चित्त-हारित्वम्, मार्दवं सौन्दर्यं नव-वयस्यं च । विस्मिताकाराः—विस्फारित-नेत्राः ।
१७। न्यस्त-दण्डाः—न्यक्त-निग्रहाः । शश्वत्—सर्वदा । १८। भावितात्मनाम्—
[ध्यानेन] विशेषित-चित्तानाम् ।

इति श्रुत्वा वचो रामस् तापसानां, महात्मनाम्,
 इदं प्रोवाच, धर्मात्मा, सर्वानिव तपो-धनान्,— १८
 “स-कामोऽयं वने वासो भविष्यति, यशस्करः,
 सं-रक्षतो मुनि-गणान्, निघ्नतो राक्षसान्, मम ।” २०

तृतीयः सर्गः ।

सीतानुनयः ।

प्रस्थितौ धृत-चापौ च तौ निशाम्याथ जानकौ
 हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत्,— १
 “यदिदं ते व्यवसितं पर-हिंसा-कृतं व्रतम्,
 अ-स्थाने वैर-करणं तच्च च ते समुपस्थितम् । २
 प्रतिज्ञातस्त्वया, वीर, दण्डकारण्य-वासिनाम्
 ऋषीणां रक्षण-कृते वधः संयति रक्षसाम् । ३
 प्रस्थितस्त्वं, सह भ्रात्रा, गृहीत्वा स-शरं धनुः ;
 त्वां चैव प्रस्थितं दृष्ट्वा, राम, चिन्ताकुलं मनः । ४
 त्वं हि, बाण-धनुष्पाणिर्, भ्रात्रा सह वनं गतः,
 दृष्ट्वा वन-चरान्, नाथ, किं न कुर्याः शर-व्ययम् ? ५
 क्षत्रियस्य धनुः प्रोक्तं हुताशस्येन्धनं यथा ;
 तत्, समीपे स्थितं भूयस्, तेजो मूर्च्छयते बलात् । ६

२० । स-कामः—सार्धकः । निघ्नतः—विनाशयतः ।

१ । निशाम्य—दृष्ट्वा । अयमेव पाठोऽस्मात् रोचते । ‘निशम्य’ इति गीरेसिन्धो-
 प्रभृतयः पठन्ति । निशम्य—श्रुत्वा । हृद्यया—[युक्तिमत्त्वेन] हृदयन्नमया । स्निग्धया—
 खेद-महतया । २ । च—एव, नियितम् । ३ । संयति—युद्धे । ४ । हुताशः—हुताशनः,

एवं हि दृष्ट्वा विक्रान्तं, वि-व्रस्यन्ति वने-चराः ;
एकान्तेऽपि स्थितास्ते तु वधमिच्छन्ति तावकम् । ७

“पुरा किल, महा-बाहो, तपस्वी संयतेन्द्रियः
कसिद्, वन-गतः, मिदम्, तापसारण्यमाश्रितः । ८

तस्य केनचिद्, आगत्य, निश्रितं खड्गमुत्तमम्
सन्नास-विधिना दत्तं, पुण्ये महति तिष्ठतः । ९

स, तच् छस्तमनुप्राप्य, न्यास-रक्षण-तत्-परः,
वनेऽपि न जहात्येनं, रचन् प्रत्ययमात्मनः । १०

यत्र गच्छत्युपादातुं पुष्पाणि च फलानि च,
न विना तत्र खड्गेन याति, न्यास-वि-शङ्कितः । ११

नित्यं शस्त्रं परिचरन्, क्रमेण स तपो-धनः
चकार रौद्रां स्वां बुद्धिं, त्यक्त्वा तापस-निश्चयम् । १२

ततः स, रौद्रया बुद्ध्या, तदानीं धर्म-कर्षितः,
तस्य शस्त्रस्य संसर्गाज् जगाम निरयं मुनिः । १३

“स्नेहाच् च बहु-मानाच् च आरये त्वां, न शिष्ये ;
न कथञ्चिन् मनः कार्यं गृहीत-धनुषा त्वया । १४

राक्षसानां, विना वैरं, वधो, वीर, न युज्यते ;
अपराधाद् ऋते नापि हन्तव्या राक्षसास्त्वया । १५

अग्निः । १. मूर्च्छयते—वधयति । ७. विक्रान्तः—विक्रम-शाली, विक्रममाणः इत्यर्थः ।
८. सन्नास-विधिना—न्यास-विधिना, कालान्तरे उपादानाय रक्षणार्थेन स्थापन-
कर्मणा । १०. जहाति—त्यजति । प्रत्ययः—विश्वासः । १२. रौद्रा—बुद्धौचिता,
रौद्र-कर्म-गिष्ठा । १४. बहु-मानात्—सम्मानात्, त्वत्-कर्तृकात् मम सम्मानात् ।

क्षत्रियाणां हि शूराणां स्व-धर्म-निरतात्मनाम्
धनुषा कार्यमेतावद्—आर्तानां परि-रक्षणम् । १६

क्व च शस्त्रं, क्व च रणं, क्व च क्षात्रं—तपः क्व च ;
प्रतिषिद्धमिदं सर्वम्—एष धर्मस्तु पूज्यताम् । १७

त्वमार्यं कलुषां बुद्धिं त्यजेनां, शास्त्र-गर्हिताम् ;
गत्वा पुनरयोध्यायां, क्षत्र-धर्मं चरिष्यसि ।” १८

वाक्यमेतत्, तु, वैदेह्या व्याहृतं, धर्म-संहितम्,
निश्चय, मधुरं, रामो मैथिलीं प्रत्युवाच ह,— १९

“किं ते वक्ष्यामि, सु-श्रोणि, यत् त्वयोक्तमिदं वचः,
क्षत्रियैर् धार्यते शस्त्रं नार्त-शब्दो भवेदिति ? २०

ते चार्ता दण्डकारण्ये, मुनयः, संशित-व्रताः,
मां, सीते, स्वयमागत्य, शरण्याः शरणं गताः । २१

वसन्तो, धर्म-निरता, वने, मूल-फलाशनाः,
न लभन्ते सुखं, सीते, राक्षसैः परिपीडिताः । २२

नियताः सर्व-कालेषु विविधैर् नियमैर् वने,
भक्ष्यन्ते राक्षसैर् घोरैर् विक्षतैर् वन-चारिभिः । २३

ते, भक्ष्यमाणा, मुनयो, दण्डकारण्य-वासिनः,
अस्मानभ्युपपद्यैव तत्रोत्तुर्, भय-विह्वलाः,— २४

१६ । स्व-धर्म-निरतात्मनाम्—राज्य-रक्षणे युद्धे च दीक्षितानाम् । १७ । चावम्
—क्षत्रियस्य कर्म दुष्ट-वशादि । २० । आर्त-शब्दः—[रक्षकाभाव-कृतः] आर्तानां
शब्दः । न भवेत्—मा भूत् । इच्छायां लिङ् । इति—इत्यर्थम् । २१ । संशित-व्रताः—
सम्यक्-सम्पादित-व्रताः । शरण्याः—रक्षणाङ्गीः ।

अरस्य-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—अगस्त्य-सन्दर्शनम् । १६८

‘क्रुद्धाः प्र-धर्षयन्त्यस्मान् राक्षसाः, पिशिताशनाः ।

रक्षास्मां चापमुद्यम्य ; त्वन्-नाथा हि वयं वने ।’ २५

मया चैतद् वचः श्रुत्वा, यत्नेन परि-पालनम्

ऋषीणां दण्डकारण्ये, संश्रुतं, लोक-साक्षिकम् । २६

तदवश्यं मया कार्यं ऋषीणां परि-पालनम्,

अनुक्तेनापि, वैदेहि । किं पुनः सत्य-संश्रवे ?” २७

ततस्तस्मिन्, म काकुत्स्थः, श्रीमत्याश्रम-मण्डले

न्यवसत्. सु-सुखम्, तैस्तैः पूज्यमानो महर्षिभिः । २८

जगाम चाश्रमं तेषां पर्यायेण महात्मनाम्,

पादाभिवादनं कर्तुं मकाशं, राघवस्तदा । २९

तथा सं-वसतस्तस्य मुनीनामाश्रमे सुखम्

रमतद्यानुकूल्येन, ययुः सं-वत्सरा दश । ३०

चतुर्थः सर्गः ।

अगस्त्य-सन्दर्शनम् ।

अग्रतोऽयं ययौ रामः, सीता मध्ये, सु-मध्यमा,

पृष्ठतस्तु धनुष्याणिर् लक्ष्मणोऽनुजगाम ह । १

स, प्रविश्याश्रम-पटं, लक्ष्मणी, राघवाज्ञया,

अगस्त्य-शिष्यमासाद्य, वाक्यमेतदुवाच ह,— २

२५ । प्र-धर्षयन्ति—सम्यक् अभिभवन्ति । पिशिताशनाः—सांस-भक्षकाः ।
२६ । संश्रुतम्—प्रतिज्ञातम् । लोक-साक्षिकम्—लोक-समक्षम् । २७ । अनुक्तेनापि
—‘क्रुद्धाः प्रधर्षयन्त्यस्मान्’ इत्यादि ऋषिभिः अनुक्तेनापि [मया] । सत्य-संश्रवे—सत्य-
प्रतिज्ञायाम् [सत्याम्] । भावे सप्तमी । ३० । रमतः—रममाणस्य । परस्मै-पदमार्पम् ।

“राजा दश-रथो नाम । ज्येष्ठस्तस्य सुतो, बली,
रामो नाम, महा-भाग, मुनिं द्रष्टुमिहेच्छति । ३
लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता तदनु-जो हितः ।
स-दारः, सह-तेजस्वी, मुनिं द्रष्टुमिहागतः ।” ४

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य, तपो-धनः
तथेत्युक्त्वाश्रम-पदं प्र-विवेश निवेदितुम् ; ५
प्रविश्य चाग्नि-शरणं, तमृपिं, दुष्-प्र-धर्षणम्,
कृताञ्जलिरुवाचेदं वचनं, श्रद्धया गिरा,— ६
“पुत्रो दशरथस्यासौ, रामो नाम, महा-यशः,
सह भ्राताश्रम-द्वारि भार्यया सह तिष्ठति” । ७

ततः, शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं स-लक्ष्मणम्,
वैदेहीं च महाभागाम्, इदं वचनमब्रवीत्,— ८
“दिष्ट्या, रामो, महा-बाहुः, स-भार्यो, मामुपागतः ;
मनसा काङ्क्षितं तस्य ममाप्यागमनं स्वयम् । ९
गम्यतां ;—सत्-कृतो रामः, स-भार्यः, सह-लक्ष्मणः,
प्रविश्यतामिह क्षिप्रं । किं चासौ न प्रवेशितः ?” १०

प्रविवेश ततो राम आश्रमं पुण्य-कर्मणः,
प्रशान्त-मृग-सङ्कीर्णं, समन्तादवलोकयन् । ११

४ । हितः—शुभ-कारी । सह-तेजस्वी—तेजस्विना [मया] सह । आगतः—
‘रामः’ इति कर्तृ-पदमूल्यात् । ५ । निवेदितुम्—निवेदयितुम् । शेर-भाव आर्यः ।
६ । दुष्प्रधर्षणम्—अभिसवितुम् अ-शक्यम् । ८ । अब्रवीत्—‘स ऋषिः’ इति शेषः ।
१० । सत्-कृतः—‘पादाध्यादिभिर् मार्ग-प्रदर्शनेन च’ इति शेषः ।

अरण्य-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—अगस्त्य-सन्दर्शनम् । १७१

ततः, शिष्यैः परिहृतो, निश्चक्राम महा-मुनिः,
कृष्णाजिनाम्बर-धरैश्च, चीर-वल्कल-धारिभिः । १२

“अहो भगवतस्तेज” इत्युक्तोपेत्य चैव हि,
जग्राह, परम-प्रीतम्, तस्य पादावपेक्षदा, १३

सीतया सह वैदेह्या, लक्ष्मणेन च, राघवः ।
अभिवाद्य यथा-न्यायं, तस्मै रामः, कृताञ्जलिः । १४

अभियादितवन्तं च राघवं, सु-महा-तपाः,
भूर्धन्युपाप्नाय, तदा, निषीदित्यब्रवीन् मुनिः । १५

दत्तामनं तदा रामं वैदेहीं लक्ष्मणं तथा
अर्चयित्वा, तु, पप्रच्छ कुशलानामयं मुनिः ; १६

पृष्ट्वा चानन्तरं शिष्यमुवाचेदं वचस्तदा,—
“अग्नौ हुत्वा हविः पूर्वं, शेषं रामाय धीमते १७

प्रतिपादय, सत्-कृत्य, मन्त्रवत् । प्राश्र्यतामयम् ।
वानप्रस्थेन विधिना सत्-कारार्हो हि राघवः । १८

यो गृह्णायातमतिथिं यथा-शक्ति न पूजयेत्,
दत्त्वा न दुष्कृतं, तस्य पुण्यमादाय गच्छति ।” १९

एवमुक्त्वा, फलैर् भूलैः पुण्यैरङ्गिषु राघवम्
अर्चयित्वा यथा-न्यायं, पुनरेवान्नवीदु वचः,— २०

“धनुर-वरमिदं, दिव्यं, वज्र-हेम-परिष्कृतम्,
वैष्णवं, पुरुष-व्याघ्र, निर्मितं विश्व-कर्मणा । २१

१२ । चीरम्—वस्त्र-गण्डम् । १३ । ‘अग्नौ...हविः’—वैश्वदेव-धीमं कृत्वा इत्यर्थः ।
१८ । प्राश्र्यताम्—भीज्यताम् । अयम्—रामः इत्यर्थः । २१ । वज्र-हेम-परिष्कृतम्—

अ-मोघा इषवद्येमे, ब्रह्म-दत्ताः, सु-तेजसः, दत्ता मद्भ्यं महन्ध्रेण । तूष्णीं चाक्षय-सायकौ,	२२
सम्पूर्णौ निशितैर् वाणैर्, ज्वलद्भिरिव पन्नगैः । महा-कोप-निवासी च महासिर् हेम-विग्रहः ।	२३
अनेन धनुषा, राम, हत्वा मङ्ग्ये महासुरान्, आजहार त्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्, दिवौकसाम् ।	२४
इदं धनुः स-तूष्णीरं, खड्गं चेमं मयोद्यतम् जयाय प्रतिगृह्णीष्व, वज्रं वज्र-धरो यथा ।	२५

“पुत्र, प्रीतोऽस्मि ते, राम ; परितुष्टोऽस्मि, लज्जण ; अभिवादयितुं यन् मां प्राप्नो स्यः, मह सीतया ।	२६
अपि यमो न वैदेहीं वाधते, रघु-नन्दन ? सीता हि सु-कुमाराङ्गी, सुखैश्च न विना-हता,	२७
बहु-दोषं वनं प्राप्ता, भर्तृ-स्नेह-प्रचोदिता । यथा रमेत वैदेहीं वने, राम, तथा कुरु ।	२८
दुष्करं हि करोत्येषा, त्वत्-क्षते वनमागता । प्रकृतिर् हि सदा स्त्रीणां भौरत्वं लैव्यमेव च ।	२९
सम-स्वमनुरुध्यन्ते, वि-षम-स्थं त्यजन्ति च,— स्वभाव एष हि स्त्रीणां, सृष्टिश्च, पुरुषर्षभ ।	३०

चक्षुष (ईरज्ज) द्वेहा (सुवर्णेन) च परिष्कृतम् (विदूषितम्) । वैभवम्—
विपत्तेः । २३ । हेम-विग्रहः—हेमनय-कायः, सुवर्ण-सज्जितः । २४ । मङ्ग्ये—
गुह्ये । दिवौकसाम्—सुर्ग-वासिनाम्, देवानाम् । २५ । वज्र-धरो—इन्द्रः । २६ । न
विना-हता—[इतः प्राक् कदापि] न विद्वीजिता । २७ । लैव्यम्—पौरुष-हीनता ।
३० । सम-स्वः—[वन-वात्यादि-उक्ततया] सम्यगवस्थितः । अनुवर्तन्ते—अनुवर्तन्ते,

अरख्य-कारणम्—चतुर्थः सर्गः—अगस्त्य-सन्दर्शनम् । १७३

शतङ्गदानां लोलत्वं, शस्त्राणां चापि तीक्ष्णताम्,
दहनानिलयोः श्रेष्ठमनुकुर्वन्ति योषितः । ३१

इयन्तु भवतो भार्या दोषैरतैर् विवर्जिता,
ग्राव्या च व्यपदेश्या च, यथा देवेष्वरुन्वती । ३२

अयं जलद्वृतो देशस्त्वया, सौमित्रिणा सह,
वैदेह्या चानया साध्वया । वसतेह ममाश्रमे ।” ३३

एवमुक्तास्तु मुनिना, राघवः, संहताञ्जलिः,
उवाच प्रसृतं वाक्यं तस्यपि, सत्य-विक्रमः,— ३४

“धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि, यस्य मे, मुनि-पुङ्गवः,
गुणैः, स-भ्रातृ-भार्यस्य, सु-तोषः, परि-तुष्यति । ३५

किन्तु व्यादिश मे देशं सोदकं, बहु-काननम्,
यत्राश्रम-पदं कृत्वा वसेयं, निरतः, सुखी ।” ३६

ततोऽब्रवीन् मुनि-श्रेष्ठः, श्रुत्वा रामस्य तद् वचः,
ध्यात्वा मुहूर्तं, धर्मात्मा, धीमान्, धीरतरं वचः,— ३७

“इतो हि-योजने, राम, स्वादु-मूल-फलैर् युतः,
देशः, शुचि-जलः, श्रीमान्, पञ्च-वटीति विश्रुतः । ३८

अनुसरति । वि-पस-स्यः—दारिद्र्य-रोगादि-यस्तः । सृष्टिः—विधातृ-विधानम् । ३१ ।
शत-ङ्गदानाम्—विद्युताम् । लोलत्वम्—चाञ्चल्यम् [एकत अवस्थानाभावात्] ।
तीक्ष्णताम्—बहु-कालागत-ज्वर-वन्ध-च्छेदे इति शेषः । दहनानिलयोः—अग्नेय
वर्धय । श्रेष्ठम्—[निन्द्य-कार्य-करणे] श्रेष्ठताम् । योषित्—स्त्री, नारी । ३२ ।
ग्राव्या—प्रशंसनीया । व्यपदेश्या—व्यपदेशन (नाचा) चङ्ख-योग्या, पति-व्रतासु
अग्र-गण्या इत्यर्थः । ३३ । संहताञ्जलिः—ब्रह्माञ्जलिः । ३४ । व्यादिश—बोधय । आश्रम-
पदम्—वास-स्थानम् निरतः—प्रीतः । ३७ । ध्यात्वा—चिन्तयित्वा । ‘वासीचितं

तत्र गत्वाश्रमं कृत्वा, राम, सौमित्रिणा सह,
निवस त्वं, पितुर् वाक्यं यथोक्तमनु-पालयन् । ३८

स देशः श्लाघनीयश्च नाति-दूरे च, राघव ;
गोदावर्याः समीपे च । तत्र सीताभिरंस्थते । ४०

भवानपि स-दारश्च शक्तश्च परि-रक्षणे ;
अपि चात्र वसन्, राम, तापसान् पालयिष्यसि । ४१

एतदालक्ष्यते, राम, मधूकानां महद् वनम् ;
उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमधिगच्छता । ४२

ततः स्थलीमुपारूढा पर्वतस्याविदूरतः
तत्र पञ्च-वटी नाम, दिव्य-पुष्पित-कानना ।” ४३

एवमुक्तस्त्वगस्थेन, रामः, सौमित्रिणा सह,
सत्-कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं, सत्य-वादिनम् । ४४

तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ, कृत-पादाभिवादनौ,
सीतया सह, काकुत्स्थौ जग्मतुर्, वास-काङ्क्षिणौ । ४५

पञ्चमः सर्गः ।

पञ्चवटी-प्रवेशः ।

स, तु, पञ्च-वटीं गत्वा, नाना-व्याल-निषेविताम्,

उवाच भ्रातरं रामो, लक्ष्मणं दौप्त-तेजसम्,—

१

देशम्’ इति शेषः । ४१ । परि-रक्षणे—तापसानाम् इति शेषः । अपि च—अपरश्च,
किञ्च, moreover. ४२ । न्यग्रोधः—न्यग्रोध-वृक्षोपलक्षितं स्थानम् । ४३ । स्थली—
निर्वनी देशः । उपारूढा—प्राप्ता । अ-वि-दूरतः—अ-वि-दूरे, समीपतः । तत्र—तस्मिन्
प्रदेशे । ४४ । सत्-कृत्य—‘प्रदक्षिण नमस्कारादिभिः’ इति शेषः ।

१ । व्यालाः—हिंस्र-जन्तवः, आपद-सर्पाः ।

“आगताः स्त्रो यद्योद्दिष्टम्, इमं देशं, महर्षिणा,
रमणीयं वनं यत्न, पुष्प-मूल-फलं स्थिरम् । २

पञ्चवटीयं, सौमित्रे, देशः पुष्पित-काननः ।
सर्वेतरार्यतां दृष्टिर् विपुला,—निपुणोद्यसि । ३

आयमः कतरस्मिन् नु देशे च तव समतः,
रमेत यत्न वैदेही, त्वमहं चैव, लक्ष्मण ; ४

मन्त्रिकृष्टं च यत्न स्यादधि-पुष्प-फलोदकम्,
वनं रम्यं च ; सौमित्रे, स्थली रम्या च यो भवेत् ?” ५

एवमुक्तास्तु रामेण, लक्ष्मणः, संहताञ्जलिः,
सीता-समक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत्,— ६

“परवानस्मि, काकुत्स्थ, त्वयि, वर्षायुतं, स्थिते ;
स्वयमेव रुचिर् देशो दृश्यतां, यत्न रोचते ।” ७

सु-प्रीतस्तेन वाकेन लक्ष्मणस्य, महा-द्युतिः,
विमृश्य, रोचयामास देशं, सर्व-गुणान्वितम्,— ८

न, तं रुचिर-पानीयं देशमायम-कर्मणि ।
प्रगृह्य हस्तं हस्तेन, रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,— ९

१ । निपुणः—दक्षः, ‘आयमोचित-देश-ज्ञाने’ इति शेषः । ५ । इयम्—इत्यनम्,
ममित्, *fuel*. ७ । परवान्—पराधीनः, अ-स्व-तन्त्रः । त्वयि स्थिते—भावे समसी ।
समस्यन्त-पदमय ईतु-वाचकम् । वर्षायुतम्—दश वर्ष-सहस्राणि । अपि इति शेषः ।
स्वयमेव पाठोऽप्यर्थं रोचते । ‘त्वयि स्थिते—वर्षायुतमपि’ इति शेषम् । यावत् ते
जीवस्य, तावत् मे त्वदधीनता इत्यर्थः । ‘वर्षायुते’ इति गौरीसिन्धो-प्रसृतयः पठन्ति ।
‘वर्ष-शतम्’ इति पाठान्तरम् । रुचिः—स्पृष्टा, स्पृष्टणीयः इत्यर्थः । ८ । विमृश्य—
परीक्ष्य । रोचयामास—अभिजलाप, इत्येव । ९ । रुचिर-पानीयम्—मधुर-जलम् ।

- “अयं देशः शुभः, श्रीमान्, पुष्पितैस्तरुभिर् हृतः ।
 इहाश्रम-पदं, सौम्य, यथावत् कर्तुमर्हसि । १०
- इयमादित्य-सङ्काशैः पद्मैः, सुरभि-गन्धिभिः,
 अ-दूरे दृश्यते रम्या पुण्या गोदावरी सरित्, ११
- हंस-कारण्डवाकीर्ण, चक्रवाकोपशोभिता,
 न च दूरे न चाभ्यासे, नृग-यूथैर् विलोडिता । १२
- मयूराभिरुतो रम्यः प्रांशुः कन्दरवान् गिरिः,
 नाना-लता-वितानाढ्यः, पुष्पितैस्तरुभिर् हृतः,— १३
- वानीरैस्तिनिग्नैश्चैव पलाशैर्जुनैर् धवैः,
 चम्पकैः कर्णिकारैश्च तथाशोकैर् विभूषितः ; १४
- राजता धातवो यत्र काञ्चनाश्च—महा-गिरिः !—
 आयसाश्चैव ताम्राश्च विभ्राजन्ते समन्ततः । १५
- अभ्यास एव शैलस्य विशाला भूमयः समाः,
 यासु तालास्तमालाश्च खर्जूरश्च सहस्रशः । १६
- चन्दनैः स्यन्दनैश्चैव पियालैर् वकुलैरपि,
 धवाश्चकर्ण-खदिरैः, शमी-किंशुका-पाटलैः, १७
- इदं मेध्यमिदं रम्यमिदं बहु-गुणं वनम्,—
 वत्स्यामोऽत्रैव, सौमित्रे, सहायिन पतत्रिणा ।” १८

११। आदित्य-सङ्काशैः—सूर्यवत् उज्ज्वलैः । १२। अभ्यासे—समीपे । नृग-यूथैः—
 पशु-समूहैः । ‘पानार्थम् आगतैः’ इति शेषः । १३। अभिरुतः—नादितः । प्रांशुः—उन्नतः ।
 १४। वानीरैः—वेतसः, ८७७ ग्राह । १७। स्यन्दनः—तिनिश-वृक्षः । पाटलः—पाकून-
 ग्राह । १८। मेध्यम्—शुद्धम्, पवित्रम् । पतत्रिणा—बाणेन [सह], शरमवलम्बा ।

परस्व-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—पञ्चवटी-प्रवेशः । १७७

एवमुक्तस्तु रामेण, लक्ष्मणः, पर-वीर-हा,
अचिरैणाश्रमं भ्रातुश्चकार, सु-मनो-हरम् । १८

पर्ण-शालां स मतिमां चकार, विपुलां, तदा,
मनो-ज्ञां, राघवस्याश्रमं, प्रेक्षणीयां, मनो-रमाम् । २०

गत्वा तु लक्ष्मणः, श्रीमान्, नदीं गोदावरीं, ततः,
स्नात्वा, पद्मान्युपादाय, स, शीघ्रं पुनराययौ । २१

पुष्पोपहारं कृत्वाथ, हुत्वा चाग्निं विधानतः,
दर्शयामास रामाय तदाश्रम-पदं कृतम् । २२

स तु दृष्ट्वाश्रमं, रस्यम्, आगत्य, सञ्च सीतया,
राघवः, पर्ण-शालायां, हर्षमाहारयत् परम् ; २३

संप्रहृष्टः, परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा,
अति-स्निग्धं मनो-हारि वचनं शृण्वन्मन्रवीत्,— २४

“प्रीतोऽस्मि ते, महत् कर्म त्वया यत् कृतमीदृशम् ;
परिष्वङ्गमिमं तावत्, प्रीति-दायं, गृहाण मे । २५

गुण-ज्ञेन कृत-ज्ञेन धर्म-ज्ञेन च, लक्ष्मण,
सत्-पुत्रेण त्वया, तात, तारिताः पितरो मम ।” २६

एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो, लक्ष्मि-वर्धनम्,
तस्मिन् देशे, बहु-फले, बहु-पुष्पोपशोभिते, २७

न्यवसत् सहितो, वीरः, सीतया लक्ष्मणेन च,
कञ्चित् कालं, स धर्मात्मा, स्वर्गं इन्द्र इवापरः । २८

१८। पर-वीर-हा—श्रेष्ठ-वीर-हन्ता, यदा गुर-शत्रु-घातकः । २३। आहारयत्—
प्राप्तवान् । २५। परिष्वङ्गः—आलिङ्गनम् । प्रीति-दायः—प्रीत्या दीयमानं वनम् ।
२६। ‘गुणज्ञेन...मम’—‘सत्-पुत्रस्य कुल-पावनत्वात्’ इति शेषः । उषादि-सूत्रम्, ६१४ ।

षष्ठः सर्गः ।

हेमन्तागमः ।

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य तपो-वने,
शरद्-व्यपाये, हेमन्तः प्रावर्तत, मृशं प्रियः । १

स कदाचित्, प्रभातायां श्रव्यां, रघु-नन्दनः,
अभिषेकार्थं सुत्याय, ययौ गोदावरीं नदीम् । २

प्रह्वः कलस-हस्तश्च, सीतया सह, वीर्यवान्,
पृष्ठतोऽनुव्रजन्, भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत्,— ३

“अयं स कालः सं-प्राप्तः, प्रभो, यस्ते प्रियः सदा ;
अलङ्घ्यत इवाभाति येन सं-वत्सरो गुणैः । ४

नीहार-परुषो वायुः, पृथिवी शस्य-शालिनी,
जलान्यनुपभोग्यानि, सु-भगो हव्य-वाहनः । ५

नवाग्रयण-पूजाभिरभ्यर्च्य प्रिट्-देवताः,
कृताग्रयण-भोक्तारः सर्वे, विगत-कल्मषाः । ६

प्राप्त-कामा जन-पदाः, सम्पन्न-यव-गो-रसाः ;
विचरन्ति मही-पाला यात्रार्थं वि-जिगीषवः । ७

१ । व्यपाये—गमने । २ । पृष्ठतः—रामस्येति शेषः । ३ । आभाति—सु-प्रकाश-
शस्यादि-सम्पत्त्या इति शेषः । ४ । नीहार-परुषः—नीहारेण (तृषारेण, छिन्नेन) परुषः
(कठिन-स्पर्शः) । सु-भगः—सुख-दः, प्रियः, सु-सौम्यः । हव्य-वाहनः—अग्निः ।
५ । नवाग्रयण-पूजाभिः—नवान्न-भोजनाय यम् आग्रयणार्थं कर्म (नवान्न-श्राद्धादि)
कर्तव्यं, तद्-रूप-पूजाभिः । अभ्यर्च्य—सन्तप्य । कृताग्रयण-भोक्तारः—आग्रयणं
(नव-श्रद्धेयं, नवान्न-श्राद्धम्) कृत्वा [नवान्नं] मुञ्चते ये ते । ७ । गो-
रसः—गव्यम्, गो-दुग्धादि । यात्रार्थम्—युक्ताय प्रस्थानार्थम्, अभिनियोगार्थम् ।

अगस्त्य-संयितामाशां सेवमाने दिवा-करे,
 वि-हीन-तिलकेव स्त्री, नोत्तरा दिक् प्रकाशते । ८
 प्रकृत्या हिम-कोषाण्यो दूर-सूर्यश्च सम्प्रति
 यथार्थ-कृत-नामासौ हिमवान् हिमवान् गिरिः । ९
 प्रत्यूषे दुःख-मसारा मध्याह्न-समये सुखाः,
 दिवमाः सु-भगाः पुण्यास्वरिता व्यतियान्ति नः ; १०
 नृदु-सूर्याः म-नीहाराः कटु-शीतानिलान्विताः
 शून्यारण्या, हिम-ध्वस्ताः, प्रत्यूषे भान्ति साम्प्रतम् । ११
 निवृत्ताकाश-शयनाः पुष्प-हीना हिमाक्षणाः
 शीत-हृदतरायामास्त्रि-यामा यान्ति साम्प्रतम् । १२
 रवि-संक्रान्त-मौभाग्यस्तुपाराकण-मण्डलः
 म-निःश्वास इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते । १३
 र्पीर्णमास्यामपि ज्योत्स्ना तुपार-कलुषी-कृता,
 सीतेव तपसा चीणा, लक्ष्यते, न तु शोभते । १४
 प्रकृत्या शीत-संस्पर्शः, हिम-विह्वल, सम्प्रति
 प्रवाति पश्चिमी वायुः, कल्पं द्वि-गुण-शीतलः । १५

८। अगस्त्य संयितान्—दक्षिणम् । आशाम्—दिशम् । ९। प्रकृत्या—स्वभावेन ।
 हिम-कोषाण्यः—हिम-कोषैः (वनोभूत-हिम-समूहैः) आद्यः (सम्पन्नः) । १०।
 दुःख-मसाराः—दुःखः संचारः (संचरणम्) येषु ते । ११। नीहाराः—सूर्यावरणं
 हिमम् । कटुः—दुःख-स्पर्शः । हिम-ध्वस्ताः—हिम-विनष्ट-पदजादयः । १२।
 आकाशः—अगाधत-म्यानम् । हिमाक्षणाः—हिम-धूसराः । शीत-हृदतराः—शीतं
 हृदतरं यासु याः । आ-यासाः—हार्षाः । त्रि-यामाः—रात्रयः । १३। रवि-
 संक्रान्त-मौभाग्यः—रवी संक्रान्तं (गतं) मौभाग्यं (सु-भगत्वम्) उपभोग्यत्व-रूपं
 यस्य सः । म-निःश्वासः—निःश्वास-मलिनः । १४। शीत-संस्पर्शः—शीतल-स्पर्शः ।

हिम-च्छन्नान्तरण्यानि यव-गोधूमवन्ति च शोभन्ते, ऽभ्युदिते सूर्ये, नदद्भिः क्रौञ्च-सारसैः ।	१६
खर्जूर-पुष्पाकृतिभिः शिरोभिः, पुष्प-मण्डितैः, शोभन्ते, किञ्चिदालम्बैः, शालयः, कनक-प्रभाः ।	१७
शालि-शूक-परि-त्रासात् किञ्चिदामीलितेक्षणाः, वृषः पिबति केदारि निःश्वासाकुलितं पयः ।	१८
मयूखैरुपसर्पद्भिर्, हिम-नीहार-संहतैः, दूरादभ्युदितः सूर्यश्चन्द्रमा इव दृश्यते ।	१९
अ-ग्राह्य-वीर्यः पूर्वाह्णे, मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः, सं-रक्तः किञ्चिदा-पाण्डुरपराह्णे तथातपः ।	२०
अवश्याय-निपातेन किञ्चित् प्र-क्लिन्न-शादला, वनानां दृश्यते भूमिर्, निविष्ट-तरुणातपा ।	२१
अवश्याय-परि-क्लिन्ना, नीहार-तमसावृताः, प्रसुप्ता इव दृश्यन्ते समन्ताद् वन-राजयः ।	२२
वाष्प-सं-छन्न-सलिला, रुत-विज्ञेय-सारसाः, हिमाद्रं-बालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ।	२३

१७ । आलम्बैः—नसैः । कनक-प्रभाः—[परिणतत्वात्] सुवर्ण-वर्णाः । १८ । शूकाः—शस्यानां सूक्ष्मायाणि । केदारि—क्षेत्रे । आकुलितम्—उभितम् । १९ । मयूखैः—किरणैः [उपलक्षितः] । चन्द्रमा इव—शशाङ्क-सदृशः । २० । वीर्यम्—उत्तापः इत्यर्थः । सं-रक्तः—लोटित-वर्णः । २१ । अवश्यायः—हिम-विन्दुः । प्र-क्लिन्न-शादला—प्र-क्लिन्नः (सत्यक् आर्द्रः) शादलः (द्रवित-दृग-समावृती देशः) यस्यां सा । निविष्ट-तरुणातपा—निविष्टः (ग्रासः) तरुणातपः याम् सा । २२ । परि-क्लिन्नाः—सर्वतः आर्द्राः ।

तुषार-पतनाद्यैव, मृदुत्वाद् भास्करस्य च,
शैत्याद् अगाध-स्थमपि प्रायेण रसवज् जलम् । २४

जरान्तर्जरितैः पथैः, शीर्ण-केशर-कर्णिकैः,
नाल-शिष्टा, हिमैर् दग्धा, न भान्ति कमलाकराः । २५

“अस्मिन्, म, पुरुष-व्याघ्र, काले, दुःख-समन्वितः,
तपसरति धर्मात्मा, त्वद्-भक्त्या, भरतः, पुरे । २६

त्यक्त्वा राज्यं च भोगां च विषयांश्चैव सर्वशः,
तपस्वी, नियताहारः, शीते शीते मही-तले । २७

सोऽपि, नूनमिमां वेत्ताम्, अभियेकार्यमुद्यतः,
हतः प्रकृतिभिर्, भक्त्या प्रयाति सरयूं नदीम् । २८

अत्यन्त-सुख-मंढवः, सु-कुमारी, हिमार्दितः,
कथं चापर-रात्रेषु सरयुमवगाहते ? २९

धर्म-ज्ञः सत्य-वादी च, ज्ञी-निषेवी, जितेन्द्रियः,
सन्त्यज्य विविधं सौख्यम्, आर्यं सर्वाल्लनाश्रितः । ३०

‘न पितृभ्यम्—अनुवर्तन्ते मातृकं द्वि-पदा’, इति
ख्यातो लोक-प्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः । ३१

भर्ता दशरथो यस्याः, साधुश्च भरतः सुतः,
कथं नु साध्या कैकेयी तादृशी, मनुजेश्वर ?” ३२

२४ । च-मः—पर्वतः । रसवत्—खादु । २५ । जरा—वार्धक्यम् । कर्णिका—
पद्म-मध्यस्थ-बीज-कोयः । २६ । अपर-रात्रेषु—शेष-रात्रिषु । ३० । ज्ञीः—लज्जा ।
सौख्यम्—मील-साधनम्, सुख-हेतुः । ३१ । पितृभ्यम्—पितुः [स्व-भावम्] ।
अनुवर्तन्ते—अनुसरन्ति । मातृकम्—मातुः [स्व-भावम्] । द्वि-पदाः—मनुष्याः ।
३२ । कथं नु—सम्भवतः किं प्रकारेण ।

इत्यथो, लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद् ब्रुवति, धार्मिके,

परिवाद-निवृत्तात्मा वचनं राघवोऽब्रवीत्,— ३३

“न तेऽस्त्वा मध्यमा, तात, गर्हितव्या ममाग्रतः ;

तस्यैवेक्षाकु-नाथस्य भरतस्य कथां कुरु । ३४

निश्चितैव हि मे बुद्धिर् वन-वासाय, लक्ष्मण,—

भरत-स्नेह-सन्तप्ता बालिशः क्रियते पुनः ।” ३५

इत्यसौ प्रवदन्नेव, प्राप्य गोदावरीं नदीम्,

कृताभिषेकः, काकुत्स्थः, सानुजः, सह सीतया, ३६

तर्पयित्वा तु विधिवत् पितॄन् देवांश्च, राघवः,

उपास्त, सानुजः, सूर्यमुद्यन्तं, सह सीतया । ३७

आश्रमं समुपागम्य, राघवः, पर-वीर-हा,

कृत्वा पौर्वाहिकं कर्म, पर्ण-शालासुपाविशत् । ३८

सप्तमः सर्गः ।

राक्षसी-प्रणयः ।

स रामः, पर्ण-शालायामासीनः सह सीतया,

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः । १

तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ।

सा तु शूर्प-णखा नाम दश-ग्रीवस्य रक्षसः २

३३ । परिवादः, परीवादः—अपवादः । ३४ । गर्हितव्या—निन्दनीया । ३५ ।

भरत-स्नेह-सन्तप्ता—भरतस्य वियोगम् असहमाना । बालिशः—चाञ्छल्यं प्राप्ता ।

३७ । उपास्त—उपासाद्यते । ३८ । पौर्वाहिकम्—प्रातः-कालिकम् ।

१ । शूर्प-णखा—शूर्पात् नखस्य नो णः, संज्ञायाम् । पाणिनिः, ८।४।३ ।

भगिनी रामम्. आगम्य, ददर्श, विदशोपमम्,
सिंह-स्कन्धं, महा-बाहुं, पद्म-पत्र-निभेक्षणम् । ३

तं दृष्ट्वा, देय-सङ्काशं, राक्षसी, मदनार्दिता,
सु-सुखं दुर्मुखी रामं, वृत्त-पार्श्वं महोदरी, ४

विशालाक्षं वि-रूपाक्षी, सु-केशं तान्त्र-मूर्ध-जा,
अति-रूपं वि-रूपा सा, सु-स्वरं भैरव-स्रजा, ५

तरुणं दारुणा वृष्टा, दक्षिणं वाम-भाषिणी,—
तं न्याय-वृत्तं दुर्वृत्ता, प्रियम-प्रिय-दर्शना— ६

सु-कुमारं, महा-मत्त्वं, पार्थिव-व्यञ्जनान्वितम्,
काम-भार-समाविष्टा वृष्टा राममचिन्तयत्,— ७

“अस्याहं श्राव्य-रूपस्य रामस्याद्भुत-कर्मणः
काममुत्पादयिष्यामि, रूपेणान्येन, कामिनी” । ८

साभिगम्य महा-बाहुं, भूत्वा वै काम-रूपिणी,
स्त्री-स्व-भावं पुरस्कृत्य, स-स्मितं वाक्यमब्रवीत्,— ९

“कम्बुं, तापस-रूपेण, स-भार्यः, शर-चाप-धृक्,
इमं देशमनुप्राप्तो, दुर्गं, राक्षस-सेवितम् ?” १०

एवमुक्तास्तु राक्षस्या शूर्पणख्या, स राघवः,
ऋजु-बुद्धितया सर्वमाख्यातमुपचक्रमे,— ११

४ । वृत्तम्—वर्तुल्यम्, rounded. ५ । तान्त्र-मूर्ध-जा—अरुण-केश । ६ । दारुणा
—य-दारुणम् इति शेषः । दक्षिणम्—स-भाषिणम् । वाम-भाषिणी—दुष्ट-भाषिणी ।
७ । पार्थिवः—राजा । व्यञ्जनम्—चिह्नम् । ११ । उपचक्रमे—पारसे । ‘उप-पराभ्यां
[क्रम आत्मने-पदम्]’,—पाणिनिः, १।१।३८ ।

- “राजा दशरथो नाम, धर्मात्मा, विश्रुतः चित्तौ ;
तस्याहमग्र-जः पुत्रो, राम इत्यभि-वि-श्रुतः । १२
सीतेयं मम भार्या च, भ्रातायं लक्ष्मणस्तथा ।
नियोगात् तु नरेन्द्रस्य पितुर्, मातुश्च शासनात्, १३
धर्मात्मा धर्म-कामश्च वने वस्तुमिहागतः ।
वने घोरतमे, भौरु, का त्वं चरसि दण्डके ?” १४
साम्रवौत्, तद् वचः श्रुत्वा, राक्षसी, मद-विह्वला,—
“अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी, काम-रूपिणी, १५
अरण्ये विचराम्येका, सर्व-भूत-भयङ्करौ,
उत्सादयन्ती पुण्यानि तीर्थान्यायतनानि च । १६
रावणो नाम मे भ्राता राक्षसो राक्षसेश्वरः ;
वि-भीषणश्च धर्मात्मा राक्षसाचार-वर्जितः ; १७
प्र-वृद्ध-निद्रश्च तथा कुम्भ-कर्णो महा-बलः ;
प्रख्यात-बल-वीर्यौ च राक्षसौ, खर-दूषणौ । १८
“साहं त्वद्-दर्शनाद्, राम, काम-वैकल्यतां गता ;
भजस्व भजमानां मां । सीतया किं तवानया ? १९
विष्णुतेयं वि-रूपा च, न चैव सदृशी तव ;
अहमेवानु-रूपा ते भार्या, रूप-गुणान्विता । २०

११ । नियोगात्—आज्ञा-बलात् । १४ । धर्म-कामः—पितृ-वाक्य-पालन-रूप-धर्माभिलाषी । आगतः—‘अहम्’ इति कर्तृ-पदसूच्यम् । १५ । मदः—प्रिय-जन-दर्शनजनानन्द-सम्भूत-मोहः । १६ । उत्सादयन्ती—उन्मूलयन्ती, वि-नाशयन्ती । तीर्थानि—पुण्य-क्षेत्राणि । आयतनानि—यज्ञ-स्थानानि । १९ । वैकल्यता—वैकल्यम्, वि-वशता । अत्र तत्त्व-प्रत्ययोऽतिरिक्त एव । २० । वि-ज्ञता—दृशा । वि-रूपा—कुत्सिता ।

इमाम-रूपाम-सतीं भक्षयिष्यामि मानुषीम्,
अनेन ते सह भ्राता, द्वितीयेन, गतायुषा । २१
ततः पर्वत-शृङ्गाणि वनानि रुचिराणि च
पश्यन्, सह मया, कान्त, दण्डकान् विचरिष्यसि ।” २२

अष्टमः सर्गः ।

प्रणय-विधातः ।

एतत् तु वचनं श्रुत्वा राक्षसा, ह्यति-दारुणम्,
ईक्षाञ्ज्ने तदा सीतां लक्ष्मणं च, महा-भुजः । १
सम्प्रदास-निमित्तं च, रामः शूर्पणखां ततः
इदं वचनमारभे वक्त्रं, वाक्य-विशारदः,— २
“ह्यति-दारोऽस्मि; भवति ; भार्येयं दयिता मम ;
त्वद्-विधा तु न वै नारी स-पत्नीं मर्षयेदिसाम् । ३
अनुजस्त्वेष मे भ्राता, शीलवान्, प्रिय-दर्शनः,
श्रीमान् अ-कृत-दारश्च, लक्ष्मणो नाम, वीर्यवान् । ४
एषोऽनु-रूपो भर्ता ते रूपस्यास्य भविष्यति ;
एनं भज, विशालाक्षि, भर्तारं, भ्रातरं मम ।” ५
इत्युक्त्वा साय रामेण, राक्षसी, काम-रूपिणी,
विष्टुष्य रामं सहसा, ततो लक्ष्मणमब्रवीत्,— ६
“तवानु-रूपां रूपस्य, भार्यां मां भज, मान-द ;
मया सह, सुखी, रम्यं दण्डकं विचरिष्यसि ।” ७

२ । सम्प्रदासः—परिहासः । ३ । कृत-दारः—विवाहितः । मर्षयेत्—सहेत ।
४ । अ-कृत-दारः—अ-विवाहितः । न रामे परिहासादिष्वपि मिथ्या-भाषणं युज्यते

- एवमुक्तस्तु सौमित्रौ राक्षसा, वाक्य-को-विदः,
 वीक्ष्य शूर्पणखां, वाक्यं ततस्तामिदमब्रवीत्,— ८
- “कथं दासस्य दासी त्वं भार्या भवितुमर्हसि ?
 आर्यस्यैव, विशालाक्षि, भार्या भव यवीयसी । ९
- एताम-रूपाम-सतीं करालां विकृतोदरीम्
 भार्यां वृद्धां परित्यज्य, त्वामेवार्यो भजिष्यति । १०
- को हि रूपमिदं त्यक्त्वा, दिव्यं, तव, विलासिनि,
 मानुषीषु, वरारोहे, भावं कुर्याद्, विचक्षणः ?” ११
- ततः सा राक्षवं भूयः, समुत्पत्य, महा-द्युतिम्,
 सीतया सह, दुर्धर्षमब्रवीत्, काम-मोहिता,— १२
- “अहं त्वदभिकामा च, राम, त्वत्-पूर्व-दर्शना ;
 वृद्धां भार्यामवष्टभ्य त्वं मां न बहु मन्यसे । १३
- अद्येमां भक्षयिष्यामि, पश्यतस्ते ऽति-सानिनः ;
 ततस्त्वया रमिष्येऽहं, निः-सपत्ना, यथा-सुखम् ।” १४
- इत्युक्त्वा, मृग-शावाक्षीमलात-सदृशेक्षणा
 अभ्यधावत वैदेहीं, महोल्का रोहिणीमिव । १५
- तां मृत्यु-पाश-प्रतिमामापतन्तीं, महा-बलः,
 निवार्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत्,— १६

इति वक्तव्यम् । ८ । को-विदः—पण्डितः, निपुणः । ९ । यवीयसी—कनीयसी ।
 ११ । भावं कुर्यात्—अनुरव्येत । भावः—प्रेम, अनुरागः । १३ । अवष्टभ्य—आलम्ब्य,
 आश्रित्य । १४ । अति-सानिनः—अत्युद्धतस्य । पश्यतस्तेऽति-सानिनः—पश्यन्तं
 त्वासति-सानिनम् अनादृत्य । अनादरे षष्ठी । निः-सपत्ना—शत्रु-रहिता । स-पत्नयेव
 नार्याः शत्रुः । १५ । शावः—शावकः, शिशुः । अलातम्—ज्वलदङ्गारः ।

अरण्य-काण्डम्—नवमः सर्गः—रावणाभिगमनम् । १८७

“क्रूरेः सु-दुष्टैः, सौमित्रे, सम्प्रहासः कथञ्चन
न कार्यः । पश्य, वैदेही कथञ्चित्, सौम्य, जीवति । १७

इमां वि-रूपां दुर्वृत्तामति-मत्तां महोदरीम्
राक्षसीं, पुरुष-व्याघ्र, निवर्तयितुमर्हसि ।” १८

इत्युक्तो लक्ष्मणः, क्रुद्धस्, तस्य रामस्य पश्यतः,
खड्गेन तस्यासिच्छेद कर्ण-नासां, निगृह्य ताम् । १९

सा च, चरन्ती रुधिरं बहुधा, रुधिरोक्षिता,
प्रगृह्य बाह्व, गर्जन्ती, प्र-विवेश महा-वनम् । २०

ततस्तु सा राक्षस-सङ्घ-संहतं
खरं, जन-स्थान-गतं, वि-रूपिता,
उत्पत्य वै, भ्रातरमुग्र-तेजसम्,
पपात भूसौ, गगनादिवाशनिः । २१

नवमः सर्गः ।

रावणाभिगमनम् ।

तां तथा पतितां दृष्ट्वा, वि-रूपां, शोणितोक्षिताम्,
भगिनीं क्रोध-ताम्राक्षः खरः पप्रच्छ, राक्षसः— १

“बल-विक्रम-सम्पन्ना, यथा-काम-विचारिणी,
इमामवस्थां नीतासि, केनान्तक-समा, भुवि ?” २

१८। कर्ण-नासामिति एकवद-भावेऽपि त्रीषत्वामात्र आर्षः । निगृह्य—प्र-हृत्य ।

२०। उक्षिता—सिक्ता । प्रगृह्य—प्रसार्य । २१। संहतम्—परि-वृतम् ।

१। तासाक्षः—अरण्य-नयनः, आरक्त-नेत्रः । २। अन्तकः—यमः ।

इति भ्रातुर् वचः श्रुत्वा, क्रुद्धस्य, वदतस्तथा,
ततः शूर्पणखा वाक्यं वाप्य-गदगदमन्त्रवीत्,— ३

“पुण्डरीक-विशालाक्षौ चीर-कृष्णानिनाम्बरी—
देवौ वा तौ मनुष्यौ वा, न तर्कयितुमुत्सङ्गे । ४

त्वदीयं वनमाक्रम्य, कृत्वा चाश्रम-मण्डलम्,
तत्र तौ बल-सम्पन्नौ वसतो, रावणानुज ! ५

तरुणी, रूप-सम्पन्ना, सर्वाभरण-भूषिता,
दृष्ट्वा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये, सु-मध्यमा । ६

तां च तौ चाहमारब्धा बलाद् भक्षयितुं वने—
इमामवस्थां नीतास्मि, यथा-नाथवती तथा ।” ७

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणखा खरस्तदा
उवाच, रक्षसां मध्ये, खरः, खरतरं वचः,— ८

“अथ रामं, सह भ्रात्रा, नयामि यम-सादनम् ;
रामस्य रुधिरं व्यक्तमुष्णं पास्यसि, राक्षसि !” ९

राक्षसानां सु-घोराणां सहस्राणि चतुर्दश
निर्यातानि जन-स्थानात्, खरस्य वश-वर्तिनाम् । १०

निर्गच्छतस्तु तान् दृष्ट्वा, राक्षसान्, भीम-विक्रमान्,
खरोऽपि स्व-रथेनाशु निर्ययौ, बल-दर्पितः । ११

४ । पुण्डरीकम्—श्वेत-पद्मम् । तर्कयितुम्—अनुमातुम् । ७ । आरब्धा—
आरब्धवती । क्रियारम्भे स-कर्मकात् कर्तर्यपि क्तः । अ-नाथ-वती—अ-नाथा, रक्षक-
हीना । ८ । आधर्षितः—आक्रान्तः, तिरस्कृतः । चतुर्थ-पादे, खरः—उग्रः, क्रूरः,
निष्ठुरः । ९ । सादनम्—सदनम्, सभ, गृहम् । १० । निर्यातानि—युद्धाय बहिर्गतानि ।

तानि शूर्पणखा दृष्ट्वा, सहस्राणि चतुर्दश, हतान्येकेन रामेण. मानुषेण पदातिना,	१२
ग्वरं त्रि-शिरमं चैव दूषणं च निपातितम्, आजगाम, समुद्दिग्ना. लङ्कां, रावण-पालिताम् ।	१३
सा ददर्श विमानाग्रे रावणं, लोक-रावणाम्, आसीनं सूर्य-मङ्गाग्रि काञ्चने परमासने,	१४
रुक्म-वेदी-गतं, देवं—ज्वलन्तमिव पावकम्, दशास्यं, विंशति-भुजं, दर्शनीय-परिच्छदम्,	१५
ताम्राक्षं, विपुलोरस्कं, राज-लक्षण-लक्षितम्, स्निग्ध-जीमूत-सदृशं, तप्त-काञ्चन-भूषणम्,	१६
सु-भुजं, खेत-दशनं, महास्यं, पर्वतोपमम्, देव-दानव-यक्षाणाम् ऋषीणां च महान्तनाम्	१७
अजितं, समरे शूरं व्यात्ताननमिवान्तकम्, देवासुर-वि-मर्देषु वज्राशनि-कृत-व्रणम्,	१८
ऐरावत-विषाणाग्रैर् बहुशः कृत-लक्षणम् विष्णु-चक्र-निपातैश्च बहुशो देव-संयुगे,	१९
भेत्तारं पर्वताग्राणां शूराणां च, महा-बलम्, उच्छेत्तारं च धर्माणां, पर-दाराभिमर्षणम्,	२०

१२ । समुद्दिग्ना—नितरामुत्कण्ठिता । १४ । विमानाग्रे—सिंहासन-पृष्ठे । लोक-रावणम्—लोकानां (पृथिव्यादीनां) रावणं (रोदन-कारकम्) । १५ । रुक्म-वेदी—सुवर्ण-सभः । देवः—दीप्यमानः । परिच्छदः—छत-चामरालङ्करणदि । १६ । विपुलोरस्कः—विशाल-वक्षः । जीमूतः—मेघः । तप्तम्—उज्ज्वलम् । १८ । व्यात्ताननः—प्रसारित-मुखः । वि-मर्देषु—सहर्षेषु, युद्धेषु । १९ । विषाणम्—गज-दन्तः । संयुगे—

दैत्यानां दानवानां च राक्षसानां च सं-युगे हन्तारम्, अथ चास्त्राणां प्रयोक्तारं, महा-रथम्,—	२१
येन, भोगवतीं गत्वा, पराजित्य च वासुकिम्, तच्चकस्य प्रिया भार्या विक्रमेण हृता पुरा ;	२२
येन वैश्वरूपो राजा, रणे विक्रम्य, निर्जितः, कैलासं पर्वत-श्रेष्ठमध्यासीनो, महा-बलः ;	२३
विमानं पुष्पकं तस्य काम-गं च जहार यः, प्रसाद-द्रुम-चित्राङ्गं, नाना-खग-मृगाकुलम् ;	२४
वनं चैत्ररथं दिव्यं, नलिनीं, नन्दनं वनम् यो विनाशितवान् क्रोधाद्, देवोद्यानानि, वीर्यवान् ।	२५
ततः शूर्पणखा दीना रावणं, लोक-रावणम्, अमात्य-मध्ये, सं-क्रुद्धा, परुषं वाक्यमब्रवीत्,—	२६
“प्र-सक्तः, काम-भोगेषु खैर-वृत्तो, निरङ्कुशः, समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नानुबुध्यसे ।	२७
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां, दीप्त-तेजसाम्, हतान्येकेन रामेण, मानुषेण, पदातिना ;	२८
ऋषीणाम-भयं दत्तं, कृताः क्षेमाश्च दण्डकाः ; धर्षितं च जन-स्थानं रामेणाक्षिप्त-कर्मणा ।	२९

सहस्रे, युद्धे । २१ । महा-रथः—‘आत्मानं सारथिं चाश्वान् रथम्, युध्येत वीरः, स
महा-रथ-संज्ञः स्यादित्याहुर्नोति-को-विदः ।’ २४ । विमानः—नभो-रथः । प्रसाद-द्रुमः—
कल्प-वृक्षः । २५ । नलिनी—चैत्ररथ-वन-मध्य-वर्तिनी सरसी । नन्दनम्—इन्द्र-वनम् ।
‘नलिनी-नन्दनम्’ इति गीरेसिन्धो-ग्रन्थतयः पठन्ति । २७ । प्र-सक्तः—अतिशय-प्रसक्तः ।
खैर-वृत्तः—खेच्छा-चारी । २९ । क्षेमाः—जल्य-रक्षणाः, निरापदः । धर्षितम्—

- नानुतिष्ठसि कार्याणि, भयेषु न विभेषि च,—
 क्षिप्रं राज्य-स्थुतो दीनस्तृण-तुल्यो भविष्यसि ।” ३०
- अमात्य-मध्ये, मं-क्रुद्धः, परि-पप्रच्छ रावणः,—
 “कथं रामः, कुतो रामः, किं-वीर्यं, किं-पराक्रमः ?” ३१
- इत्युक्त्वा राजसन्द्रेण, राजसी, क्रोध-मूर्च्छिता,
 ततो, रामं यथा-तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे,— ३२
- “दीर्घ-बाहुर् विशालालक्षीर-क्षणालिनाम्बरः,
 कन्दर्प-मम-रूपद्य रामो दश-रथात्मजः । ३३
- नाददानं गरान् घोरान्, न मुञ्चन्तं, महा-बलम्,
 कार्मुकं वा विकर्षन्तं, रामं पश्यामि सं-युगे । ३४
- इतमेव तु तत् सैन्यं पश्यामि, शर-वृष्टिभिः,
 राघवेणोत्तमं शस्यमिन्द्रेणैवाशम-वृष्टिभिः । ३५
- भ्राता चास्य, महा-तेजा, गुणवां सुख्य-लक्षणः,
 अनुरक्तश्च भक्तश्च, लक्षणो नाम, वीर्यवान् । ३६
- रामस्य तु विशालाक्षी धर्म-पत्नी, यशस्विनी,
 सीता नाम, वरारोहा, वेदी-प्रतिम-मध्यमा । ३७
- नैव देवी, न गन्धर्वी, न यक्षी, न च किन्नरी,
 तथारूपा मया नारी दृष्ट-पूर्वा मही-तले । ३८
- एवं सीता, महा-राज, रूपेणाप्रतिमा भुवि ;—
 तवानुरूपा भार्या सा, त्वं च तस्याः पतिस्तथा ।” ३९

दशमः सर्गः ।

हैमो मृगः ।

आगत्य दण्डकारण्यं, राघवस्याश्रमं, ततः,
ददर्श सह-मारीचो रावणो, राक्षसेश्वरः । १

हस्ते सं-मृह्य मारीचं, रावणो, वाक्यमब्रवीत्,—
“क्रियतां तत्, सखे, शीघ्रं, यदर्थं वयमागताः” । २

स, रावण-वचः श्रुत्वा, मारीचस्वरयान्वितः,
तत्-क्षणाद्, राक्षसं रूपं त्यक्त्वा, हैमोऽभवन् मृगः ; ३

रौप्य-विन्दु-शत-चित्तः, सर्व-भूत-मनो-हरः,
मृगो भूत्वाश्रम-द्वारि रामस्य विचचार ह । ४

तं तु सीता मृगं दृष्ट्वा वने, काञ्चन-सु-प्रभम्,
हेम-राजत-चित्राभ्यां पार्श्वीभ्यां समलङ्कृतम्, ५

शृङ्गाभ्यां हेम-वर्णाभ्यां कान्तिमद्भ्यां विभूषितम्,
वैदूर्य-मणि-वर्णाभ्यां कर्णाभ्यां चारु-दर्शनम्, ६

प्रभया परिराजन्तं, सूक्ष्म-रोम-तनु-त्वचम्,
नाना-रत्न-विचित्राङ्गं सा, व्यस्रियत, भाविनी । ७

सा, विस्मितानवद्याङ्गौ मृगेण, जनकात्मजा,
उवाच राघवं सीता, स्मित-पूर्वाभिभाषिणी,— ८

“इमं मणि-विचित्राङ्गं, पश्य हेममयं मृगम्,
आश्चर्य-भूतं, काकुत्स्थ, कामात् स्वयमिहागतम्” । ९

१ । ‘हस्ते’—अवच्छेदे समनी । सं-मृह्य—प्रणयेन मृहीत्वा । ३ । व्यस्रियत—
विस्मिता बभूव । ८ । अनवद्यम्—अ-निन्दनीयम् । ९ । कामात्—स्नेह्या ।

अरण्य-काण्डम्—एका-दशः सर्गः—राम-निर्गमनम् । १८३

शङ्कमानस्तु, तं दृष्ट्वा, तारा-मृग-सम-प्रभम्,
 विचार्य बहुधा बुद्ध्या, लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्,— १०
 'यथा नः कथितं पूर्वमृषिभिः पावकोपमैः,
 अयं माया-धरो, वीर, भारीचो नाम राजसः । ११
 चरन्तो मृगयां. दृष्ट्वा, रथिनो, धन्विनो, वने,
 अनेन, मृग-रूपेण, राजानो बहवो हताः । १२
 मृगो हेमसयो नैष ! हेमकस्य मृगस्य च
 क्लृप्तो लोके, नर-प्यात्र, सं-योगः, साधु चिन्तय । १३
 प्रवान्त-मणि-मृद्भोऽयं, न मृगो, रत्न-लोचनः ।
 एतं माया-मृगं सन्धे—राजसं मृग-रूपिणम् ।" १४

एका-दशः सर्गः ।

राम-निर्गमनम् ।

एवं हुवाणं काङ्क्षुत्स्वं प्रतिवार्य, शुचि-स्मिता,
 उवाच सीता, मंहृष्टा, क्लृप्ता हत-चेतना,— १
 "आर्य-पुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः ;
 आनयेन, महा-बाहो—क्रीडार्थं नो भविष्यति । २
 इहायम-पदेऽस्माकं, बहवः पुण्य-दर्शनाः
 मृगाश्चरन्ति सहिताश्चमराः समरास्तथा । ३

१० । तारा-मृगः—मृग-शिरा नाम नक्षत्र-पुञ्जः । ११ । सं-योगः—मेलनम् ।

१ । प्रतिवार्य—निवार्य । क्लृप्ता—यत्नेन, साधया । २ । सहिताः—मिलिताः ।

चमराः—शुक्ल-पुच्छाः [मृगाः] । समराः—कृष्ण-पुच्छाः [मृगाः] ।

- न चास्य सदृशो, राम, दृष्ट-पूर्वो मृगो मया,
तेजसा क्षमया दीप्तया, यथायं मृग-सत्तमः । ४
- यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव,
आश्चर्य-भूतं भवति, विस्मयं जनयिष्यति । ५
- समाप्त-वन-वासानां राज्यस्थानां च नः, पुनः,
अन्तः-पुरेऽपि भूषार्थो मृग एष भविष्यति । ६
- जीवन् न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृग-सत्तमः,
अजिनं, नर-शार्दूल, रुचिरं तु भविष्यति । ७
- निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनद-सम-त्वचि
शष्प-दृष्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् । ८
- काममुक्तमिदं रौद्रं स्त्रीणाम-सदृशं मया ;
वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य लोभेनापहृतं मनः । ९
- इति सीता-वचः श्रुत्वा, दृष्ट्वा च मृगमद्भुतम्,
मोहितो राघवः श्रीमानिदं लक्षणमब्रवीत्,— १०
- “इहाप्रसत्तस्त्वं, वीर, परि-पालय मैघिलीम् ;
तावन् न चलितव्यं ते, यावन् नाहमिहागतः” । ११
- क्वाचिद् दृष्टः, क्वचिन् नष्टः, क्वचित् त्रासाच्च वि-द्रुतः—
भयेन महताच्छन्नो—मारीचो याति कानने । १२

४ । तेजसा—विचित्र-शक्ति-सामर्थ्येन । क्षमया—क्षान्त्या, सौम्य-भावेन । दीप्तया—
देह-कान्त्या । ५ । आश्चर्य-भूतम्—जीवती ग्रहणमिति शेषः । ७ । अजिनम्—मृतमभ्येति
शेषः । ८ । जाम्बूनदम्—सुवर्णम् । त्वचि—चर्मणि । शष्प-दृष्याम्—बाल-दृष-
परिकल्पित-नापसासने । विनीतायाम्—प्रसारितायाम् । उपासितुम्—[तव] समीपे
उपवेष्टुम् । ११ । परि-पालय—रक्ष । १२ । नष्टः—अन्तर्हितः ।

अरख्य-काण्डम्—द्वा-दशः सर्गः—लक्ष्मण-निर्गमनम् । १८५

इतो गतोऽसौ दृष्ट्वा, पुनरन्तर्हितो मृगः—
इति तां स्तान् वनोद्देशान् काकुत्स्थः पर्यधावत् । १३

राघवस्तु ततः क्रुद्धो—मुहूर्तं तेन मोहितः—
सुर्माच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्म-वि-निर्मितम् । १४

तेन मर्मणि निविष्टः शरणाप्रतिमेन ह,
तालमात्रमथोत्पत्य, न्यपतत् न, शरातुरः ; १५

व्यनदद् भैरवं नादं, धरण्यां, शर-पीडितः ।
स्त्रियमाणस्तु मारीचम्, चिन्तयन् स्वामिनः प्रियम्, १६

रामस्य सदृशं व्यक्तं स्वरमालम्ब्य, पाप-हृत्,
हा लक्ष्मणेति दुक्तोऽहं, त्रायस्वेति, महा-वने । १७

द्वा-दशः सर्गः ।

लक्ष्मण-निर्गमनम् ।

आर्त-स्वरं तु वि-ज्ञाय, तं, भर्तुः सदृशं, वने,
उवाच लक्ष्मणं सीता,—“गच्छ, जानीहि राघवम् । १

न हि मे जौवितं स्थाने हृदयं चावतिष्ठते ;—
क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया श्रुतम् । २

सहायं, आतुरं ज्येष्ठं, सह पन्थानमागतम्,
क्रन्दन्तमेवं, मौमित्रे, परित्वातुं त्वमर्हसि । ३

१५। ताल-मात्रम्—‘कदं ताल-मत्र-प्रमाणम्’ इति श्लोक-नाथः । उत्पत्य—
उत्पुत्य, उत्पत्त्या ।

२। स्थाने—स्व-स्थाने । आवतिष्ठते—‘समव-प्र-विश्यः स्थः [पातने-पदम्]’—
पाश्विनिः, १।१।२२। ‘मोहो जायते’ इति प्रथम-पंक्तौ रर्थः । क्रोशतः—रुदतः [रामस्य] ।

३। सह—त्वया सह ।

तं क्षिप्रमभिधावस्व भ्रातरं, शरणैषिणम्,
रक्षसां वशमापन्नं, सिंहानामिव गो-पतिम् ।” ४

तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा, स्त्री-स्व-भाव-प्र-दृषितम्,
उवाच लक्ष्मणः सीतां, त्रासादुत्फुल्ल-लोचनाम्,— ५

“न मे शक्यस्त्रिभिर् लोकेः—सेन्द्रैरपि सुरासुरैः—
भ्राता धर्षयितुं वाढम्”, इत्युवाच स जानकीम्, ६

“कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातुर् मम स राक्षसः
दुःखं कर्तुमपर्याप्ति । देवि, कस्माद् विषीदसि ?” ७

तसुवाच ततः सीता, कुपिता, जनकात्मजा,—
“अ-मित्रो, मित्र-रूपेण, भ्रातुस्त्वमसि, लक्ष्मण,
यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे । ८

व्यसनं ते प्रियं मन्ये, स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते,
येन तिष्ठसि विस्वव्यस, तमपश्यन्, महा-व्युतिम् । ९

वर्तयेयं न, रामेण सुहृर्तमपि वर्जिता ।
कुरु मे वचनं, वीर,—भ्रातरं पाहि मा चिरम् ।” १०

इति ब्रुवाणां वैदेहीं, वाप्य-शोक-परिप्लुताम्,
अन्नवील् लक्ष्मणस्वस्तां सीतां, मृग-वधूमिव,— ११

“देवि, देव-मनुष्येषु गन्धर्व-पतंगेषु च,
राक्षसेषु, पिशाचेषु, किन्नरेषूपरगेषु च, १२

४ । शरणैषिणम्—आश्रयाधिपम् । गो-पतिः—रूपः । ६ । धर्षयितुम्—अभिभवितुम् ।
वाढम्—वस्त्रतः । ७ । सः—सृग-रूपः इत्यर्थः । ८ । अभिपद्यसे—अभिगच्छसि । ९ ।
विस्वव्यः, विस्वव्यः—विश्वस्तः, निःशङ्कः । १२ । पतंगेषु—पक्षिण । चरमेषु—सर्पेषु ।

दानवेषु च घोरेषु विद्यते न च, शोभने,
यो रामं प्रतिगुध्येत, महेन्द्रमिव मानुषः । १३

अवध्यः समरे रामो । नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
नोत्सहे त्वां विरहितं शून्येऽहं राघवं विना । १४

कृत-चैराय, कल्याणि, वयमेतैर् निशा-चरैः—
रक्षांसि विविधा वाचो विसृजन्ति महा-वने । १५

हृदयं निर्वृतं तेऽस्तु । सन्तापस्यज्यतामयम् ।
आगमिष्यति भर्ता ते शीघ्रं, हत्वा मृगोत्तमम् । १६

न तस्यायं स्वरो, देवि, वि-स्वरो यस्त्वया श्रुतः—
कष्टायामप्यवस्थायां न रामो गर्हितं वदेत् ।” १७

एवमुक्ता तु वैदेही, क्रुद्धा, सं-रक्त-लोचना,
अब्रवीत् परुषं वाक्यं लक्ष्मणं, पथ्य-वादिनम्,— १८

“हानार्य-करुणारम्भ । नृ-शंस ! कुल-पांसन ।
अहं तव प्रिया, मन्त्रे, येनैवं त्वं प्र-भाषसे । १९

नैतच् चित्रं, स-पत्नेषु, पापं, लक्ष्मण, यद् भवेत्
त्वद्विधेषु, मनुष्येषु, नित्यं प्रच्छन्न-चारिषु । २०

सन्दुष्टस्त्वं वने नूनं राममेकोऽनुधावसि
मम हेतोः, प्रतिच्छन्नः, प्रयुक्तो भरतेन वा । २१

१३ । प्रतिगुध्येत—समरे बाधेत । १४ । विरहितम्—परित्यक्तम् । १६ । निर्वृतम्—शान्तम् । १८ । पथ्य-वादिनम्—हित-वादिनम् । १९ । अनार्य-करुणारम्भः—अनायंया (कुम्भितया) करुणया [राम-व्यसनेऽपि महिषयया] आरम्भः (मद-रक्षारम्भः) येन सः । पांसनः—दूषकः । २० । सपत्नेषु—शत्रुषु [जातितात] । प्रच्छन्न-चारिषु—गुप्त-चारिषु । २१ । प्रतिच्छन्नः—गुप्तः ।

कथमिन्दीवर-श्यामं रामं, कमल-लोचनम्,
उप-संगृह्य भर्तारं, कामयेयं पृथग्-जनम् ? २२

अपि चाहं प्रवेक्ष्यामि प्र-दोषं हव्य-वाहनम्,
न चापि राघवादन्यं पादेनापि नरं स्पृशे ।” २३

इति लक्ष्मणमाक्रुश्य, सीता, सुर-सुतोपमा,
पाणिभ्यां, रुदती, तत्र, उरः परि-पिपेष सा । २४

इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया, लोम-हर्षणम्,
अन्नवील-लक्ष्मणः, सीतां, प्राञ्जलिश्च, चलितेन्द्रियः,— २५

“उत्तरं नोत्सहे वक्तुं—दैवतं भवती मम ;
वाक्यम-प्रति-रूपं हि न चित्रं स्त्रीषु, मैथिलि । २६

स्व-भावश्चैव नारीणामेष लोकेषु दृश्यते,—
वि-मुक्त-धर्माश्चपला भ्रातृ-भेद-करा स्त्रियः । २७

उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षि-भूता वने-चराः,
न्याय-वादी यथान्यायमुक्तोऽहं परुषं त्वया । २८

धिक् त्वामस्तु, विनश्य त्वं, यन् मामेवं विशङ्कसे
स्त्री-स्व-भावेन दुष्टेन, गुरु-वाक्ये व्यवस्थितम् ।” २९

उक्तेति परुषं वाक्यं, पश्चात् ताप-समन्वितः,
साम-पूर्वं पुनः सीतां वक्तुमारब्धवानिदम्,— ३०

२२ । उप-संगृह्य—परि-गृह्य । २३ । स्पृशे—स्पृशामि, स्पृक्ष्यामि इत्यर्थः । आत्मने-
पदमार्थम् । २४ । आक्रुश्य—निर्भर्त्स्य । उरः—वक्षः । २५ । चलितेन्द्रियः—विचलित-
मनाः । २६ । अ-प्रतिरूपम्—अत्यन्तानुचितम् । २७ । वने-चराः—देवाः इति शेषः ।
न्याय-वादी—यथार्थ-वादी । अ-न्यायम्—अनुचितम् । ३० । साम—प्रिय-वचनम् ।

अरण्य-काण्डम्—तयो-दशः सर्गः—कृष्ण-तापसः । १८८

“गच्छामि यत्र काकुत्स्थः ; स्वस्ति तेऽस्तु, वरानने ;
रक्षन्तु त्वां, विशालाक्षि, समया वन-देवताः । ३१
निमित्तानि हि घोरानि, यानि प्रादुर्भवन्ति मे ।
अपि त्वां सह रामेण पश्येयं, पुनरागतः ।” ३२

तयो-दशः सर्गः ।

कृष्ण-तापसः ।

तथा परुषमुक्तस्तु, कुपितो, राघवानुजः
जगाम यत्र रामोऽसौ, सौतां त्यक्त्वा महा-वने । १

एतदन्तरमासाद्य दश-ग्रीवः, प्रतापवान्,
अभि-चक्राम वैदेहीं, परित्राट्-कृष्णना, तदा, २
सूक्ष्म-काषाय-संवीतः, शिखी, क्ली, स-पादुकः,
सव्यांसासक्त-भारश्च, स-त्रि-दण्ड-कमण्डलुः ; ३
तामपश्यत् ततो बालां, भ्रातृभ्यां रहितां वने,
रहितामर्क-चन्द्रान्धां सन्ध्यामिव महत् तमः । ४

तमुग्र-तेजः-कर्माणं जन-स्थान-रुह-द्रुमाः,
तथैव विविधा वल्गाः, सत्त्वानि सह पक्षिभिः, ५
समीक्ष्य न व्यकम्पन्त ; प्र-ववी न च मारुतः ।
शीघ्र-वेगागतं दृष्ट्वा वि-डितं राक्षसेश्वरम्, ६

३२ । अपि—इच्छामि, I wish. पश्येयम्—‘इच्छार्थेषु लिङ्-लीटौ,’—
पाणिनिः । ३।३।१५७ ।

२ । अन्तरम्—अवकाशः । परित्राट्-कृष्णना—कपट-परित्राणकरूपेण । ३ । सव्यः
—वामः । अंसः—स्तम्भः । त्रि-दण्डम्—यतेरन्वीन्य-वर्द्धं दण्ड-त्रयम् । ४ । वि-डितम्—

स्तिमितं गन्तुमारभे तदा गोदावरौ नदी ।

पक्षिणो ये मृगाश्चैव, भयात् तस्य, प्रदुद्रुवुः । ७

स पापस्तेन रूपेण, दृणैः कूप इवाहतः,

अतिष्ठत्, प्रेक्ष्य रामस्य पत्नीं सीतां तु, रावणः— ८

स तां, रुचिर-दन्तीष्ठीं, पूर्ण-चन्द्र-निभाननाम्,

आसीनां पर्ण-शालायां, वाष्प-शोक-परिप्लुताम् । ९

ददर्श यद् यद् वैदेह्या मातृं चक्षुर्-मनो-हरम्,

न शशाक ततो हर्तुं दृशं, मग्नामिवात्र, सः । १०

अभ्यागच्छत वैदेहीं दुष्ट-चेता निशा-चरः,

तां, मन्मथ-शराविष्टी, ब्रह्म-घोममुदीरयन् । ११

अब्रवीत् प्रसृतं वाक्यं रहिते राक्षसेश्वरः,—

“अतीव भ्राजसे, भीरु, वन-राजीव पुष्पिता । १२

मणि-प्रवेकाभरणौ, रुचिरौ ते पयो-धरौ,

हृद्यानुपचितौ, वृत्तौ, संहतौ, ते वि-राजतः । १३

का त्वं, काञ्चन-गर्भाभि, पीत-कौषेय-वासिनि,

मालां पद्मोत्पल-युतां बिभ्रतौ, प्रिय-दर्शना ? १४

क्रीः कीर्तिः श्रीः शुभा लक्ष्मीर्, आसां का त्वं, वरानने ?

भूतिर् वा त्वं, वरारोहे ? रतिर् वा स्वैर-चारिणी ? १५

विरोधेन स्थितम् । ७ । स्तिमितम्—मन्दम् । प्र-दुद्रुवुः—पलायमासुः । ११ ।

अभ्यागच्छत—अभ्यागच्छत् । आत्मने-पदसार्धम् । ब्रह्म-घोषम्—वेद-ध्वनिम् । उदीरयन्

—उच्चारयन्, कुर्वन् इत्यर्थः । १२ । मणि-प्रवेकः—मणि-श्रेष्ठः । उपचितौ—प्र-वृद्धौ ।

संहतौ—परस्पर-सन्निहितौ । १४ । उत्पलम्—कुवलयम्, a water-lily. १५ । क्रीः

—गौरी । श्रीः—ऐश्वर्य-प्रधाना भगवच्छक्तिः । लक्ष्मीः—सौभाग्य-प्रधाना भगवच्छक्तिः ।

समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव ;	
सु-सं-स्थिते च कान्ते च भ्रुवौ नयन-भूषणे ।	१६
सु-पीनौ दर्शनीयौ च संहतौ च, वरानने,	
अनुरूपौ च वक्त्रस्य कपोलौ तव, सुन्दरि ।	१७
तप्त-काञ्चन-संवीतौ स्व-भावात् संस्कृतौ, शुभौ,	
अवर्णौ ते विराजिते, प्रमाणेन समुन्नतौ ।	१८
करी च तव, सु-योगि, पद्म-पत्रारुणौ, शुभौ ।	
अनु-रूपं च ते मध्यं, दुर्बलं, चारु-हासिनि ।	१९
सु-कुमाराङ्गुली, दिव्यौ, सु-कुमार-तलौ, शुभौ,	
चरणौ संहतावेतां, परस्पर-वि-भूषणौ ।	२०
विशाले वि-मले नेत्रे, रक्तान्ते, नील-तारके ;	
कर-संहत-मध्यासि, सु-केशौ संहत-स्तनौ ।	२१
नैव देवी, न गन्धर्वी, न यक्षी, न च किन्नरी	
एवं-रूपा मया नारी दृष्ट-पूर्वा मही-तले ।	२२
रूपमग्रं च ते लोके, सौकुमार्यं च शाश्वतम्,	
इह वासश्च कान्तारि चिन्तामुत्पादयन्ति मे ।	२३
सं-प्रतीक्ष्य च भद्रं ते, न त्वं वस्तुमिहार्हसि—	
राक्षसानामयं वासो, घोराणां, काम-चारिणाम् ।	२४

भृतिः—अणिमादिः सिद्धिः । रतिः—काम-पदी । स्नेह-चारिणी—स्नेह-विहारिणी
[वने जागमनात्] । १६ । समाः—सम-संस्थानाः । शिखरिणः—कुन्द-कुण्डलवत्
प्रशलायाः । १८ । संस्कृतौ—सज्जितौ । १९ । पद्मम्—दलम् । २० । संहतौ—
निहितौ । २१ । कर-संहत-मध्या—करेण (अङ्गुष्ठ-प्रदेशिनी-चक्र-प्रमाणेन) सं-हतम्
(आहतं) मध्यं यस्याः सा, तत्त्व-मध्यमा । २३ । अग्रम्—आद्यम्, श्रेष्ठम् ।

प्रासादाद्याणि रम्याणि नगरोपवनानि च, नन्दनादीनि दिव्यानि युक्तान्यासेवितुं त्वया ।	२५
वरं सात्त्वं, वरं रत्नं, वरं वस्त्रं च, शोभने, भर्तारं च वरं मन्ये ते युक्तम्, असितेक्षणे ।	२६
भूमि-शय्या-परिक्रिष्टा, वने, मूल-फलाशना, वस्तुं नार्हसि, कल्याणि, सुखार्हा, सुख-वर्जिता ।	२७
का त्वं भवसि ? रुद्राणां, मरुतां वा, शुचि-स्मिते, वसूनां वा ? वरारोहे, देवता प्रतिभासि मे !	२८
नेहागच्छन्ति गन्धर्वा, न देवा, न च मानुषाः । राक्षसानामयं वासः । कथं नु त्वमिहागता ?	२९
इमे शाला-मृगाः सिंहा व्याघ्रा द्वीपि-मृगास्तथा, ऋक्षास्तरक्षवः, कीकाः । कथं तेभ्यो न ते भयम् ?	३०
मत्तानां गिरिकल्पानां कुञ्जराणां, तरस्त्रिनाम्, कथमेका महारण्ये न विभेषि, शुचि-स्मिते ?	३१
कासि, कस्य, कुतश्च त्वं ? किं-निमित्तं च दण्डको ः एकाकिनी प्रविष्टासि, घोरे, राक्षस-सेविते ?”	३२

२५ । प्रासादाद्याणि—हर्ष-पृष्ठानि । ‘प्रासादाद्याणि’ इति गीरेसिन्धोः पठति ।
आसेवितुम्—उपभोग्युम् । २६ । असितेक्षणा—नील-नेत्रा । ३० । शाला-मृगः—
शगालः । द्वीपी—चिवकः । द्वीपि-न्याग्रौ स-बिन्दु-निर्विन्दू । तरक्षुः—मृगादनः,
एक वक्रश्च नेकदण्ड वीध, a hyena. कीकः—हकः, a wolf, एक वक्रश्च नेकदण्ड
वीध । ३१ । कुञ्जराणाम्—हस्त्रिनाम् । तरस्त्रिनाम्—बलवताम्, वीरवतां वा ।

चतुर्दशः सर्गः ।

अतिथि-सत्कारः ।

- इत्थसी, रावणेनोक्ता, दुष्टेन, जनकात्मजा,
अ-विश्वास-भयात् तत्र, शङ्किता, पर्यसर्पत । १
- हि-जाति-दर्शनं माद्य दृष्ट्वा, राक्षसमागतम्
सर्वैरतिथि-सत्कारैः पूजयामास, मैथिली । २
- उपनीयोदकं पूर्वं, वन्देनोपनिमन्त्रा च,
चिन्तयित्वा तु, वैदेहो ततो वचनमब्रवीत्,— ३
- “दुहिता जनकस्याहं, मैथिलस्य, महात्मनः,
मीता नान्त्राम्नि—भद्रं ते !—भार्या रामस्य धीमतः ; ४
- सं-वत्सरं चाध्वुपिता राघवस्य निवेशने,
भुञ्जाना मानुषान् भोगान्, सर्व-काम-समृद्धिनी । ५
- ततः सं-वत्सरादूर्ध्वं सममन्त्रत मे पतिम्
अभिषेचयितुं राजा, सं-मन्त्रा सचिवैः सह । ६
- तस्मिन् सं-क्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने,
कैकेयो नाम भर्तारमनार्या श्वशुरं मम, ७
- प्रतिगृह्य, प्रणयिनी, प्रथमं, सु-कृतेन वै,
मम प्रव्राजनं भर्तुर् देवी वरमयाचत,— ८

१ । पर्यसर्पत—पर्यसर्पत, इतस्तत्रचाल, moved round about. आत्मने-
पदमार्थम् । २ । हि-जाति-दर्शनम्—ब्राह्मणाकृतिम् । ३ । सर्व-काम-समृद्धिनी—
सकल-काम्य-समृद्धि-सम्पन्ना । ४ । सं-क्रियमाणे—सम्पाद्यमाने । ८ । प्रतिगृह्य—
वशी-कृत्य, आयत्तो-कृत्य । सु-कृतेन—वर-रूपेण इति शेषः ।

- ‘न शयिष्ये, न पास्यामि, न च भोक्ष्ये कदाचन,—
एष मे जीवितस्थान्तो, रामो यद्यभिषिच्यते । ८
- अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम्,
राघवश्च वनं घोरमद्यैव प्रतिपद्यताम् ।’ १०
- अथाभिषेकाय पितुः समीपं राममागतम्,
कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच, दृढ-व्रतम्,— ११
- ‘तव पित्राभ्यनुज्ञातं ममेदं शृणु, राघव,—
भरताय प्र-दास्यामि पितृ-राज्यम-कण्टकम् । १२
- त्वया च खलु वस्तव्यं नव वर्षाणि पञ्च च
वने ; प्रव्रज, काकुत्स्थ—पितरं मोचयानृतात् ।’ १३
- तथेत्युवाच तां रामः कैकेयीं पितुरग्रतः ;
चकार वचनं तस्या मम भर्ता, दृढ-व्रतः । १४
- तं भ्राता लक्ष्मणो, धीमान्, धर्म-चारौ, महां-बलः,
अन्वगच्छद्, धनुष्पाणिः, प्रव्रजन्तं मया सह । १५
- ते वयं, प्रच्युता राज्यात्, कैकेय्या वचनात्, त्रयः,
विचरामो, द्विज-श्रेष्ठ, वनं गम्भीरमोजसा । १६
- समाश्वसिहि तावत् त्वं—शक्यं वस्तुमिह त्वया ;
आगमिष्यति मे भर्ता, वन्यमादाय, पुष्कलम् । १७
- स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं चाचक्ष्व तत्पतः,
एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि, द्विज । १८

रामो, मे संशयो नास्ति, यथा त्वां सत्-करिष्यति ;
यतयच्च प्रियास्तस्य, भर्ता प्रिय-कथञ्च मे ।” १८

पञ्च-दशः सर्गः ।

प्रार्थना-भङ्गः ।

काम-वाणार्दितस्तत राक्षसस्त्विदमब्रवीत्,—
“येन विद्राविता लोकाः सामराः सामराधिपाः,
अहं स, रावणो नाम, सर्व-लोक-प्र-तापनः । १
त्वां तु, काञ्चन-गर्भाभां, पौत-कौपेय-वासिनीम्,
रतिं म्रकेषु दारेषु नाधिगच्छामि, चिन्तयन् । २
बह्वीनामुत्तम-स्त्रीणां भार्याणां मम, मैथिलि,—
सर्वासामेव तासां त्वं ममाग्र-महिषी भव । ३
लङ्का नाम समुद्रस्य द्वीप-श्रेष्ठा पुरी मम,
सागरेण परिचिता, निविष्टा गिरि-सूर्ध्वनि, ४
तप्त-हिममयैः शृङ्गैरुच्छितैरभ्यलङ्घिता,
स्नात-गम्भीर-परिष्ठा, प्रासादाद्यावतंसका । ५
तत्र, सीते, मया सार्धं, वनेषु विचरिष्यसि ;
न चास्यारण्य-वासस्य सृष्टयिष्यसि, भाविनि । ६
पञ्च दासी-शतानि त्वां, सर्वाभरण-भूषिताम्,
सीते, परिचरिष्यन्ति—भार्या मे भव, शोभने ।” ७

१ । विद्राविताः—निष्काविताः, driven off. ३ । अग्र-महिषी—प्रधाना
महिषी । ४ । परिचिता—वेदिता । ५ । उच्छितैः—उन्नतैः ।

- प्रत्युवाचानवद्याङ्गी, तमनादृत्य राजसम्,—
 “महाचलमिवाकम्प्यं, महिन्द्र-सदृशं पतिम्,
 महोदधिमिवाचोश्महं राममनु-व्रता । ८
- पूर्ण-चन्द्र-निभं, शूरं, राज-पुत्रं, जितेन्द्रियम्,
 पृथु-कीर्तिं, महा-वीर्यमहं राममनु-व्रता । ९
- महा-बलं, महोरस्कं, सिंह-विक्रान्त-गामिनम्,
 सिंहं सिंहोव विक्रान्तमहं राममनुव्रता । १०
- त्वं पुनर् जखुको व्याघ्रीं मामिच्छसि, सु-दुर्लभाम्—
 नाहं शक्या त्वया अष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा । ११
- सिंहस्य, खादतो, मांसं सुखादादातुमिच्छसि,
 यो रामस्य प्रियां भार्यां वलात् त्वं हर्तुमिच्छसि । १२
- त्वं क्षुरं जिह्वया लेलि, सूच्या सृशसि लोचने,
 यो रामस्य प्रियां भार्यां पाप-बुद्ध्या निरीक्षसे । १३
- व्याघ्रास्तखण-पुत्रायाः प्रजामादातुमिच्छसि,
 यो रामस्य प्रियां भार्यां विध्वंसयितुमिच्छसि । १४
- अवसज्य शिलां कण्ठे, सागरं तर्तुमिच्छसि,
 रामस्य दयितां भार्यां यस्त्वं हर्तुमिहेच्छसि । १५
- अयो-मुखानां शूलानामग्रे चरितुमिच्छसि,
 रामस्य सदृशीं भार्यां यदि त्वं नेतुमिच्छसि । १६

८ । अनवद्याङ्गी—अनिन्द्रावयवा । महोदधिः—महा-समुद्रः । ९ । पृथु-
 कीर्तिः—महा-यशः । १० । सिंह-विक्रान्त-गामिनम्—सिंहस्य पद-क्षेपवत् पद-
 विक्षेपेण स-गर्व-गमन-शीलम् । अत्र, विक्रान्तम्—पद-क्षेपः । तृतीय-पादे तु,
 विक्रान्तम्—विक्रम-शीलम् । १४ । प्रजाम्—सन्ततिम् । १५ । अवसज्य—यज्ञा ।

अग्निं प्र-ज्वलितं, बद्धा वस्त्रान्ते, नेतुमिच्छसि,
 कल्याण-वृत्तां, रामस्य भार्या यो हर्तुमिच्छसि । १७
 कृष्ण-सर्पैर्मति-क्रुद्धं, निःश्वसन्तं, महा-विषम्,
 स्मृष्टमिच्छसि हस्तेन, यन् मां त्वमभिकाङ्क्षसे । १८

षोडशः सर्गः ।

बलात्-कारः ।

नद्यः सौम्यं परित्यज्य भिक्षु-रूपं, निशाचरः
 स्वं रूपं कान्त-रूपाभं संजे, वैश्रवणानु-जः— १
 महा-ललाटो, रक्ताक्षो, व्यूढोरस्को, महा-भुजः,
 निह-दंष्ट्रो, हय-स्कन्धसिताङ्गो, दीप्त-सूर्ध्व-जः, २
 कृष्णः, सं-हृष्ट-रोमाङ्गः, कृष्णाञ्जन-गिरि-प्रभः,
 रक्ताभ्यर-धरो, घोरस्, तप्त-काञ्चन-कुण्डलः । ३
 स ताम्, अ-सित-केशान्तां, वि-प्र-नष्ट-विशेषकाम्,
 रुचिराभरणीपेतां, प्रत्युवाच निशाचरः,— ४

१८ । अभिकाङ्क्षसे—अभिकाङ्क्षसि । आत्मने-पदसार्धम् । १२—१८ ।
 निटशं नालङ्कारः । तत्र प्रथमं यथा, साहित्य-दर्पणे,—“सम्यक् वस्तु-सम्बन्धीऽसम्यक् वस्तु-
 वापि कुर्वन्ति, यद्य विम्वानुविम्वत् बोधयेत् सा निदर्शना ।” विम्वानुविम्वत्—
 प्रणिधान-गम्य-साम्यम् ।

४ । अ-सित-केशान्ताम्—अ-वल्ल-केशायाम्, मुक्त-केशाम् । वि-प्र-नष्ट-विशेषकाम्
 —वि-लुप्त-ललाट-तिलकाम् । ‘विच-चाञ्चल्य-समुत्थात् अङ्ग-प्रत्यङ्ग-सञ्चलनात् ‘ख-
 कर-स्पर्शं’ इति शेषः । ‘वि-लुप्त-विवेकाम्’ इति केषाञ्चिदभिमतोऽर्थः ।

- “राज्य-च्युतस-सिद्धार्थं रामं, परिमितायुषम्,
कैर् गुणैरनुरक्तासि, मूढे, पण्डित-मानिनि ?” ५
- इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं, दुष्टात्मा, काम-मोहितः,
जग्राह रावणः सीतां, खे बुधो रोहिणीमिव । ६
- प्रत्युवाच ततः सीता, क्रुद्धा, सायु-परिप्लुता,—
“हतस्त्वं तेजसा, पाप, राघवस्य, महात्मनः” । ७
- एवमुक्तस्य वैदेह्या, रावणस्य, दुरात्मनः,
भृशं जीमूत-वर्णानि वदनानि चकाशिरि । ८
- अग्नि-ज्वाला-प्रभैर् नेत्रैर्, भ्रू-जिह्वैः, सु-वि-भौषणैः,
वैदेहीं रावणः क्रुद्धो निर्दहन्निव, राक्षसः, ९
- सव्येन सीतां पद्माचीं मूर्धजेषु करेण, सः,
ज्वोस्तु दक्षिणेनैनामग्रहीत् पाणिना, शुभाम् । १०
- सा, गृहीता, वि-चुक्रोश, राक्षसेन वलीयसा,—
'हार्य-पुत्र ! न मां पासि', वीर-हा लक्ष्मणेति च । ११
- तं दृष्ट्वा, गिरि-शृङ्गाभं, तीक्ष्ण-दंष्ट्रं, महा-बलम्,
व्यद्रवन्त, सु-सं-तस्ता, भयार्ता वन-देवताः । १२
- राम-कामां स कामार्तः, पन्नगेन्द्र-वधूसिव,
चेष्टमानां, परिगृह्य, उत्पपात ततो नभः । १३

५। पण्डित-मानिनी—पण्डितामिसानिनी । ६। रोहिणी—बुधस्य माता, चन्द्रस्य पत्नी च । अतिशयोक्तिः । ७। चकाशिरि—प्रकाशन्ते अ । ८। जिह्वैः—कुटिलैः । ११। वि-चुक्रोश—उच्चैश् चक्रन्द । वीर-हा—वीर-हन् । सम्बोधने 'वीर-हा' इति पदमार्पम् । १२। व्यद्रवन्त—व्यद्रवन्, पलायमासुः । आत्मने-पदमार्पम् । १३। पन्नगेन्द्रः—सर्प-राजः, सर्प-वरः, तक्षकः इत्यर्थः । (उपरिष्ठात्,

स च मायामयी, दिव्यः, खर-युक्तः, खर-स्त्रनः, प्रत्यदृश्यत हिमाङ्गी रावणस्य महा-रथः ।	१४
ततस्तां. परुषैर् वाद्यैरभितर्ज्य, महा-खरः अङ्गेनादाय वैदेहीं रथमारोपयत्तदा ।	१५
सा, गृहीता, प्र-चुन्नोश, राजसेन. मनस्विनी,— हार्य-पुत्रेति, दुःस्वार्ता. पतिं, दूर-चरं वने ।	१६
ततः सा, राजसेन्द्रेण क्रियमाणा विहायसा, मत्तेव, मन्दं प्रोवाच, भ्रान्त-चित्तेव चातुरा,—	१७
“हा लक्ष्मण, महा-बाहो, गुरु-चित्त-प्रसादक ! क्रियमाणां न जानीषे राजसेन, दुरात्मना ।	१८
ननु रामाविनीतानां विनेतासि, परन्तप— क्रियमाणाम-नाथां मां, राजसेन, न पश्यसि ।	१९
तत्त्व-धर्मापनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम्— जीवितान्त-फलं नूनं रावणः समवाप्स्यति ।	२०
हन्तेदानीं स-कामास्तु कैकेयी, सह बान्धवः, क्रियेऽहं धर्म-कामस्य धर्म-पत्नी चिराय यत् ।	२१

१।२९शः श्रीकौ दृष्टव्यः । १) चेटनाना—[आत्मानं नीचयितुं] इत्यपदादीनि विधिपत्नी । १४ । सः—विश्व-विश्रुतः इत्यर्थः । खरः—अश्वतरः । १७ । सता—[पति-दुःख-वशात्] अन्यथा । १८ । प्रसादकः—प्रफुल्लता-साधकः । १९ । अ-विनीतानाम्—अ-शिक्षितानाम्. दुर्बुद्धानाम् । विनेता—शिक्षकः, शास्ता । अ-नाथाम्—रक्षक-हीनाम् । २० । अ-धर्मापनीतस्य—अ-धर्मेण अपनीतस्य (उत्पथं गमितस्य) [जगस्य] । तत्त्व-धर्मापनीतस्य—‘न तु सद्योऽपनीतस्य’ इति गौडीयं पाठान्तरम् । अपनीतस्य—‘नीति-शून्यस्य’ इति लौक-नाथः । ‘ननु सद्योऽविनीतस्य’ इति दक्षिणाध्याः पठन्ति । ‘न तु सद्योऽविनीतस्य’ इति प्रतीत्याः । जीवितान्तः—मरणम् ।

- “आमन्त्रये जन-स्थानं, वन्दे वृक्षां च पुष्पितान् ;
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं,—‘सीतां हरति रावणः’ । २२
- टङ्कवन्तं, शिखरिणं, वन्दे प्रसवणं गिरिम् ;
 क्षिप्रं रामाय शंसेथाः,—‘सीतां हरति रावणः’ । २३
- सुख-गन्धाश्च वन्देऽहं वन-राजीः, सु-पुष्पिताः ;
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं,—‘सीतां हरति रावणः’ । २४
- हंस-सारस-सङ्घुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ;
 क्षिप्रं रामाय शंस त्वं,—‘सीतां हरति रावणः’ । २५
- दैवतानि च यान्यस्मिन् वने, विविध-पादपे,
 नमस्करोम्यहं तेभ्यो,—भर्तुः शंसत मां हृताम् । २६
- यानि कानिचिदप्यस्मिन् निवसन्ति महा-वने,
 सर्वाणि शरणं यामि सत्त्वानि विविधान्यहम् । २७
- यावान् पक्षि-गणः कश्चिद् दंष्ट्रिणश्च महा-बलाः,
 तिष्ठन्तीह महारण्ये, तानहं शरणं गता । २८
- ह्रियमाणां, प्रियां, भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम्,
 वि-वशां, रक्षसानेन, शंसध्वं राघवाय माम् । २९
- मां विदित्वा महा-बाहुर् हृतेति, स महा-मनाः
 आनयिष्यति, विक्रम्य, यमस्य विषयादपि ।” ३०
- अथ रम्ये गिरि-प्रस्थे, कानने विविधाश्रये,
 पक्षि-राजो, महा-तेजा, महा-बल-पराक्रमः, ३१

२२। आमन्त्रये—अभिनिन्दामि । शंसध्वम्—शंसत, कथयत । आत्मने-पदमार्घम् ।
 २३। टङ्कः—वि-दीर्घः प्रसारः । शंसेथाः—शंस, कथय । आत्मने-पदमार्घम् । २५।
 सङ्घुष्टाम्, सङ्घुषिताम्—शब्दिताम् । ३०। विषयात्—देशात् । ३१। गिरि-प्रस्थे—

- प्रसूतः, पृष्ठतः हत्वा दीप्यमानं दिवा-करम्,
तं शब्दं शृणुवे ततः, स्वप्ने वाक्यमिवाहृतम् । ३२
- तेन वाक्येन, पक्षीन्द्रः, प्रविष्टेन श्रुतेः पथम्,
वज्रस्यैव निपातेन, ताडितो हृदये भृशम् । ३३
- स, निरीक्ष्य दिशः सर्वा, जटायुः, क्रमशो, नभः,
अपश्यद् रावणं सोऽथ, क्रन्दन्तीं तां च जानकीम् । ३४
- समुत्पत्य ततः, पक्षी स वल्ली, तस्य रक्षसः
रथ-मार्गमवष्टभ्य, स्थितः, क्रोधादिव ज्वलन् । ३५
- तुण्ड-पक्ष-प्रहारेण जटायुश्च, चरणायुधः,
रावणश्च महा-वीर्यो युयुधाते परस्परम् । ३६
- तस्य, प्रयतमानस्य रामस्यार्थं, स रावणः
पक्षी पादौ च पाशं च चिच्छेदोद्यम्य सायकम् । ३७
- स, च्छिन्न-पक्षः सहसा रक्षसा, रौद्र-कर्मणा,
निपपात ततो गृध्रो धरण्यां, मन्द-जीवितः । ३८
- स तु तां, राम रामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च,
जगामाकाशमादाय, रावणो, जनकात्मजाम् । ३९
- तप्ताभरण-जुष्टाङ्गी, पीत-कौपेय-वाससी
राज-पुत्री रराजाथ व्योम्नि, सौदामिनी यथा । ४०

पर्वत-सावुनि, on the table-land of a mountain. ३२। शृणुवे—श्रुत्वा ।
नात्मने-पदमार्पम् । ३५। समुत्पत्य—तेजसा उडडौव । अवष्टभ्य—अवस्थ ।
३८। रुदन्तीम्—रुदतीम् । तुमागम आर्पः । ४०। जुष्टानि—सेवितानि, अलङ्कृतानि ।
पीत-कौपेय-वाससी—पीतं पट्ट-वस्त्रं परिधाना ।

तस्यास्तद्वि-सलं वक्तृमाकाशे, रावणाङ्गम्,
बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चन्द्र इवोदितः । ४१

तस्यास्तान्यग्नि-वर्णानि भूषणानि मही-तले
सद्यः खान् निर्-व्यशीर्यन्त, क्षीणास्तारा इवाम्बरात् । ४२

प्र-धर्षितायां सीतायां, बभूव स-चराचरं
जगत् सर्वम-मर्यादमन्धेन तमसावृतम् । ४३

“नास्ति धर्मः—कुतः सत्यं ?—नार्जवं, नानृगंसता,
यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः,”— ४४

इति सर्वाणि भूतानि गगने पर्यदेवयन्,
दृष्ट्वा सीतां, परामृष्टां रावणेन, यशस्विनीम् । ४५

स, सागरमतिक्रम्य, लङ्कामासाद्य, रावणः
विवेशादाय तां शीघ्रं सीतां, मृत्युमिवात्मनः । ४६

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां
संहितायाम्, अरण्य-काण्डम् ।

४२ । निर्-व्यशीर्यन्त—अच्छिद्यन्त । परस्तात् ५।१।४०—४३ श्लोका द्रष्टव्याः ।
४३ । प्र-धर्षितायाम्—बलात्-कृतायाम् । अ-मर्यादम्—उत्पथ-प्रस्थितम्, सदाचार-
भ्रष्टम् । ४४ । आर्जवम्—ऋजुता, सरलता । अ-नृगंसता—अ-हिंसा । ४५ । भूतानि
—जनावः । पर्यदेवयन्—पर्यदेवयन्त, व्यलपन् । परस्मै-पदमार्पम् । परामृष्टाम्—
स्पृष्टाम् ।

इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण-वृत्तावरण्यकाण्डम् ।

अथ
श्री-लघु-रामायणे

किष्किन्ध्या-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

हनुमत्-समागमः ।

राक्षसं, मृग-रूपेण चरन्तं, काम-रूपिणम्,
निहत्य रामो मारीचम् अथारण्यान् न्यवर्तत । १

अनासादयमानस्तु सीतां, दशरथात्मजः
सन्धारयितुमात्मानं न शशाक, नरीत्तमः । २

पर्वतं, बहु-कूटं, तु, नाना-धातु-शतैश्चितम्,
स-कानन-वनं रामो व्यचिनीत्, सह-लक्ष्मणः । ३

ततः शून्यं जन-स्थानं परित्यज्य, महा-बलौ
अन्वेयमाणौ तौ सीतां जग्मतुः पश्चिमां दिशम् । ४

तौ, गत्वा दूरमध्वानं, विचित्र-वन-भूषितम्,
पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः । ५

२ । अनासादयमानः—अ-प्राप्नुवन् । ३ । बहु-कूटम्—बहु-ग्रन्थम् । चितम्—
प्राप्तादितम्, व्याप्तं, रक्षितं वा । काननम्—प्रशस्त-जलाशय-युक्तमरण्यम् । ५ । पम्पा
—पटप्यमूकनभित इदानीन्तने चन्देर-दुर्गे स्थितः पाषाण-बद्धः सरी-वरः । तस्माद्
विनिर्गता नद्यपि गच्छति काले पम्पेति नाम्ना प्रसिद्धिमगच्छन् ।

- तौ तु दृष्ट्वा, महात्मानौ, भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ,
 सुग्रीवः परमोद्विग्नः, सर्वैरनुचरैः सह । ६
- उवाच हनूमान्, प्राज्ञः, सुग्रीवं वाक्यमर्थवत्,—
 “तं घोर-दर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् !” ७
- सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा तत्र हनूमतः,
 ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह,— ८
- “एतौ दृष्ट्वा, महा-वीर्यौ धन्विनौ, विपुलौजसौ,
 दीर्घ-बाहू, विशालाक्षौ, न स्यात् कस्य महद् भयम् ? ९
- बालि-प्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ ;
 तदिमौ प्राकृतेनैव त्वया ज्ञेयौ, भ्रवङ्गम् ।” १०
- स तत्र गत्वा, हनूमान्, नलवान्, वानरोत्तमः,
 उपचक्राम तौ वाग्भिर् सङ्घीभिः, सत्य-विक्रमः,— ११
- “प्रभया पर्वतेन्द्रोऽयं युवयोरवभासितः ।
 राज्यार्हावमर-प्रख्यौ प्राप्तौ देशमिमं कथम् ? १२
- सुग्रीवो नाम-धर्मात्मा कथिद् वानर-यूथ-पः
 वीरो, वि-निकृतो भ्रात्रा, जगद् भ्रमति, दुःखितः । १३
- दूतोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना,
 राज्ञा वानर-मुख्यानां, हनूमान् नाम वानरः । १४

१०। प्राकृतेनैव—उदासीनेनैव, निःसम्बन्धेनैव । भ्रवङ्गः, भ्रवङ्गः—वानरः ।
 (‘भवः—उल्लङ्घनम्’) । ११। उपचक्राम—वशी-चकार । १२। अ-मर-प्रख्यौ—
 देव-सदृशौ । १३। वि-निकृतः—वधितः । मनुः, ८।२१३ पठ्यताम् ।

- युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति ।
 तस्य मां सचिवं वित्तं, वानरं पवनात्मजम् ।” १५
- ततस्तद् वचनं श्रुत्वा, लक्ष्मणो, राम-चोदितः,
 आचचचे महात्मानं वानरं, पवनात्मजम्,— १६
- “राजा दशरथो नाम, धृतिमान्, धर्म-वत्सलः ।
 तस्यायस्य-जः पुत्रो, रामो नाम, महा-यशः । १७
- पित्रा ह्येष महा-तेजाः, सत्य-सन्धेन, राघवः
 राज्य-भ्रष्टो, वने न्यस्तो—मया सार्धमिहागतः, १८
- भार्यया च विगान्नाच्या सीतयानुगतः स्वयम् ।
 भ्रातरं लक्ष्मणं नाम मां च विद्धि, प्रवङ्गम् । १९
- रजसापहृता भार्या क्लेशास्य महा-द्युतेः—
 तत् तु न ज्ञायते रक्षो, येनास्यापहृता प्रिया । २०
- सौम्यं दत्त्वा बहु द्रव्यं प्राप्य चानुत्तमं यशः,
 लोक-नाथः पुरा भूत्वा, सुग्रीवं नाथमिच्छति ।” २१
- एवं वृषाणं सौमित्रिं, करुणं, साश्व-लोचनम्,
 हनूमान् प्रत्युवाचेदं, लक्ष्मणाभिमुखः स्थितः,— २२
- “करिष्यति स साहाय्यं रामस्य, करुणात्मनः,
 सुग्रीवः, सहितोऽस्माभिर, वैदेह्याः परि-सार्गणे ।” २३
- एवमुक्त्वा, महा-कायो हनूमान्, पवनात्म-जः,
 जगामादाय तौ वीरौ, सुग्रीवी यत्र वानरः । २४

१६ । राम-चोदितः—राम-प्रेरितः । इज्जितेन इति शेषः । आचचचे—उवाच ।
 २१ । लोक-नाथः—नराधिपः, भुवनाधिपौ वा । नाथः—नेता । २१ । परि-सार्गणे—
 समन्तात् शस्त्रेण ।

द्वितीयः सर्गः ।

सख्य-वन्धनम् ।

- ऋष्यमूकात् तु हनूमान् गत्वा मलय-पर्वतम्,
 कथयामास तौ वीरौ सुग्रीवाय महात्मने,— १
 “अयं रामो, महा-बाहुर, धीमान्, दशरथात्मजः,
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा, शरणं त्वामुपागतः । २
 राजसूयाश्वसेधाभ्यां वज्रिर् येनाभितर्पितः,
 दक्षिणार्थे ददौ चापि यो गाः शत-सहस्रशः, ३
 धर्मतः सत्य-वाक्येन वसु-धा येन पालिता,
 स्त्री-हेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामस्त्वां शरणं गतः । ४
 ब्रह्माकूणां कुले जातः, पित्रा, ह्येष, महात्मना
 नियुक्तः सत्य-सन्धेन वन-वासाय राघवः । ५
 तत्राद्य वसतोऽरण्ये पितुरादेश-कारिणः,
 रावणेन हृता सौता, मायामास्थाय, रक्षसा । ६
 भवता राम-सौमित्रौ राघवौ सख्यमिच्छतः—
 परिगृह्यार्चयस्वसौ, यथावत् प्रति-नन्द्य च ।” ७
 श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं, सुग्रीवो, हृष्ट-मानसः,
 दर्शनीयस्ततो भूत्वा, प्रत्युवाच, स, राघवम्,— ८

१ । ऋष्यमूकात्—ऋष्यमूकस्य यस्मिन् भागे राम-लक्ष्मणाभ्यां हनूमतः समागमो
 बभूव तस्मात् । मलय-पर्वतः—ऋष्यमूकैकदेशः सखयाख्यो गिरिः यत्र सुग्रीव आसीत् ।
 ६ । रक्षःसु रावणादयो कक्षां रघु-कुल-पुरुषपर-पदवीं हरेत् ? इति शेषः । ७ । प्रति-
 नन्द्य—संवर्धय ।

“भवान् धर्म-विनीतश्च, विक्लान्तः, साधु-वत्सलः ;
आश्रयाता वायु-पुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्-गुणाः । ८

तन् ममैवैष सत्-कारो लाभश्च, वदतां वर,
यदीच्छसि सखित्वं त्वं वानरेण मया सह । १०

यदि ते रोचते सख्यं, बाहुरेप प्रसारितः,—
गृह्यतां पाणिना पाणिर्—मर्यादा बध्यतां, स्थिरा ।” ११

एतत् तु वचनं श्रुत्वा, रामः, सुग्रीव-भाषितम्,
सं-प्र-हृष्ट-मना, हस्तं पीडयामास पाणिना । १२

ततो रामस्य सुग्रीवः पाणिं जग्राह पाणिना,
हार्दं सौहृदमालम्ब्य, परिष्वज्य च पीडितम् । १३

ततस्तु हनूमान्, दृष्ट्वा तयोः सम्बन्धमीप्सितम्,
विधिवत् सोऽथ काष्ठाभ्यां जनयामास पावकम् । १४

दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैः सत्-कृत्य, सत्-कृतम्
तत्रोपन्यस्य च प्रीतस्तयोर् मध्ये, समेधितम्, १५

तमग्निं दीप्यमानं तु चक्रतुस्तौ प्रदक्षिणम्,
सुग्रीवो राघवश्चैव, वयस्यत्वमुपागतौ । १६

८। धर्म-विनीतः—धर्मे शिक्षितः। तत्त्वतो मे—‘तत्त्वमेते’ इति पठन्
गोरेसिन्धोरस्मत् । ११। मर्यादा—अन्योन्य-कार्य-सम्पादन-विषयः निश्चयः।
स्थिरा—अनुसूद्धनीया। बध्यताम्—प्रतिज्ञायताम् । १२। हस्तम्—दक्षिणमिति
ज्ञेयः। पाणिना—[दक्षिणेन] हस्तेन। पीडयामास—गृहीतवान् । १३। हार्दम्
—हृदयतम्। पीडितम्—गाढम् । १४। उपन्यस्य—निधाय, स्थापयित्वा ।
समेधितम्—सं-वर्धितम् । १६। वयस्यत्वम्—सख्यम् ।

प्र-हृष्ट-मानसौ वीरौ तावुभौ राम-वानरौ,
अन्योन्यमभिपश्यन्तौ, न दृष्टिमुपजग्मतुः । १७

ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा, लक्ष्मणं च महा-बलम्,
सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर् वने लोलमपातयत् । १८

स ददर्श ततः सालम्-विदूरे, हरीश्वरः,
स-पुष्पमौषत् पर्णाक्षं अमरैरुपशोभितम् । १९

तस्यैकां पर्ण-बहुलां शाखां भङ्क्त्वा, सु-पुष्पिताम्,
सालस्यास्तीर्य, सुग्रीवो निषसाद, स-राघवः । २०

तावासौनौ ततो दृष्ट्वा, हनुमानपि लक्ष्मणम्,
शाखां चन्दन-वृक्षस्य समाक्षिप्य, न्यवेशयत् । २१

ततः, प्र-हृष्टः, सुग्रीवः श्लक्ष्णं, मधुरया गिरा,
उवाच, प्रणयाद् वाक्यमौषद्-व्याकुलिताक्षरम्,— २२

“अहं, वि-निष्कृतो, राम, चरामि वसुधामिमाम्,
हृत-दारः, समासाद्य, ऋष्यमूकं समाश्रितः, २३

बालिनो बालिनो भीतो, वने वि-वस्त-मानसः ।
सोऽहं, सु-निष्कृतो, आत्रा कृत-वैरस्य, राघव । २४

बालिनस्तु भयार्तस्य, सर्व-लोक-भयङ्करात्,
ममापि त्वम-नाथस्य नाथो भवितुमर्हसि ।” २५

१८ । लोलम्—लीलुपम्, च-दृष्टम् । २० । आस्तीर्य—विस्तीर्य, spreading over (Of. २३, ४१६५) । २१ । समाक्षिप्य—Snatching away. न्यवेशयत्—उपवेशयामास । २४ । सु-निष्कृतः—वि-निष्कृतः, वञ्चितः ।

किष्किन्ध्या-काण्डम्—तृतीयः सर्गः—वालि-वधः । २१६

एवमुक्त्वा, स तैजस्वी, धर्म-ज्ञो, धर्म-वत्सलः,
 अभ्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं, प्र-हसन्निव,— २६
 “उपकार-क्षमं मित्रं विदितं मे भवान् यथा,
 श्रद्धाय तं हनिष्यामि, तव भार्यापहारिणम् । २७
 इमे हि मे महा-भागाः पत्निणस्तिग्म-तैजसः,
 कार्तिकेय-वनोद्धृताः शरा, जेम-वि-भृषिताः, २८
 कङ्क-पत्र-प्रतिच्छन्ना, महेन्द्राशनि-सन्निभाः,
 सु-पर्वणाः, सुतीक्ष्णायाः, स-रोषा इव पन्नगाः । २९
 तमद्य वालिनं पश्य कूडैराशौ-विषोपमैः
 शरैर् वि-नि-हतं भूमौ, विशीर्णमिव पर्वतम् ।” ३०

तृतीयः सर्गः ।

वालि-वधः ।

किष्किन्ध्यां त्वरितं गत्वा, देशे पादप-सङ्घटे,
 वृक्षैरात्मनमावृत्य तैः तिष्ठन् गहनं वने । १
 सुग्रीवो, विपुल-श्रीवः, क्रोधमाहारयत् परम्,
 ननादीच्चैर् गुहां सर्वां शब्देनापूरयन्निव ; २
 गाढं निरमितः शीमानाहतयद् वालिनं युधि ।
 तेन शब्देन वि-वस्ता वभ्रमुर् मृग-पक्षिणः । ३

२८ । पत्निणः—पत्न्य-पुत्राः । तिग्म-तैजसः—तीक्ष्ण-तैजसः । २९ । कङ्कः—
 वफो नाम पर्वः । पयम्—पयः । प्रतिच्छन्नाः—पाच्छन्नाः । सु-पर्वणाः—अ-विशेष्य-
 दन्तयः । ३० । विशीर्णम्—विशिष्टम् ।

१ । पादप-सङ्घटे—वृक्ष-सङ्घटे, वृक्ष-समावृते । २ । आहारयत्—समाचिनोत् ।
 ३ । निरमितः—निर्मितः अक्षितः (कृष्ण-वर्णः) यस्मात् सः ।

अथ तस्य निनादं तु सुग्रीवस्याभि-गर्जितम्
 शुश्रावान्तः-पुर-गतो बाली भ्रातुर-मर्षणः । ४
 स रोष-ताम्र-नयनो बाली, सन्ध्यातप-प्रभः,
 उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः, ५
 दंष्ट्रा-कराल-वदनः, क्रोध-ताम्रतराकृतिः,
 बभ्राजोत्फुल्ल-नयनः, स-मृणाल इव क्रदः । ६
 सोऽमर्ष-वशमापन्नो, निष्पपात हरीश्वरः,
 वेगेन चरण-न्यासैः कम्पयन्निव मेदिनीम् । ७

तमुवाच ततस्तारा, भर्तारं, वानरेश्वरम्,
 परिष्वज्य भयादित्यं, निष्पतन्तं गुह्य-मुखात्,— ८
 “साधु, क्रोधमिमं, वीर, नदी-वेगमिवागतम्,
 शयनादुत्थितः कल्यं माख्यं भुक्तमिव, त्यज । ९
 पूर्वमापतितः क्रोधात्, त्वां स आहतवान् युधि,
 भयाद् द्रुतस्, त्वया सङ्गे बलान् निःसृत्य निर्जितः । १०
 त्वया तस्य निरस्तस्य, सूदितस्य विशेषतः,
 इहैव पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे । ११

“दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः,
 निनादस्य च संक्रादो—नैतदल्प-प्रयोजनम् । १२

४ । अ-मर्षणः—अ-सहनः । ५ । उपरक्तः—राहु-ग्रस्तः । ७ । अ-मर्षः—क्रोधः ।
 निष्पपात—निर्जगाम । १० । आपतितः—आगतः । द्रुतः—पलायितः । निर्जितः—
 पराजितः । ११ । निरस्तस्य—निराकृतस्य, निचिप्तस्य । सूदितस्य—सूदयिष्यमाणस्य,
 हनियमाणस्य । ‘आशंसायां भूतवच’ (पा. ३।३।१३२) इति भविष्यति अतीतार्थ-
 प्रत्यय-प्रयोगः । १२ । व्यवसायः—यत्नः, उद्यमः । संक्रादः—महा-शब्दः ।

किष्किन्ध्या-काण्डम्—तृतीयः सर्गः—बालि-वधः । २२१

स-सहायमहं मन्ये सुग्रीवमति-तेजसम्,

स-व्यक्तमाश्रयं लब्ध्वा बलिनं, पुनरागतम् । १३

सु-परीक्षित-वीर्येण लब्ध-लक्ष्मेण, धीमता,

परिच्युतो मया पूर्वं रामेणैव सहायवान् । १४

तव भ्रातुर् हि वि-ख्यातः सहायो रण-कर्कशः

रामः पर-दत्तामर्दी, युगान्ताग्नि-सप्तः, किल, १५

निवास-वृत्ताः साधूनाम्, आर्तानामार्ति-नाशनः,

धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् । १६

“तत् क्षमं न विरोधं ते, सह तेन महात्मना

दुर्जयेना-प्र-मयेण वीरेण, रण-कर्मणि । १७

सुग्रीवं प्लवग-श्रेष्ठं यौवराज्येऽभिपेक्ष्य ;

विग्रहं मा कृथा, वीर, रामेणामित-तेजसा । १८

अहं हि ते क्षमं मन्ये रामेण सह सौहृदम्,

सुग्रीवेण च मन्मथि, वैरमुत्सृज्य दूरतः । १९

लालनीयो हि ते भ्राता यवीयान्, वानरेश्वर ;

विधेयो वाविधेयो वा, सर्वथा बन्धुरिव सः । २०

यदि वा मत्-प्रियं कार्यं, यदि वावैषि ते हितम्,

याच्यमानः प्र-यत्नेन साधु मे कुरु भाषितम् ।” २१

तामेवं ब्रुवतीं तारां, तारा-पति-निभाननाम्,

बाली निर्भर्क्षयामास, वाक्यमेतदुवाच ह,— २२

१४ । पञ्च-द्रुतः—समन्तात् द्रुतः । १५ । रण-कर्कशः—युद्धे कठिनः (निर्दयः, भयावहः) । २० । यवीयान्—कनीयान् । विधेयः—अधीनः । अ-विधेयः—अनधीनः ।

२१ । अवैषि—अपगच्छति, जानाति । २२ । तारा-पतिः—चन्द्रः ।

“गर्जतोऽस्य सु-विश्रब्धः, शत्रोर्—निखाततायिनः,

मर्षयिष्यामि सं-शब्दं, जात-क्रोधः, कथं, प्रिये ? २३

अ-धर्षितानां शूराणां, संयुगेष्व-निवर्तिनाम्,

धर्षणा-मर्षणं, कान्ते, सरणादति-रिच्यते । २४

सौदुं न च समर्थोऽहं योद्धु-कामस्य, संयुगे,

सुग्रीवस्याति-सं-शब्दं, पीन-ग्रीवस्य, गर्जतः ।” २५

भूयश्च सिंह-विक्रान्तस्तारामाह हरीश्वरः,—

“न बिभीयामहं रामात्, सुग्रीव-सहितादपि । २६

न तु कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्-कृते—

धर्म-ज्ञश्च कृत-ज्ञश्च, न स पापं करिष्यति । २७

प्रति-योत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं ; त्यज सन्भ्रमम् ;

दर्पं चास्यापनेष्यामि, न च प्राणैर् वि-मोक्ष्यते । २८

निवर्तस्व सह स्त्रीभिः । किं वा भूयोऽनु-गच्छसि ?

सौहृदं दर्शितं, भद्रे, मम ; तत् सु-कृतं त्वया ।” २९

तं तु तारा परिष्वज्य बालिनं, प्रिय-दर्शनम्,

चकार, रुदती मन्दं, वेपमाना, प्रदक्षिणम् । ३०

ततः स्वस्थयनं कृत्वा मन्त्रवद्, विजयैषिणी,

अन्तः-पुरं, सह स्त्रीभिः, प्र-विवेश, सु-मध्यमा । ३१

२३ । सु-विश्रब्धम्—नि-शब्दम् । खाततायिनः—‘अग्नि-दो गर-दशैव शस्त्र-पाणिर्धनापहः, जैत्र-द्वारापहारी च षष्ठेति खाततायिनः’ । २४ । अ-धर्षितानाम्—अ-पराभूतानाम् । धर्षणा—अवज्ञा । मर्षणम्—सहनम् । २५ । पीन-ग्रीवः—स्थूल-कन्धिः, broad-shouldered. २८ । प्रतियोत्स्यामि—प्रतिग्रीवस्य । परस्त्री-पदमार्थम् । सन्भ्रमः—भ्रमम् । किं मोक्ष्यते—विजयविषयते । ३१ । मन्त्रवत्—मन्त्रैः ।

निश्चक्राम ततो बाली, महा-सर्प इव श्वसन,
सर्वतसारयन् दृष्टिं शत्रु-दर्शन-काङ्क्षया । ३२

त ददर्श ततो दूरात् सुग्रीवं, हेम-पिङ्गलम् ;
तमेवाभि-मुख्यथापि ययौ योद्धुम्, अति-त्वरन् । ३३

सु-सन्नद्धं योद्धु-कामं रामस्याश्रय-गर्वितम्,
स तं दृष्ट्वा, महा-वीर्यः, सुग्रीवं प्रत्युपस्थितम्, ३४

गाढं संहननं क्रमो, करिष्यन् कर्म दुष्कारम् ;
उवाच चाति-ताम्राक्षः सुग्रीवं, रोष-मूर्च्छितः,— ३५

“दुर्वृद्धे, पाप सुग्रीव, का त्वरा मरणे पुनः ?
एष मुष्टिर् मया वदस्त्वद्-वधार्थं समुद्यतः, ३६

यस्ते मूर्ध्नि वि-निर्मुक्तः प्राणानपहरिष्यति ।”
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो हृदये तेन ताडितः । ३७

स क्रुद्धस्ताडितस्तेन, समभि-द्रुत्य, वेगितः,
अभवच्च क्षीणितोहारात् सोत्पीड इव पर्वतः । ३८

सुग्रीवेण तु निःशङ्कं, सालमुत्पाद्य तेजसा,
हृदये निहतो बाली, वज्रेणैव महा-गिरिः । ३९

स तु बाली, रण-गतः, साल-ताडन-विह्वलः,
गुरु-भार-समाक्रान्तश्चाल च जुघूर्ण च । ४०

३४ । सु-सन्नद्धम्—सु-वर्जितम् । ३५ । गाढम्—दृढम् । संहननम्—
दृढम् । रोष-मूर्च्छितः—प्रवृद्ध-क्रोधः । ३८ । वेगितः—वेगवान् । सोत्पीडः—
स-निःश्वसः ।

तौ, भीम-बल-विक्रान्तौ, सु-पर्ण-गति-वेगितौ,
प्र-युद्धौ, घोर-रूपौ च, ख-स्थौ पाप-ग्रहाविव । ४१

बालिना भग्न-दर्पे तु सुग्रीवे, मन्द-तेजसि,
बालिनं प्रति-सामर्थ्य-क्रोधातीव राघवः । ४२

ततः सन्धाय रामेण शरमाश्री-विषोपमम्,
नि-हतो हृदये बाली, हेम-मालौ, महा-बलः । ४३

स तेन हृदये बाली निहतो नि-पपात ह,
हा हतोऽस्मीति विक्रुश्य, भ्रष्ट-मार्गश्च, विह्वलः । ४४

चतुर्थः सर्गः ।

धर्म-सङ्कटम् ।

बहु-मानाच्च तं वीरं, कर्कशं, रण-शोभितम्,
लक्ष्मणानु-चरो रामो ददर्शोपसर्प च । १

स, दृष्ट्वा राघवं, बाली, लक्ष्मणं च महा-बलम्,
अन्नवीत् पक्षं वाक्यं, प्रसृतं, धर्म-संहितम्,— २

“कुलीनः”, ‘सत्त्व-सम्पन्नस्तेजस्वी’, ‘चरित-व्रतः’,
रामः ‘कारुण्य-वेदी’ च, ‘प्रजानां च हिते रतः’, ३

‘सानुक्रोशी’, ‘महोत्साहः’, ‘समय-ज्ञो’, ‘दृढ-व्रतः’—
इति ते सर्व-भूतानि कथयन्ति यशो भुवि । ४

४१ । सु-पर्ण-गति-वेगितौ—गरुड-गति-वेग-विशिष्टौ । ४२ । सामर्थ्यः—शुद्धः ।

४३ । आश्री-विषोपमम्—विष-धर-सर्प-सदृशम् । आश्री—सर्पस्य विष-दन्तः ।

१ । बहु-मानात्—समानात् । द्विती पक्षमी । कर्कशः—साहसिकः । उपसर्प—समीपं जगाम । ४ । समय-ज्ञः—उचितावचित-काल-ज्ञः ।

तान् गुणान् सम्प्रधार्याहमग्रां चाभिजनं तव,
तारया प्रतिषिद्धोऽपि, सुग्रीवेण समागतः । ५

इयं चासीन् मम सतिम्,—त्वयि सन्धाविता गुणाः ।
न त्वहं त्वां वि-जानामि धर्म-च्छेद-वृत्तं शठम् । ६

नगरे वा पुरे वापि यदि नापकरोम्यहम्,
न च तैऽहं विरुध्यामि, कम्मान् मां हतवानसि ? ७

वयं शाखा-मृगा, राम, पुष्प-सूल-फलाशनाः ।
सं-प्रवर्तमहे नैवं, यथा, राम, प्रवर्तसे । ८

भूमिर् हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि च ।
तत्र कस्ते मदीयेऽस्मिन् वने लोभः फलेषु वा ? ९

फल-सूलाशनं, राम, वालिनं, वन-गोचरम्,
मामिहायुध्यमानं त्वमन्येन च समागतम्, १०

हत्वा बाणेन तीक्ष्णेन ज्वलतानपकारिणम्,—
किं वक्ष्यसि सतां मध्ये,—कृत्वा कर्म जुगुप्सितम् ? ११

अ-धार्यं चर्म मे सद्भिः । करिष्यसि किमस्थिभिः ?
अ-भक्ष्यं चैव मे मांसं त्वादृशैर् ब्रह्म-चारिभिः । १२

त्वया नाथेन, काकुत्स्थ, न स-नाथा वसुन्धरा,
प्रमदा शील-सम्पन्ना धूर्तन पतिना यथा । १३

५ । तान्—‘राज-योग्यान्’ इति शेषः । अभिजनः—वंशः । ६ । सन्धाविताः—
प्रदर्शिताः, supposed. कृष—व्याजः । ७ । विरुध्यामि—विरुध्ये । परस्मै-पदमार्पणम् ।
हतवानसि—तादृशवर्गे (क्रिया-समाप्ती फल-प्राप्ती च) असं प्रयोगः । अतीत-वर्तमान-
योर्योगः अद्यतनातीतं बोधयति । ८ । शाखा-मृगः—यानरः । १० । वन-गोचरः—
कागम-विहारी । ११ । जुगुप्सितम्—निन्दितम् । १२ । शीलम्—सद-वृत्तम् । पतिना

- शठो, नैकतिकाः, क्षुद्रो, धर्म-वैतंसिकोऽनृजुः,
 कथं दशरथेन त्वं जातः, पापो, महात्मना ? १४
- त्वया ह्य-दृष्टेन रणे निहतोऽहं, दुरात्मना,
 प्रसुप्तः पद्मगेनेव नरः, काल-वगं गतः । १५
- दृश्यस्त्वं यदि युध्येया मया सह, नृपात्मज,
 अद्य वैवस्वतं पश्येस्त्वं भुवं, निहतो मया । १६
- सुग्रीव-प्रिय-कामेन यदहं हिंसितस्त्वया,—
 कण्ठे बद्धा प्रदत्तः स्यान् मया तव स रावणः । १७
- न्यस्तां सागर-तीये वा पाताले वापि, मघिलीम्
 आनयेयमहं, दर्शं श्वेतामश्वतरौमिव । १८
- अहं यदर्थं निहतस्त्वया वै कार्य-गौरवात्,
 अहमेव त्वया तत्र किमर्थं न नियोजितः ? १९
- “युक्तं, यत् प्राप्नुयाद् राज्यं सुग्रीवः, स्वर्गते मयि ।
 तद-युक्तम्, अ-धर्मेण यत् त्वयाहं हतो रणे । २०
- सुग्रीवमङ्गदं चैव, तारां चैव, सु-दुःखिताम्,
 भवान्, प्ररिग्रहैः प्राप्तैर्, यथावदनु-पश्यतु ।” २१

—पत्न्या । ‘पतिना’ इति पदमार्पम् । १४। शठः—शूद्र-विप्रिय-कृत् । नैकतिकाः—निकृतिं (परापकारं) चरति यः सः । क्षुद्रः—अधमः । धर्म-वैतंसिकाः {धर्मं वैतंसिकाः (मांस-विक्रोता) इव}—पाप-कर्मणा धनमासाद्य आत्मनो धार्मिकत्व-रक्षापनाय दान-कर्ता । दशरथेन—दशरथात् । तृतीया आर्षी । ‘जनि-कर्तुः प्रकृतिः [अपादानं स्यात्]’—पा. १।४।३० । १५। कालः—यत्नः । १८। सागर-तीये—सागर-मध्य-वर्तिनि द्वीपे इत्यर्थः । पाताले—मधु-कूटभाभ्यां पाताले नीतं वेदं यथा हय-यीवो नाम विश्वीरवतार आनयति स तद्वत् । दर्शः—अमावस्या, तत्र आहर्तव्यो याग-विशेषो वा । श्वेतामश्वतरौम्—‘श्वेताश्वतरौ-रुपिणौ युतिम्’ इति रामानुजः । २०। स्वर्गते—ग ० गति, नृते

किष्किन्ध्या-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—धर्म-सङ्कटम् । २२७

- उक्त-वाक्यं हरि-श्रेष्ठम्, उपशान्तमिवानलम्,
अधिचक्षितस्तदा रामस्तथा वचनमब्रवीत्,— २२
- “धर्ममर्थं च कामं च, समयं चापि लौकिकम्
अ-विज्ञाय कथं, बालिन्, मां धर्षयितुमर्हसि ? २३
- अ-पृष्ट्वा बुद्धि-सम्पन्नान् वैद्यान्, वानर-चापलात्
यत् किञ्चन प्रलापी त्वं वाक्-शरैरुपहन्तसि । २४
- इच्छाकूणामियं भूमिः स-शैल-वन-कानना—
मृग-पक्षि-मनुष्येषु निग्राह्या धर्म-दूषकाः । २५
- तामिमां पालयत्यद्य भरतः पृथिवी-पतिः,
धर्म-कामार्थ-तत्त्व-ज्ञो, निग्रहानुग्रहे रतः । २६
- ते वयं, शासनात् तस्य, चरन्तः पृथिवीमिमाम्,
धर्मातिक्रमिणां धर्म्यं क्लृप्तं हे दण्ड-धारणम् । २७
- स त्वं वि-क्लिष्ट-धर्मा च, पाप-कर्मा, वि-गर्हितः,
काम-तन्त्र-प्रधानश्च, प्राकृतो वानरो यथा । २८
- वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर् नराः,
प्रतिच्छन्नाश्च दृष्ट्वाश्च, निघ्नन्ति स्म बहून् मृगान् । २९

इत्यर्थः । २१ । परियुद्धैः—साधनैः । २२ । हरिः—वानरः । अधिचक्षितः—परुषम् उक्तः ।
२३ । लौकिकः समयः—लौकाचारः । धर्षयितुम्—आक्रमितुम् । २४ । वैद्यान्—
पण्डितान् । यत् किञ्चन प्रलापी—शैलार्थ-शब्देनः कर्मणि द्वितीया । उपहन्तसि—
हिनस्ति । ‘माम्’ इति शेषः । २५ । इच्छाकूणाम्—रघु-कुलस्य आदि-पुरुषेण मनुना आदौ
अधिहता पश्चात् स्व-सम्भवाय कुलाय दत्ता इत्यर्थः । २६ । ताम्—पितृ-पितामहादि-
क्रमगताम् भुवम् इत्यर्थः । निग्रहानुग्रहे—[दुष्टस्य]निग्रहे[दण्डे][श्रेष्ठस्य] अनुग्रहे च ।
२८ । वि-क्लिष्ट-धर्मा—वि-क्लिष्टः (पीडितः) धर्मो येन सः । काम-तन्त्र-प्रधानः—काम-
तन्त्रम् (काम-रूपः पुरुषार्थः) एव प्रधानं (मुख्यं) यस्य सः । २९ । पाशैः—रज्जुभिः ।

- प्र-धावितान-विश्वस्तान् विश्वस्तानप्य-वि-हृतान्, •
 प्रसुप्तान-प्रसुप्तां च, ध्नन्ति मांसार्थिनी मृगान् । ३०
 यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां, धर्म-को-विदाः—
 लिप्यन्ते न च दोषेण निभ्रन्तोऽपि मृगान् बह्वन् । ३१
 तस्मात्, त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन, वानर,
 अ-युध्यन् प्रतियुध्यन् वा,—सौम्य, शाखा-मृगो ह्यसि ! ३२
 “कारणं चापरं पश्य, मया येनासि हिंसितः—
 भार्यायां वर्तसे भ्रातू रुमायां त्वम-धार्मिकः । ३३
 ज्येष्ठो भ्राता, पिता चैव, यस्य विद्यां प्र-यच्छति,—
 त्वयस्ते पितरो ज्ञेया, धर्मश्चेदनुरुध्यते । ३४
 यवौयान् सोदरः, पुत्रः, शिष्यश्च गुणवानपि,—
 पुत्रवत् तेऽपि सं-चिन्त्या, धर्मश्चेदस्ति कारणम् । ३५
 तद्, व्यतीतस्य ते धर्मात्, कपि-वृत्तस्य, वानर,
 भ्रातुर् भार्यापहर्तुस्ते दण्डोऽयं वि-नि-पातितः । ३६
 न हि धर्म-विरुद्धस्य लोभ-वृत्तस्य पापिनः
 दण्डादन्यं न पश्यामि निग्रहं, हरि-यूथ-प । ३७
 औरसस्य च पुत्रस्य, पत्न्याश्चैवानु-जस्य च,
 स्त्रैर-वृत्तस्य, कर्तव्यं राजभिर् दण्ड-धारणम् । ३८

कूटैः—यन्त्रैः, शीघ्र वाचा । ३२ । अ-युध्यन्—अ-युध्यमानः । प्रति-युध्यन्—प्रति-
 युध्यमानः, युध्यमानेन अन्येन युद्धं कुर्वन् । उभयत्र परस्मै-पदसामर्थम् । ३४ अनु-रुध्यते—
 अनुस्रियते । ३६ व्यतीतस्य—मृतस्य । ‘पुत्रवत्पुत्रोऽपादानम्’—पा. १।४।२४ । कपिः
 —वानरः । ३७ । न-द्वयमत्र एकान्त-निषेधं द्योतयति । निग्रहः—चिकित्सा, निवारण-
 हेतुः । ३८ । च—‘अपि’ इत्यर्थः ।

भरतश्च मही-पालो, वयं चादेश-कारिणः,
त्वं च धर्म-व्यतिक्रान्तः—कथं शक्यमुपेक्षितम् ? ३८

सुग्रीवश्चैव रक्ष्योऽयं, लक्ष्मणीऽयं यथा तथा ।
दार-राज्य-हरोऽस्य त्वमतोऽसि निहतो मया । ४०

प्रतिज्ञातं मया तस्य तदा वानर-सन्निधौ
राज्यं दाराय । तच्च क्वथं कथं कर्तुं मन्यन्मया ? ४१

अलं ते परितप्तस्य । पूतोऽसि निहतो मया—
स्वर्गं प्राप्नुहि दुष्प्राप्यं—कार्यार्थं निहतोऽह्यसि ।” ४२

म वानरो, महा-तेजाः, शयानः, शर-वि-क्षतः
प्रत्युक्तो हेतुमद् वाक्यं, नोत्तरं प्रत्यपद्यत । ४३

सा, स-पुत्रा, वधं श्रुत्वा, तारा, भर्तुः, स-दारुणम्,
निष्पपात द्रुतं तस्माद्, रुदती, गिरि-गह्वरात् ; ४४

हा हतास्मीति वि-क्रुश्य पपात धरणी-तले ;
व्यावर्तत च सा भूमौ, लुब्धेनैव हता सृगौ । ४५

पञ्चमः सर्गः ।

सुग्रीवाभिषेकः ।

ततः शोकाभिसन्तप्तं सुग्रीवं, क्षिन्न-वाससम्,
शाखा-भृग-महा-माताः परिवव्रुः, क्षतोदकाः । १

अभिगम्य च काकुत्स्थं रामम-क्षिष्ट-कारिणम्,
तस्युः, प्राञ्जलयः, सर्वे, पितामहमिवर्षयः । २

ततः शल-वपुर् धीमां स्तरुणादित्य-सन्निभः,
 अन्नव्रीत्, प्राञ्जलिर, वाक्यं हनूमान् रघु-नन्दनम्,— ३
 “तव प्रसादात् सुग्रीवः पितृ-पैतामहं महत्,
 वानराणां सु-दुष्प्रापं, प्राप राज्यं, परन्तप ; ४
 भवता समनुज्ञातः, प्रविश्य नगरीमिमाम्,
 सं-विधास्यति कार्याणि सर्वधा, स-सुहृज्जनः । ५
 स्नातोऽयं, विविधै रत्नैरौषधैश्च, समन्ततः,
 अर्चयिष्यति दिव्यैश्च गन्धैस्त्वां, प्रीत-मानसः । ६
 इमां गिरि-गुहां दिव्यामभियातुं त्वमर्हसि ;
 कुरुष्व स्वामि-सम्बन्धं, वानरान् सं-प्र-हर्षयन् ।” ७

एवमुक्त्वा हनूमता, रामो, दशरथात्मजः,
 प्रत्युवाच हनूमन्तं, बुद्धिमान्, वाक्य-को-विदः,— ८
 “चतुर्दश समाः, सौम्य, ग्रामं वा यदि वा पुरम्
 न प्रवेक्ष्यामि, हनूमन्,—पितुरादेश एष मे । ९
 यूयं प्रविश्यत क्षिप्रं ; कुरुष्व यदनन्तरम् ;
 सुग्रीवो विधिना, तात, एष राज्येऽभिषिच्यताम् ।” १०

एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत्,—
 “एनमप्यङ्गदं, राजन्, यौवराज्येऽभिषेचय । ११

१। क्षिप्र-वाससम्—आर्द्र-वस्त्रम्। शाखा-दृग-महा-नावाः—वानर-बल-प्रधानाः।
 कृतोदकाः—कृत-तर्पणाः। ५। संविधास्यति—सम्पादयिष्यति। कार्याणि—राज-
 कार्याणि इत्यर्थः। ६। औषधैः—औषधि-समूहैः। ७। स्वामि-सम्बन्धम्—[राज्याभिषेकस्य
 सुग्रीवस्य] वानर-स्वामित्व-सम्बन्धम्। ९। यदि वा पुरम्—पुरं वा। गीता, २।६ पश्यताम्।

किष्किन्ध्या-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—सुग्रीवाभिषेकः । २३१

प्रथमो वार्षिकी मामः यावणः, सलिलाप्लुतः ।
प्रहृताः, मौम्य, चत्वारो मामाद्य वार्षिका इमे । १२

नायमद्योग-समयः—प्रविश त्वं पुरीमिमाम् ।
इह वस्याम्यहं, मौम्य, पर्वते, नियतेन्द्रियः । १३

इयं गिरि-गुहा रम्या, विशाला, सुक्त-माकृता ।
इह वस्याम्यहं, मौम्य, वर्षां, मौमित्रिणा सह । १४

प्रमद्य-मल्लिनां रम्यां प्रभूत-कमलोत्पलाम्
कार्तिकीं ममतिक्रम्य, त्वं रावण-वधे यत ।” १५

इति रामाभ्यनुज्ञातः, सुग्रीवो, वानरर्षभः,
प्र-विवेश पुरीं रम्यां, प्र-हृष्टो, वि-गत-ज्वरः । १६

तं वानर-सहस्राणि, प्रविष्टं, वानरर्षभम्,
अभिवाद्य, प्र-हृष्टानि, सर्वतः पर्यवारयन् । १७

ननः प्रहृतयः सर्वा, वन्दयित्वा हरीश्वरम्,
ज्वरति पतिता भूमौ शिरोभिः, सु-समाहिताः । १८

ताः समुत्थाप्य, सुग्रीवः, सम्मान्य च यथा-विधि,
भ्रातुरन्तः-पुरं रम्यं प्र-विवेश महा-कपिः । १९

प्र-विश्य चाभि-निष्क्रान्तं सुग्रीवं, वानरर्षभाः
अभ्यपिबन् महा-माताः, सहस्राक्षमिवामराः । २०

१२। वार्षिकः—वर्षिकः । १३। वर्षांम्—वर्षाः । १५। कार्तिकीम्—कार्तिकस्य पौर्ण-
मासीम् । यत—यतः । परम्यै—परमार्थम् । १६। ज्वरः—सन्नापः । १७। पर्यवारयन्
—परिवर्त्य, चर्चयन् । १८। प्रहृतयः—समायाः । वन्दयित्वा—वन्दित्वा, प्र-णम्य ।
शिरोभिः शिरः । शिरोभिः पतिताः—दण्डवत् प्रणताः । २०। अभिनिष्क्रान्तम्—प्रति-
निष्क्रान्तम् । रामाभागतमित्यर्थः । महा-माताः—प्रधान-राज-पुरुषाः । सहस्राक्षम्—

तस्य पाण्डुरमालहृच्छत्रं, कनक-भूषणम्, शुक्ले च बाल-व्यजने हेम-दण्ड-परिष्कृते,	२१
दिव्यानि मणि-रत्नानि, सर्व-बीजौषधानि च स-क्षीराणां च हृक्षाणां प्ररोहं कुसुमानि च,	२२
सु-गन्धौनि च माल्यानि, स्थल-जान्यम्बु-जानि च, वासांसि चाथ मुख्यानि, गन्धां च विविधान् वरान्,	२३
अक्षतं जात-रूपं च, प्रियङ्गुं, मधु-सर्पिषी, दधि, चर्म च वैयाघ्रं, वराहं चैव पादुके ।	२४
समालम्बनमादाय, लाजाश्च शुभ-दर्शनाः, आजगमुस्तत्र, सहिता, वराः कन्याश्च षोडश ।	२५
ततस्ते वानर-श्रेष्ठा यथा-भागं, यथा-विधि, रत्नैर् वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान्,	२६
ततः कुश-परिस्त्रीर्णं समिधं जात-वेदसम् . मन्त्र-पूतेन हविषा दृत्वा, मन्त्र-विदो जनाः,	२७
ततो, हेम-प्रतिष्ठानं वरास्तरण-संहतम् प्रासाद-शिखराकारं चित्र-माल्योपशोभितम् प्राङ्मुखं विधिवन् मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासनम्,	२८

इन्द्रम् । २१ । परिष्कृते—वि-सूषिते । २२ । प्ररोहम्—अधो-जटाम् । २३ । गन्धान्—
गन्ध-द्रव्याणि । २४ । अक्षतम्—अस्यम्, grain. जात-रूपम्—स्वर्णम् । वराहं—
वर-योग्ये । २५ । समालम्बनम्—अनुलिपन-द्रव्यम् । २६ । विधिः—वीधायनादि-
कृत-विधिः । २७ । कुश-परिस्त्रीर्णम्—कुश-शय्यायां सर्वतः स्थापितम् । समिधम्—
प्र-ज्वलितम् । जात-वेदसम्—अग्निम् । मन्त्र-विदः—वेद-ज्ञाः । २८ । प्रतिष्ठा-
नम्—पदम् । प्राङ्-मुखम्—पूर्व-मुखम् । मन्त्रैः—‘वसवस्त्वा गायतेण इन्द्रसा

किष्किन्ध्या-काण्डम्—पष्ठः सर्गः—माल्यवति जलदागमः । २३३

नदी-नदंभ्यः मंछत्य जलं दिव्यं च शोभनम्, आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो, वानरर्षभाः,	२८
अथः कनक-कुण्डेषु निधाय, विमलाः शुभाः, शुभेभ्यस्तान् च रौप्ये च कलसैश्चापि पार्थिवैः,	३०
गयो गवाक्षो गवयः गरभो गन्धमादनः मैन्दय द्वियिदमेव हनूमान् जाम्बवां स्तथा	३१
अभ्यपिजन्त सूर्यीवं वि-मलेन सु-गन्धिना सलिलेन, स-पद्मेन, वमवं वामवं यथा ।	३२
अभिपिक्ते तु सूर्यीवे सर्वे ते वानरर्षभाः प्र-सुकुशुर, महात्मानो, हृष्ट-रूपाः, सहस्रशः ।	३३
रामस्य वचनं कुर्वन्, सूर्यीवो, वानरर्षभः, अङ्गदं सं-परिवृज्य योवराज्येऽभ्यपेक्ष्यत् ।	३४
अङ्गदे चाभिपिक्ते तु सानुक्रोशाः प्रवङ्गमाः माधु साध्विति सूर्यीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ।	३५
तुष्ट-हृष्ट-जनाकीर्णा, पताका-ध्वज-मालिनी वभूव नगरी रम्या किष्किन्ध्या, चित्र-कानना ।	३६

पष्ठः सर्गः ।

माल्यवति जलदागमः ।

स, तथा बालिनं हत्वा सूर्यीवमभिपिच्य च,
वमन् माल्यवतः पृष्ठे, रामः मौमित्रिमत्रवीत्,— १

मङ्गलानु' (पञ्चविंश-ब्राह्मणम्. १।१।७) इत्यादि-मन्त्रैः । ३० । निधाय—[निश्चयित्वा]
संस्थाप्य । पार्थिवैः—सन्तानैः । ३१ । प्र-सुकुशुः—नेतुः ।

“अयं, लक्ष्मण, सं-प्राप्तः समयो जलदागमः ।	
पश्चाद्य गगनं मेघैरावृतं, गिरि-सन्निभैः ।	२
अष्ट-मास-धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः,	
रसं सर्व-समुद्राणां, द्यौः प्रसूते, रसायनम् ।	३
एषा, धर्म-परिक्षिप्ता, नव-वारि-परि-प्लुता,	
सीता सन्ताप-तप्तेव, मही वाप्यं विमुञ्चति ।	४
एष फुल्लार्जुनः शैलः, केतकैरधि-वासितः,	
सुग्रीव इव शान्तारिर, धाराभिरभिषिच्यते ।	५
नील-मेघाश्रिता विद्युत्, स्फुरन्ती, प्रतिभात्यसौ,	
स्फुरन्ती रावणस्याङ्गे क्षियमाणेव मैथिली ।	६
घनैः समुदितै रुद्धो, दीन-रूपः, प्रकाशते	
सूर्यः, प्र-नष्टो, धर्म-ज्ञ, शोकेनाहमिवावृतः ।	७
मासः प्रौष्ठपदो रम्यो ब्राह्मणानां विवक्षताम् ;	
अयं स्वाध्याय-समयः साम-गानामुपस्थितः ।	८
निवृत्त-कर्मा, प्र-यतो, नूनं, सञ्चित-सञ्चयः,	
आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोशलाधिपः ।	९
नूनमापूर्यमाणायाः शरया वर्धते रवः,	
मां समीक्ष्य वनं यान्तमयोध्याया इव स्वनः ।	१०

३ । गर्भम्—‘जल-रूपम्’ इति शेषः । गभस्तिभिः—किरिचैः । प्रसूते—त्यजति ।
 रसायनम्—जीवनौषधम् । ५ । फुल्लार्जुनः—फुल्लाः (पुष्पिताः) अर्जुनाः यस्मिन्
 सः । ८ । प्रौष्ठपदः—माद्रपदः । ब्राह्मणानाम्—वेद-ज्ञानाम् । विवक्षताम्—
 अभ्येतुमिच्छताम् । साम-गानाम्—सामवेदाध्याधिनाम् । ९ । प्र-यतः—नियममास्थितः ।
 सञ्चित-सञ्चयः—सञ्चिताः सञ्चयाः (जीवन-साधनानि) येन सः । आषाढीम्—

किष्किन्ध्या-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—सीतान्वेषणम् । २३५

इमाः स्फूर्त-गुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमिधते,
 विजितारिः स-दारय, राज्ये च महति स्थितः । ११
 अहं तु हत-दारय राज्याच् च महतश्रुतः,
 नदी-कूलमिव किन्नमवसीदामि, लक्ष्मण । १२
 अपि चाति-परिक्लिष्टं, चिराद् दारैः समागतम्,
 आत्म-कार्य-गरीयस्त्वाद वृत्तां नेच्छामि वानरम् । १३
 स्वयमेव हि, विश्वस्य, ज्ञात्वा कालमुपस्थितम्
 उपकारं च, सुग्रीवो वेत्स्यते, नात्र संशयः । १४
 तस्य संकल्पा विश्वामं, स्थितोऽहमिदमन्तरम्,
 सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादं प्रतिपालयन् ।” १५

सप्तमः सर्गः ।

सीतान्वेषणम् ।

एतस्मिन्नन्तरं राज्ञो घोरां तद् बलमाययौ,
 मुण्यच् च तां सहस्रांशोर् गगने विपुलां प्रभाम् । १
 दिग्गः पर्याकुलाद्यासन् रजसा तत्र संवृताः,
 चचालन् च मही कृतस्त्रा स-शैल-वन-कानना । २

आपादय्य पौर्णमासीम् । अभ्युपगतः—प्राप्तः, प्राप्तं कृत-व्रत-सदृश्यः इत्यर्थः । ११। वर्षाः
 —प्राप्य इति शेषः । १२ । गरीयस्त्वाम्—अत्येनं कार्त्तिकं अत्य-यत्नेन च अ-साध्यत्वात् ।
 नेच्छामि—मं ऐषिषम् । ‘वर्तमान-सामौघे वर्तमानवद्वा’ (पा. ३।३।१३१) इति
 आसन्नतीति वर्तमान-प्रयोगः । १४ । विश्वस्य—निरातङ्को भूत्वा । ‘विश्वस्य’ इति प्रतीचां
 पाठः । वेत्स्यते—विचारयिष्यति, चिन्तयिष्यति । ‘कृत्यम्’ इति शेषः । १५ । तस्य
 —सगिनम् । अन्तरम्—व्यवधानम्, मध्य-वर्ति-कालम् । प्रतिपालयन्—प्रतीक्षमाणः ।
 १ । मुण्यन्—चोरयन्, अपहरन् । सहस्रांशोः—पर्यंश । २ । पर्याकुलाः—

प्लवमाना व्रजन्तश्च गजन्तश्च, प्लवङ्गमाः, दिग्-विदिग्भ्यः समागम्य, सुग्रीवं पर्यवारयन् ।	३
प्रहृष्टाश्च विनीताश्च, समेत्य, हरि-यूथ-पाः शिरोभिर् वानर-श्रेष्ठं सुग्रीवं ते प्र-णमिरे ।	४
विनतं नाम यूथेशं समाह्वय, वचोऽब्रवीत्, शैलाभं, मेघ-निर्घोषं, सुग्रीवः प्लवगेश्वरः,—	५
“वृतः कोटी-सहस्रेण वानराणां तरस्त्रिनाम्, मृगयस्व दिशं पूर्वां, स-शैल-वन-काननाम् ।	६
तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च मार्गध्वं वन-दुर्गेषु गुहासु च वनेषु च ।	७
यमुनामापगां दिव्यां यासुनं च महा-गिरिम्, नदीं भागीरथीं चैव सरयूं कौशिकीमपि,	८
मेकल-प्रभवं शोणं नदं मणि-निभोदकम्, ततः शक-पुलिन्दां च कलिङ्गां चैव मार्गतं.	९
अन्विष्य दण्डकारण्यं, स-शैल-वन-काननम्, सुभान् मान्यान् विदेहां च मलयान् काशि-कोशलान्, १०	

व्याकुलाः । ३ । प्लवमानाः—उल्लसन्तः । ४ । विनीताः—जिचिताः । ५ । मृगयस्व—
अन्विष्य । ७ । मार्गध्वम्—मार्गतं, मार्गयध्वम्, अन्विष्यत । आत्माने-पदमार्पम् ।
८ । आपगाम्—नदीम् । कौशिकी—इदानीं विहार-प्रदेश-म्या कौशौ । ९ । मेकलः
—नागपुर-स्थः पर्वत-विशेषः । शोणः—नागपुराद् वि-निर्गत्य पाटनामुत्तरेण गङ्गाया
सङ्गच्छते । शकाः—शक-जात्यधिकृतो देशः (४० पृ.) । सर्वेऽपिन् शकादयः शब्दाः
पुं-लिङ्गत्वाद् बहु-वचनत्वाच्च देश-वाचकाः । पुलिन्दाः—पथोन्त्य-भाषि-न्नेष्ट-जाति-
विशेषाधिकृतो वन-भूमिः मरु-प्रदेशश्च । वन-भूमिश्चात्र प्रायेण नर्मदासहितो विश्वाधले
स्थिता । कलिङ्गाः—जगन्नाथादारम्य कल्या-तीरान्तर्गतः प्रदेशः, इदानीन्तनं गङ्गाम-

किष्किन्ध्या-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—सीतान्वेषणम् । २३७

मागधान् दण्डकूनां च वङ्गानङ्गांस्तथैव च,
महा-नादं च लोहित्यं, शैल-कानन-शोभितम्, ११

समुद्रमवगाढानि पत्तनानि गिरीनपि,
रत्नवन्तं जल-दीपं, फल-भोज्योपशोभितम् ।” १२

अथ प्रस्थाप्य स हरीन् दिशं पूर्वां हरीश्वरः
अपरान् प्रेषयामास वानरान् दक्षिणां दिशम् । १३

अग्रवीट् गिरि-सङ्काशं हनूमन्तमुपस्थितम्,
पितामह-सुतं चैव जाम्बवन्तं महा-कपिम्, १४

गयं गवाक्षं गवयं कुमुदवृषभं तथा—
अङ्गद-प्रमुखानितान् हरीन्, कपि-गणेश्वरः,— १५

“सहस्र-शिखरं विन्ध्यं नाना-द्रुम-लतावृतम्,
नर्मदां च नदीं दुर्गां विचिन्वन्तु धनौकसः । १६

मेकलानुत्कलां चेदीन् दृशाणीन् कुकुरानपि,
ततो भोजां च पाण्ड्यां च विचिन्त्य, गिरिभिर् वृतान्, १७

विजालापटामाख्यं जिला-देशम् । १० । सुभाः—न जानीमः कुत्रायं प्रदेशः इति ।
विदेष्टाः—जनक-राज्यम्, इटानीनानं नेपाणं चम्पारणं मजःफरपुरं वारवङ्गं च
अंशतोऽपिठाय स्थितम् । मिथिला (पधुनातनं जनकपुरम्) तस्य राजधानी आसीत् ।
मलयाः—इटानीनानं गजाम-जिलाख्य-मलयाख्य-शैलमालाभिरुपलक्षितः प्रदेशः ।
काशि-कौशलाः—गङ्गा गौर-वर्ती काशिरिल्याख्यो जनपदः, सरयू-तौर-वर्ती कौशल
इत्याख्यो जनपदश्च । ११ । मानधाः—इटानीनान-विहारस्य दक्षिणी भागः । दण्डकूलाः
—गाल्य प्रदेशस्य स्थितिर् ज्ञायते । वङ्गाः—समुद्रादारस्य ब्रह्मपुत्रान्तः प्रदेशः । अङ्गाः
—इटानीनान्तर्ग भागमपुरं परितः स्थितः प्रदेशः । तस्य हि प्रदेशस्य चम्पा नाम नगरी
राजधानी आसीत् । लोहित्यः—ब्रह्मपुत्रः । १२ । समुद्रमवगाढानि—समुद्रान्तर्गतानि ।
पत्तनानि—नगराणि । जल-दीपम्,—‘यव-दीपम्’—इति प्रतीचां पाठोऽपि समीचीनी
भाति । १६ । विचिन्वन्तु—यन्विष्यन्तु । १७ । मेकलाः—विन्ध्यपर्वतस्थः मेकलाख्य-

- गन्तव्यो मलयः श्रीमान् पर्वतो धातु-मण्डितः ।
 विदर्भान् ऋष्टिकां चैव रम्यां माहिषिकीमपि १८
- अन्विष्य, दण्डकारण्यं स-निर्भर-नदी-गुहम्,
 नदीं गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बु-रुहां, शिवाम्, १९
- तथौझान् द्राविडान् पुण्ड्रां चोलां चैव स-केरलान्
 गता, द्रक्ष्यथ कावेरीं, वृतामप्सरसां गणैः ।” २०
- विशेषेण तु सुग्रीवो हनूमन्तमुवाच ह,—
 “न भूमावन्तरीक्षे वा पाताले वा सुरालये, २१
- अप्सु वा गति-भङ्गं ते पश्यामि, हरि-पुङ्गव ।
 तद् यथा दृश्यते सीता, तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।” २२
- स तं कार्यं-समासङ्गमवसज्य हनूमति,
 कृतार्थं इव संवृत्तः, प्रहृष्टेन्द्रिय-मानसः । २३

जाल्यध्वितः प्रदेशः । उत्कलाः—भोडिया। चेदयः—प्रायेण इदानीन्तनो मध्य-प्रदेशः (The Central Provinces). दर्भार्पाः (दर्भ + ऋषाः {दुर्गाणि})—‘दर्भ-दुर्गादेशः’। इदानीन्त्यायान्देर्याः पूर्वः प्रदेशः । कुकुराः—यदवः, यदु-वंशीय-चत्रियाध्वितः प्रदेशः । पर-युगे देव-गिरिः (दौलताबाद) यादवानां राजधानी बभूव । भोजाः—वर्जदामन्तिती विश्वे अनु-कङ्कणोपकूलं पश्चिम-घाटे वा स्थितो भोज-जाल्यध्वितः प्रदेशः । पाण्ड्याः—इदानीन्तनं टिनिवेली-सादुराख्यं जिला-व्ययम् । बौद्ध-युगे तस्य हि कर्काडः नाम राजधानी आसीत् । १८ । विदर्भाः—इदानीन्तनी वैरार-खान्देशौ । ऋष्टिकाः—प्रायेण बौद्ध-युगस्य राष्ट्रिकाः, शुभ-युगस्य देव-राष्ट्रः, इदानीन्तनी मद्रा-राष्ट्रम् । ‘ऋषिकान्’ इति गीरीसिन्धोः पठति । माहिषिकी—प्रायेण इदानीन्तनी माहसुरः । १९ । अम्बु-रुहम्—पञ्चम् । २० । ओझाः—भोडिया । द्राविडाः—दक्षिणपथस्य पूर्व-प्रान्ते स्थितः तामिल-प्रदेशः, ‘तामिलकम्’ । काची नाम नगरी (इदानीन्तनं काञ्चिवरामम्) तस्य राजधानी बभूव । पुण्ड्राः—पुण्ड्र-जाल्यध्वितः प्रदेशः । न जानीमः कुवायमासीदिति । चोलाः—‘चोल-मण्डलम्’, सिन्धु-कुर्गयोर् मध्ये स्थितः नेबोरं समारभ्य पडुकोटान्तः प्रदेशः । बौद्ध-युगे प्राचीना विचिन-पक्षी चोलानां राजधानी बभूव । केरलाः—नदात् चन्द्रगिरिः दक्षिणं मालाबारोपकूलम्, इदानीन्तना मालाबारजिला-देव बाक्षीर-कोचिनः । २३ । कार्य-

ततः कार्य-समाधानमवसक्तं हनूमति	
विदित्वा, स मद्भा-बुद्धिचिन्तयामास राघवः,—	२४
“मयेया निचितार्थोऽयं हनूमति कर्पोश्वरः ;	
निचितानुभवयार्पि हनूमान् कार्य-साधने ।”	२५
स समौघा, मद्भा-तेजा, व्यवसायोत्तरं कपिम्,	
करिष्यति भुवं कार्यमयमित्यन्ववैजत ;	२६
ददौ चास्य तदा, प्रीतः स्र-नामाङ्गाभिचिह्नितम्	
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राज-पुत्राः परन्तपः ;—	२७
“अस्य ना, हरि-गार्दन्त, दर्शनाज् जनकात्मजा	
मंस्यते मन्-निपुक्तां त्वां, न चोद्देशं करिष्यति ।”	२८
स, तं गृहीत्वा, हनूमान्, कृत्वा मूर्ध्नि, कृताञ्जलिः ;	
सहायैः सहितो व्योम पुङ्गवे, वानरप्रेभः ।	२९
अयाद्वय मद्भा-तेजाः सुपेणं नाम यूथ-पम्,	
तारायाः पितरं, राजा, श्वशुरं, भीम-विक्रमम्,	३०
अत्रवीत्, पान्जलिर्, वाक्यम्, अभिपूज्य प्रणस्य च,—	
“साहाय्यं कुरु रामस्य कृत्वेऽस्मिन् समुपस्थिते ।	३१
हतः शत-सहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्,	
अभिगच्छ दिशं, सौम्य, पश्चिमां, वारुणीं, प्रभो—	३२

समासः—कार्य-विद्धि-सुसन्धः । (समासः—संयोगः) । अवसक्त—योजयित्वा । २४ । अवसक्तम्—योजितम् । २५ । निचितार्थः—एतदर्थ-विषयक-निश्चयवान् । निश्चितानुभवः—स्वयमनुभूत्या कार्य-साधने निश्चितार्थः । २६ । व्यवसायोत्तरम्—व्यवसाये (उद्यमे, अनुष्ठाने, कार्य-साधने इत्यर्थः) उत्तरम् (श्रेष्ठम्) । अन्ववैजत—प्राप्तोद्यमानस । २७ । अभिज्ञानम्—आरक्तं चिह्नम् । ३२ : वारुणीम्—वरुण-

सु-राष्ट्रान् सह-वाह्नीकान् भद्राभीरां स्तथैव च.	
प्रभासादीनि तीर्थानि तथा द्वारवतीमपि ।	३३
तत्र, केतक-षण्डेषु तथा ताली-वनेषु च.	
हरयो विहरिष्यन्ति, नारिकेल-वनेषु च ।	३४
मरीचि-पत्तनं चैव रम्यं च जटिल-स्थलम्—	
गिरि-जालावृतां दुर्गां मार्गध्वं पश्चिमां दिशम् ।	३५
सिन्धु-सागरयोश्चैव सङ्गमे पर्वतो महान् ;	
तस्य प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः क्रीडन्ति सर्वशः ।”	३६
वीरं, शत-बलिं नाम वानरं वानरर्षभः	
उवाच, राजा, राजानं, सर्व-वानर-सम्मतम्,—	३७.
“वृत्तः शत-सहस्रेण वानराणां तरस्त्रिनाम्,	
वैवस्वत-सुतैः सार्धं, मृगयस्त्रोत्तरां दिशम् ।	३८.
तत्र सत्स्यान् पुलिन्दां च शूर-सेनां स्तथैव च,	
प्रचरान् भद्रकां चैव कुरूं च सह माद्रकाः,	३९

देवताचिह्नितान् । ३३ । सुराष्ट्राः—प्रायेण इदानीन्तनो कानियाषोधारः । वाह्नीकाः—
 इदानीं बाल्ख इति नाम्ना ख्यातः प्रदेशः । भद्राभीराः—भामौर-(cowherds)-
 जातिविशेषिण्यभ्युषितः प्रदेशः । भामौराः किल द्वितीये जेसु-जन्म-पर-शतके उत्तर-
 पश्चिमस्या दिशि भारत-वर्षमभिदुद्रुवुः चतुर्थे च पूर्व-राजपुतानं मालवञ्चाध्युषुः ।
 प्रभासः—द्वारकायाः समीपे स्थितसौर्य-विशेषः । द्वारवती—द्वारका । इयमेव पुरा
 श्रीकृष्णस्य राजधानी बभूव । ३४ । केतक-षण्डेषु—केतक-कदम्ब-केषु । ३५ । मरीचि-
 पत्तनम्—नगरमिदमश्वत-संस्थानम् । जटिल-स्थलम्—गहन-वन-समावृता दिशः ।
 ३६ । प्रस्थेषु—पार्श्व-सम-तल-भूमिषु । ३७ । वैवस्वत-सुतैः—यत्न-पुत्रैः । न शायते
 क इमे यम-पुत्रा इति । ३८ । सत्स्याः—इदानीन्तनं जयपुर-राज्यं राजपुतान-स्थम् ।
 शूरसेनाः—इदानीन्तनीं मयुरां परितः स्थितः प्रदेशः । प्रचराः—प्रचर-जातिभिः
 (by nomadic tribes) अभ्युषितः प्रदेशः । भद्रकाः—भद्रकाश्च-जात्यभ्युषितोऽ-
 श्वत-स्थितिः प्रदेशः । कुरूः—इदानीन्तनीं दिहौ परितः स्थितो देशः । माद्रकाः—

गाम्भारान् यवनां चैव शकानोक्तान् स-पारदान्	
वाङ्मीकानृष्टिकां चैव पौरवानथ किङ्गरान्,	४०
चीनानपर-चीनां च तुम्भारान् बर्वरानपि,	
काश्चनैः कमलैश्चैव काम्बोजानपि संवृतान्—	४१
एतानत्यद्भुतान् देशान् स-पर्वत-नदी-वनान्	
अन्विष्य, दरदां चैव, हिमवन्तं गमिष्यथ,	४२
लोध-पद्मक-पण्ड्यैश्च देव-दारु-वनेस्तथा	
सालैस्तालैस्तमालैश्च भूर्जैश्च बहुभिर् वृतम् ।	४३
किरातां दृष्ट्वाणान् भद्रान् पशु-पालां च दारुणान्,	
अन्विष्याथ भृगोस्तुङ्गं गमिष्यथ महायमम् ।	४४
ताम्राकरमतिक्रम्य, हिम-गर्भं महा-गिरिम्,	
ततः सु-दर्शनं नाम गमिष्यथ शिलीञ्चयम् ।	४५

सप्त-पद्यादे ज्योती देशः । 'भद्रकैः' इति गीर्दक्षिणा-प्रभृतयः पठन्ति । ४० । वरुष्टिकाः—वरुष्टिकास्त-जात्यधुपितः प्रदेशः (१३८ पृ.) । गाम्भाराः—काबुलीपत्यकायां ज्योतिः कान्दाहार-प्रदेशः । यवनाः—काबुलीपत्यकायां ज्योतिः योक्-जात्यधुपितो देशः । अतीति या कापि जातिः भारतवर्षाद् उत्तर-पश्चिमां दिग्गन्धुवासं सैव भारतवर्षं यवन इति नाम्ना प्रसिद्धिमगच्छन् इति केषाञ्चिन् मतम् । चीन्दाः—चीन्डिया-जात्यधुपितो देशः । पारदाः—काश्मीर-सागराद् दक्षिण-पूर्वः पारदाण्य-मुक्त-केश-घनुष्याणि-घोटकारीहि-मिषपालाधुपितः, पर-पुर्ग 'पार्थिया' इति नाम्ना ख्यातो, देशः । पौरवाः—भारत-वर्षस्य पश्चिमीतट-भागं ज्योति देश-विशेषः । किङ्गराः—दाखोपजीवि-जात्यधुपितो देशः । ४१ । अपर-चीनाः—प्रसीप-चीन-जात्यधुपितो देशः इदानीन्तनयाद्विज्-तुर्कि-प्रागादिः । तुम्भाराः—विज्य-पर्वत-स्थः तुम्भार-जात्यधुपितो जन-पदः । बर्वराः—नीच-जात्यधुपितो देशः । ४२ । दरदाः—हिमवन्-प्रस्थे सिन्धु-तटे स्थितः इदानीं दक्षिण्य इति नाम्ना ख्यातो देशः । ४३ । किराताः—घनुष्याणि-वनेष्वर-स्त्रे-जाति-विशेषाधुपितो देशः । दृष्ट्वाणः—दृष्ट्वाण्येन पुराणीक-महा-वने नीपलक्षितो देशः । भद्राः—हिमवति विनीत-वेश-जात्यधुपितो देशः । ४५ । शिलीञ्चयः—पर्वतः ।

तं तु श्रीघ्नमतिक्रम्य कान्तारं लोम-हर्षणम्,
पाण्डुरं द्रक्ष्यथ, ततः, कैलासं नाम पर्वतम् । ४६

तत्र पाण्डुर-मेघाभं, जाम्बूनद-परिष्कृतम्
कुवेर-भवनं, दिव्यं, निर्मितं विश्व-कर्मणा । ४७

विशाला नलिनौ तत्र प्रभूत-कमलोत्पला
हंस-कारण्डवाकौर्णा सुता-वैदूर्य-वालुका । ४८

क्रौञ्चं पर्वतमासाद्य—गिरिस्तस्य वनं महत्,
वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्य-सम-प्रभाः, ४९

देवैरभ्यर्चिताः शश्वदः, देव-रूपा महर्षयः—
मैनाकसु विचेतव्यः, स-सानु-प्रस्थ-कन्दरः । ५०

तताश्चम-पदं रम्यसृषीणामूर्ध्व-रतसाम्,
दीप्तं, सप्तर्षि-चरितं, धर्मैक-कृत-निश्चयैः । ५१

तान् गच्छथ, हरि-श्रेष्ठा, विशालानुत्तरान् कुरुन् ।
अ-भास्करम-मर्यादं न जानामि ततः परम् । ५२

“अवगम्य तु वेदेहीं, निलयं रावणस्य च,
मासादूर्ध्वं न वस्तव्यं—वसन् वध्यो भवेन् मम ।” ५३
इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां संहितायां,
किष्किन्ध्या-काण्डम् ।

४६ । 'ततः तु तं (सु-प्रसिद्धं) लोम-हर्षणं (अति-भयङ्करं) कान्तारं (महारण्यम्)
श्रीघ्नमतिक्रम्य' इत्यन्वयः । ४७ । जाम्बू-नदम्—स्वर्णम् । (जम्बू-नदी—सु-मेरोः विनिर्गता
स्वर्ण-गर्भा नदी) । ५० । सानु—शङ्खम् । कन्दरः—गुहा । ५१ । सप्तर्षि-चरितम्—
सप्तर्षि-संवितम् । ५२ । उत्तराः कुरुवः—उत्तर-मेरुमणितः स्थितो देशः । अ-मर्यादम्
—अ-सीमम्, boundless.

इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण-तृती किष्किन्ध्या-काण्डम् ।

अथ

श्री-लघु-रामायणे

सुन्दर-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अगोच-यनम् ।

विचिन्ताः पर्येताः सर्वे यतानि गहनानि च—
प्रहृत्तिर् न च यैर्देहाः कश्चिदप्युपलभ्यते ।

१

ततः स जगन्मान्, कान्तः सागरं मकरानयम्,
दृढगे तां पुरीं नद्यां, त्रि-कुट-शिखरं स्थिताम् ।

२

स, रत्न-पमनां नद्यां, कौन्त्यागारावर्तमकाम्,
सु-न्यक्तां, सु-नन्दघाटीं, प्रमदामिव रूपिणीम्,

३

पल्लव-तिमिरां द्रोणैर् भास्वरैश्च महा-गृहैः,
नगरीं राघवेन्द्रस्य, प्रविशन्, कुरुचे कपिः ।

४

स, संक्षिप्यत्तनः कार्यं, प्र-विष्टोऽनुपलक्षितः,
रायणस्य पुत्रं शुभां, मार्गिष्यन् जनकाम्बजाम् ।

५

पथं सर्वेस-शिखरेण रावणान्तःपुरं कपिः

अन्विषेत्, महा-तेजा—न चापश्यत् स जानकीम् ।

६

१ । विचिन्ताः—चिन्तिताः, चिन्तितानि । प्रहृतिः—आशा, हृषान्तः । २ ।

त्रि-कुटः—उर्वरं विस्तीर्णः । ३ । रत्न-पमनाम्—रत्नाकर-वासिनीम्, समुद्र-यसनाम् ।

कौन्त्याः—मन्त्राद्यानाम् । अमृतमयीः—मृदुपानि । ४ । कुरुचे—सुगुप्ते । ५ ।

मार्गिष्यन्—अन्विष्यन् ; अन्विषितुं कामः इत्यर्थः ।

ततो, लङ्कां प्र-यत्नेन विचित्य, पवनात्म-जः
 रजन्यामर्ध-श्रीषायां प्राकारे निषसाद, सः । ७
 स तु, शोक-समाविष्टः, प्राकार-स्थो महा-कपिः
 पुष्पिताग्रानथापश्यदेकत्र विविधान् द्रुमान्— ८
 सालानशोकानन्यां च चम्पकानतिमुक्तकान्,
 ददर्श नाग-पुष्पां च चूतान् कपित्थकानपि । ९

तां तु दृष्ट्वा महा-बाहुरशोक-वनिकां शुभाम्,
 चिन्तयामास मेधावी हनूमान्, मारुतात्मजः,— १०
 “अशोक-वनिका हीयं, महती, सु-महा-द्रुमा ।
 इमामपि विचेत्थामि—न ह्येषा विचिता मया ।” ११

ततः पादप-सङ्कीर्णां, लता-शत-समाहताम्
 अशोक-वनिकां, स्तौती, प्र-विवेश महा-कपिः । १२
 स, प्र-विश्य, वि-चित्रां, तां, विहगैरुपशोभिताम्,
 राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैरनुसन्तताम्, १३
 अ-चिरोदित-सूर्याभामपश्यन् मारुतात्मजः,
 कोकिलैर् भृङ्ग-राजैश्च मत्तैर् नित्य-निषेविताम् । १४
 शिला-गृह-परिचितां, नाना-गृह-समाहताम्,
 ददर्श वन-मध्य-गां नदीं निष्ठादिनीं कपिः । १५

८। प्राकारः—प्राचीरम् । ९। अतिमुक्तकान्—तिनिशान् । नाग-पुष्पान्—
 पुत्रागान् । चूतान्—आम्रान् । कपित्थकान्—कपित्थान्, कठरव, wood-apple-
 trees. १०। अशोक-वनिका—सुद्रुम् अशोक-वनम् । ११। राजतैः—रजतमयैः,
 रौप्य-निर्मितैः । काञ्चनैः—काञ्चनमयैः, स्वर्ण-निर्मितैः । अनुसन्तताम्—निरन्तरं
 समाकीर्णाम् । १४। अ-चिरोदित-सूर्याभाम्—‘पुण्यैः’ इति शेषः ।

बाल-पल्लव-शाखायां स ददर्श नगोत्तमे,
क्रीडन्तीं दोलया, जुष्टां प्रमदामिव सुन्दरीम् । १६

ततां प्रबालैस्तरुणैः पत्रैश्च बहुभिर् वृताम्,
काञ्चनीं शिंशपामेकां ददर्श महतीं कपिः । १७

समारुह्य महा-तेजाः शिंशपां तामचिन्तयत्,—
“इतो द्रष्टव्यामि वैदेहीं, राम-दर्शन-लालंसाम् ।” १८

परीक्षमाणस्तत्राद्य मार्गमाणश्च जानकीम्,
अपश्यद् भूमि-भागां च, सर्वतः सु-समाहितान् । १९

सु-संस्पृष्टेषु देशेषु विन्यस्तान् मणि-वेदिकान्
ददर्श हनुमां स्तत्र मणि-काञ्चन-राजतान् ; २०

सन्तानक-लताभिश्च पादपाननुवेष्टितान्,
सृजतः पुष्प-वर्षाणि, जीमूतानिव वर्षतः ; २१

केशरां श्याम्यशोकां च तथा शाल्मलि-किंशुकान्,
ज्वलनार्क-निभान्, फुल्लान्, समन्तादनु-शोभिनः । २२

शातकुम्भ-प्रभाः केचित्, केचिदग्नि-शिखीपमाः,
नीलाञ्जन-निभाः केचित् तत्राशोकाः समन्ततः । २३

पुष्पितानामशोकानां प्रभां, सूर्योदयं प्रति,
प्रदीप्तामिव, तत्र-स्थो मारुतिः समुदैक्षत । २४

सोऽपश्यद्-वि-दूर-स्थं प्रासादं—चैत्यमुत्तमम्—
धृतं स्तम्भ-सहस्रेण, रम्यं, कैलास-पाण्डुरम्, २५

१७ । तताम्—व्याप्तम् । १९ । मार्गमाणः—मार्गान् । आत्मने-पदमार्घम् । समाहितान्—वि-निर्मितान् । २० । संस्पृष्टेषु—मिलितेषु, सम्बद्धेषु । २२ । ज्वलनार्क-निभान्—दीप्यमान-सूर्य-सदृशान् । २३ । शातकुम्भः—स्वर्ण-गर्भः । पर्वत-

प्रवाल-कृत-सोपानं, तप्त-काञ्चन-वेदिकम्,
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि, द्योतयन्तमिव श्रिया,
विपुलं, प्रांशुतायोगादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् । २६

ददर्श विवृतास्तत्र राक्षसीः कपि-कुञ्जरः,
ङ्गुल-नासाति-नासाश्च, तिर्यग्-नासा अ-नासिकाः, २७

असि-मुद्गर-शूलानि दधतीरु, मांस-भोजनाः,
मांस-शोणित-दिग्धाङ्गौरु, वसा-दिग्ध-कराननाः । २८

ताभिः परिवृतां, तत्र, स-ग्रहामिव रोहिणीम्,
उपवास-कृशां, दीनां, निःश्वसन्तीं पुनः पुनः, २९

ध्यान-शोक-परां, देवीं, भर्तृ-व्यसन-कर्षिताम्,
हृत्-मूले, निरानन्दां, ददर्श कपिरङ्गनाम्, ३०

सौदन्तीं शूल-पक्षादौ चन्द्र-रेखामिवाविलाम्,
पिनङ्गां धूम-जालेन प्रभामिव विभा-वसोः, ३१

प्रीतेनैकेन संवीतां कृष्णेनोत्तर-वाससा,
भुजाभ्यां साधु-वृत्ताभ्यां प्रतिच्छन्न-कुचोदरीम्, ३२

नील-नागाभया वेष्ट्या जघनं गतयैकया
भूमौ देवीं तदासीनां नियतां तापसीमिव, ३३

यूथ-पेन मृगीं हीनां शार्दूलानुसृतामिव,
प्रभां नक्षत्र-राजस्य काल-मेघैरिवावृताम् । ३४

विशेषः) । २६ । प्रांशुतायोगात्—उच्चत्वात् । २८ । स-ग्रहाम्—केतुना पीडिताम् ।
निःश्वसन्तीम्—निःश्वसतीम् । गुमागम आर्षः । ३१ । सौदन्तीम्—अवसीदन्तीम्,
drooping, sinking. आविलाम्—कलुषिताम्, मलिनाम् । पिनङ्गाम्—आवृताम् ।
विभा-वसुः—अग्निः । ३२ । कृष्णेन—मलिनेन इत्यर्थः । ३३ । नील-नागाभया—
कृष्ण-सर्प-बुल्लया । जघनम्—कटिम् । एकया वेष्ट्या—उपलक्षिताम् इति शेषः ।

म. मुहूर्तमिव ध्यात्वा, वाष्प-पयीकुलेक्षणः, सीतानादित्य, तैजस्यो धिनन्ताप, सु-दुःखितः,—	३५
“इयं मा धर्म-शीलस्य सैधिनस्य महात्मनः सुता जनक-राजस्य, सीता, भर्तृ-दृढ-व्रता ।	३६
विक्रान्तस्थायै-र्गौमस्य, मयुगेष्व-निवर्तिनः, सुपा दशरथस्यैषा, चारित्र्याद्या, यशस्विनी ।	३७
धर्म-ज्ञस्य कृत-ज्ञस्य रामस्य, विदित्तात्मनः, इयं मा दयिता भार्या, राजसी-वगमागता ।	३८
मेयं कनक-पर्णाभा, नित्यं स-गित-भाषिणी, सप्तमे यातनां चौराम-नाया, मन्द-भागिनी ।	३९
पीतां कनक-पर्णाभसस्यास्तद्वत् वसनीत्तमम् उत्तमीयं नगे त्यक्तं, दृष्टं मे यानरैः सह ।	४०
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणी-तले, अन्यैर्बापविहानि, स्वनवन्ति महान्ति च ।	४१
सु-कर्ता कर्ण-वेष्टी च कुण्डले च सु-संस्कृते, मणि-विद्रुम-यूक्तानि हस्तयोर् भूषणानि च—	४२
यानि चैव विसुप्तानि तथा संख्यानवन्ति च— तान्यस्या एव मनोऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ।	४३

नियताम्—सु-व्यवहारे-रूप-निवसवतीम् । ३७ । चार्यै-र्गौमस्य—पूज्य-चरित्रस्य ।
३८ । विदित्तात्मनः—प्रज्ञ-सम्पन्नः । ४० । दृष्टं मे—दृष्टं मया । यही चार्यो ।
पा. २३१६४ । ४०-४३ । उपविष्टा २३१६४२ श्लोकी दृष्टव्यः । ४१ । अप-
विहानि—परिव्रजानि । स्वनवन्ति—निर्मल-भरण-परिचायक-ध्वनि-समन्वितानि ।
४२ । कर्ण-वेष्टी—कर्ण-वन्द्यी, कर्ण-विभूषणः । सु-संस्कृते, सु-निर्मिते,
अयुक्तम् । विद्रुमः—प्रयाप्यः । ४३ । संख्यानवन्ति—अवयव-सङ्घात-विशिष्टानि ।

अस्या देव्या मनस्तस्मिन् स्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम्, तेनेयं स च धर्मात्मा ज्ञात्वा कृच्छ्रेण जीवतः ।	४४
इयमिन्दीवर-श्यामा, रामस्य महिषी प्रिया, चिरं प्र-नष्टापि सती, हृदयान् न प्रणश्यति ।	४५
काम-भोग-विहीनेयं, हीना बन्धु-जनेन च, धारयत्यात्मनो देहं तत्-समागम-काङ्क्षया ।	४६
तुल्य-रूप-वयो-युक्तां, तुल्याभिजन-लक्षणां, राघवोऽर्हति वैदेहीं, तं चैयमसितेक्षणा ।”	४७

द्वितीयः सर्गः ।

अभिज्ञानम् ।

एवं बहु विचिन्तार्थं चिन्तयित्वा, महा-कपिः ग्रनैः सं-श्रवणे वाक्यं सीताया व्याजहार वै,—	१
“राजा दशरथो नाम, प्रभूत-बल-वाहनः, पुण्य-शीलो, महा-कीर्तिर्, देव-दर्शी, महा-यशः ।	२
तस्य पुत्रः प्रियो, ज्येष्ठस्तारा-पति-निभाननः, रामो नाम, विशेष-ज्ञः, श्रेष्ठः सर्व-धनुषताम्,	३
रक्षिता जीव-लोकस्य, धर्मस्य परिरक्षिता, रक्षिता स्वस्य वंशस्य, सु-जनस्य च रक्षिता ।	४
स च, सत्याभिसम्भस्य वृद्धस्य वचनात् पितुः, स-भार्यः सह भ्राता च रामः प्रव्रजितो वनम् ।	५

४५ । प्र-नष्टा—अनर्हिता ।

१ । सं-श्रवणे—सम्यक् श्रवण-योग्ये समीप-देशे यत्कीर्त्तं सीतैव श्रणयाम्, नान्यः ।
अनेन सीता-हनुमतोः संलापेन निशा-जागरण-क्लान्तानां राघवीनां प्रातर्निद्रा ध्वन्यते ।

तत्र तस्य, महारण्ये, शृगयां परिधावतः,
रक्षसापहृता भार्या, मिथिलाधिपतेः सुता ।” ६

यिररामेवमुक्त्वा तु हनुमान्, मारुतात्मजः ;
जानकी चापि तच् कृत्वा जहर्ष च मनन्द च । ७

ततः सा, चारु-किशोरा, क्लेश-संहत-चेतना,
उत्सव्य वदनं, भीरुः, शिंशपां तामुदैक्षत । ८

ततः, शास्त्रान्तरे लीनं, तस्मा, चलित-मानसा,
दृढं प्रसृता सीता वानरं प्रिय-वादिनम् । ९

सा च, दृष्ट्वा हरि-वरं विनीतवदुपस्थितम्,
मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति, भाविनी । १०

ततः स हनुमान् भूयो जानकीमभ्यभाषत,
शिरस्यञ्जलिमाधाय वैदेहीं प्रतिपूजयन्,— ११

“का त्वं, पद्म-पलाशाक्षि, पीत-कौशेय-वासिनी,
द्रुम-शाखामयान्तरा, तिष्ठस्यमर-वर्णिनि । १२

किमर्थं तव नैवाभ्यां वारि स्रवति, शोक-जम्,
पुण्डरीक-पलाशाभ्यां सु-प्रसन्नमिवोदकम् ? १३

रावणेन जन-स्थानाद् वलादपहृता यदि
सीता त्वमसि वैदेही, तत् त्वमाख्याहि, भाविनि ।” १४

सा, तस्य वचनं श्रुत्वा, राम-कीर्तन-हर्षिता,
उवाच वाक्यं वैदेही वृत्तान्तर-गतं कपिम्,— १५

६ । शृगयां परिधावतः—शृगयांसुदृश्यं धावतः ११ । प्रतिपूजयन्—सम्मानयन् ।

१२ । पलाशम्—पद्मम्, दन्तम् ।

“दुहिता जनकस्याहं, वैदेहस्य, महात्मनः,
सीतेति नाम्ना विख्याता, भार्या रामस्य धीमतः । १६

वसतो दण्डकारण्ये, तस्याहम-मितौजसः,
रक्षसापहृता, भार्या, रावणेन दुरात्मना ।” १७

सीतायास्तद् वचः श्रुत्वा, वायु-पुत्रः, प्रतापवान्,
श्रोत्वानु-कूलैर् वचनैरथ तां समभाषत,— १८

“यः स विग्रहवान् धर्मः, साधुः, सत्य-पराक्रमः,
न चिराद् रावणं संख्ये स हनिष्यति वीर्यवान् । १९

तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्-सकाशमिहागतः ।
त्वद्-वियोगेन शोकार्तः, स त्वां कौशल्यमब्रवीत् । २०

लक्ष्मणश्च, महा-तेजाः सुमित्रानन्दि-वर्धनः—
अभिवाद्य, महा-बाहुः, स त्वां कौशल्यमब्रवीत् । २१

रामस्य च सखा, वीरः, सुग्रीवो नाम, वीर्यवान्,
राजा वानर-मुख्यानां । स त्वां कौशल्यमब्रवीत् । २२

नित्यं स्मरति ते रामः, सुग्रीवः सह-लक्ष्मणः ।
दिध्या जीवसि, वैदेहि, राक्षसी-वशमागता ! २३

न चिराद् द्रक्ष्यसे रामं, सुग्रीवं सह-लक्ष्मणम्,
मध्ये वानर-कोटीनां, मरुतामिव वासवम् । २४

अहं सुग्रीव-सचिवो, हनूमान् नाम वानरः ।
दूतोऽहं राज-सिंहस्य रामस्यात्तिष्ठ-कर्मणः । २५

१९ । विग्रहवान्—स-शरीरः, दृश्यमानः इत्यर्थः । २० । कौशल्यम्, कौशलम्—
कुशलम्, मङ्गलम् । २४ । द्रक्ष्यसे—द्रक्ष्यसि । आत्मने-पदमार्गम् ।

सुन्दर-काण्डम्—तृतीयः सर्गः—प्रत्यभिज्ञानम् । २५१

राम-नामाङ्कितं चेदं प्रगृह्णाणाङ्गुरीयकम्,
तदभिज्ञान-हेतोर् हि दत्तं तेन मञ्जुत्तमा ।” २६

अथ हर्ष-परीताङ्गी, वाप्येणापिहितानना,
प्रतिजग्राह तद् देवी, चक्रे शिरसि चैव हि । २७

श्रुत्वा च राम-सन्देशं, दृष्ट्वा चैवाङ्गुरीयकम्,
नेत्राभ्यां कृष्ण-माराभ्यां सुमोचानन्द-जं जलम् । २८

तस्याय विमलं वक्त्रं, सु-दन्तं, सु-गुणं युतम्,
यथा राहु-वि-निर्मुक्तम्, अभवच्च, चन्द्र-मण्डलम् । २९

तृतीयः सर्गः ।

प्रत्यभिज्ञानम् ।

मा, प्रसृज्यायते नेत्रे करान्भ्यां, करुणावती,
उपपन्नैरभिज्ञानैर् दूतं तमवगच्छत । १

वाप्य-सं-दिग्धया वाचा, शोक-हर्ष-वि-मिश्रया,
उवाच भधुरं वाक्यं हरिं हरिण-लोचना,— २

“यजेयं देवताः काले अस्यार्थे, प्लवगोत्तम,—
दिध्या जीयति मे भर्ता, दिध्या जीवति लक्ष्मणः ! ३

कपे, त्वामभिनन्दामि—चिरं जीव ! सुखी भव !
सानुजः कुशली भर्ता येन मेऽद्य निवेदितः । ४

२८ । नेत्राभ्यां कृष्ण-माराभ्याम्—कृष्ण-सार-नेत्र-तुल्याभ्यां नेत्राभ्याम् ।

१ । उपपन्नः—युक्ति-मयः । अवगच्छत—अवगच्छत् । आप्यने-पदम् अङ्गा-
माभाय चार्थः । २ । सं-दिग्धया—सं-मिश्रितया । ३ । काले अस्यार्थे—सन्धेरभाव
चार्थः । CE. १।१।५. & ६. &c.

बलेन यशसा चैव वर्धस्व, प्रज्ञया तथा !	
विक्रान्तस्त्वं, समर्थस्त्वं, प्राज्ञस्त्वं, भवगर्भम्,	५
येनायं राक्षसावासस्त्वयैकेन प्रधर्षितः,	
शत-योजन-विस्तीर्णः सागरस्य महोदधिः ।	६
न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं, वानरर्षभ,	
यस्य ते नैव सं-त्रासो, रावणान् न च सम्भ्रमः ।	७
अहंसे च, कपि-श्रेष्ठ, मया समभिभाषणम्,—	
प्रेषयिष्यति मेधावी रामो न ह्य-परीक्षितम् ।	८
कच्चिन् न व्यथते रामः, कच्चिन् न परितप्यते ।	
अपि मां व्यसनादस्मात् सु-घोरादुद्धरिष्यति ?	९
यदि जीवति काकुत्स्थः, किमर्थं रावणालयम्	
न निर्दहति कोपेन, युगान्ताग्निरिवोत्थितः ?	१०
किमर्थं मर्षयति मामरि-सं-ख्याम-मर्षणः—	
न रावण-वि-नाशाय प्रयत्नमनुतिष्ठति ?	११
कच्चिदचौहिणी, भीमा, भरतस्य महात्मनः	
ध्वजिनी, मन्त्रिभिर् गुप्ता, क्षिप्रमेष्यति मत्-कृते ।	१२
कच्चित् स लक्ष्मणः, श्रीमान्, सुमित्रानन्दि-वर्धनः,	
अस्त्र-विच्, कुर-जालेन प्रमथिष्यति राक्षसान् ।	१३

५। विक्रान्तः—शूरः। समर्थः—कृत्य-घतुर्ः। प्राज्ञः—शास्त्र-ज्ञः। ६। प्रधर्षितः—पराभूतः, अवमानितः। महोदधिः—महान् कलाशयः। ७। सं-त्रासः—‘समुद्रात्’ इति शेषः। ८। समभिभाषणम्—सम्भाषणम्। प्रेषयिष्यति—प्रेषयेत्। सप्तावनायां लृट्। ११। मर्षयति—सहते। अरि-सं-ख्याम्—शत्रु-पुर-वासिनीम्। ‘किं...अमर्षणः’—कथं प्रकृत्या च-सहनीषि रामो मे शत्रु-पुरे वासं सहते ? १२। अचौहिणी—२१८०० इतिनः, २१८०० रथाः, ६५६१० घोटकाः, १०८३५० पदातयश्च इति समुदायेन २१८००० संख्यायुक्ता सेना। ध्वजिनी—ध्वजोपलक्षिता। गुप्ता—रक्षिता, परिचाक्षिता इत्यर्थः। १३। प्र-मथिष्यति—घातुरत्न भ्वादि-गणौघौ विधोऽङ्गार्थो मध्य, न तु क्रमादि-

रीद्रेण परमास्त्रेण रामेण निहतं रणे
इच्छामि रावणं द्रष्टुं, स-पुत्र-ज्ञाति-बान्धवम् ।” १४

एतच्च कृत्वा शुभं वाक्यं सीताया, मारुतात्मजः
इदं मधुरया वाचा कृताञ्जलिरभाषत,— १५

“न तावद्, देवि, जानीते त्वामिह-स्यां स राघवः ;
धक्ष्यते सायकैराशु, मयि प्रतिगते, पुरीम् । १६

मम श्रुत्वैव तु वचः, क्षिप्रमेष्यति राघवः,
प्र-कर्षन् महतीं सेनां वानराणां महात्मनाम् । १७

तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्, यदि सेन्द्रा दिवौकसः
स्याम्यस्मि, तानपि रणे काकुत्स्थो नि-हनिष्यति । १८

“तवादर्शन-शोकेन महता समभिप्लुतः,
न शान्तिं लभते रामः, सिंहार्दित इवर्षभः । १९

क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्ण-चन्द्र-निभं मुखम्—
त्वामेव ध्यायति सदा, विशालाक्षि, स राघवः । २०

सुप्तस्यैव हि रामस्य निद्रा नैवोपतिष्ठति ।
न भक्षयति मांसानि, न मधूनि च सेवते ; २१

नैव दंशान् न मशकान् नान्यानपि सरिस्पृशन्
राघवो वारयेदङ्गात् तवार्थं, वर-वर्णिनि । २२

गवीर्या मत् । १४। रीद्रेण—च-मोघ-कुरेण । १६। धक्ष्यते—धक्ष्यति । आत्मने-
पदमार्यम् । १७। प्र-कर्षन्—नयन्, परिचालयन् । महात्मनाम्—महा-कायानाम् ।
१८। अन्तरा—[राघव-वागरयोर्] मध्ये । मृत्युः—यमः । दिवौकसः—देवाः ।
(दिवम्—स्वर्गः, आकाशः । भौकः—स्थानम् ।) २१। सुप्तस्य—शयितस्य । मधूनि
—मद्यानि ।

त्वामिव चिन्तयन् रामः सुप्तोऽपि प्रतिबुध्यते,
सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्, पुरुषर्षभः । २३

फलं चालोक्य, पुष्पं वा—यच्चान्यत् स्त्री-मनो-हरम्—
गृहीत्वा, हा प्रियेत्येवं निश्वास-परमोऽभवत् । २४

“यत् तु रामोऽभिजानीयादभिज्ञानम-निन्दिते,
प्रीति-सं-जननं तस्य, तत् प्रदातुं त्वमर्हसि ।” २५

सा, निरीक्ष्य ततः सर्वं, वेष्वां ग्रथितमुत्तमम्,
विमुच्य प्रददौ तस्मै मणि-रत्नं हनूमते । २६

मणि-रत्नं हरि-वरः प्रतिगृह्याभिवन्द्य च,
प्र-वरान् राक्षसान् हत्वा, नाम विश्वाव्य चात्मनः, २७

आकुलां नगरीं कृत्वा, व्यथयित्वा च रावणम्,
आतुरोह गिरिं मुख्यमरिष्टं, रिपु-सूदनः । २८

चतुर्थः सर्गः ।

सन्देश-हरणम् ।

स मारुत इवाकाशे मारुतस्यौरसः सुतः
प्रपेदे, हरि-शार्दूलः, पितुः पन्थानमुत्तमम् । १

तस्य बाह्वरु-वेगं च नि-नदं च महात्मनः,
सं-श्रुत्य, हरयो, हृष्टाः, समुत्पेतुः समन्ततः । २

२४ । प्रियेत्येवम् (प्रिये + इत्येवम्)—प्रिय इत्येवम् । पुनः-सन्धिरार्थः । पदान्ते य-व-लोपे न पुनः-सन्धिः । पा. ६।१।७८, ८।३।१६, ८।३।१ । निश्वास-परमः—‘विश्वास-परमः’ इति गोरसिन्धोः पठति । स्त्री-मनो-हरम्—स्त्रीणां मनो-हरम्, नारी-चित्त-हारि । २७ । प्र-वरान्—वेष्टान् । २८ । अरिष्टम्—अरिष्टाख्यम् ।

१ । पितुः पन्थानम्—येन पथा [हनूमतः] पिता (पवनः) प्रयाति तम् । उत्तमम्

ते नगाग्रान् नगाधाणि शिखराच् छिन्नराणि च,
प्र-क्षटाः, समपश्यन्त, हनुमन्तं दिदृक्षुवः । ३

स, किञ्चिदनु-सं-प्राप्तः, समानोष्य मङ्गा-गिरिम्,
अनदद् धनुसान् नादं, मेघ-नाद-सम-स्वनम् । ४

तमग्नि-चय-मङ्गाग्रमापतन्तं मङ्गा-कपिम्
दृष्ट्वा, ते यानराः मर्षं तस्यः प्राञ्जलयस्तदा । ५

स, तस्यैव गिरिः नृह्ने निपत्य, सु-मङ्गा-जवः,
निपमाद सङ्केन्द्रस्य, सारतिः, पाटपाकुली । ६

सङ्केन्द्र-पसुखाः मर्षं सं-प्र-क्षट-मुखास्तदा
निपेतुर् हरि-राजस्य पाटयो, राघवस्य च । ७

एतृमां य मङ्गा-बाहुः, प्र-णम्य शिरसा, ततः,
अभ्यपादयत, प्रहो, रामं कमल-लोचनम् ; ८

उवाच यावयं यावय-घ्नः मीताया दर्शनं प्रति,—
“समुद्रं लङ्घयित्वाहं, गत-योजनमायतम्,
अगच्छं, जानकीं मीतां मागेमाणो, विहायसा । ९

लङ्का नाम पुरी तव रावणस्य, दुरात्मनः,
दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे । १०

तव मीता मया दृष्टा रावणान्तः-पुरे, मती,
राक्षसीभिर् वि-रूपाभी रक्षिता प्रमदा-वने, ११

एक-वर्णी-धरा, दीना, त्वच्-चिन्ता, त्वत्-परायणा,
अधः-शय्या, विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमाम्बे, १२

- रावणाद् वि-निवृत्तार्था, मर्त्ये कृत-नियया ।
 कथञ्चिदेव, काकुत्स्थ, तत्र सासादिता मया ।” १३
- तं मणिं दिव्य-रूपं च, दीप्यमानं स्व-तेजसा,
 दत्त्वा रामाय, हनुमां स्तुतः प्राञ्चन्निरव्रवीत्,— १४
- “जहि पापमिमं रक्षः, क्रूरं, दारापहारिणम्,
 इति मामब्रवीत् सीता, धर्म-ज्ञा, धर्म-चारिणी । १५
- उपायो दृश्यतां कञ्चिद्, यथा नद-नदी-पतिम्,
 न चिरेण भवान् घोरं, स-सैन्यः, सागरं तरेत् ।” १६
- एवमुक्तो हनुमता रामो, दशरथात्म-जः,
 तं मणिं हृदये कृत्वा, प्र-रुरोद, स-लक्ष्मणः । १७
- निरीक्ष्य तं मणि-श्रेष्ठं, राघवः, शोक-कर्षितः,
 नेत्राभ्यां वाष्प-पूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत्,— १८
- “यथैव धेनुः स्रवति, स्नेहाद् वत्सस्य, वत्सला,
 एवं मे मणि-रत्नस्य, वैदेह्याः इव, दर्शनम् । १९
- मणि-रत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण वै
 वधू-काले । तदा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभत । २०
- अयं हि जल-सम्भूतो मणिः, परम-पूजितः,
 राज्ञे, परम-तुष्टेन, दत्तः शक्रेण धीमता । २१

—वानर-राजस्य, सुग्रीवस्य । १२ । अघः-अप्या—मृ-अप्या । १३ । मर्त्ये—मया
 मर्त्यव्यम् इति, मरत्ये । १४ । इमम् & दारापहारिणम्—रक्षः-शब्दस्य कौबलेऽपि
 पुं-वाचित्वादनयोर् विशेषणयोः सु-सप्तं पुंशुमार्यम् । १८ । द्वितीया पङ्क्तिः—‘तथा
 समापि हृदयं मणि-रत्नस्य दर्शनात्’ इति दाक्षिणात्याः पठन्ति । २० । दशुरेण—‘मम’
 इति शेषः । वधू-काले—वधूल-सम्पादके काले, विवाह-काले ।

- किमाह सीता वैदेही, ब्रूहि, सौम्य, पुनः पुनः—
 शोकाग्निना दह्यमानं मित्रं मां वाप्य-वारिणा । २२
- भतस्तु किं दुःखतरं, यदेनं वारि-सम्भवम्
 भणिं पश्यामि, हनूमन्, वैदेहीमागतां विना ? २३
- नय मां तव, हनूमन्, यत्रास्ते सा मम प्रिया ;
 मुहूर्तं नावतिष्ठेयं महत्तिमुपलभ्य हि । २४
- कथं मा मम, सु-योगी, भीरुरेकाकिनी मती,
 भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ? २५
- गारदन्तिमिरान् मुक्तो, नूनं, चन्द्र इवाम्बुदैः,
 आहतं, यदनं तस्या न विराजति, राक्षसैः । २६
- किमाह सीता, हनूमं भ्रातृवतः कथयस्व मे ।
 एतेन खलु जीविष्ये, सेपजेन यथातुरः ।" २७
- इत्युक्त्वा वाप्य-पूर्णाक्षो, राक्षसः, पर-वीर-हा,
 हनूमन्तं परिष्वज्य, भूयश्चिन्ता-परोऽभवत् । २८
- ततः शोक-परिच्छन्नं रामं, दशरथात्मजम्,
 उवाच वचनं त्रीमान् सुग्रीवः, शोक-नाशनम्,— २९
- "इमे समर्थाः शूराश्च सर्वे वै हरि-यूथ-पाः
 त्वत्-प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि प्रावकम् । ३०
- नेतुरं बद्धः समुद्रे च, लङ्का च वशमागता—
 मयं तीर्णं च नः सैन्यं—जितमित्यवधार्यताम् ।" ३१

२२ । नावतिष्ठेयं—नावतिष्ठेय, एतात् न शक्नोमि । 'शक्ति लिङ्' च' (पा. ३।३।७२)
 इति शशी निधनिष् । परमै पदमार्थम् । उपलब्ध—प्राप्य । २७ । जीविष्ये—
 जीविष्यामि । आत्मने-पदमार्थम् । ३१ । जितम्—'जितं' इति शेषः ।

पञ्चमः सर्गः ।

अभियानम् ।

- अथावृत्य महीं कृत्स्नां, जगाम महती चमूः,
 ऋक्ष-वानर-शार्दूलैर् नख-दंष्ट्रायुधैर् हता । १
- कराग्रैश्चरणैश्च वानरैरुद्धतं रजः
 भौममन्तर्दधे लोकमावृत्य सवितुः प्रभाम् । २
- शतैः शत-सहस्रैश्च, कोटिभिश्च सहस्रशः
 वानराणां सु-घोराणां, शीमान्, परिहृतो, ययौ । ३
- सा स्र याति दिवा-रात्रं महती हरि-वाहिनी,
 हृष्टा प्र-सुदिता सर्वा, सुग्रीवेणाभिपालिता । ४
- जवेन त्वरितं याता सर्वा, युद्धाभिकाङ्क्षिणी,
 सा, सुमोचयिषुः सीतां, मुहूर्तं कापि नासत । ५
- सा, महार्णवमासाद्य, हृष्टा वानर-वाहिनी ।
 वायु-वेग-समुद्धूतं प्रेक्षमाणा महार्णवम्— ६
- दूर-पारम-सम्बाधं, यादो-गण-निपेवितम्,
 पश्यन्तो वरुणावासं, निपेदुर् हरि-यूथ-पाः,— ७
- चण्ड-नक्र-ग्राह-घोरं, चरन्तं दिवस-क्षये,
 चन्द्रोदय-समुद्धूतं, प्रतिचन्द्र-समाकुलम्, ८

१ । चमूः—सीना । २ । उद्धतम्—उत्क्षिप्तम् । भौमं लोकम्—पृथिवीम् । सवितुः—
 जगत्-प्रसवितुः, सूर्यस्य । ३ । शीमान्—‘रामः’ इति शेषः । ४ । हरि-वाहिनी—वानर-
 सेना । अभिपालिता—रक्षिता । ५ । जवः—वेगः । आसत—आसत्, उपाविशत्,
 व्यश्राम्यत् । एक-वचनस्यापि कर्तृ-पदस्य बहु-समवाय-बोधकत्वान् तस्य क्रिया-पदस्य
 बहु-वचनम् । तद् आर्षम् । ६ । समुद्धूतम्—उत्क्षिप्तम् । ७ । अ-सम्बाधम्—मध्ये शैला-
 वाशय-रहितम् । यादो-गणः—अश्व-जन्तु-समूहः । वरुणावासः—समुद्रः । ८ । चण्ड-

चण्ड-वेगं, महावर्तम्, अन्तः पङ्क्ति-विहारिभिः दीप्त-भोगैः समाकीर्णं भुजङ्गैर्—भुजगालयम्,	८
अवगाढं सहा-सत्त्वैर्, नाना-ग्रह-समाकुलम्, दुर्गं दुर्गम-मार्गं तमगाधमसुरालयम्,	१०
अग्नि-चूर्णसिखाविजं भास्वराश्व-महोरगम्, सुरारि-विषयं घोरं, पाताल-विषयं सदा ।	११
सर्करैर् नाग-भोगैश्च विगाढा, वात-लोडिताः, उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्र-सृष्टा जल-राशयः ।	१२
मागरं ह्यश्वर-प्रख्यमश्वरं सागरोपमम्,— अश्वरं सागरं चोभौ निर्-विशेषमपश्यत ।	१३

नक्ष-पाद-पौरुषम्—नक्षत्रैः भयङ्करैः नक्षत्रैः (कुम्भीरैः) यापैः (सागरीरैः) च घोरम् (भयानकम्) । 'नक्षत्र-नक्षत्र-दासं पौरु' इति गौरवसिद्धिः पठति । चरन्तम्—सञ्चलन्तम् । दिग्म-धर्म—प्रदायै, मार्ग-ज्ञानम् । प्रतिपन्न-समाकुलम्—[कर्मि-न्यैः] प्रति-चन्दैः (प्रदिग्म-चन्दैः) समाकुलम् (प्यामन्) । ८ । पङ्क्ति-विहारिभिः—पङ्क्त्या [त्रिषु-वक्षः सन्] विहरे (विपतिम्) गौरवं दीप्तं तैः । दीप्त-भोगैः—उज्ज्वल-शरीरैः । भुजगालयम्—सर्पाश्रमं [पातालमिव] । १० । अवगाढम्—अवगाहितम्, अन्तः-प्रविष्टम् । सहा—साहसा, दृढ-जशयः । दुर्गम-मार्गम्—दृष्ट्वाप-पथम्, दृष्ट्वाप-पर-पार-प्राप्तुमायम् । ११ । अग्नि-चूर्णम्—'विष्णुविद्रु-रूपम्' इत्यर्थः । 'अग्नि-पूर्णम्' इति गौरवसिद्धिः पठति । अतिवहम्—निक्षिप्तम् । भास्वराश्व-महोरगम्—भास्वराः (कण-सणिभिः भासमानाः) अश्व-महोरगाः (सहास्यो जल-सर्पाः) यस्मिन् तम् । सुरारि-विषयम्—दैत्य-राज्यम् । पाताल-विषयम्—पाताल-गोचरम् । १२ । नाग-भोगैः—सर्प-शरीरैः । विगाढाः—अव-गाहिताः । लोडिताः—चालिताः । जल-राशयः—'कर्मि-रूपाः' इति शेषः । १३ । सागर-रम्—द्रोणत्वम् आर्यम् । अश्वर-प्रख्यम्—[वैपुल्येन अ-तलत्वेन च] आकाश-तुल्यम् । निर्-विशेषम्—परस्परविरुद्ध-सदृश-रहितम् । अपश्यत—अदृश्यत । दर्शनार्थ-पञ्चाशतीः कर्मणि सङ्-तः । धातुरयम् अ-सार्ध-प्रत्ययिकः । 'उभौ' इति पदे धर्तमानेऽपि अश्वरं सागरं चेत्यनयोः अपश्यतेति क्रियया पृथक्तेनावयः ।

सम्पृक्तं नभसा ह्यम्भः, सम्पृक्तं च नभोऽम्भसा,
तादृग्-रूपे स्म दृश्येते तारा-रत्न-समाकुले । १४

समुत्पतित-मेघस्य वीचि-मालाकुलस्य च,
विशेषो न द्वयोरासीत् सागरस्याम्बरस्य च । १५

अन्योन्यैराहताः सन्तः, सखनुर् भीम-निखनाः
ऊर्मयः सिन्धु-राजस्य, महा-भीर्य इवाहताः । १६

रत्नौघं जल-सन्नादैर् वियुक्तमिव वायुना
उत्पतन्तमिव क्रुद्धं, यादो-गण-समाकुलम्, १७

अपश्यं स्ते महात्मानं वाताहत-जलाशयम्,—
अनिलोद्धूतमाकाशे, प्रवहान्तमिवोर्मिभिः,
भ्रान्तोर्मि-जल-सन्नादं, प्रलोलमिव, सागरम् । १८

सा तु नौलेन विधिवत्, स्ववेत्ता, सु-समाहिता,
सागरस्योत्तरे तीरे सेना साधु निवेशिता । १९

उभौ—सागर-शब्दस्यापि ह्रीवलेन उभ-शब्दस्य पुल्लिङ्गं विहितं प्रतीयते । 'अम्बरं सागरं'
चोभौ—'सागरस्याम्बरश्चेति' इति प्रतीचानवाचां च पाठः । उपमेयोपमालङ्कारः ।
तल्लक्षणं यथा साहित्य-दर्पणे—'[उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः,] पर्यायेण द्वयोरित-
दुपमेयोपमा मता ।' १४ । सम्पृक्तम्—संसृष्टम्, तुल्यम् इत्यर्थः । तादृग्-रूपे—परस्पर-
सदृश-रूपे । तारा-रत्न-समा-कुले—नक्षत्र-येष्टैः सुक्ता-येष्टैश्च समाकुले । १५ ।
'समुत्पतित-मेघस्य अम्बरस्य वीचि-मालाकुलस्य सागरस्य च—द्वयोरु विशेयो न आसीत्',
इत्यन्वयः । १७ । 'वायुना वियुक्तं रत्नौघम् (रत्न-प्रवाहम्) इव उत्पतन्तम् जल-
सन्नादैः क्रुद्धमिव' इत्यन्वयः । १८ । वाताहत-जलाशयम्—वात्या-तादृशं वारि-
निधिम् । प्र-वहान्तम्—प्रवहमानम्, चलन्मानम् । 'प्रलपन्तम्' इति प्रतीचां पाठः ।
भ्रान्तोर्मि-जल-सन्नादम्—भ्रान्तानां (घूर्णन्ताम्) ऊर्मीणां जलस्य सन्नादः (महान्
नादः) यत्र तम् । प्रलोलमिव—प्रचलमिव स्थितम् । १९ । स्ववेत्ता—सु (सु-ज्ञता)
अवेत्ता (रक्षणं) यस्याः सा । सु समाहिता—सम्यक् रचिता ।

षष्ठः सर्गः ।

मन्त्रि-सभा ।

- लज्जायां तत् कृतं कर्म दृष्ट्वा घोरं भयावहम्,
राक्षसेन्द्रो, हनूमता, शक्रेणैव, महात्मना, १
- अमात्यान्ब्रवीत्, सर्वान्, राज्ञसान्, स-विभीषणान्,
रोष-मंरक्त-नयनः, कोपात् किञ्चिदवाङ्-मुखः,— २
- “प्रागतश्च प्र-विष्टश्च हनूमान् नगरौमिमाम् ;
दृष्ट्वा तेन च वैदेही, प्रविश्यान्तः-पुरं मम । ३
- प्रामाद-शिखरं भग्नं, प्र-वरा राज्ञसा हताः,
आकुला च पुरी लज्जा सयां हनूमता कृता । ४
- किं करिष्यामहे तत्र ? किं वा युक्तमनन्तरम् ?
उच्यतां, यत् समर्थं नः, किमत्र सु-कृतं भवेत् । ५
- मन्त्र-नूलं हि वि-जयं प्राहुरार्या मनस्विनः ।
तस्माद् वो रोच्यतां मन्त्रो रामं प्रति, महा-बलाः । ६
- मन्त्रिभिर् हित-मं-युक्तैः, समर्थैर् मन्त्र-निश्चये,
सितैर् वापि समानार्थैर्, बान्धवैर् वा हिते रतैः ७
- महं सं-मन्त्र्य यो मन्त्रं कर्मारम्भं प्रवर्तयेत्,
दैवे वा कुरुते यत्नं, तमाहुः पुरुषोत्तमम् । ८
- एको ऽर्थं विमृशत्येको धर्मस्य कुरुते मतिम्,
एकः कार्याणि कुरुते, तमाहुर् मध्यमं नरम् । ९

५। युक्तम्—योग्यानुष्ठानम् । समर्थम्—उपयुक्तम्, प्रशस्तम्, अभीष्टम् इत्यर्थः ।
सु-कृतम्—मध्यगनुष्ठितम्, ज्ञाघनीयम् । ६। मनस्विनः—शूराः । ८। दैवे—
दैव-सहायि । वा—च । ९। विचारो ऽस्त्वयुष्मः, इतर-निरपेक्षता दीपः ।

- गुण-दोषमचिन्त्यैव व्यक्तां, दैव-व्यपात्रयः,
करिष्यामीति यः कार्यं कुरुते स नराधमः । १०
- ऐकमत्यसुपागम्य शास्त्र-दृष्टेन वर्त्मना
मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर मन्त्रमुत्तमम् । ११
- बह्वीरपि मतीर दत्त्वा मन्त्रिणां मन्त्र-निर्णये,
पुनर् यत्रैकतां याति, स मन्त्री मध्यमः स्मृतः । १२
- गर्हितान्योन्य-मतयो मन्त्रिणी ब्रुवते सदा,
न चैकमत्य-शेषोऽस्ति मन्त्रः—सोऽधम उच्यते । १३
- तस्मात्, सु-मन्त्रितं, साधु, भवन्तो मन्त्रि-सत्तमाः
कार्यं सं-प्रतिपद्यन्तां । तद् वै कार्यतमं मतम् । १४
- “वानराणां हि वीराणां सहस्रैः परिवारितः,
तरिष्यति परिव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् । १५
- तरसा महता युक्ताः, स-बलः, स-पदानुगः,
करिष्यत्याकुलां लङ्कां व्यक्तं रामो, न संशयः । १६

१० । गुण-दोषम्—युक्तायुक्तल-हिताहितत्वादिकम् । समाहारे कौवैक-वचनम् ।
दैव-व्यपात्रयः—दैवम् व्यपात्रयः (आत्रयः) यस्य सः । ११ । शास्त्र-दृष्टेन—नीति-
शास्त्र-(Science of Politics)-प्रतिपादितेन । निरताः—प्रतिष्ठिताः । १२ । बह्वीः
मतीः—बहु-विरुद्ध-मतित्वम् इत्यर्थः । दत्त्वा—प्रकटय्य (प्रकाश्य) इत्यर्थः । एकताम्—
ऐकमत्यम् । १३ । ऐकमत्य-शेषः—ऐकमत्यम् शेषः (फलम्) यस्य सः । ‘ऐकमत्यः
शेषः’ इति गीरेसिन्धोः पठति । १४ । तस्मात्—यत् कार्यं सु-मन्त्रितं भवति तदेव साधु
भवति तस्मात् । सत्तमाः—श्रेष्ठाः । ‘सु-मन्त्रितं साधु कार्यम्’ इत्यन्वयः । सं-प्रतिपद्य-
न्ताम्—ऐकमत्येन निश्चिन्वन्तु । कार्यतमम्—कर्तव्यतमम् । १५ । परिव्यक्तम्—
प्रकाशम् । १६ । तरसा—बलेन, तपी-बलं शरीर-बलं दिव्यास्त्र-बलश्चेति यल-वशेन ।
स-बलः—[वानर-] सेना-सहितः । स-पदानुगः—सुग्रीवादि-सहितः ।

तस्मिन्नेवं-विधे, कार्ये विरुद्धे, मम, राक्षसाः,
हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं सं-मन्त्रयतामिह ।” १७

सप्तमः सर्गः ।

समरोत्साहः ।

ततो नीलाम्बुद-निभः प्रहस्ती नाम राक्षसः
अब्रवीत्, प्राञ्जलिर, वाक्यं, शूरः, सेना-पतिस्तथा,— १
“देव-दानव-गन्धर्वाः पिशाच-पतंगोरगाः
न त्वां धर्षयितुं शक्ताः—किं पुनर् वानरा—रणे । २
सर्वे प्र-सक्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स्य हनूमता ;
न हि नो जीवतां गच्छेज् जीवन् स वन-गोचरः । ३
सर्वा मागर-पर्यन्तां स-शैल-वन-काननाम्
कुर्मो निर्-वानरामुर्वीम्—आज्ञापयतु नो भवान् । ४
रक्षां प्रति वि-धाम्यामद्यारं च, जयतां वर ;
नागमिष्यति नो दुःखं किञ्चिदात्मापराध-जम् ।” ५

अब्रवीद् वज्र-दंष्ट्रस्तु राजसो राक्षसेश्वरम्,
प्रगृह्य परिघं, घोरं मांस-शोणित-रूपितम्,— ६

१७ । तस्मिन्—एकस्मिन् वानरे हनूमति । एवं-विधे—एवं-विध-व्यापारे सति ।
विरुद्धे कार्ये—[इदानीं सहस्रया वानर-सेनया सह रामेण करिष्यमाणे] विरुद्धे
कर्मणि । वैयर्थिकाधारत्वात् विषयाधिकरणम् । हितम्—यत् हितम् तत् ।

१ । प्र-सक्ताः—भोगादि-पर-वशाः । विश्वस्ताः—[शत्रु-धर्पणासम्भव-बुद्ध्या] नि-
श्चयतया स्थिताः । नो जीवताम्—जीवती नः (अस्मान्) अनादृत्य, अघासु जीवन्तु
इत्यर्थः । ‘पट्टी आर्षो’ इति रामानुजः । ४ । चारः—प्रणिधिः, अपसर्पः, गूढ-पुरुषः,
a scout, a spy. ६ । परिघः—परिघातनः, a bludgeon. रूपितम्—सञ्चितम् ।

“किं नो हनूमता कार्यं, कृपणेन, निशा-चराः,
रामे तिष्ठति दुर्धर्षे, सुग्रीवे च स-लक्ष्मणे ? ७

अथ रामं निहत्वाहं, सह-सुग्रीव-लक्ष्मणम्,
परिवेण, परान् हन्मि, विद्धोभ्य हरि-वाङ्मिनीम् ।” ८

अब्रवीत् तु सु-संकुवस्तिशिरा नाम राक्षसः,—
“इदं न क्षमणीयं नः—सर्वेषां वै प्र-धर्षणम् । ९

अयं परिभवो घोरो—वानरेण विशेषतः—
श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य पुरस्यान्तः-पुरस्य च । १०

अस्मिन् मुहूर्ते हत्वाहं, निवर्तिष्यामि, वानरान् ;
न ह्यहं धर्षणां घोरां मर्षयिष्यामि भर्तेरि ।” ११

ततो यज्ञ-हनो नाम राक्षसः, पर्वतोपमः,
क्रुद्धः, परिलिहन् वक्त्रं जिह्वया, वाक्यमब्रवीत्,— १२

“मोदन्तां राक्षसाः सर्वे, प्रियाभिः सह सङ्गताः ;
एको ऽहं भक्षयिष्यामि सर्वां स्तान् हरि-यूथ-पान् । १३

कामयस्व यथा-कामं, राक्षसेन्द्र, तव प्रियाम् ;
अहं रामं हनिष्यामि, स-सहायं, रणाजिरे ।” १४

सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य, कुम्भः, परम-कोपनः,
अब्रवीत्, परम-क्रुद्धो, रावणं, लोक-रावणम्,— १५

“तिष्ठन्विमे, महा-राज, सचिवाः सङ्गतास्तव,
सुस्थाः क्रीडन्तु, निश्चिन्ताः पिबन्तु वर-वारुणीम् । १६

७। कृपणेन—दीनेन (अ-लक्ष्यत्वात्) । ८। परः—शत्रुः । ९। प्र-धर्षणम्—परिभवः ।

११। निवर्तिष्यामि—निवर्त्स्यामि । इडागम आर्यः । पा० ७।१।५। १४। रणाजिरे

—युद्ध-क्षेत्रे । अजिरम्—अज्ञानम् । १६। सङ्गताः—मित्रिताः । वर-वारुणीम्—

अहमेको हनिष्यामि सुग्रीवं, सह-लक्ष्मणम्,
अद्भुतं स-हनुमन्तं, रामं शत्रु-निवर्हणम् ।” १७

परिधान् पट्टिगान् प्रासान् शक्ति-शूलासि-मुद्गरान्,
चापानि निगितान् बाणान् गदाश्च कनकाङ्गदाः १८

प्र-गृह्य, परम-क्रुद्धाः, समुत्पत्य च, राजसाः
अनुयन् राज्ञं, सर्वं, प्रदीप्ता इव तेजसा,— १९

“अथ रामं हनिष्यामः, स-सुग्रीवं, स-लक्ष्मणम्,
हनुमन्तं च हनुमन्तं लज्जा येन प्र-धर्षिता ।” २०

अष्टमः सर्गः ।

सन्ध्युपदेशः ।

तान् गृह्णीतायुधान् सर्वान् धारयित्वा, विभीषणः
अब्रवीत्, प्राञ्जलिर्, वाक्यं, पुनः प्रत्युपवेश्य तान्,— १

“प्रसन्नेष्वभियुक्तेषु देवेनोपहृतेषु च
विक्रमान्, तात, सिध्यन्ति, परीक्ष्य विधिवत् कृताः । २

अ-प्र-सन्नं कथं रामं, वि-जिगीषुं, रणे स्थितम्,
जात-क्रोधं, दुराधर्षं, प्र-धर्षयितुमिच्छसि ? ३

देव-सुराः । १७ । गिर्यंजम्—अर्चयिष्ये, वि-नाशकम् । १८ । पट्टिगान्—परशून्,
batti-gans, शक्तिः, शूलाः—बाणः, an iron spear, शूलः—अयः-कीलः, a
tributary war-pike, अग्निः—खड्गः, a scimitar, मुद्गरः—दण्डः, धनुः, a
mallet, चापानि—धनुर्धि, bows, गदाः—मुद्गरा लोहमयाः । कनकाङ्गदाः—
कनकमयानि अद्भुतानि (ईश्वरानि, देवानि इत्यर्थः) यामां ताः ।

१ । प्रत्युपवेश्य—अवसिन्धुं व्यापयित्वा । प्राञ्जलिः—[रावणं प्रति] प्राञ्जलिर्
[भुक्ता] । २ । प्र-सन्नेषु—अ-सावधानेषु । अभियुक्तेषु—शत्रुन्तराक्रान्तेषु । देवेनोपहृतेषु
—सद्वीर्यायाक्रान्तेषु । विधिवत्—नीति-शास्त्रोक्तानि विधिना । ३ । वि-जिगीषुम्—

समुद्रं लङ्घयित्वा हि घोरं नद-नदी-पतिम्, गतिं हनूमतो लोके कश्चिन्तयितुमर्हति ?	४
बलान्यपरिमयानि वीर्याणि च, निशा-चराः, परेषां—सहसावज्ञा न कर्तव्या कथञ्चन ।	५
किं च राजस-राजस्य रामेणापकृतं पुरा, आजहार जनस्थानाद् भार्यां यस्य महात्मनः ?	६
खरो यद्यति-वृत्तस्तु रामेण निहतो रणे,— अवश्यं प्राणिभिः प्राणा रक्षितव्या यथा-बलम् ।	७
राज-पुत्री-निमित्तं तु महद् भयमुपागतम् ; तस्मात् सीता परित्याज्या कुलार्थे, नात्र संशयः ।	८
कुलं राजस-राज्यं च लङ्कां चेमां स-राक्षसाम्, ऐश्वर्यं चैव दुष्प्राप्यं मत्वा सीता प्रदीयताम् ।	९
न ते क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना, वैरं निरर्थकं कर्तुं—दीयतां तस्य मैथिली ।	१०
यावन् नाश्व-गजाकीर्णां, बहु-रत्न-समाकुलाम्, पुरीं दारयते, तावन् मैथिली तस्य दीयताम् ।	११
यावल् लक्ष्मण-बाणौघैर् भिन्न-प्राकार-तोरणा न भस्मी-क्रियते जङ्गा, तावत् सीता प्रदीयताम् ।	१२

विजितुमिच्छुम्, अतएव शत्रुन्तर-रक्षितम् । दुराघर्षम्—पराभविषुम् अ-शक्यम्, अत-
एव दिव्यास्त्रादि-दैव-सम्पद-युक्तम् । ६ । किम् अपकृतम् ?—कीडपकारः कृतः ? न
कोऽपि इत्यर्थः । ७ । अति-वृत्तः—स-स्थानसति-क्रम्य तद्देशं गत्वा तत्-पीडयै
प्रवृत्तः [सन्] । ११ । दारयते—भिनत्ति । 'रामः' इति शेषः ।

यावत् सु-घोरा महती दुर्धर्षा हरि-वाहिनी
नावस्कन्दति नो लङ्कां, तावत् सीता प्र-दीयताम् । १३
विनश्येत पुरी लङ्का, शूराः सर्वे च राक्षसाः,
रामस्य यदि पत्नी सा न स्वयं प्रतिदीयते । १४
प्रसादये त्वां बन्धुत्वात्, कुरुष्व वचनं मम ;
ब्रवीम्यहं हितं—पथं—दीयतां तस्य जानकी ।” १५

नवमः सर्गः ।

भ्रातृ-भेदः ।

अथ, रोषाद् वि-निष्यिष्य भृशं कर-तले करम्,
अब्रवीद् रावणः क्रोधाद् विभीषणमिदं वचः,— १
“प्रहृतिः शाश्वती चैषां भौरूणामल्प-चेतसाम्
युद्ध-काले भवत्येव, त्वद्-विधानां, दुरात्मनाम् । २
को हि नाम, महा-सत्त्वः, पूर्वमाघर्षितः परैः,
दीनं वचनमादद्याद्, वर्जयित्वा विभीषणम् ?” ३

ततः सागर-गम्भीरः सत्त्ववान् विजितेन्द्रियः,
अब्रवीद् रावणं, धीमान्, पुनरेव, विभीषणः,— ४
“एतदेव वि-नाशस्य लक्षणं ब्रुवते बुधाः—
घर्मिष्ठं वाक्यमुत्सृज्य का-पथेन प्रवर्तनम् ।” ५

एवं ब्रुवाणे, राजेन्द्रो, भ्रातरि तु विभीषणे,
उत्पपात स-निस्त्रिंशस्ततः क्रोधात् स रावणः. ६

१३ । अवस्कन्दति—अवरुणति । १४ । विनश्येत—विनश्येत् । आत्मने-पदमार्थम् ।
१५ । बन्धुत्वात्—अ-त्याग-सद्गुणत्वात्, भावत्वात् इत्यर्थः ।
६ । निस्त्रिंशः (निर्गतः विंशद्ग्रीऽङ्गुलिभ्यः इति)—विंशदधिकाङ्गुलि-परिमितं

महा-विद्युद्-गुणः कृष्णः स-नाद इव तोय-दः ;
आसनात् तूर्णमुत्पत्य पदा चाभि-जघान तम् । ७

अभवत् पतितो भूमावासनात् स विभीषणः,
वज्र-पात-हतः श्रीमान् विशीर्ण इव पर्वतः । ८

अभवन् सन्निष्ठां तीष्ठां, विवादमनु-पश्यताम्,
पूर्ण-चन्द्रे ग्रह-ग्रस्तो प्रजानामिव, सन्म्रमः । ९

प्रहस्तः सासि-हस्तं तं कुपितं राक्षसेश्वरम्
शनैर् निवारयामास, कोषे चाप्यकरोदसिम् । १०

अथ कीपाग्निमुद्भूतं शमयन्, स विभीषणः
चिन्तयामास, धर्मात्मा, मनसा हितमात्मनः— ११

मार्दवेन च सम्पन्नस्तेजसा चैव रञ्जितः,
सदृश्च इव, मर्यादां कौलीनां नात्यवर्तत । १२

स मुहूर्तं विनिश्चित्य, मुहुः कृत्वा च निश्चयम्,
अब्रवीद् वाक्यमुत्थाय धर्म-युक्तं विभीषणः,— १३

“मम धर्मार्थमुत्थानं, न काम-क्रोध-संजितम् ;
तस्मात् पाद-प्रहारीऽपि नायं मम पराभवः । १४

उपस्थित-विनाशं त्वामात्म-वंश-विनाशनम्,
क्रोधाद् यास्यामि, हित्वाद्य, जलौघ इव सागरम् ।” १५

विभीषण-वचः श्रुत्वा, रावणः, क्रोध-सूर्च्छितः,
अब्रवीत् पुरुषं वाक्यं भ्रातरं, काल-चोदितः,— १६

शस्त्रम्, खड्गः । ८ । सन्म्रमः—भयम्, भय-जनितः आदिनः । ११ । कौलीनाम्—सदृ-
वंशोचिताम् । १४ । पराभवः—पराजयः ।

“यसेत् सह स-पदेन, क्रुहेनाशी-विषेण च,
 न तु मिथ्या-प्रतिज्ञेन सं-वसेच् छत्र-सेविना । १७
 जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्व-कार्येषु, राजस,—
 ह्वयन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः मदा । १८
 प्रधानं साधनं वैद्यं धर्म-ज्ञं मज्जने रतम्
 ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते, शूरं, परिभवन्ति च ! १९
 नित्यमन्योन्य-संघटा व्यसनेष्वाततायिनः,
 प्रच्छन्न-हृदया, घोरा, ज्ञातयो, नो भयावहाः । २०
 श्रूयन्ते हस्तिभिर् गोताः श्लोकाः पद्म-वने क्वचित्,
 पाश-हस्तान् नरान् दृष्ट्वा । तान् शृणु त्वं, विभीषण,— २१
 ‘नाग्निर् नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः—
 घोराः स्वार्थ-प्रयुक्ताश्च ज्ञातयो नो भयावहाः । २२
 उपायं ते प्रवक्ष्यामि शस्त्रेण नो, न संग्रयः ;
 सर्वैर् भयैर् ज्ञाति-भयं मदा कष्टतमं मतम् । २३
 सम्भाव्यं गोषु सम्पन्नं, सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः,
 चापत्यं स्त्रीषु सम्भाव्यं, सम्भाव्यं ज्ञातितो भयम् ।’ २४

१७ । सह-सहिता—सह-पथ-पातिना । १८ । शीलम्—स-भावम् । १९ । प्रधानम्
 —[श्रेष्ठत्वादित्या] साधन-राज्यम् । साधनम्—[राज्य-रक्षादिः] उपायम् । वैद्यम्—
 निद्यायनम्, पण्डितम् । व्यसनेष्वेते—गुरुबलसमि न गुरुवन्तं मन्यन्ते । परिभवन्ति—
 [रक्षुमन्त्रिण] अवजानन्ति । २० । अन्योन्य-संघटा व्यसनेषु—एकैषा व्यसनेषु
 (विषये) अन्ये संघटाः । जाततायिनः—जाततायि-रूपाः । २२ । स्वार्थ-प्रयुक्ताः—
 स्वार्थ-प्रचोदिताः । स्वार्थ-यात हस्ति-पक्षादिराश-करणेन उत्तम-भोजन-साभादिः ।
 २३ । नै—अग्रे-ज्ञातयः पूर्व-गृहीता गजाः । सर्वैर् भयैः—सर्वेषु भयेषु । तृतीया
 चार्थः । पा. २।१।४१ । २४ । सम्पन्नम्—इत्य-कव्य-साधन-सम्पत् दत्त-दुग्धादिः ।

- न ते प्रियमिदं, पाप, यदहं लोक-सत्-कृतः,
 ऐश्वर्यमभियातय, रिपूणां मूर्ध्नि च स्थितः ।” २५
- उक्त-वाक्ये दश-ग्रीवे, जात-कोपो विभीषणः,
 मन्त्रि-मध्ये स्थितः, श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्,— २६
- “अन्यस्तु यदि मामेवं ब्रूयाद् वाक्यं निशा-चरः,
 सोऽस्मिन् मुहूर्ते न भवेत् ; त्वां तु धिक् कुल-पांगुलम् ।” २७
- इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं, न्याय-वादी विभीषणः
 उत्पपात, स-निस्त्रिंशच्चतुर्भिः सचिवैः सह । २८
- अब्रवीच्च च ततो भूयो जात-कोपो विभीषणः,
 अन्तरौक्ष-गतः, श्रीमान्, भ्रातरं राक्षसेश्वरम्,— २९
- “सु-लभाः पुरुषा, राजन्, सततं प्रिय-वादिनः ;
 अ-प्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता योता च दुर्लभः । ३०
- यो हि, धर्मसुपात्रित्य, हित्वा भर्तुः प्रियाप्रियम्,
 अ-प्रियाख्याह पथ्यानि, तेन राजा सहायवान् । ३१
- स त्वं भ्रातासि मे, राजन्,—ब्रूहि त्वं यद् यदिच्छसि ;
 सर्वं ते परुषं वाक्यं क्षमिष्यामि सुमूर्षतः । ३२
- राममेव गमिष्यामि शरणं, राक्षसेश्वर—
 न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं रणे । ३३
- आत्मानं परिरक्षस्व, पुरो चेमां स-राक्षसाम् ।
 खस्ति तेऽस्तु—गमिष्यामि—सुखी भव मया विना ।” ३४

२०। न भवेत्—न जीवेत् । कुल-पांगुलम्—कुल-दूषकम् । ३०। पथ्यम्—
 हितम् । ३१। आह—ब्रवीति । ३३। परिरक्षस्व—परिरक्ष । आत्मने-पदमापम् ।

दशमः सर्गः ।

सेतु-बन्धनम् ।

अथ दाशरथी रामो, हृष्टात्मा, वाक्यमब्रवीत्
हनुमन्तं च विक्लान्तमङ्गदं च महा-बलम्, १
सुहृदं वानर-श्रेष्ठं, जाम्बवन्तं च विस्मितम्,—
“यद्वानु-विधातव्यं तत् सर्वं सं-विधीयताम्” । २

एतच्-श्रुत्वा ततो वाक्यं, सुग्रीवो वानरेश्वरः
वरन् वानर-मैत्र्यानि प्रेषयामास सर्वतः । ३

“पर्वतां च द्रुमां चैव लता-गुल्मां स्तथैव च,
सर्वमानयत क्षिप्रं ; न विलम्बितुमर्हथ” — ४

इत्युक्तास्ते तु हरयः सुग्रीवेण, त्वरान्विताः,
अभिषेतुस्तदारण्यं, हृष्टाः, शत-सहस्रशः । ५

ततः शास्त्रा-सृगा वृक्षान्, पुष्पितान्, विहगायुतान्,
स-स्रूतां स्तूर्णमुत्पाद्या चिचिपुर् लवणाभ्रसि । ६

गुल्मैः शलभ-सन्तानैस्तथा वेव-लता-चयैः
सेतुं बबन्धुः कीर्णेषु वृक्षेषु च महा-बलाः । ७

अन्ये, तु, सस्रदादाय गिरीणां शिखराणि च
सागरस्य जले, चक्रुः सेतुं, शत-सहस्रशः । ८

वलिभिर् वेगिभिर् वेगात् कपिभिस्त्रोर-जा द्रुमाः
कम्पिताः, पातिताथैव समुद्रे, सरितां पती । ९

७ । गुल्मैः—एक-मूलेः लता-गुल्मैः । शलभ-सन्तानैः—पतङ्ग-श्रेणी-समूह-समाहृतैः ।
Cf. 'नेवाभ्यां कृष्ण-साराभ्याम्' (ग्रन्थ-२८, पृ. २५१) । कीर्णेषु—विचित्रेषु । ८ । सरितां

शिलानां ह्रियमाणानां शिखराणां च, भिद्यताम्,
बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन् महार्णवे । १०

उन्नत-भूतः क्षुभितो विवूर्णित इवोदधिः
कुर्वद्भिस्त्वरितं सेतुं वानरैस्तैः सहस्रशः । ११

गिरीणां भिद्यमानानां वानरैः सेतु-कर्मणि
भुवि दिव्यन्तरीक्षे च शुश्रुवे निनदो महान् । १२

तेन विव्वासिताः सर्वे सृग-पक्षि-गणा वने,
अशक्नुवन्तः पतितुं, शिखरेषु व्यशेरत । १३

ततो देवाः स-गन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः,
आवृत्य गगनं, तस्थुर्, द्रष्टु-कामास्तदद्भुतम् । १४

सेतुः स्तूपेन कालेन निष्ठां प्राप्नोऽभवत् तदा,
कूले तूत्तर आरव्यो लङ्का-कूले प्रतिष्ठितः । १५

विशालः, सु-कृतः, श्रीमान्, सर्व-भूत-समाहितः,
अशोभत ततः सेतुः, सौमन्त इव, सागरे । १६

तानि कोटि-सहस्राणि वानराणां महात्मनाम्,
बन्धनादेव सेतोस्तु, जग्मुर् मासेन सागरम् । १७

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां संहितायां,
सुन्दर-काण्डम् ।

पतौ—सरित्-पतौ, समुद्रे । अ-समासेऽपि समासबद्ध रूपमार्थम् । पा. १।४।पा १० ।
भिद्यताम्—भिद्यमानानाम् । कर्मणि-परस्मै-पदमार्थम् । १६ । सर्व-भूत-समाहितः
—सर्वेभ्यः भूतेभ्यः (प्राणिभ्यः) समाहितः (सम्पादितः), सर्व-प्राणि-गमन-क्षिडये
विनिर्मितः इत्यर्थः । १७ । जग्मुः—उत्तेरुः ।

इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण-तृती सुन्दर-काण्डम् ।

अथ

श्री-लघु-रामायणं

युद्ध-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अवरोधः ।

तां त्वर्द्धाद्येण कालेन भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ
रावणस्य पुरीं लङ्कापेदतुररिन्दमौ । १

तां, सुरैरपि दुर्धर्षां, दृष्ट्वा, राम-प्रचोदिताः,
यथा-निवेशं, सम्पाद्य, न्यविशन्त वनौकसः । २

लङ्कायाम्तूत्तरं द्वारं मेरोः शृङ्गमिवोच्छ्रितम्,
रामः, सहानुजी, धन्वी, कुरीध च जुगोप च । ३

पूर्व-द्वारमघो ऽरुत्तन् नीलो, हरि-चमू-पतिः ;
अङ्गदो दक्षिण-द्वारमरुत्तत्, श्वगोश्वरः । ४

हनूमान् पश्चिमं द्वारं ररुत्त, बलवान् कपिः ;
मध्यमे तु स्वयं गुह्ये सुग्रीवः समतिष्ठत । ५

२। यथा-निवेशम्—निर्दिष्टेषु निवेशेषु (शिविरेषु)। सम्पाद्य—साधयित्वा।
'निवेशान्' इति शेषः। वनौकसः—वन-वासिनः, यागराः इत्यर्थः। ३। जुगोप—
ररुत्त। ४। गुह्यं—संज्ञा-सन्निवेशे। समतिष्ठत—अवातिष्ठत। 'समव-प्रविभ्यः स्थः
[आगतने-पदम्]'—पा. १।१।२२।

शासनेन तु रामस्य, सुग्रीवः, स-विभीषणः,
हारि हारि प्लवङ्गानां कोटिं कोटिं न्यवेशयत् । ६

ततस्ते राक्षसास्त्रस्ता, गत्वा रावण-मन्दिरम्,
न्यवेदयन् पुरीं रुद्धां रामेण, सह वानरैः । ७

संरुद्धां नगरीं श्रुत्वा, जात-क्रोधो, निशा-चरः,
विधानं द्वि-गुणं कृत्वा, प्रासादं समरोहत । ८

स ददर्श ततो लङ्कां, स-शैल-वन-काननाम्,
अ-सङ्ख्येयैर् हरि-वरैः संरुद्धां, युद्ध-काङ्क्षिभिः । ९

स, दृष्ट्वा वानरैः सर्वं काननं कपिलौ-कृतम्,
कथं क्षाययितव्याः स्युरिति चिन्ता-परो ऽभवत् । १०

सु-चिन्तं चिन्तयित्वा तु, धैर्यमालम्ब्य, रावणः
राघवौ हरि-यूधां च ददर्शयित-लोचनः । ११

पश्यतो राक्षसेन्द्रस्य, तान्यनीकानि, भागशः,
राघव-प्रिय-कामानि, लङ्कामारुरुहुस्तदा । १२

ते, तान्त्र-वक्त्रा, हेमाभा, रामार्थे त्यक्त-जीविताः,
लङ्कामेवाभ्यधावन्त, साल-ताल-शिलायुधाः । १३

ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च महा-बलाः
प्राकाराग्राण्य-शक्यानि ममन्युस् तोरणानि च । १४

८ । विधानम्—हाराणां रक्षा-विधानम् । समरोहत—समरोहत्, आरोहत् ।
आत्मने-पदनापम् । १० । क्षाययितव्याः—क्षयं प्रापयितव्याः । 'क्षययितव्याः'
इति गीर्गसिधोः पठति । 'क्षपयितव्याः' इति प्रतीचामवाचो च पाठः । १२ । पश्यतो
राक्षसेन्द्रस्य—पश्यन्तं राक्षसेन्द्रमनादृत्य । अनादरे पठ्यते । अनीकानि—सैन्यानि ।
लङ्काम्—लङ्का-प्राकारम् इत्यर्थः । १४ । प्राकाराः—चट्याः, ramparts.

युद्ध-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—इन्द्र-जितो निर्याणम् । २७५

परिक्ताः पूरयन्त्य, प्रसन्न-सन्निलोदकाः,	
पांगुभिः पर्वताग्रैश्च, समयुध्यन्त वानराः ।	१५
"जयत्यति-बलां रामो लक्ष्मणश्च महा-बलः,	
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपानितः"—	१६
इत्येवं घोषयन्त्य गर्जन्त्य, प्रवङ्गमाः	
अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं, काम-रूपिणः ।	१७
सञ्चलन्तु महा-बाहुर् गदा-पाणिर् विभीषणः,	
आज्ञा-प्रतीक्षो. रामस्य तस्यै पाशं,—स-किङ्करः ।	१८

द्वितीयः सर्गः ।

इन्द्रजितो निर्याणम् ।

ततः क्रोध-परीतात्मा, रावणो, राक्षसाधिपः,	
निर्याणं सर्व-मैन्द्यानां द्रुतमाज्ञापयत् तदा ।	१
शूरास्ततो वि-निष्येतुर्, हृष्टा, रावण-चोदिताः,	
सर्वे-हारेर-विच्छिन्ना, वेगा इव महोदधेः ।	२
एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समपद्यत,	
रजमां वानराणां च, यथा देवासुरस्तथा ।	३

१५ । प्रसन्न-सन्निलोदकाः—प्रसन्नं (निर्मलं) सन्निलं (प्रवङ्गमाणं) च चदकं (जलं) गन्तुं ताः । १६ । जयति—जयतु इत्यर्थः, विजिताया अव इच्छा-निमित्तत्वात् । १८ । सञ्चलन्तु—वर्तन्तः, सञ्चलः ।

१ । क्रोध-परीतात्मा—क्रोध आत्म-चित्तः, क्रुडः । २ । वेगाः—प्रवाहाः, स्तीर्तांसि । ३ । देवासुरः—देवासुराणां [संग्रामः] । विशेषणार्थे विशेष्य-प्रयोगः । 'देवासुरे' इति प्रतीचामवाचां च पाठः । Cf. 'देवासुरे युद्धे' (२।५।२९) ।

ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शूल-शक्ति-परश्वधैः नि-जघ्नुर् वानरान्, घोराः, कथयन्तः स्वकान् गुणान् ।	४
तथा वृक्षैर् महा-कायैः पर्वताग्रैश्च सर्वतः नि-जघ्नुस्तानि रक्षांसि, नखैर् दन्तैश्च, वानराः ।	५
राक्षसास्त्वपरे भीमाः, प्राकार-स्था, मही-गतान् वानरान् भिन्दिपालैश्च शक्तिभिश्च व्यदारयन् ।	६
वानराद्यापि, सं-क्रुद्धा, राक्षसां स्तान्, महा-बलाः, प्राकारात् पातयामासुस्तरसाद्भुत्य, सुष्टिभिः ।	७
स सम्प्रहारस्तुमुलो, मांस-शोणित-कर्दमः, रक्षसां वानराणां च सस्वभूवाद्भुतोपमः ।	८
युध्यतामेव तेषां तु तदा वानर-रक्षसाम्, रविरस्तं गतो, रात्रिः प्रवृत्ता प्राण-हारिणी ।	९
अन्योन्य-वध-वैराणां शूराणां, जयमिच्छताम्, संप्रवृत्तं निशा-युद्धं तदा परम-दारुणम् ।	१०
राक्षसो ऽसीति हरयो वानरो ऽसीति राक्षसाः अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिं स्तमसि दारुणे ।	११.

४ । परश्वधः—परशुः, कुठारः, a battle-axe. ६ । भिन्दिपालः—सृगः, a short arrow thrown by the hand or shot through a tube. ७ । आद्भुत्य—उत्तमम् । ८ । सम्प्रहारः—युद्धम् । मांस-शोणित-कर्दमः—मांस-शोणितमेव कर्दमो यत्र सः । अद्भुतोपमः—अद्भुतं (प्रकृति-विरुद्ध-घटना, a miracle) उपमा यस्य सः, अ-लौकिकः । ९ । युध्यतामेव...रक्षसाम्—युध्यमानान्येव...वानर-रक्षांसि अनादृत्य । अनादरे धृष्टी । परस्मै-पदमार्षम् ।

युद्ध-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—इन्द्रजितो निर्याणम् । २७७

भिन्वि दारय देहीति कर्पं विद्रावयेति च—

इत्येवं तुमुलः शब्दस्तस्मिन् स्तमसि शुश्रुवे । १२

ऋक्षास्तस्मिन्-महाशान्तस्मिन् स्तमसि दारुणे
परिपेतुः, सु-संरञ्जा, भक्षयन्तो निशा-चरान् । १३

तस्मिन् स्तमसि दुष्पारं राक्षसाः क्रोध-मूर्च्छिताः
परिपेतुर्, महा-घोर्या, भक्षयन्तः प्रवङ्गमान् । १४

रामस्य लक्ष्मणयैव शरैरग्नि-शिखोपमैः,
आदिश्यादिश्या, रक्षांसि प्र-धराणि नि-जघ्नतुः । १५

ततो मेरी-मृदङ्गानां पटङ्गानां च नि-स्वनः,
शस्त्राणां पाटनानां च, मस्रभृवाति-दारुणः । १६

ततस्तो राक्षसाः सर्वे तस्मिन् स्तमसि दारुणे
राममवाभ्यवर्तन्त, प्र-हृष्टाः, शर-वृष्टिभिः । १७

वज्र-दंष्ट्रौ महा-कायस्तौ चोभौ शुक-सारणौ—
एनं राक्षेण निशितैर्, वाणैर्, मर्मसु ताडिताः । १८

ये त्वग्ये राक्षसा वीरा रामस्याभिमुखे स्थिताः,
ते वि-नष्टाः, समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् । १९

ततः, काष्पन-चिक्ताङ्गैः शरैराशी-विषीपमैः,
तत् तमो रात्रि-जं रामः किञ्चित् समुदसारयत् । २०

इन्द्रजित् तु दिशः सर्वा रथेन विचरन्, वली,
विब्याध तौ दाशरथी, लघु-हस्ताः, शितैः शरैः । २१

१२ । सु-संरञ्जाः—शक्ति-कुडाः । १६ । मेरी—डुन्दुभिः, a kettle-drum. मृदङ्गः—मुरङ्गः, डोल, a labour. पटङ्गः—टङ्गा, a double drum.

नास्य वेद गतिं कश्चिन्, न रूपं, न धनुः-स्वनम् ;
 न चास्य लक्षणं किञ्चित्, सूर्यस्येवाभ्र-संग्रवे । २२
 तेन विज्ञास्य हरयो नि-हतास्य, गतासवः,
 राघवार्थे, पराक्रान्ता, धरण्यामुपशेरते ! २३

लक्ष्मणो ऽथ, सु-संकुष्टः, क्रोधाद् भ्रातरमब्रवीत्,—
 “ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्व-रक्षसाम् ।” २४

तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं, शुभ-लक्षणम्,—
 “एकस्य रक्षसो हेतोः पृथिव्यां सर्व-रक्षसान्— २५

अ-युध्यमानान्, प्रच्छन्नान्, प्राञ्जलीन् समुपस्थितान्,
 पलायमानान्, सुप्तां च—न त्वं तान् हन्तुमर्हसि । २६

तस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यामि, नरर्षभ ;—
 आदेक्ष्यावो महा-वेगान् काम-गान् हरि-यूथ-पान् ।” २७

बह्वी तु शर-बन्धेन, भ्रातरौ, रण-मूर्धनि,
 निमेषान्तरमात्रेण, न श्रेकतुरुदीक्षितुम् । २८

ततो निर्भिन्न-सर्वाङ्गी, शर-शल्य-चिताबुधौ,
 ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जु-युक्तावचेष्टताम् । २९

तौ तु, प्रज्वलितैर् बाणैरर्दितौ, मर्म-भेदिभिः,
 निपेततुर् महेष्वासौ जगत्यां, जगती-पती । ३०

२२ । अभ्र-संग्रवे—मेघेषु निमज्जने, मेघाच्छादने । २३ । गतासवः—गत-प्राणाः,
 मृताः । २६ । समुपस्थितान्—उपासीनान्, सुवतः । २८ । शर-बन्धेन—शर-परिणत-
 नाग-पाश-बन्धनेन । रण-मूर्धनि—[वानर-] सेना-मुखे । २९ । चितौ—आच्छादितौ ।
 रज्जु-युक्तौ—रज्जु-बद्धौ, पाश-बद्धौ । अचेष्टताम्—अचेष्टेताम् । परस्मै-पदम् आर्यम् ।

न ह्य-विह्वं तयोर् गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम्,
नानिर्भिवं न चाध्वस्तमपि सूक्ष्मम-जिह्व-गैः । ३१
निहतो लक्ष्मणः श्रेते, दिव्यमादाय कार्मुकम्,
भिन्न-मुष्टि-परिध्वस्तं, वि-नतं, रुक्म-रञ्जितम् । ३२
बाण-पातान्तरं रामः, पतितं पुरुषर्षभम्
शयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा, निराशो जीविते ऽभवत् । ३३

तृतीयः सर्गः ।

सीता-विलापः ।

इन्द्रजित्, तु, महा-मायः, सर्व-सैन्य-ममन्वितः,
प्र-विवेश पुरीं लङ्कां, जीमूतमिव भास्करः । १
तत्र रावणमामाद्य मौ ऽभिवाद्य, कृताञ्जलिः,
‘आचचक्षे प्रियं पित्रे,—‘नि-हतो राम-लक्ष्मणौ’ । २
उत्पपात, ततो, हृष्टः, पुत्रं च परिपुङ्गवम्
रावणो रत्नमां मध्ये, नृत्वा शत्रु निपातिता । ३
ततः पुष्पकमारोप्य सीतां, वि-जटया सह,
रावणो ऽकारयन् लङ्कां पताका-ध्वज-मालिनीम् । ४
घोषयामास, सं-हृष्टो, लङ्कायां राक्षसेश्वरः,—
रामश्च लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजितेति ह । ५

३१ । अ-विह्वम्—दध-रहितम् । अङ्गुलम्—अङ्गुल-प्रमाणम् । अ-निर्भिवम्—
अ-विह्वलम् । अ-ध्वस्तम्—अ-सोमितम् । अ-जिह्व-गैः—सरल-गामिभिः, वाणैः । ३२ ।
भिन्न-मुष्टि-परिध्वस्तम्—मुष्टेः शिथिलत्वान् पतनोन्मुखम् । वि-नतम्—विपु स्थानेषु
निष्ठम् । रुक्म-रञ्जितम्—स्वर्ण-चिह्नितम् । ३३ । बाण-पातान्तरं—शर-शय्या-मध्ये ।

१ । महा-मायः—महती माया । इन्द्रजानं, कुडकम्) यस्य सः ।

- ततः सीता ददर्शोभौ, शयानौ शर-तल्पयोः,
 रामं रामानु-जं चैव, वि-सञ्जौ, शर-पीडितौ । ६
- विललाप भृशं सीता, करुणं, जनकात्म-जा,
 निष्पिपन्ती स्व-चरणौ, क्रोशन्ती, मधुर-स्वरा,— ७
- “जक्षुर् लाक्ष्णिका ये मां पुत्रिण्य-वि-धवेति च,
 ते ऽद्य सर्वे, हते रामे, ज्ञानिनो ऽनृत-वादिनः । ८
- एतौ, हित्वा जनस्थानं, प्रवृत्तिं चोपलभ्य च,
 तीर्त्वा सागरम-क्षोभ्यं, भ्रातरौ, गोप्यदे हतौ । ९
- न नु वारुणमाग्नेयमैन्द्रं वायव्यमेव च
 अस्त्रं ब्रह्म-शिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्येताम् ? १०
- अदृश्यमानेन रणे मायया, वासवोपमौ,
 मम नाथाव-नाथाया, निहतौ राम-लक्ष्मणौ । ११
- न हि, दृष्टि-पथं प्राप्य, राघवाभ्यां, रणे, रिपुः
 जीवन् प्रतिनिवर्तेत, यद्यपि स्यान् मनो-जवः । १२
- न कालस्याति-भावो ऽस्ति—कृतान्तः खलु दुर्जयः—
 यत्र रामः, सह भ्रात्रा, शीते, रिपु-वि-निर्जितः । १३

६। शर-तल्पयोः—शर-शय्ययोः। ७। निष्पिपन्ती—निष्पिपती। तुदादितम् आर्धम्।
 Cf. निःश्वसन्तीम् (५।१।२६)। क्रीडन्ती—रुदती। ८। लाक्ष्णिकाः—सामुद्रिक-
 लक्षण-जाः। ९। सागरम्—समुद्रम्, राघव-सेना-सागरम्। गोप्यदे—गोप्य-
 प्रमाणे [कलमये] न्याने, अल्पावशिष्ट-सैन्ये इत्यर्थः। १०। नु—किम्। प्रत्यपद्येताम्
 —अस्मरताम्। ११। माया—इन्द्रजालं, कुहकम्। १२। राघवाभ्याम्—राघवयोः।
 वतीया आर्षा। मनो-जवः—मनसः जवः (वेगः) इव जवी यस्य सः, मानव-चित्तवत् द्रुत-
 गामी। १३। कालस्य—[युमाशुभ-फल-प्रापकस्य] समयस्य। अति-भावः—[युमाशुभ-
 फल-प्रापणे] वैफल्यम्। कृतान्तः—यमः, मृत्युः। खलु—निश्चयेन। यत्र—वस्मात् इत्यर्थः।

नाहं शोचामि भर्तारं निहतं, न च लक्ष्मणम्,
नात्मानं जननीं वापि, यद्या श्वश्रून् तपस्विनीम् । १४

सा चिन्तयति नूनं हि,—‘ममाप्त-व्रतमात्म-जम्,
कदा द्रक्ष्यामि काकुत्स्थं, स-सीतं, सह-लक्ष्मणम्’ ?” १५

परिदेवयमानां तां राजसी विजटाव्रवीत्,—
“मा विषादं कृथा, देवि ;—भर्ता हि तव जीवति । १६

न हि कोप-परौतानि हर्ष-वीर्योत्सुकानि च
भवन्ति अधि-योधानां मुग्धानि, निहतं पतौ । १७

हत-प्र-दीरा वि-ध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा
सेना भवति मंथाने, हत-कर्णेव नौर् जले । १८

इयं पुनर-मग्नान्ता सुख-यूया तरस्विनी
सेना रक्षति काकुत्स्थौ, गयानी वल-सूर्धनि । १९

मा त्वमेवं सु-वि-स्पष्टैरनुमानैः सुखावहैः
न हर्ता विद्धि काकुत्स्थावेतत् मत्वं ब्रवीमि ते । २०

अनृतं नोक्त-पूर्वं मे, न च वक्ष्यामि, मैथिलि ;
चारित्र्य-दुःख-शीलत्वात् प्रविष्टासि च मे मनः । २१

१४ । परिदेवयमानाम्—विनयनीम् । १७ । कोप-परौतानि—‘सन्धेय शब्दं
रुजिशासः’, ‘रुज शब्दति’ इत्येवं-भाव-सदृश-कोप-परिचायक-मुख-वर्ण-वैलक्षण्यादि-
ममन्विताणि । हर्ष-वीर्योत्सुकानि—[जयागा-जगित-] हर्ष-वीर्य-प्रदर्शनोत्सुकानि ।
भवन्ति अधियोधनाम्—सन्द-भाष आर्थः । अधि-योधानाम्—प्रधान-योधानाम्, सेना-
पतीनाम् । पतौ—पतौ । अ-ममासिषि समासवद् रूपम् आर्थम् । पा. १।४।८ १८ । हत-
प्र-दीरा—हत-दीर-प्रधाना, हत-नायका । हत-कर्णा—भग्न-कर्णा । १९ । अ-सम्भ्रान्ता—
अ-मन्दगा । तरस्विनी—तरान्विता । ‘काकुत्स्थौ’—अयमेव प्रतीचामवाचां च पाठः ।
‘काकुत्स्थम्’ इति नीरसिषीः पठति । वल-सूर्धनि—सेना-मुखि । २१ । चारित्र्यम्—

इदं च सु-महच् चिह्नं समवेक्षस्व, मैथिलि,—

निः-संज्ञी चाप्युभावेतौ लक्ष्मीर् नैव व्यमुञ्चत । २२

प्रायेण गत-सत्त्वानां पुरुषाणां, गतायुषाम्,

दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् । २३

त्यज शोकं च दुःखं च मानसं, जनकात्म-जे,

राम-लक्ष्मणयोरर्थे ;—नैतौ वीरौ वि-जीवितौ ।” २४

श्रुत्वा तु वचनं तस्याः, सीता सुर-सुतोपमा

क्वताञ्जलिरुवाचेदमेवमस्त्विति, दुःखिता । २५

विमानं पुष्पकं तत् तु सं-निवर्त्य, मनो-जवम्,

दीना, त्रिजटया, सीता लङ्कामिव प्र-वेशिता । २६

ततो मुहूर्ताद् गगने वैनतेयं महा-बलम्

वानरा ददृशुः, सर्वे, ज्वलन्तमिव पावकम् । २७

शर-रूपास्तदा सर्वे नागा जग्मुर् मही-तलम्,

यैस् तौ सत्-पुरुषौ बद्धौ, शरीर-स्थैर्, महा-बलौ । २८

वैनतेयेन सं-स्पृष्टाः, सर्वे ते रुरुर्धुर व्रणाः ;

सम-वर्णाश्च ते ऽभूवन् स्तयोर् गात्रे क्षणेन ह । २९

पातिव्रत्यम् इत्यर्थः । दुःख-शीलत्वम्—दुःख-जनक-स्वभावत्वम्, अनुकम्प्यत्वमित्यर्थः ।

मनः—हृदयम् । २२ । समवेक्षस्व—परि-पश्य । लक्ष्मीः—कान्तिः । २३ । गत-मत्तानाम्—गत-प्राणानाम्, मृतानाम् । गतायुषाम्—अतीत-जीवित-कालानाम् । २४ । वि-जीवितौ—मृतौ । २७ । वैनतेयम्—विजता-नन्दनम्, गरुडम् । २८ । रुरुर्धुः—संशुद्ध-मांसाः अभूवन् । व्रणाः—अरुण्य, wounds. सम-वर्णाः—‘शरीरेण’ इति श्रियः ।

चतुर्थः सर्गः ।

रावण-निर्याणम् ।

नीरुजो राघवो दृष्ट्वा तच्च चाद्यर्थं, प्रवङ्गमाः,
प्र-हृष्टाः, मसृजुर् नादं, राक्षसानां भयावहम् । १

धूम्राक्षस्तु, धनुष्पाणिर्, वानरान्, रण-मूर्धनि,
हसन्, विद्रावयामास दिशः, नायक-वृष्टिभिः । २

विद्राव्य राक्षसानौकं, हनूमान् मारुतात्म-जः
धूम्राक्षस्य शिरो-मध्ये गिरि-शृङ्गमपातयत् । ३

स, विह्वलित-सर्षाङ्गो, गिरि-शृङ्गेण पोथितः,
पपात सहसा भूमौ, विकीर्णं इव पर्वतः । ४

रथमास्थाय, तु, त्रीमां स्तप्त-काञ्चन-कुण्डलः
अ-कम्पनो, वृत्तो भीमै राक्षसैरभिनिर्ययौ । ५

स, प्र-हृष्य, महा-तेजा हनूमान्, पवनात्म-जः,
अभिदुद्राव तद् रजः, कम्पयन्निव मेदिनीम् । ६

सो ऽश्व-कर्णं, मह्य-वेगान्, महान्तमुदपाटयत्,
शिवस्यभिजघानाशु निशा-चरमकम्पनम् । ७

स, वृत्तं, शिरसा, घोरं, प्र-गृह्य, प्रवगेरितम्,
राक्षसः सहसा भूमौ पपात च ममार च । ८

आकूरोह रथं दिव्यं प्रहस्तः, सज्य-कार्मुकः ;
लङ्काया नियेयौ तूष्णीं, बलेन मञ्जता वृतः । ९

१ । नीरुजो—नीरोगी, सखी । २ । रण मूर्धनि— [राक्षस-]सेना मुखे [स्थितः] । नायकः—यानः । ४ । विह्वलितानि—आत्म-धारणाशक्तानि । अत्र इतच्च-प्रत्ययोऽतिरिक्त एव । पोथितः—निपातितः । 'ताडितः' इति अत्राचं पाठः । ८ । ईरितः—विचित्रः, प्रेरितः ।

तस्यैव-वेगं संरब्धमापतन्तं महा-कपिः

नीलः सं-प्रेक्ष्य, जग्राह, महा-कायो, महा-शिलाम् । १०

सा, तेन कपि-सिंहेन विमुक्ता, महती शिला

विभेद बहुधा, घोरा, प्रहस्तस्य शिरस्तदा । ११

प्रहस्तस्य वधं श्रुत्वा, रावणो, भ्रान्त-मानसः.

राक्षसानादिदेशाश्च, राक्षसेन्द्रो, महा-बलः,— १२

“कार्या शत्रुषु नावज्ञा, यैरिन्द्र-बल-सूदनः,

सूदितः सैन्य-पालो मे, सानु-यात्रः, स-कुञ्जरः । १३

राम-नक्षत्रणयोर् वैरं स्वयं निर्यातयामि वै :

स्वयमेव गमिष्यामि रण-शौर्यमभित्वरन् ।” १४

संग्राममभिकाङ्क्षन्तं रावणं श्रुत्य, भाविनी,

तदोत्थाय ययौ देवी, नान्ना मन्दोदरी, शुभा : १५

प्राविशच्च सभां दिव्यां, प्रभयोद्द्योतमानया ।

प्राप्तां देवीं, ततो राजा, प्रियां मन्दोदरीं, शुभान्, १६

दृष्ट्वा, स-सन्धमं तूर्णं परिष्वज्य, दशाननः,

यथावच्च चाभिनन्द्याथ तदासन-गतो ऽभवत् । १७

अब्रवीद् विधिवत् सो ऽथ, सङ्गा-गन्धौर-निस्त्रनः,—

“किमागमन-कृत्यं ते, देवि, शौभ्रं तदुच्यताम् ।” १८

१०। संरब्धन्—कुञ्जन् । १२। भ्रान्त-मानसः—उद्भ्रान्त-चित्तः, घूर्णित-मानसः । आदि-

देश—निर्दिष्टदेशः । १३। सूदनः—विनाशकः । सूदितः—विनाशितः । १५। युत्वा—श्रुत्वा ।

क्षी ल्यवादेशः ऋषेः । पा. १।३।३७। भाविनी—प्रणयवती । १६। प्रभयोद्द्योतमानया—

‘उपलक्षिता’ इति शेषः । १७। स-सन्धमन्—सादरम् । १८। कृत्यन्—प्रयोजनम् ।

- एवमुक्ते, तु, वचने, देवी वचनमब्रवीत्,—
 “विज्ञाप्यं शृणु, राजेन्द्र.—याचे त्वाहं, कृताञ्जलिः । १८
- नापराधस्य कर्तव्यो वदन्त्या मम, मान-द ।
 श्रुता मे नगरी रुद्धा, श्रुता मे राज्ञसा हताः । २०
- पति-व्रतापराधस्तु दोषमावहते महत्,—
 राम-भार्या मती—सा तु रामाय प्रतिदौयताम् । २१
- स्व-जनस्य जयं कृत्वा, पुत्र-भ्रातृ-वधं तथा,
 मंशयं परमं गत्वा, किं जितेन करिष्यसि ? २२
- चक्षुःश्रुता दृष्ट-सिद्धिस्तु—हन्ति वा हन्यते ऽपि वा ।
 तस्माद् युद्धं न रोचेत,—सन्धिं कुरु, दशानन ।” २३
- तस्मास्तद् वचनं श्रुत्वा प्रियाया, राजसेश्वरः,
 हस्तो मन्दोदरीं गृह्य, वाक्यमेतदुवाच ह,— २४
- “त्वयाहं, हित-काङ्क्षिण्या, वचो यदभिभाषितः,
 न तन् मनसि मे, देवि, प्र-विवेशाप्रियं, प्रिये । २५
- देवान् जित्वा रणे पूर्वमसुरोरग-दानवान्,
 प्र-णमे मानुषं कस्माद्, वानरं यः समाश्रितः ? २६
- राक्षसान् घातयित्वा, तु, लङ्कां सम्प्रीद्य सर्वतः,
 राक्षसं प्र-णमे कस्माद्, धीन-वीर्यं इवाबलः ? २७
- राक्षसं प्र-णमे कस्मान्, नूर्ध्नि स्थित्वा तु देहिनाम् ?
 मा कृथा हृदि सन्तापं—सं-जयिष्ये, शुचि-स्मिते । २८

२० । मे—मया । पटी आर्या । पा. २।१।६८ । २१ । दीपं महत्—क्रीवलमार्थम् ।
 २२ । जितेन—जयं लब्ध्वा । २४ । गृह्य—गृहीत्वा । की ख्यवादेश आर्यः । पा. २।१।१० ।
 २६ । प्र-णमे—प्र-णमामि । आत्मने-पदमार्थम् । २८ । सं-जयिष्ये—सं-जेष्यामि । आत्मने-

हनिष्ये राघवं चैव, लक्ष्मणं वानरां च तान्—

वैदेहीं नार्पयिष्यामि राघवस्य भयादहम् ।

२८

साम्प्रतं च न सन्धिं तु करिष्यति स राघवः ;—

सागरं सु-महद् वद्धा, रुद्धा लङ्कां स-काननाम्,

राक्षस-प्रवरान् हत्वा, सन्धिं कुर्यात् कथं, प्रिये ?

३०

मा कथा हृदि सन्तापमहं यास्ये रणान्जिरम् ;

अन्तःपुराय गच्छ त्वं ; सुखिनी भव, स-सुषा ।”

३१

स, एवमुक्त्वा, ज्वलन-प्रकाशं

रथं, तुरङ्गोत्तम-राज-युक्तम्,

प्रकाशमानं वपुषा वरेण,

समारुरोहामर-राज-शत्रुः ।

३२

स, शङ्ख-भेरी-पटह-प्रणादैर्

आक्षेपितास्फोटित-सिंह-नादैः

पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमानस्,

तदा ययौ राक्षस-राज-मुख्यः ।

३३

स, शैल-जीमूत-निकाश-कायैर्

मांसाशनैः पावक-दीप्त-नेत्रैः,

बभौ, वृत्तो राक्षस-योध-मुख्यैर्,

भूतैर् वृत्तो रुद्र इवामरेशः ।

३४

पदमिडागमस्यार्थः । ३२ । हनिष्ये—हनिष्यामि । आत्मने-पदमार्थम् । ३० । सागरं
स-महत्—क्षौवल्लमार्थम् । ३१ । यास्ये—यास्यामि । आत्मने-पदमार्थम् । सुषा—पुत्र-
वधूः । ३२ । ज्वलन-प्रकाशम्—अग्नियत् दीप्यमानम् । तुरङ्गः—अश्वः । वपुः—शरीरम् ।
अ-मर-राजः—देव-राजः, इन्द्रः । ३३ । प्र-णादैः—तार-शब्दैः । आक्षेपितानि—प्र-
शौर्य-प्रकाशकाः शब्दाः । आस्फोटितानि—सुजास्फालनानि । ‘आस्फोटित-क्षेपित-
सिंह-नादैः’ इति अवाचां पाठः । ३४ । मांसाशनैः—मांस-भक्षकैः । अ-मरः—मृत्यु-

ततो नगर्याः सहसा महौजा,
निष्क्रम्य, तद् वानर-सैन्यमुग्रम्,
समुद्यतं पादप-शैल-हस्तं,
महार्णवाग्निः-स्तनितं, ददर्श । ३५

पञ्चमः सर्गः ।

रावणस्य युद्धम् ।

तद् राजसानीकमति-प्रचण्डम्
आलोक्य रामो, ऽमर-तुल्य-रूपः,
विभौषणं, शस्त्र-भृतां वरिष्ठम्,
उवाच, शैलाग्र-गतो महात्मा,— १

“नाना-पताका-ध्वज-शस्त्र-जुष्टं,
प्रासासि-शूलाशनि-चक्र-जुष्टम्,
कस्येदम-क्षौभ्यम-भीरु सैन्यं,
नागेन्द्र-राजोपम-नाग-जुष्टम् ?” २

ततः स, रामस्य वचो निश्रम्य,
विभौषणः, शक्त-समान-वीर्यः,
शशंस रामाय बल-प्रवीरान्,
दुरामदान्, राक्षस-पुङ्गवां स्तान्,— ३

रहितः, देवः । ३५ । महौजाः—महा-तिजाः । उग्रम्—दुर्घर्षम्, दुर्जयम् । महार्ण-
वाग्निः-स्तनितम्—महार्णवस्य (महा-सागरस्य) अग्नयः (जलस्य) स्तनितम् (शब्दः)
इयं स्तनितं यस्य तत् ।

२ । नागेन्द्र-राजः—नागेन्द्राणां (इक्षि-त्रेष्ठानां) राजा, ऐरावतः । ३ । बल-
प्रवीरान्—सेना-नायकान् ।

“यो ऽसौ गज-स्कन्ध-गतो, महात्मा,
 नवोदिताकीपम-ताम्र-चक्षुः,
 प्र-कम्पयन् नाग-शिरो ऽभ्युपैति,
 प्रवीर-बाहुं तमवेहि, राजन् ।

४

यो ऽसौ रथ-स्थो, सृग-राज-केतुर्,
 धुन्वन् धनुः, शक्र-धनुः-प्रकाशम्,
 करीव भाल्यग्र-विहृत्त-दंष्ट्रः,
 स इन्द्रजिदु, राक्षस-राज-पुत्रः ।

५

यश्चैष विन्यस्त इवेन्द्र-कल्पो,
 धन्वी, रथ-स्थो, ऽति-रथो, ऽति-वीरः,
 विस्फारयन् वै धनुरग्र-नादम्,
 एषो ऽति-कायो, ऽति-विहृत्त-कायः ।

६

यो ऽसौ, नवाकीपम-ताम्र-चक्षुर्,
 आरुह्य घण्टा-निनद-प्रणादम्,
 खरं खरं गर्जति वै, दुरात्मा,
 महोदरो नाम स एष वीरः ।

७

४ । अर्कः—सूर्यः । प्र-कम्पयन्—‘स्व-शरीर-भारिण’ इति ऊचः । ५ । सृग-राज-
 केतुः—सिंह-ध्वजः । सृग-राजः—सिंहः । धुन्वन्—कम्पयन् । उग्र-विहृत्त-दंष्ट्रः—उग्रः
 (भयानकाः) विहृताः (तिर्यक् चलिताः) च दंष्ट्राः (दादाः, हृद्-दन्ताः) यस्य सः ।
 ६ । विन्यस्तः—स्थापितः । अति-रथः—‘अ-मितान् योधयेद् यस्तु सं-प्रोक्तो ऽति-रथस्तु
 सः’ । अति-वीरः—प्रतियोगि-रहितो वीरः । विस्फारयन्—ट्टारयन् । ज्या-कर्पणेन
 ध्वनिं कारयन् । ७ । घण्टा-निनद-प्रणादम्—घण्टा-निनद एव प्र-णादो (हर्य-ध्वनिः)
 यस्य तम् । ‘गजम्’ इति शेषः । खरं खरम्—अति-खरम्, अति-कर्कशम् ।

यो ऽर्मी हयं, कासन-चित्र-भाण्डम्,

प्रारुह्य, मन्थाभ्र-घन-प्रकाशम्,

प्राप्तं समुद्यम्य, मरीचि-नवः,

पिशाच एषो ऽग्नि-तुल्य-वेगः । ८

ययं य कानानन-तुल्य-वेगः,

खड्गी, धनुषान्, कवची, किरीटी,

गजेन्द्रमास्याय, गिरि-प्रकाशं,

स्वराक्ष-सो ऽयं मकराक्ष-नामा । ९

ययं य चापामि-शरीच-जुष्टं,

पताकिनं, पायक-तुल्य-रूपम्,

रघं ममाग्याय वि-भात्युदयो,

नरान्तको ऽयं नग-शृङ्ग-योधी । १०

ययं य, नाना-विध-क्षीर-रूपैर्

व्याघ्रोद्-नार्गन्द्र-नृगन्द्र-वर्क्षैः

भूतैर् हतौ, ऽभ्येति, विहत्त-नेत्रैः,

सो ऽयं सु-दंष्ट्रो, विजितारि-सूनुः । ११

८ । कासन-चित्र-भाण्डम्—कासनानि (युद्धसमयानि) चित्राणि (चिह्नानि)
न भाण्डानि (यन्त्राभरणानि) इत्युच्यते । मन्थाभ्र-घन-प्रकाशम्—मन्थाभागां (माध्य-
मेणां) घनः (स्थिरः, समुद्रः) । नम प्रकाशम् (सङ्ग्रहम्) । मरीचि-नवम्—
किरण-व्याप्तम्, उत्तिष्ठम् । पिशाचः—पिशाच-नामा । अग्निः—विद्युत् । ९ ।
कानाननः—प्रत्ययादिः । किरीटम्—मुकुटम् । गिरि-प्रकाशम्—पर्वत-तुल्यम् ।
१० । उदयः—दीर्घः । नग-शृङ्ग-योधी—‘प्रतिश्रीगुरभावान् भुञ्ज-कण्डु-निवत्पथम्’
इति जेयः । ११ । विहत्त-नेत्रैः—पृथित-लोचनैः । सूनुः—पुत्रः ।

यश्चैष, घोरं बहु-वज्र-जुष्टं
 स-काञ्चनं पावक-तुल्य-रूपम्
 शूलं समुद्यम्य, वि-भाति, वेगाद्,
 देवान्तको ऽसौ, नर-सिंह, योधी । १२

यश्चैष, शूलं निशितं प्रगृह्य,
 विद्युत्-प्रभं, किङ्किणि-वज्र-जुष्टम्,
 नागिन्द्रमास्थाय, गिरि-प्रकाशम्,
 आयाति सो ऽयं त्रिशिरास्तरस्त्री । १३

अयं, तु, जीमूत-निकाश-रूपः,
 कुम्भः, प्रतिव्यूढ-सुजात-वचाः,
 समाहितः, पन्नग-राज-केतुर्,
 विस्फारयन्, भाति, धनुर्, धनुष्मान् । १४

यश्चैष, जाम्बूनद-वज्र-जुष्टं
 दीप्तं सु-घोरं परिघं प्रगृह्य,
 आयाति, रक्षो-बल-केतु-भूतो,
 निकुम्भ एषो, ऽद्भुत-घोर-कर्मा । १५

यत्रैतदिन्दु-प्रतिमं वि-भाति
 छत्रं सितं रुक्म-शलाकमग्रम्,
 अत्रैष रक्षो-ऽधिपतिर्, महात्मा,
 भूतैर्, हतो रुद्र इवाभ्युपैति । १६

१२। वज्रम्—हीरकम् । १३। किङ्किणिः—छद्म-घण्टिका । तरस्त्री—वेगवान् । १४।
 जीमूत-निकाशम्—मेघ-सदृशम् । प्रतिव्यूढ-सुजात-वचाः—प्रतिव्यूढम् (स्त्रीतं संज्ञितम्)
 सुजातं (शीघ्रं) च वचो यस्य सः । पन्नग-राज-केतुः—वासुकि-ध्वजः । १६। इन्दु-

यो ऽसौ, किरीटी, ज्वलनोज्ज्वलास्यो,
महेन्द्र-विन्ध्योपम-भीम-रूपः,
महेन्द्र-वैद्यस्यत-दर्प-हन्ता,
रक्षो-ऽधिपः सो ऽयमुपैति, हृष्टः ।” १७

विभीषण-पक्षः श्रुत्वा, रावणं प्रति भाषितम्,
मत्पुत्राय ततो रामो विभीषणमिदं वचः,— १८

“अष्टौ दीप्तौ महा-तैजा रावणो राक्षसाधिपः,
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो, रश्मिभिर् भाति, वीर्यवान् । १८

न व्यक्तां लक्ष्यते चास्य रूपं तैजः-समन्वितम् ।
दैत्य-दानव-योराणां वपुरेयं-धिधं क्लृप्त । २०

यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतद् वि-राजते,
तथैवास्यानु-गाम्नुत्याः पुत्राः पौत्रास्तथानु-जाः । २१

सर्वे पर्वत-सद्भागाः, सर्वे विक्रान्त-योधिनः,
सर्वे दीप्तायुध-धरा योधायास्य महौजसः । २२

भाति राक्षस-राजो ऽयं प्रदीप्तैर् भीम-विक्रमैः
योधैः परिहृतो, भूतैर् देहवह्निरिवान्तकः ।” २३

एवमुक्त्वा ततो रामो, धनुरादाय, वीर्यवान्,
लक्ष्मणानु-चरस्तस्थौ, समुद्धृत्य शरोत्तमान् । २४

प्रतिपन्न—अन्तःपश्यन् । राज-शमकम्—स्वर्ग-दण्डम् । १७ । आस्यम्—मुखम् ।
२० । रूपम्—पञ्चावयव संख्याम् । २२ । विक्रान्त-योधिनः—विक्रान्तेन (सिञ्चन)
सह योद्धुं शीलं दिशं ते । २३ । देहवह्निः—प्रजस-देहिः । प्रजसायां मनुष्य ।

ततः स रक्षो-ऽधिपतिर्, महात्मा,
 रक्षांसि तान्याह, महा-बलानि,—
 “द्वारेषु पुर्या, गृह-गोपुरेषु
 सु-निर्वृतास्तिष्ठत, निर्वि-शङ्काः ।”

२५

स एवमुक्त्वा विदशेन्द्र-शत्रुर्,
 उद्यम्य चापं, स-शरं, प्र-दीप्तम्,
 व्यदारयद् वानर-सागरौघं
 महा-कपः पूर्णमिवाणवौघम् ।

२६

बलात् समुत्पाद्य मही-धराग्रं,
 दुद्राव रक्षो-ऽधिपतिं हरीशः ।
 तं शैलमग्रं, बहु-वृक्ष-सानुं,
 प्र-गृह्य, चिक्षेप स रावणाय ।

२७

तमापतन्तं, प्र-समीक्ष्य, राजा
 विभेद बाणैर्, यम-दण्डकल्पैः ;
 बाणं महेन्द्राशनि-तुल्य-वेगं
 चिक्षेप राजा हरि-यूथ-पाय ।

२८

स सायकार्त्तो, विपरीत-चेताः,
 कूजन्, व्यथार्त्तो निपपात भूसौ ;
 ततो गवाक्षो गवयः सु-दंष्ट्रो,
 मैन्द्री, नलो, ज्योतिर्मुखो ऽङ्गदश्च,

२९

२५। पुरी—नगरी। गो-पुरम्—द्वारम्। सु-निर्वृताः—नितरां शान्ताः। २६। विदशेन्द्रः—देवेन्द्रः, इन्द्रः। महा-कपः—महती कप-पट्टिका, महा-शानः, a large touch-stone. २७। मही-धराग्रम्—पर्वत-शृङ्गम्। हरीशः—वानर-राजः, सुग्रीवः। शैलमग्रम्—पर्वत-शृङ्गम्। २८। विपरीत-चेताः—[युद्ध-] प्रतिकूल-चिन्तः।

शिलाः समुत्पाद्य, विवृद्ध-कायाः,
प्र-दुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम् ।
ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारि-वाणैर्
भिन्ना निपेतुर् भुवि, भीम-रूपाः । ३०

तमाह सौमित्रि-दीन-सत्त्वो,
विस्फारयन्तं धनुर-प्रमेयम्,—
“आगच्छ, मां योधय, राक्षसेन्द्र—
न वानरां स्त्वं प्रतियोद्धुमर्हसि ।” ३१

स, एवमुक्तः, कुपितः, ससर्ज
रक्षो-ऽधिपः सप्त शरान्, सु-पुङ्गवान् ।
तान्, लक्ष्मणः काञ्चन-चित्त-पुङ्गवैश्
चिच्छेद वाणैर् निशितैः, सु-पतैः । ३२

स लक्ष्मणश्चापि शरान्, शिताग्रान्,
महेन्द्र-वज्राग्नि-तुल्य-वेगान्,
सन्धाय चापे, ज्वलन-प्रकाशान्,
ससर्ज रक्षो-ऽधिपतेर् वधाय । ३३

स तान् प्र-चिच्छेद निशा-चरेन्द्रैश् ;
छित्वा ततो लक्ष्मणभाजघान
शरेण, कालाग्नि-सम-प्रमेण,
स्वयम्भु-दत्तेन, ललाट-देशे । ३४

३० । विदशारिः—दैव-शत्रुः । ३१ । पुङ्गवः—वाणस्य पक्ष-स्थानम्, वाण-मूलम् ।

३३ । वज्राग्निः—वज्रस्य अग्निः (विद्युत्) । ३४ । स्वयम्भुः—ब्रह्मा ।

स लक्ष्मणो, रावण-सायकार्तशं,
चचाल, चापं शिथिलं प्र-गृह्णा ;
पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छाच्च,
चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्र-शत्रोः । ३५

तं कृत्त-चापं, त्रिभिराजघ्नान्
बाणैस्तदा दाशरथिः, शिताग्रैः ।
स, सायकार्तो, विचचाल राजा,
कृच्छाच्च च संज्ञां पुनराससाद । ३६

स, कृत्त-चापः, शर-पीडिताङ्गः,
स्वेदार्द्र-गात्रो, रुधिरावसिक्तः,
जग्राह शक्तिं, समर-प्र-चण्डां,
स्वयम्भु-दत्तामथ देव-शत्रुः । ३७

स तां, वि-धूमानल-सन्निकाशां,
वि-त्रासनीं वानर-यूथ-पानां,
चिक्षेप शक्तिं, तरसा ज्वलन्तीं,
सौमित्रये राक्षस-राष्ट्र-नाथः । ३८

तां, दीप्यमानां, रघु-नन्दनस्तदा
जघ्नान् बाणैरनल-प्रकाशैः ;
तथापि सा, तस्य, विवेश शक्तिर्
भुजान्तरं दाशरथेर्, विशाला । ३९

३५ । कृच्छात्—कटेन । ३६ । कृत्त-चापम्—क्षिप्त-घनानम् । ३७ । वि-धूमानल-
सन्निकाशम्—धूम-हीन-वज्र-सदृशम् । तरसा—वेग-वशात् । ३८ । अनल-प्रकाशैः
—अग्निवत् दीप्यमानैः । भुजान्तरम्—भुजयोः (बाह्वोः) अन्तरम् (मध्य-देशम्) ।

वि-संज्ञं पतितं दृष्ट्वा सौमित्रिं, राक्षसेश्वरः
अवतीर्य रथात् तूर्णमभिदुद्राव लक्ष्मणम् । ४०

लक्ष्मणं तु ततः, श्रमीमान्, जिष्टचन्तं, स मारुतिः
आजघानोरसि, व्यूढे, वज्रकल्पेन मुष्टिना । ४१

तेन मुष्टि-प्रहारेण रावणो, भीम-विक्रमः,
जानुभ्यामगमद् भूमिं, मुमोह च चचाल च । ४२

हनूमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम्
आनयद् राक्षवाभ्यासे, बाहुभ्यां परिगृह्य वै । ४३

निपातित-महा-वीरां वानराणां महा-चमूम्
दृष्ट्वा, रामो रणे तस्मिन्नभिदुद्राव रावणम् । ४४

तस्याभिसङ्गम्य, रथं स-चक्रं
साश्वं, ध्वजं चाथ महा-पताकम्,
छत्रं सितं तस्य, स-रुक्म-दण्डं,
रामः प्र-चिच्छेद शरैः, शिताग्रैः । ४५

अथेन्द्र-शत्रुं तरसा जघान
बाणेन, वज्राशनि-सन्निभेन ।
स, राम-बाणाभिहतो, व्यथार्तश्च,
चचाल, चापं च मुमोच, दीनः । ४६

स, विह्वलं तं च समीक्ष्य, रामः
 समाददे दीप्तमथार्ध-चन्द्रम् ;
 तेनार्क-वर्णं, सहसा, किरीटं
 चिच्छेद रज्जोऽधिपतेर् महात्मा । ४७

तं निर्विषाशी-विष-सन्निकाशं,
 शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम्,
 गत-श्रियं, कृत-किरीटि-भौलिं,
 प्रत्याह रामो युधि राक्षसेन्द्रम्,— ४८

“कृतं त्वया कर्म महत् सु-दुष्करं,
 हत-प्रवीरस्य कृतस्त्वयाहम् ।
 तस्मात् परिश्रान्तमिव प्र-पश्यन्,
 न त्वां शरेर् मृत्यु-पथं नयामि ।” ४९

स, एवमुक्तो, हत-मान-दपो,
 निष्कृत-चापो, निहताश्व-सूतः,
 शोकार्दितः, कृत-महा-किरीटो,
 विवेश लङ्कां सहसा, गत-श्रीः । ५०

तस्मिन् प्र-विष्टे रजनी-चरेशे,
 महा-बले दानव-देव-शत्रौ,
 हरीन् वि-शल्यान्, सह लक्ष्मणेन,
 चकार रामः परमाहवायै । ५१

४७ । महात्मा—महा-मनाः । ४८ । अ-प्रकाशम्—अ-दीपमानम्, अ-भासमानम् ।
 कृत-किरीटि-भौलिम्—कृतं (कृत्रं) किरीटं (मुकुटम्) अस्य अस्ति इति कृत-
 किरीटी । कृत-किरीटी (कृत्र-मुकुटी) भौलिः (भक्तकं) यस्य तम् । ४९ । तस्मात्
 —युद्ध-धर्म-ज्ञानात् । ५० । निष्कृत-चापः—किन्न-धन्वा । ५१ । रजनी-चरः—

षष्ठः सर्गः ।

कुम्भकर्ण-वधः ।

स, प्रविश्य पुरीं लङ्कां, राम-वाण-भयादितः,
निरीक्षमाणः सच्चिवान्, रावणो वाक्यमब्रवीत्,— १

“सज्जा, भवन्तो रक्षन्तु नगरीं वै समन्ततः ;
निद्रा-वश-समाविष्टः कुम्भकर्णः प्रबोध्यताम् ।” २

अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम्,
तमौषत् परिहृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां, कुपितो, ऽब्रवीत्,— ३

“नगरं शत्रुणा रुद्धं, हतो युद्धे सुहृज्-जनः,
कीपद्य क्षयितः सर्वः ;—सत्त्वमभ्युपपद्यताम् । ४

यदेतद् भयमुत्पन्नं त्रासनं च, महा-बल,
तस्माद् भय-वि-नाशार्थं मया सम्बोधितो भवान् । ५

निर्गच्छ, शूलमादाय, पाश-हस्त इवान्तकः ;
वानरान् राज-पुत्रौ च भक्षयस्व, प्र-मर्दं च ।” ६

स, पुर-द्वार-निर्यातः, कुम्भकर्णो, महा-बलः,
राक्षसैर् बहुभिः क्रुद्धैर् नर्दमानैः पुरस्कृतः, ७

निशा-चरः, राक्षसः । परमाह्वये—परमाह्वय (महा-पुल्लव्य) अये (सम्मुखे, शिपे) ।

(पादः—युज्म) । वि-शल्यान्—उद्धृत-शल्यान्, [शैल्य-जनित-व्रण-व्यथा-मुक्ता य] ।

२ । प्र-बोध्यताम्—जागर्यताम्, वि-निद्रः क्रियताम् । ३ । परिहृत्ताभ्याम्

(धूसिताभ्याम्) नेत्राभ्याम्—‘उपलक्षितः’ इति शेषः । ४ । सत्त्वम्—बलम्, पराक्रमः ।

अभ्युपपद्यताम्—सहायी-क्रियताम्, अवलम्ब्यताम् । ५ । सम्बोधितः—वि-निद्रः कृतः ।

६ । प्रमर्दं—प्रमृदान्, चूर्णी-कुम् । ७ । नर्दमानैः—नर्दकैः, गर्जकैः । आत्मने-पदम्

आर्यम् । पुरस्कृतः—अये स्थापितः ।

संननाद महा-नादं, समुद्रमभिनादयन्,
जनयन्निव निर्घातं, कम्पयन्निव पर्वतान् । ८

तम-वर्धं मघवता यमेन वरुणेन च
प्रेक्ष्य, भीमाक्षमायान्तं, वानरा वि-प्र-दुद्रुवुः । ९

तां स्तु वि-द्रवतो दृष्ट्वा, बालि-पुत्रो ऽङ्गदो ऽब्रवीत्
गवाक्षं शरभं नीलं कुमुदं च, महा-बलम्,— १०

“आत्मानमिव विस्मृत्य, वीर्याण्यभिनानानि च,
क्व गच्छथ, परितस्तथा, हरयः, प्राकृता इव ? ११

आगच्छत, निवर्तध्वं । किं प्राणान् परिरक्षथ ?
मर्त्ये सति, संग्रामे वरं मृत्युर् भवादृशम् । १२

महतीमुत्थितामेतां वानराणां वि-भौषिकाम्,
विक्रम्य, वि-धमिष्यामो—निवर्तध्वं, प्रवङ्गमाः ।” १३

क्वच्छ्रेण च समाश्वस्ताः, संस्तभ्य च परस्परम्,
निजघ्नुः, परम-क्रुद्धाः, कुम्भकर्णं वनौकसः । १४

तस्य गात्रेषु पतिता व्यशौर्यन्त महा-शिलाः ;
पादपाः पुष्पिताग्राश्च, भग्नाः, पेतुर् मही-तले । १५

८ । निर्घातम्—अशनि-घोषम् । ९ । मघवता—मघवते (पूज्यते) यः तेन,
इन्द्रेण । भीमाक्षम्—सौम्य-नेत्रम् । वि-प्र-दुद्रुवुः—पलाययामासुः । ११ । वीर्याणि—
परा-क्रमान् । अभिनानानि—अभिनानान् (क्लीप्तसार्धम्), कुक्षानि, वंशान् । परि-
वृत्ताः—निवरां भीताः । १२ । वरम्—मनाक् प्रियः । १३ । विधमिष्यामः—विधा-
स्यामः, निरसिष्यामः, वि-द्रावयिष्यामः । घातुरव आर्थोऽ-सर्वप्रत्ययिको घम् (to
blow away). Cf. पा. अ३।७८ १४ । समाश्वस्ताः—स्थिर-भूताः । संस्तभ्य—
निरुध्य । १५ । व्यशौर्यन्त—अनेकधा अभियन्त ।

युद्ध-काण्डम्—पठः सर्गः—कुम्भकर्ण-वधः । २८८

स तु मेन्यानि, मं-कृषी, यानराणां महीजसाम्,
ममस्य परमायस्यो, वनान्ग्निरिषीत्यितः । १६

यानरा, यध्यमानास्ते राक्षसेन, जघन्यतः
सागरं धेन मन्तीर्षाः पथा तेनैव दुद्रुवुः । १७

केचिद् दृष्टान् समारुढा, ममज्जुः केचिदर्णवे,
केचिद् गिरीगारुडपुर, गुह्याः केचिद् ममाश्रिताः । १८

धनुमान् शैल-शृङ्गाणि हृष्टां च विविधान् बहून्
पथर्षे कुम्भकर्णस्य गर्गरि, यानरर्षभः । १९

तामि पथर्ष-शृङ्गाणि शूलेन तु विभेद मः,
यमञ्च हृक्ष-पथं च कुम्भकर्णा, मदीस्कटः । २०

स गृन्माविध्य, तडिगु-प्रकाशं,
गिरिं यथा प्र-ज्वलिताय-शृङ्गम्,
वाहन्तरे मारुतिमाजघान,
गुह्यो ऽवलं क्रीडमिवोप-शक्त्या । २१

स गृन्-निर्भिय-महा-भुजान्तरः,
सु-पिच्छलः, शोणितमुद्गिरिन् मुखात्,
ननाद भीमं धनुमान् महाहवे,
तपान्त-मेघ-स्तनितोपम-स्वरः । २२

१६ । आदसः—कृषितः । १७ । अपयस्यः—[विनायाः] प्रहृत्य, [विनायाः]
यायाव-भानात् । १८ । मदीस्कटः—मदीशुगः । १९ । आविध्य—चिन्ता । अय-शृङ्गम्
—शृङ्गम् अयम् । वाहन्तरे—वाहोः (भुजयोः) चन्तरे (मध्य-प्र-देशे) गुह्यः—
छातिर्देशः । हृष्टा—प्र-गता । २० । आहवः—युद्धम् । तपान्तः—वर्षाः । (तपः—
—दीप्तौ गाम अयः) । मयिताम्—मेघ-भागिः ।

ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः—	
पञ्च वानर-शार्दूलाः—कुम्भकर्णमुपाद्रवन् ।	२३
प्रहारैर् व्यथितास्ते ते मुमुहुः, शोणितोचिताः,	
निपेतुश्चापि मेदिन्यां, निहत्ता इव किंशुकाः ।	२४
तेषु वानर-मुख्येषु पतितेषु, महात्मसु,	
वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्र-दुद्रुवुः ।	२५
बाहुभ्यां वानरान् सर्वानाकृष्य स, महा-बलः,	
भक्षयामास, सं-क्रुद्धो, गरुडः पन्नगानिव ।	२६
तस्मिन् काले सुमित्रायाः पुत्रः, पर-बलार्दनः,	
प्रादुश्यके महा-घोरमस्त्रमस्त्र-विशारदः ।	२७
अतिक्रम्य तु सौमित्रिं, कुम्भकर्णो, महा-बलः,	
राममेवाभिदुद्राव, नादयन्निव मेदिनीम् ;	२८
रामो ऽयमिति विज्ञाय जहास विपुल-स्वनम्,	
पाटयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनीकसाम् ।	२९

अथाददे सूर्य-मरीचि-कल्पं,

सः ब्रह्म-दण्डान्तक-काल-तुल्यम्

अरि-घ्नमैन्द्रं निशितं सु-पुङ्गवं,

रामः शरं, मारुत-तुल्य-वेगम् ।

३०

२४ । ते ते—[ते] नाना-विधाः [वानराः], [ते] नाना-विध बल-विक्रम-
रण-कौशल-सम्पन्नाः । Cf. गीता, ७।२० । २५ । प्र-दुद्रुवुः—अभि-दधातुः, उद्दिश्य
दधातुः । २७ । पर-बलार्दनः—शत्रु-सेना-विध्वंसी । प्रादुश्यके—प्रकाशयामास,
दर्शयामास । २९ । पाटयन्—वि-दारयन् । ३० । ब्रह्म-दण्डः—रुद्रः । कालः—
मायकालो देवः ।

स, विस्मृष्टो बलवता रामेण, निश्चितः शरः,
कुम्भकर्णस्य हृदयं भित्त्वा, धरणिमाविशत् । ३१
वि-नय सु-महा-नादं, न्यपतद् राक्षसो, हतः,
वानराणां सहस्रे द्वे कायेनाथ न्यपोथयत् । ३२
सं-प्राकम्पन्त लङ्कायाः प्राकारास्तोरणानि च,
तस्मिन् निपतिते भूमौ, चुक्षुमे च महोदधिः । ३३

सप्तमः सर्गः ।

निकुम्भिला ।

कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राक्षसेण महात्मना,
रावणः, शोक-सन्तप्तो, मुमोह च पपात च । १

ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं,
शोकार्णवीधे वि-नि-मज्जमानं,
रथर्षभो राक्षस-राज-सुतुर्
अधेन्द्रजिद् वाक्यमिदं बभाषे,— २

“न, तात, मोह-प्रतिपत्ति-कालो,
यदिन्द्रजिज् जीवति, नैर्ऋतेन्द्र !
नेन्द्रारि-वाणाभिहतो हि कश्चित्
प्राणान् रणे धारयितुं समर्थः । ३

३२ । न्यपोथयत्—न्यपातयत् । ३३ । महोदधिः—महा-सागरः । ३३।६४
श्लोके तु ‘महान् जलाशयः’ इत्यर्थ एव सङ्गच्छते ।

२ । वि-नि-मज्जमानम्—वि-नि-मज्जन्तम् । आत्मने-पदम् आर्यम् । रथर्षभः—
रथि-श्रेष्ठः, ‘महा-रथः’ इत्यर्थः । ३ । प्रतिपत्तिः—प्राप्तिः । यत्—सम्प्राप्तम् । नैर्ऋताः
—राक्षसाः । इन्द्रारिः—इन्द्र-जित् ।

पश्याद्य रामं, सह लक्ष्मणेन,
मदु-बाण-निर्भिन्न-विकीर्ण-देहम्,
गतायुषं, भूमि-तले शयानं,
शरैः श्रितैराचित-सर्व-गात्रम् । ४

इमां प्रतिज्ञां शृणु चेन्द्र-शत्रोः,
सु-निश्चितां पौरुष-दैव-युक्ताम्,
यथाद्य रामं, सह लक्ष्मणेन,
सन्तापयिष्यामि शरैर-भोघैः । ५

रुद्रेन्द्र-वैवस्वत-विष्णु-मित्राः
साध्याश्च वैश्वानर-चन्द्र-सूर्याः
द्रक्षन्ति मे विक्रमम-प्रमेयं,
यथा पुरा विक्रममेव विष्णोः ।” ६

स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्र-शत्रुर,
प्रापृच्छ राजानम-दौन-सत्त्वः,
समारोहानिल-तुल्य-वेगं,
रथं, सु-चित्रं, हय-श्रेष्ठ-युक्तम् । ७

स सं-प्राप्य, महा-तेजा, यज्ञ भूमिमरिन्दमः,
स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः । ८

४ । विकीर्णम्—खण्डितम् । वि-विभक्तम् । आवितानि—आच्छन्नानि । ५ । इन्द्र-शत्रोः—इन्द्रजितः । पौरुष-दैव-युक्ताम्—पौरुषेण (सङ्ग-ज-शौर्य-बलेन) दैवेन (दैव-बलेन, भगवद्-बल-बलेन) च युक्ताम् (क्रियमाणाम्) । ६ । मित्रः—दादृशादित्यानाम् अन्यतमः । साध्याः—मन-आदयो द्वादश गण-देवताः । वैश्वानरः—अग्निः । मे विक्रमम्—मम शौर्यातिशयम् । विक्रममेव विष्णोः—विष्णोः पाद-विक्षेपमेव । ‘बलि-यज्ञ-वाटे’ इति शेषः । ७ । त्रिदशेन्द्र-शत्रुः—इन्द्रजित् । अ-दौन-सत्त्वः—निर्भीक-चित्तः । ८ । यज्ञ-

दृढ-काण्डम्—मममः मगः—निकुम्भिता । ३०३

ततस्तु दृढ-भोक्तारं दृढ-भुक्-सदृश-प्रभः
 प्रजुहोद्, राक्षस-चैष्ठो, मङ्गलैर् विधिवत् तदा । ८
 गन्तानि गित-धाराणि, समिधय विभीतकान्,
 मोहितानि च यानांसि, सुवं कार्णायमं तथा १०
 सर्वतोऽग्निं परि-स्तार्य, गर्गः सह स-तोमरैः,
 समृक् क्षणम् छागम् कण्ठादादाय नीवतः,
 जुहाय पायकं तत्र, राजाज्ञाः समिधस्तथा । ११
 ततः समिद्रिरिहम्, पि-धूमम्, मृदाचिपः
 वभ्रुस्तानि निद्रानि, वि-जयं यान्यदगयन् । १२
 प्र-दक्षिणावर्तं-शिवस्तत-द्वाटक-सचिभः,
 हविस्तात् प्रतिजग्राह पायकः, स्वयमुत्थितः । १३
 स समावाहयामास ब्राह्मणस्तमरिन्दमः,
 धनुः शरान् रथं चैव—मयं तत्राभ्यमन्त्रयत् । १४

ममिः—दृढ-काण्डम्-दृढ-कोम-वापक-भुमिम्, निकुम्भिता-म्याम् इत्यर्थः । ८ ।
 दृढ-भोक्तारम्—दृढिः दृढ-भुक्—दृढिः ; मङ्गलैः—राक्ष-गाण्य-गन्तादिभिः मङ्गल-
 कण्ठैः । विधिवत्—वर्तन-विधयः । मङ्गलैः—राक्ष-गाण्य-गन्तादिभिः । विधिवत्—कर्मोक्त-
 विधिः । १० । विभीतकान्—विभीतक-वृक्ष-समूहः । विभीतकं विभीत-प्रयोगः ।
 मोहितम्—मोहित-प्रयोगः । कार्णायमम् (३-पायम् + यम्)—वृषभ-वि-
 निमित्तम् । ११ । परि-स्तार्य—स्तार्य-प्रयोगः । तोमरैः—सर्वता, रात्रि,
 १२ । दक्षिणावर्तम्—दक्षिणावर्त-प्रयोगः । पायकम्—पायकं । अधिकरण-
 मयं—विधयः । १३ । मृदाचिपः—मृदाचिपः । मृदाचिपः—मृदाचिपः । मृदाचिपः—मृदाचिपः ।
 १४ । दक्षिणावर्तं-शिवस्तत-द्वाटक-सचिभः—दक्षिणावर्तं-शिवस्तत-द्वाटक-सचिभः ।
 दक्षिणावर्तं-शिवस्तत-द्वाटक-सचिभः—दक्षिणावर्तं-शिवस्तत-द्वाटक-सचिभः ।
 समावाहयामास—देवद-दृढा-पायकम् । मन्त्र-पूतमकरोत् ।

स, सैन्यमुत्सृज्य, स-चाप-बाणो,
 रणे, तदा, वानर-वाहिनीषु,
 अ-दृश्यमानः, शर-जाल-वर्षं
 वर्षं, नीलाम्बु-धरो यथाश्वः । १५

ते, शक्र-जिह्वा-बाण-विकीर्ण-देहा,
 माया-हता, वि-स्वरमुन्नदन्तः,
 रणे निपेतुर्-हरयः, सु-घोरा,
 यथेन्द्र-वज्राभिहता नगिन्द्राः । १६

स, बाण-वर्षैरभिहत्यमाणो,
 धारा-निपातैरिव पर्वतेन्द्रः,
 निरौच्यमाणः, परमाद्भुत-श्री
 रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच,— १७

“असौ पुनर्-लक्ष्मण, राक्षसेन्द्रो,
 ब्रह्मास्त्रमासाद्य, सुरेन्द्र-शत्रुः,
 निषूद्यन् वानर-वीर-सैन्यं,
 मायां, रथ-स्थो, विवृणोति वीरः । १८

कथं नु शक्यो, युधि नष्ट-देहो,
 निहन्तुमद्येन्द्रजिह्व-पाणिः ?
 मन्ये स्वयम्भूर-भगवान-चिन्त्यो,
 यस्यैतदस्त्रं प्रभवत्य-मोघम् । १९

१७ । अभिहत्यमाणः—अभिषिच्यमानः । परमाद्भुत-श्रीः—अलौकिक-शीलामयः ।
 १८ । सुरेन्द्रः—देवानां राजा, इन्द्रः । निषूद्यन्—विनाशयन् । विवृणोति—
 प्रकाशयति । १९ । नष्ट-देहः—दृष्टि-बहिर्भूत-शरीरः । स्वयम्भूः—कद्रः ।

वाणाभिपातां स्वमिहाद्य भीमान्

मया सहाव्यग्र-भनाः सहस्र ।

प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः

सर्वा दिशः सायक-वृष्टि-जालैः ।”

२०

ततस्तु ताविन्द्रजितो ऽस्त्र-जालैर्

बभूवतुस्तत्र तदा वि-शस्ती ।

स, राघवौ तौ बलिनौ वि-घाद्य,

ननाद हर्षाद् युधि राक्षसेन्द्रः ।

२१

अष्टमः सर्गः ।

माया-सीता ।

कृत्वा क्रूरो रथ-स्थां तु सीतां मायामयीं, ततः,

वानराभिमुखो ऽगच्छद् रणे रण-विशारदः ।

१

क्रोशन्तीं राम रामेति सीतां मायामयीं, तदा,

शित-धारेण खड्गेन तां जघानेन्द्रजित् स्वयम् ।

२

एवं सीतां तदा हत्वा, शक्र-जिद् रावणात्म-जः,

प्र-हृष्टो, रथमास्थाय, वि-ननाद महा-स्वनम् ।

३

अभिपेतुश्च नर्दन्तो राक्षसान् वानरर्षभाः ;

परिवार्य, हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ।

४

२१ । वि-शस्ती—वि-घ्नती, घत-विघ्नती ।

४ । नर्दन्तः—गर्जन्तः, शब्दायमानाः । परिवार्य—वेष्टित्वा । अन्वयः (अनु-
या + अन्)—अनुजग्मुः ।

स, निवार्य परानीकं, वानरानिदमब्रवीत्,—

“यन्-निमित्तं हि युध्यामो, हता सा जनकात्म-जा । ५

निवेदयाम, एतस्या, राम-सुग्रीवयोर्, वधम् ।

तौ यत् प्रतिविधास्येते, तत् करिष्यामहे पुनः ।” ६

इत्युक्त्वा वानर-श्रेष्ठान्, वारयन् राक्षसान् रणे,

शनैः शनैर-सम्भ्रान्तः, स-बलः, सं-न्यवर्तत । ७

ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवौ,

क्षत-विक्षत-गात्रास्ते यातुधाना व्युपारमन् । ८

स, तेन सह सैन्येन, सन्निकर्षं महात्मनः

शौभ्रमागत्य रामस्य, दुःखितो, वाक्यमब्रवीत्,— ९

“प्र-यत्नाद् युध्यमानानामसिना, पश्यतां च नः,

जघान रुदतीं सीतां रावणी, रघु-नन्दन” । १०

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा, रामो, दुःखेन मूर्च्छितः,

निपपात तदा भूमौ, मूढो, विह्वल-मानसः । ११

लक्ष्मणो ऽप्यथ बाहुभ्यां तं परिष्वज्य, दुःखितम्,

उवाच रामम-व्यग्रं वाक्यं हेत्वर्थ-संहितम् । १२

५ । परानीकम्—शत्रु-सेनाम् । युध्यामः—युध्यामहे । परस्मै-पदसार्पम् । नेह परस्मै-पदाय ‘युध्’ क्यच्’ इति वक्तुमर्हामः । नाव इच्छामात्रं विवक्षितम् । ६ । प्रति-विधास्येते—प्रतिक्रियानुष्ठाने नियोज्येति । ७ । अ-सम्भ्रान्तः—अ-सं-वृत्तः, अ-भीतः । ८ । यातुधानाः—राक्षसाः । व्युपारमन्—न्यवर्तन्त । ‘व्याङ्-परिभ्यो रमः [परस्मै-पदं स्यात्]’ (पा. १।१।८३) इति परस्मै-पदम् । १० । युध्यमानानां पश्यतां च नः—युध्यमानान् पश्यतश्च नः (अद्यान्) अनादृत्य । अनादरे पृष्टी । ११ । मूढः—जड़-भूतः । १२ । हेत्वर्थ-संहितम्—हेतुना (प्रमाणेन) अर्थेन (विशिष्ट-प्रयोजनेन) च संहितम् (मिलितम्, सङ्गतम्) ।

कथयन्तं तु मौमित्रिं सन्निवार्य, विभीषणः पुष्कलार्थमिदं वाक्यं स-संज्ञं राममब्रवीत्,—	१३
“अभिप्रायं वि-जानामि रावणस्य दुरात्मनः सीतां प्रति, महा-बाहो—न स तां चातयिष्यति ।	१४
उप्यमानो हितार्थं हि बान्धवैर् धर्म-संहितम् पैदेहीमुत्सृजस्येति, न च तत् कृतवान् वचः ।	१५
नैव दानेन मानेन न भेदेन—कुतोऽन्यथा ?— शक्या मा द्रष्टुमन्येन राक्षसेन, नरर्षभ ।	१६
यदा तु खलु संशामसुपायाति स रावणिः, चैवो निकुम्भिला नाम, तत्र गत्वा प्रतिष्ठते ।	१७
हुतवानग्निहोत्रं वै, देवैरपि स-वासवैः भवत्व-जैयः संशामे बलवान् रावणात्म-जः ।	१८
तत्र हव्य-निमित्तं तु नूनं माया प्रयतिता विघ्नमनिच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे ।	१९
निकुम्भिलायां, काकुत्स्थ, स जुहोति, न संशयः । स-बलाभूतं गच्छामो यावत् तन् न समाप्यते ।	२०
त्वजेमं, नर-गार्दूल, मिथ्या सन्तापमागतम् ; नक्षत्राणां प्रेपयाम्नाभिः सह, सैन्यानुकर्षिभिः ।”	२१

१३ । पुष्कलार्थम्—देहाभिधेयम् । १५ । उत्सृजस्य—उत्सृज्य । आत्मने-पदम्
कार्यम् । १७ । चैवः—यत्र-स्थानम् । अयमर्थः २।१।७ मे शीर्षेऽपि जुज्यत एव । प्रति-
पत्तं—‘गुह-संवाय’ इति शेषः । ‘समव-प्र-विभ्यः स्यः [आत्मने-पदं स्यात्]’ इति आत्मने-
पदम् । पा. १।१।२२ । १६ । हव्य-निमित्तम्—होमेन । २० । तत्—हवनम्, होम-कर्म ।
२१ । नक्षत्राभिः—‘प्रधानैः’ इति शेषः । सैन्यानुकर्षिभिः—सेनां गृहीत्वा गच्छद्भिः ।

नवमः सर्गः ।

इन्द्रजित्-वधः ।

स, सन्नद्धः—शरी, खड्गौ, कवची, हेम-जालवान्—

॥ जिघांसू रावणिं युद्धे, लक्ष्मणो निर्जगाम ह । १

वानराणां सहस्रैस्तु बहुभिर् हनुमान् वृतः

॥ विभीषणश्च सामात्यो राम-भ्रातरमन्वयात् । २

ऋक्ष-वानर-मुख्यैश्च, महा-कायैर् महा-बलैः,

॥ रक्षसां, वध्यमानानां, महद् भयमजायत । ३

स्वमनीकं विषण्णं तु दृष्ट्वा शत्रुभिरर्दितम्,

॥ उत्तस्थाविन्द्रजित् क्लीब्रमसमाप्यैव कर्म तत् । ४

अति-द्रुतं ततो गत्वा, प्र-विश्य च महद् बलम्,

॥ दर्शयामास तद् रक्षो लक्ष्मणाय विभीषणः । ५

लक्ष्मणस्तमुवाचाथ रावणिं, युद्ध-दुर्मदम्,—

॥ “समाह्वये त्वां समरे,—सौम्य, युद्धं प्र-यच्छ मे” । ६

एवमुक्तो, महा-तेजाः, समरे, रावणात्म-जः

॥ अब्रवीत् परुषं वाक्यं, दृष्ट्वा तत्र विभीषणम्,— ७

“इह त्वं जात-वृद्धो ऽसि, साक्षाद् भ्राता पितुर् मम ।

॥ कथं द्रुह्यसि पुत्राय, पितृव्यः सन्, निशा-चर ? ८

१ । हेम-जालवान्—सुवर्ण-जाल-भूषितः । २ । अन्वयात्—अन्वगच्छत् । ३ । कर्म तत्—पूर्वमुक्तमग्निहोत्रम् । ५ । तद् रक्षः—इन्द्रजितम् । ६ । युद्ध-दुर्मदम्—युद्धे दुर्धर्मम्, समरेऽभिभवितुम-शक्यम् । ८ । इह—अद्यात्-कुले । जात-वृद्धः—[पूर्वे] जातः[पश्चात्] वृद्धः(वृद्धिं प्राप्तः) । द्रुह्यसि पुत्राय—द्रुह-योगे कोप-पावस्य सम्प्रदानत्वम् । पा. १।४।३७ ।

न ज्ञातित्वं, न भ्रातृत्वं, न जातिस्त्व, दुर्मते,
प्रमाणं ; न च सौहार्दं, न धर्मो, धर्म-दूषक । ८

शोच्यस्त्वमसि, दुर्बुद्धे, निन्दनीयश्च साधुभिः,
यस्त्वं स्व-जनमुत्सृज्य पर-भृत्यत्वमागतः ।” १०

क्रुद्धेनेन्द्रजिता वाक्यं परुषं रावणानु-जः
उक्तः, पितृव्यः पुत्रेण, प्रत्युवाच विभीषणः,— ११

“अजानन्निव मच्-क्षीलं, किं त्वमेवं ब्रवीषि माम्,
राक्षसेन्द्र-सुतानार्यं, परुषं, त्यक्त-गौरवः ? १२

कुले यद्यपि जातो ऽहं रक्षसां पाप-कर्मणाम्,
गुणो यः प्रथमो नृणां तन् मे शीलम-राक्षसम् । १३

हरणं च पर-स्त्रानां, पर-दाराभिमर्षणम्,
महर्षीणां वधो घोरः, सर्व-देवैश्च विग्रहः, १४

एते दोषास्तव पितर, जीवितैश्चर्य-नाशनाः—
नैवास्तीयं पुरी लङ्का, नैव त्वं, न च ते पिता । १५

चदस्त्वं काल-पाशेन—ब्रूहि त्वं यद् यदिच्छसि ।
युध्यस्व नर-देवेन लक्ष्मणेन, रणे, सह ।” १६

विभीषण-वचः श्रुत्वा रावणिः, क्रोध-मूर्च्छितः,
उवाच, परम-क्रुद्धः, सौमित्रिं, स-विभीषणम्,— १७

८। जातिः—जात्यभिमानः। प्रमाणम्—कृत्याकृत्य-निरूपण-हेतुः। १२। अ-जानन्निव—जानन्नपि अ-जानन्निव। मच्-क्षीलम्—मत्-स्व-भावम्। १३। प्रथमो गुणः—सत्त्वम्। अ-राक्षसम्—रजस्-तमः-प्रकृतिक-रक्षः-कुल-दुर्लभम्। १४। पर-दाराः—परिषां भार्याः। अभिमर्षणम्, अभिमर्शनम्—अभिगमनम्। १५। नैवास्ति—विध्वंसेव, शीघ्रमेव वि-नशिष्यति इत्यर्थः।

- “सृजतः शर-जालानि, क्षिप्र-हस्तस्य, संयुगे,
 जौमूतस्येव नदतः, कः स्थास्यति ममाग्रतः ?” १८
- तच्च कृत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं, लक्ष्मणस्तदा,
 अ-भीतवद-संकुक्षो, रावणिं वाक्यमब्रवीत्,— १८
- “अन्तर्धान-गतेनावां यत् त्वया क्लृप्तौ रणे—
 तस्कराचरितो मार्गो, नैव शूर-निषेवितः । २०
- यदि, बाण-पथं प्राप्य, युध्यसे, राक्षसाधम,
 द्रष्टव्यमः समरे वीर्यं । वाचा किं त्वं वि-कल्पसे ?” २१
- सो ऽभिचक्राम सौमित्रिं, क्रोध-सं-रक्त-लोचनः ;
 अब्रवीच्च चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः,— २२
- “युवां खलु तदा युद्धे शक्राशनि-समैः शरैः
 शायितौ स्थौ मया भूमौ, वि-संज्ञौ, स-पुरः-सरौ । २३
- स्मृतिर् वा नास्ति ते, मन्ये, व्यक्तं वा यम-सादनम्
 गन्तुमिच्छसि, येन त्वं मां योधयितुमिच्छसि ।” २४
- अभीक्षां निःश्वसन्तौ तौ प्रायुध्येतां, महा-बलौ,
 शरैः संवृत-सर्वाङ्गौ, सर्वतो रुधिरोक्षितौ । २५
- तयोरेव महान् काली व्यतीती, युध्यतो रणे ;
 न च तौ युद्ध-वैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः । २६

२१। वि-कल्पसे—[आत्मने] श्लाघसे । २२। अभि-चक्राम—उपागच्छत् ।
 २३। स-पुरः-सरौ—सुग्रीवादि-प्रधान-सहितौ । २५। अभीक्षा—अनवरतम् ।
 २६। युध्यतीः—युध्यमानयोः । परस्मै-पदमार्पणम् ।

स, दृताश्वान्, अवप्लुत्य रथात्, पतित-सारथेः, गर-वर्षेण मौमित्रिम् अभ्यवर्षत रावणिः ।	२७
मौमित्रिरथ, सं-क्रुद्धः, सन्दधे ऽस्त्रं सु-दारुणम्— असुरास्त्रमसौ युद्धे रावणिर् व्यसृजत् तदा ।	२८
अथान्यं मार्गणं त्रेष्ठं सन्दधे राघवानु-जः, दृताशन-सम-स्पर्शं, सु-पर्वाणं, सु-संस्थितम् ।	२९
“धर्मात्मा मत्स्य-सन्धश्च रामो दाशरथिर् यथा, पौरुषे चाप्रति-द्वन्द्वस्तथैवं जहि राक्षसम्,”—	३०
इत्युक्त्वा बाणमाकर्णाद् विकृष्य, तम-जिह्वा-गम्, लक्ष्मणः, समरे वीरः, समर्जेन्द्रजितं प्रति ।	३१
स शिरः, स-शिरस्त्राणं, भीमं ज्वलित-कुण्डलम्, प्र-मथेन्द्रजितः कायात्, पातयामास भू-तले ।	३२

दशमः सर्गः ।

भाव-शवलत्वम् ।

ते प्र-विश्य पुरीं लङ्कां—हत-श्रेया निशा-चराः, निहत्त-कवचा, दीनाः, प्रहार-जनित-श्रमाः—	१
ते ऽपि सर्वे, वि-मनसो, गत्वा, तं रावणिं, तदा, लक्ष्मणेन हतं सङ्ख्ये रावणायाचचक्षिरे,—	२

२० । अवप्लुत्य—लक्ष्मणेन अवतीर्य । अभ्यवर्षत—अभ्यवर्षत् । आत्मने-पदमार्यम् ।

२८ । अणम्—भिन्न-जातीयम्, कीदृशान्त-करमित्यर्थः । मार्गणम्—बाणम् । सु-संस्थितम्—दृढ-संस्थानम् । ३१ । प्र-मथ—निष्पिष्य ।

३ । ते ऽपि सर्वे—ते सर्वे ऽपि । आचचक्षिरे—निवेदयामासुः ।

“युद्धे हतो, महा-राज, लक्ष्मणेन सुतस्तव,
विभीषण-सहायेन, मिषतां सर्व-रक्षसाम् । ३

शूरः, सङ्गम्य शूरेण, संयुगेष्व-पराङ्मुखः,
गतः स परमान् लोकान्, शरैः सन्तर्प्य लक्ष्मणम् ।” ४

स, पुत्र-वध-सन्तप्तः, क्रूरः, क्रोध-वशं गतः,
जहौ संज्ञां, महा-बाहुर् सुमोह च समूर्च्छं च । ५

उपलभ्य चिरात् संज्ञां, राजा, राक्षस-पुङ्गवः,
पुत्र-शोकादितो, दीनो, विललापाकुलेन्द्रियः,— ६

“हा राक्षस-चमू-मुख्य ! मम वत्स ! महा-बल
इन्द्र-जित् ! कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ? ७

न नु त्वमिषुभिः, क्रुद्धो, भिन्द्याः, कालान्तकोपमैः,
मन्दरस्यापि शिखरं—किं पुनर् लक्ष्मणं—युधि ? ८

अद्य वैवस्वतो देवो भूयो बहु-मतो मम,
येन त्वं योजितस्, तात, महता काल-कर्मणा । ९

एष पन्थाः सु-योधानां सर्वामर-गणेष्वपि—
यः कृते हन्यते मर्तुः, स पुमान् स्वर्गमृच्छति । १०

३। मिषतां सर्व-रक्षसाम्—मिषानि (पश्वन्ति) सर्वाणि रक्षांसि अनादृत्य ।
अनादरे षष्ठी । ४। परमान्—[वीर-प्राप्यान्] श्रेष्ठान् । सन्तर्प्य—दक्षिं प्रापयन् ।
७। चमू-मुख्यः—सेना-प्रधानः, सेना-नायकः । ८। भिन्द्याः—सेतुं शक्नोषि । शक्नो
विधि-लिङ् । पा. ३।३।१७२ । कालान्तकः—सर्व-संहारकः समयः । ९। भूयो
बहु-मतः—अत्यन्त-प्रापनीयः । महता काल-कर्मणा—संहारेण, मृत्युना इत्यर्थः ।
१०। कृते मर्तुः—स्वामि-निमित्तम् । मृच्छति—गच्छति ।

अथ देव-गणाः, सर्वे लोक-पालाः, सहर्षिभिः,
निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा, सुखं स्वप्स्यन्ति, निर्भयाः । ११

अथ लोकास्त्रयः, कृत्स्ना पृथिवी च स-कानना,
एकैनेन्द्रजिता हीना, शून्येव प्रतिभाति मे । १२

अथ नैर्ऋत-कन्यानां श्रोण्याम्यन्तः-पुरे रवम्,
करेण-सङ्गस्य यथा, नदतो गिरि-गच्छरे । १३

यौवराज्यं च लङ्कां च राक्षसैर्गुर्यमेव च,
मातरं मां च भार्यां च—कृत्वा गतो ऽसि विहाय नः ? १४

मम नाम, त्वया, वीर, गतस्य यम-सादनम्,
प्रेत-कार्याणि कार्याणि । विपरीतं हि वर्तते । १५

मम शैत्यमनुदृत्य कष्मात् त्यक्ष्यसि जीवितम् ?
एवं स विलपन्नेव, सानु-नेत्रो, सुमोह वै । १६

तं मोह-गतमासीनं, रावणं राक्षसाधिपम्,
आविवेश महान् कोपः, पुत्र-व्यसन-सम्भवः । १७

समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या, सीतां हन्तुमवस्थितः,
दीनान्, दीन-मनाः, सर्वां स्तानुवाच निशा-चरान्,— १८

“मायया, मम वत्सेन, वञ्चनार्थं वनौकसाम्,
प्रतिमां सदृशीं हत्वा, सीतेयमिति दर्शिता । १९

११ । लोक-पालाः—राजाः । १२ । लोकास्त्रयः—पातालान्तरौच-स्वर्गाः ।

१३ । रवम्—शब्दम् । ‘रीदन-जम्’ इति शेषः । करेण-सङ्गस्य—हस्तिनी-यूथस्य ।

१७ । व्यसनम्—वि-नाशः । १८ । समीक्ष्य—[वैदेही खलु मे पुत्र-वध-मूलम्
इति] आलोच्य ।

तदिदं सत्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः—
वैदेहीं नाशयिष्यामि, क्षत्र-बन्धुमनु-व्रताम् ।” २०

इत्येवमुक्त्वा सचिवान्, खड्गं राक्षस-पुंगवः
उद्धृत्य, गुण-सम्पन्नं, वि-मलाम्बर-दर्शनम्, २१

निष्पपाताशु वेश्मिन् सभायाः, सचिवैः सह
वार्यमाणो ऽपि बहुभिः सुहृद्भिः, साधु-वृत्तिभिः । २२

मैथिली, रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिर-निन्दिता,
ददर्श रावणं, क्रुद्धं—निस्त्रिंश-वर-धारिणम् । २३

अविन्ध्यो, ज्ञान-सम्पन्नो, रावणं, राक्षसेश्वरम्,
निवार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत्,— २४

“कथं नाम, दशग्रीव, साक्षाद् विश्ववसः सुतः,
हन्तुमर्हसि वैदेहीं क्रोधाद्, धर्ममनु-स्मरन् ? २५

वेद-विद्या-व्रत-स्नातस्त्वं, धर्म-निरतः सदा,
स्त्रियाः कस्माद् वधं घोरं कर्तुमिच्छसि, रावण ? २६

वैदेहीं रूप-सम्पन्नां प्रत्यवेक्ष्य, सु-दर्शनाम्,
तस्मिन्नेव, रणे, दीप्तं, राघवे क्रोधमुत्सृज । २७

२० । तत्—सीता-हननम् । क्षत्र-बन्धुः—क्षत्रियाधमः । २१ । वि-मलाम्बर-दर्शनम्—निर्मलाकाश-सदृशम् । २५ । कथं नाम—कथं तु, कथमिव, सम्भवतः किं-प्रकारम् । ‘विश्ववसः सुतः’ इत्यनेन महा-कुल-प्रसूतत्वमुक्तम् । अनु-स्मरन्—अनु-स्मरन्नि । २६ । वेद-विद्या-व्रत-स्नातः—वेद-विद्या-[साभाय] व्रतं (ब्रह्म-चर्य-व्रतम्) [अवलम्ब्य विद्यां गृहीत्वा] स्नातः (गुरु-कुलात् समावृत्तः) । धर्म-निरतः—समावर्तनात् परं दार-यच्छण-पूर्वकम् अग्निहोत्रादिषु गृह्यध्यायन-विहितेषु नित्य-कर्मसु निरतः । २७ । प्रत्यवेक्ष्य—रक्षितुं दासीन् नियोज्य । ‘राम-वध-पर्यन्तम्’ इति शेषः ।

अभ्युत्थानं च युद्धार्थं कृष्ण-पक्ष-चतुर्दशीम्
 कृत्वा, निर्याहमावास्यां, विजयाय, बलैर्, वृतः । २८
 निः-संशयं, शरी धन्वी, रणे, स्थन्दनमास्थितः,
 हत्वा दाशरथिं रामं, पुनः प्राप्स्यसि मैथिलीम् ।” २९
 एवमुक्त्वा तु, तद् रक्षो, बलात् संगृह्य, वीर्यवान्
 अपाकर्षत वैदेह्याः सकाशाद् राजसेश्वरम् । ३०
 समवेक्ष्य च वैदेह्या रूपं, सर्व-गुणान्वितम्,
 ननाशैक-पदे रोषो रावणस्य, दुरात्मनः । ३१

एका-दशः सर्गः ।

शक्ति-निर्भेदः ।

आर्तानां राजसीनां च रक्षसां च, गृहे गृहे,
 रावणः, करुणं सर्वं, शून्याव परिदेवितम् । १
 स्व-बलं क्षयितं दृष्ट्वा, समग्रं, स-सुहृद्-गणम्,
 सुतां च तान् वि-नि-हृतान्, शक्र-तुल्य-पराक्रमान्, २
 दीर्घमुष्णं च निश्वस्य, सुहृतं ध्यानमास्थितः,
 बभूव परम-क्रुद्धो रावणो, भीम-दर्शनः । ३

२८। अभ्युत्थानम्—उत्थीगम् । कृष्ण-पक्ष-चतुर्दशीम्—‘अथ’ इति शेषः । निर्याहि—निर्गच्छ । २९। संगृह्य—निगृह्य । रक्षः-वीर्यवान्—रक्षः-शब्दस्य क्लीबत्वे ऽपि पुं-वाचित्वात् तद्-विशेषणश्च पुंस्त्वम् । तद्-आर्थम् । Cf. उपरिष्टान्, ५।४।१५। अपा-कर्षत—अपाकर्षत्, अपासारयत् । आत्मने-पदसार्धम् । ३१। एक-पदे—सपदि, ऋटिति, तत् क्षणमेव ।

१। परिदेवितम्—विलापम् ।

उवाच च समीप-स्थान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः, भयासक्तानिदं तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा,—	४
“खरस्य कुम्भकर्णस्य ग्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा, करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रु-वधादहम् ।	५
नैवान्तरीक्षं, न दिशो, न नद्यो, न च सागरः प्रकाशा हि भविष्यन्ति, मम बाण-व्रजैर्, वृताः ।	६
हतो भ्राता, हतो भर्ता, यासां च तनयो हतः, वधेनाद्य रिपोस्तासां करिष्ये ऽश्रु-प्र-मार्जनम् ।	७
अद्य मद्-बाण-निर्भिन्नैः प्रकीर्णैर्, गत-चेतनैः, करिष्ये वानरैर्, युद्धे परिच्छिन्नां महीमिमाम् ।	८
अद्य गोमायु-गृध्राद्य, ये च मांसाशिनो ऽपरै, सर्वां स्तां स्तर्पयिष्यामि शत्रु-मांसैः, शरार्दितैः ।	९
कल्पयतां मे रथः शीघ्रं ; योधाः सज्जी-भवन्तु मे ; अनु-यान्तु च मां युद्धे ये च शिष्टा निशा-चराः ।”	१०
ततो मुहूर्तान् निष्येतू राक्षसा, भीम-विक्रमाः, नर्दन्तो वि-नदन्तश्च, नाना-प्रहरणायुधाः ।	११
असिभिः पट्टिशैः शूलैर्, गदाभिर्, सुषलैरपि, शक्तिभिः, सायकैश्चैव बहुभिः कूट-मुद्गरैः,	१२

६ । प्रकाशाः—प्रकटाः, दृष्टि-गो-चराः । ८ । प्रकीर्णैः—विचित्रैः । ९ । गोमायुः—शगालः । शरार्दितैः—बाण-च्छिन्नैः । १० । कल्पयताम्—सज्जी-क्रियताम् । शिष्टाः—अवशिष्टाः । ११ । वि-नदन्तः—अनु-नदन्तः । नाना-प्रहरणायुधाः—विविध-प्रहार-क्षम-शस्त्र-समन्विताः । १२ । कूट-मुद्गरैः—माया-मुद्गरैः ।

भिन्दिपालैः शत-घ्नीभिरन्यैरपि तथायुधैः,

आनयच्च च बलाध्यक्षो राक्षसान् रावणाज्ञया । १३

ते तु हृष्टा वि-नर्दन्तो, भिन्दन्त इव मेदिनीम्,

निर्ययुः, सहिता, वीराः, सर्वे सं-त्यक्त-जीविताः । १४

अथ प्र-जविताश्चेन रथेन, स महा-रथः

द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ राम-लक्ष्मणौ । १५

ततो नष्ट-प्रभः सूर्यो, दिशश्च तिमिरावृताः ;

घोरं विनेदुर् मेघाश्च, सञ्चचाल च मेदिनी । १६

ववर्ष रुधिरं देवः, प्रास्वलं स्तुरगाः पथि,

ध्वजे ऽस्य न्यपतद् गृध्रो, विनेदुश् चाशिवं शिवाः । १७

तस्य निष्पततो युद्धे, दशग्रीवस्य रक्षसः,

रणे निधन-शंसीनि रूपाख्येतानि जज्ञिरे । १८

समस्य च महा-कायान् वानरान् राक्षसाधिपः,

युगान्त-वातः, सहसा प्र-हृष्टः, क्षिति-जानिव । १९

ते, ऽर्दिता निधितैर् बाणैः, क्रोशन्तो, वि-प्र-दुद्रुवुः,

पावकार्चिः-समाविष्टा यथा नागा महा-वने । २०

१३। शत-घ्नी—‘शत-घ्नी तु चतुस्ताला चौह-कण्टक-सञ्चिता यष्टिः’ इति मल्लिनाथ-
धृत-केशव-वचनम् (रघु. ११।८५)। यद्वा, ‘अयः-कण्टक-सं-लम्भा शत-घ्नी महती शिला’
इति शब्द-कल्प-द्रुम-धृत-विजय-रचित-वचनम्। आयुधैः—‘उपलक्षितान्’ इति शेषः।
१४। सं-त्यक्त-जीविताः—जीवितानि त्यक्त्यन्तः। ‘आशंसायां मृतवच्च’ (प्राणिनिः,
३।३।१३२) इति भविष्यति मृत-कालिकः प्रत्ययः। १५। प्र-जविताश्चेन—प्रजविताः
(सञ्जात-वैगाः) अत्रा यस्य तेन। १७। देवः—मेघः। स्तुरगाः—अश्वाः। शिवा—
श्रगालः। १९। समस्य—पिपेय, जघान। युगान्तः—प्रलय-कालः। क्षिति-जान्—
हृत्तान्। २०। क्रोशन्तः—भारतं-नार्द कुर्वन्तः।

- कदनं तरसा कृत्वा, राजसेन्द्रो, वनौकसाम्,
आसिसादयिषू रामं त्वरमाणस्तदा ययौ । २१
- एतस्मिन्नन्तरे, क्रुद्धो, राघवस्यानु-जो बली,
ध्वजं मनुष्य-शीर्षं तु तस्य चिच्छेद, वीर्यवान् । २२
- काल-मेघ-निभां शैव सदृशान्, पर्वतोपमान्,
जघान गदया तत्र रथे भ्रातुर् विभीषणः । २३
- हताश्वो, वेगवान्, वेगादाप्नुत्य स महा-रथात्
क्रोधमाहारयत् तीव्रं रावणो भ्रातरं प्रति । २४
- ततस्तु स महा-शक्तिं, दीप्तमग्नि-शिखामिव,
विभीषणाय चिद्वेप राजसेन्द्रः, प्रतापवान् । २५
- अ-प्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद राघवः ।
सा पपात, त्रिधा भिन्ना, शक्तिः, काञ्चन-मालिनी । २६
- तां दृष्ट्वा निहतां शक्तिं राघवेण महात्मना,
उदतिष्ठन् महान् नादो वानराणां, महा-रणे । २७
- ततः सम्भाविततरां, कालिनापि दुरासदाम्,
जग्राह विमलां शक्तिं, दीप्यमानां स्व-तेजसा । २८
- एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम्,
प्राण-संशयमापन्नं, तूर्णमभ्युपपद्यत । २९

२१ । कदनम्—घोड़नम् । आसिसादयिषुः—उपागन्तुमिच्छुः, प्राप्तुमिच्छुः ।

२८ । सम्भाविततराम्—[अनीघलात्] सम्भाविततराम् । दुरासदान्—दुः-
सहाम् । २९ । अभ्युपपद्यत—अनुजयाह, [शक्ति-मुखं स्वयमागत्य] रचितवान्
इत्यर्थः । अडागसाभाव आर्थः ।

- तं सुमोचयिषुर् वीरवापमाकृत्य, लक्ष्मणः
रावणं शक्ति-हस्तं तं शर-वर्षरवाकिरत् । ३०
- कीर्यमाणः शरोधेन विस्फटेन महात्मना,
न प्रहर्तुं मनयक्रे, वि-मूखी-कृत-विक्रमः । ३१
- मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन, स रावणः
लक्ष्मणाभिसुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत्,— ३२
- “मोक्षितस्तो बल-प्राप्तो यस्मादेव विभीषणः,
यि-मुष्य राजसं तस्मात् त्वयि शक्तिः पतिष्यति ।” ३३
- श्रुत्येषमुक्ता, तां शक्तिसदृ-घण्टां, महा-स्वनाम्,
रावणः, परम-क्रुद्धगु, चित्ते च ननाद च । ३४
- ततो रावण-वेगेन सु-दूरमवगादया
शक्त्या निर्भिन्न-हृदयः, पपात सुवि लक्ष्मणः । ३५
- तदवस्थं, समीप-स्थो, लक्ष्मणं प्रेक्ष्य, राघवः
भ्रातृ-स्नेहेन महता विषण्-हृदयो ऽभवत् । ३६
- स, मुहूर्तमिव ध्यात्वा, वास-व्याकुल-लोचनः,
वभूव संरव्यतरो, युगान्ताग्निरिव ज्वलन् । ३७
- ततः सु-निशितैर् वाणैर् वीरो दशरथात्म-जः
चक्रे सु-तुमुनं युद्धं, रावणस्य वधोद्यतः । ३८

३० । चर्माकिरत्—चाद्यादयामास । ३१ । कीर्यमाणः—चाद्यायमाणः । प्रहर्तुम्—‘मातरम्’ इति शेषः । ‘रावणः’ इति कर्तु-पदमूढम् । वि-मुखी-कृत-विक्रमः—प्रवृत्त-भ्रातृ-वध-विपर्ययोक्तृः । ३२ । मोक्षितस्ते—त्वया मोक्षितः । पक्षी चार्पणं । पा. राश।५८ । ३३ । ध्यात्वा—[किमिदानीं कर्तव्यमिति] पर्यालोच्य । संरव्यतरः—युद्धे अधिक्रीतावस्थान् ।

स, दत्त्वा सु-महद् युद्धं राघवाय, निशा-चरः
द्वन्द्व-युद्ध-परिग्रान्तस्ततो ऽपक्रम्य वै स्थितः । ३६

द्वा-दशः सर्गः ।

राम-विलापः ।

लक्ष्मणस्य शिरः क्रीडे संस्थाप्यैव, तु, राघवः
रुरोद करुणं, दुःखी, लक्ष्मणं, शुभ-लक्ष्मणम्,— १

“हा भ्रातर दयितात्यन्तं, हा भ्रातर, मम जीवितम्—
सर्वान् भोगान् परित्यज्य मया सह वनं गतः— २

वने ऽपि व्यसनं प्राप्तं—सीता-हरण-दुःखितम्
मामाश्वासयसे नित्यं, भ्रातृ-स्नेहेन पीडितः,— ३

‘राक्षसेन्द्रं विनिर्जित्य मैथिलीमानयामि ते’ ।

क्व गच्छसि, महा-बाहो, सौमित्रे भ्रातृ-वत्सल ? ४

नैव युद्धेन मे कार्यं, न प्राणैर, न च सीतया ।

वक्ष्यामि मातरं किन् तु सुमित्रां पुत्र-वत्सलाम् ?— ५

‘त्वया सह गतः पुत्री लक्ष्मणी मे न दृश्यते ।

एकाकी त्वमनुप्राप्तः । क्व गतः स सुतो मम ?’ ६

क्व गच्छसि, महा-बाहो, सौमित्रे, भ्रातृ-वत्सल ?

वि-चेष्टमानं मां पश्य, उच्छ्वसन्तं पुनः पुनः ।” ७

प्र-रुदन्तं ततो दृष्ट्वा राघवं, सु-महा-बलम्,

लक्ष्मणाय ददौ नखं सुषेणः, सु-समाहितः । ८

३६ । अपक्रम्य—[युद्ध-क्षेपान्] अपसृत्य । स्थितः—स्थितवान्, तस्थौ ।

१ । व्यसनम्—दुःखम् । ७ । उच्छ्वसन्तम्—अन्तर्मुखं व्यसन्तम् ।

तां वि-शल्यां समाधाय, लक्ष्मणः, पर-वीर-हा,
वि-शल्यो नीरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन् मही-तलात् । ८
उत्थितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा, वि-शल्यं, निरुपद्रवम्,
सिंह-नादान् व्यमुञ्चन्त वानरास्ते समन्ततः । १०

तयो-दशः सर्गः ।

रावण-वधः ।

दशग्रीवस्त्वपक्रम्य, मायया, राक्षसपंभः,
कल्पयामास रुचिरं रथं पावक-सन्निभम् । १
दशग्रीवस्तमारुह्य रथं, वज्रोपमैः शरैः,
अभ्यद्रवद् रणे रामं, महाघोरैः, समाहितः । २
भूमौ स्थितस्य रामस्य, रथ-स्थस्य च रक्षसः
न समं युद्धमित्याहुर् देव-गन्धर्व-दानवाः । ३
देवतानां वचः श्रुत्वा, शतक्रतुरनन्तरम्
प्रेषयामास रामाय रथं, मातलि-सारथिम् । ४
ततः कनक-चित्राङ्गः किङ्किणी-शत-भूषितः
तरुणादित्य-सङ्काशो वैदूर्य-सम-कूवरः, ५

८ । विशल्या—विशल्या नाम शीघ्रघी, अनन्ता, फलिनी, शक्र-पुष्पी । पर-वीर-
हा—शत्रु-भावापन्न-शूर-गण-विनाशी । अयमेवार्थः ३१५।१८ शी शीके ऽपि सङ्गच्छते
(पृ. १००) । वि-शल्यः—निःशल्यः शल्य-जनित-व्यथा-मुक्तय । नीरुजः—नीरोगः,
प्राप्त-स्वास्थ्यः ।

१ । कल्पयामास—रचयामास । ५ । कूवरः—युगन्वरः [यत्र रथस्य यूप-
काष्ठमासव्यते], the pole of a carriage to which the yoke is fixed.

सदश्वैः काञ्चनापीडैर् युक्त-श्वेत-प्रकीर्णकैः—

हरिभिः सूर्य-सङ्काशैर् हेम-जाल-वि-भूषितैः, ६

वज्र-दण्ड-ध्वजः श्रीमान् देव-राज-रथो, वरः,

अभ्यवर्तत काकुत्स्थम्, अवतीर्य त्रिपिष्टपात् । ७

अथाब्रवीत् तदा रामं स-प्रतोदो रथे स्थितः

प्राञ्जलिर् मातलिर् वाक्यं, सहस्राक्षस्य सारथिः,— ८

“सहस्राक्षेण, काकुत्स्थ, रथो ऽयं, वि-जयाय, वै,

प्रेषितस्ते महेन्द्रेण, श्रीमान्, शत्रु-निवर्हणः । ९

एतच् चैन्द्रं महच् चापं, कवचं चाग्नि-सन्निभम्,

शराश्चादित्य-सङ्काशाः, शक्तयस्यामलाः शिताः । १०

आरुह्येमं रथं, राम, रावणं जहि राक्षसम्,

मया सारथिना, वीर, महेन्द्र इव दानवान् ।” ११

इत्युक्तः, स, परिक्रम्य, सं-प्रहृष्ट-तनू-रुहः,

आरुरोह रथं दिव्यं जयाय, परमास्त्र-वित् । १२

कवचं च समाबध्य माहेन्द्रं, राघवस्तदा

श्रियाभि-रुच्ये रामो, लोक-रक्षाधिराजवत् । १३

६ । काञ्चनापीडैः—सुवर्णमय-शिखा-माल्यैः, काञ्चन-शेखरैः । प्रकीर्णकम्—

चामरम्, जाल-व्यजनम् । हरिभिः—इन्द्रायैः । ‘उपलक्षितः’ इति शेषः । ७ । वज्र-दण्डः—

—हीरक-मण्डितो घटिः । अभ्यवर्तत—उपागच्छत् । त्रिपिष्टपात्—स्वर्ग-लोकात् ।

८ । प्रतोदः—अश्व-ताडन-दण्डः । सहस्राक्षस्य—सहस्र-नेत्रस्य, इन्द्रस्य । ११ । मया

सारथिना—‘उपलक्षितः’ इति शेषः । १२ । परि-क्रम्य—प्रदक्षिण्यो-क्त्य । सं-प्रहृष्ट-

तनूरुहः—रोमाक्षितः, पुलकितः । तनू-रुहः—लोम ।

अथाभूद् अद्भुतं युद्धं हैरयं, लोम-हर्षणम्,
रामस्य च महा-बाहोर् वलिनी रावणस्य च । १४

दशग्रीवो, विंश-भुजः, प्र-गृह्णीत-शरासनः,
अदृश्यत तदाकम्परो मैनाक इव पर्वतः । १५

निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा,
अ-शक्तुषन् वारयितुं सायकान् रण-सूर्धनि, १६

स, कृत्वा भ्रूकुटीं वज्रो, रोष-सं-रक्त-लोचनः,
जगाम सु-महा-क्रोधं, निर्दहन्निव राजसम् । १७

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः,
तस्मानि सर्व-भूतानि, रावणे चाविशद् भयम् । १८

अथ क्रोध-समाविष्टो रामो, दशरथात्म-जः,
उवाच रावणं, वीरः, प्र-हस्य, परुषं वचः,— १९

“मम भार्या जनस्थानाद् इह ते, राजसाधम,
भार्नीता वि-वशा यस्मात्, तस्मात् त्वं न भविष्यसि” । २०

ततः प्रवृत्तमत्यर्थं राम-रावणयोस्तदा
महत् तद् हैरयं युद्धं, सर्व-लोक-भयङ्करम् । २१

ततो राजस-मैत्र्यं च हरीणां च महद् बलम्,
प्र-गृह्णीत-प्रहरणं, निघेष्टं व्यवतिष्ठत । २२

१४ । हैरयम्—भी रघो ययोः सी हि-रघौ ; तयोरिदं हैरयम् । लोम-हर्षणम्
—रामाच्च-फरन्, अति-भयानकम् इत्यर्थः । १६ । निरस्यमानः—नि-वार्यमाणः ।
२० । न भारीता—तया भारीता । अथ तस्य कर्तरि षष्ठी आर्षी । पा. २।१।६८ ।
१८ । भविष्यसि—मरिष्यसि । २१ । महत्—अनेक-दिन-व्यापि । २२ । निघेष्टम्
—निघर्ष-शोभम् । व्यवतिष्ठत—‘तद्-युद्ध-दर्शन-पारवश्यात्’ इति शेषः । व्यावात्

क्षिपन्तौ शर-जालानि तावुभौ तु रथे स्थितौ—

चेरतुस्त्री रण-गतौ, संरन्ध्री, जलदाविव । २३

ततो देवाः, स-गन्धर्वाः सिद्धाश्च, परमर्षयः,
चिन्तामभ्यगमन् सर्वे, समं युद्धं निरीक्ष्य तत् । २४

देव-दानव-यक्षाणां पिशाचोरग-रक्षसाम्,
पश्यतां तन् महद् युद्धं, सप्त-रात्रम् अवर्तत । २५

नैव रात्रिं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम्
राम-रावणयोर् युद्धं विश्राममगमत् तदा । २६

अथ सं-स्मारयामास राघवं मातलिस्तदा,—
“विष्टुजास्त्रै, वधाय, त्वमस्त्रं पैतामहं, प्रभो” । २७

यमस्त्रं प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः,
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रस्यार्थं ऽ-मितौजसा, २८

अभिमन्त्र्य ततो रामस्त्रं महिषं, महा-बलः,
वेद-प्रोक्तेन विधिना, सन्दधे कार्मुके वली । २९

तस्मिन् सन्धीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे,
वि-त्रेसुः सर्व-भूतानि, प्र-चचाल वसुन्धरा । ३०

संहितः परमास्त्रेण, नियोज्य, निः-सृतः शरः
धूम-पूर्वं प्र-जज्वाल, प्राप्य वायु-पथं महत् । ३१

तिष्ठतिराक्षने-पदम् । पा. १।३।२२। अडागनाभाव आर्पः । २५। पश्यतां सप्त-
रात्रमवर्तत—कालेन परिमाणिनः (परिच्छेद्यात्) पश्यी । २७। पैतामहम्—
पितामहेन (ब्रह्मणा) निर्मितम् । २८। अभि-मन्त्र्य—‘ब्रह्मास्त्र-विद्यया’ इति
शेषः । वेद-प्रोक्तेन—धनुर्वेद-प्रोक्तेन । विधिना—[मुष्टि-दृष्टि-स्थिति-सन्धानादीनां]
विधानेन । ३१। वायु-पथं महत्—क्षीवलमार्गम् ।

स, वज्र इव दुर्धर्षो वज्र-पाणि-वि-सर्जितः,	
क्षतान्त इव चावार्यो, न्यपतद् राक्षसोपरि ;	३२
विभेद हृदयं चैव रावणस्य दुरात्मनः—	
रावणस्याहरत् प्राणान्—भित्त्वा चैव चितिं गतः ।	३३
तस्य हस्तोद्धृतं चाशु कार्मुकं तत् स-सायकम्	
प्राभ्रश्यत, सह प्राणैर्, भ्रश्यमानस्य जीवितात् ।	३४
गतासुर् गत-वेगो ऽसौ राक्षसेन्द्री, गत-द्युतिः,	
पपात स्यन्दनाद् भूमौ, हतो वज्र-हतो यथा ।	३५
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ, हत-शेषा निशा-चराः,	
हत-नाथा, भय-त्रस्ताः, सर्वतो वि-प्र-दुद्बुधुः ।	३६
ततो विनेदुः, सं-हृष्टा, वानरा, जित-काशिनः,	
वदन्तो राम-विजयं रावणस्य वधं तथा ।	३७
अद्यान्तरीक्षे व्यनदद् भृशं त्रिदश-दुन्दुभिः ;	
जयेति सु-महान् नाद आकाशे समजायत ।	३८
दिव्य-गन्ध-वह्नयैव मारुतः सु-सुखो ववौ,	
निपपातान्तरीक्षाच्च च पुष्प-वृष्टिस्तदा भुवि ।	३९

३४ । प्राभ्रश्यत—प्राभ्रश्यत्, अपतत् । भ्रश्यमानस्य—भ्रश्यतः, पततः । उभयत्र
आत्मने-पदसार्पम् । ३७ । जित-काशिनः—जय-गर्विताः । ३८ । त्रि-दशाः—
व्यधिकाः विराट्पात्र दश परिमाणं तेषां ते, देवाः । ते अर्का द्वादश, रुद्रा एका-दश,
वसवो ऽष्टौ, विश्वे-देवौ द्वौ चेति समुदायेन, वयस्त्रिंशत् ।

चतुर्-दशः सर्गः ।

मन्दोदरी-विलापः ।

- दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाद्भुत-कर्मणा,
पतिं, मन्दोदरी तत्र करुणं पर्यदेवयत्,— १
- “न तु नाम, महा-बाहो, तव, वैश्रवणानु-ज,
क्रुद्धस्य प्र-मुखे स्थातुं न समर्थः शत-क्रतुः ? २
- स त्वं, मानुषमात्रेण युधि रामेण पातितः,
न व्यपन्नपसे स्वप्तुं ! किमिदं, राक्षसाधिप ? ३
- न चेत्तत् कर्म रामस्य अद्भुतमि—चमू-मुखे
सर्वतः समुदीर्णस्य तव तेनाभि-मर्दनम् । ४
- यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर् बहुभिर् हृतः
खरस्तव हतो भ्राता, तदैवासौ न मानुषः । ५
- यदैव वानरैर् बह्वः सेतुर् घोर-महार्णवे,
तदैव हृदयेनाहं शङ्के रामम् अ-मानुषम् । ६
- क्रियताम-विरोधस्तु राक्षवेणेति यन् मया
उच्यमानो न गृह्णीषे, तस्येयं व्युष्टिरागता । ७
- अकस्मात् चाभिकामो ऽसि सीतां, राक्षस-पुङ्गव,
ऐश्वर्यस्य वि-नाशाय, शरीरस्य—ममैव हि । ८

१ । पर्यदेवयत्—पर्यदेवयत, विललाप । परस्मै-पदमार्यम् । २ । वैश्रवणानु-जः—
वैश्रवणस्य (जुवरस्य) अनु-जः (कनीयान् भ्राता), रावणः । ३ । व्यपन्नपसे—सज्जसे ।
४ । अद्भुतमि—विश्वसि, प्रत्येति । चमू-मुखे—सेना-समूहे, रण-शिरसि । समुदीर्णस्य
—समुद्रगतस्य, समुद्रतलस्य । अभिमर्दनम्—दहनम् । ५ । गृह्णीषे—अग्रहीः । वर्तमान-
सानीयात् आसन्नातीति लट् । पा. ३।३।३१ । व्युष्टिः—फलम् । ८ । सीतासमि-

मैथिली, सह रामेण, वि-शोका वि-चरिष्यति ;
 अल्प-पुण्या त्वहं घोरे पतिता शोक-सागरे । ८
 कौलासे, नन्दने, मेरौ, तथा चैत्ररथे वने,
 देवोद्यानेषु रम्येषु विहृत्य, सहिता त्वया, १०
 साद्य-प्रभृति कामेभ्यः स्पृहयिष्यामि, दुःखिता,
 भ्रंशिता काम-भोगेभ्यः, साध्वी, वीर, वधात् तव ।” ११

एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणम् उवाच ह,—
 “सत्-कारः क्रियतां भ्रातुः, स्त्री-गणः परिसान्द्रताम्” । १२

पञ्च-दशः सर्गः ।

प्रेत-मेघः ।

रावणं प्रयते देशे निक्षिप्य, परिचारकाः
 चितां, चन्दन-काष्ठान्तां, नाग-केशर-संयुताम्, १
 उदारागुरु-संयुक्तां, तुङ्ग-कालीयकाधिकाम्,
 महतीं—सर्व-गन्धानां चितां—कृत्वा, समुच्छिताम्, २
 तस्यां तु राक्षसेन्द्रं तमारोप्य, क्षौम-वाससम्,
 प्रह्लाः, संवेशयाच्चक्रुः राक्षसास्तरणान्वितम् । ३

कामः—सीतां प्रति कामुकः । असि—अश्वः । ८ । वि-शोका—विगतः शोको यस्याः—
 सा, अप-शोका । १० । चैत्ररथम्—कुवेरीद्यानम् । ११ । कामेभ्यः स्पृहयिष्यामि—
 ‘स्पृहैरौषितः [सम्प्रदानं स्यात्]’ (पा. १।४।३६) इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी (पा. २।३।१३) ।

२ । उदारः—उत्कृष्टः । तुङ्गः—समुन्नतः । कालीयकः—दारु-हरिद्रा, तत्-
 स्तूपः इत्यर्थः । अधिकाम्—वर्द्धितायतनाम् । सर्व-गन्धानां चिताम्—सर्व-गन्धैः
 (चन्दनकाष्ठादिभिः सर्वैः गन्ध-द्रव्यैः) रचिताम् । करणे षष्ठी आर्षे । ३ । क्षौम-
 वाससम्—कौशिक-वसनम् । संवेशयाच्चक्रुः—शाययामासुः । आस्तरणम्—शय्या ।

ततस्ते वेद-विद्वांसस्तां रात्रः पश्चिमां क्रियाम्	
चक्रिरे राक्षसेन्द्रस्य—प्रेत-भेषमनुत्तमम् ।	४
वेदीं च दक्षिण-प्राच्यां यथा-स्थानं च पावकम्	
विभीषणस्तु सं-प्राप्य तूष्णीं समसृजच्च क्रुवम् ।	५
ततः पश्चात् पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः	
अथास्तरणिकं सर्वं घृताक्तं समवेशयन् ।	६
गन्धैर् मात्यैस्तथान्यैश्च रावणं दौप्त-मानसाः	
लाजैरवकिरन्ति स्म, वास्य-पूर्ण-सुखास्तथा ।	७
ददौ च पावकं तस्य विधि-दृष्टं विभीषणः ।	
ततो ऽग्निः सं-प्र-जज्वाल, दशग्रीव-निवर्हणः ।	८

षोडशः सर्गः ।

सीता-समागमः ।

ततः सीतां, शिरः-स्नातां, युवतीभिरलं-कृताम्,	
महार्हाभरणोपेतां, महार्हाम्बर-धारिणीम्,	१
आरोप्य शिविकां दिव्यां, परार्द्धास्तरणावृताम्,	
राक्षसैर् बहुभिर् युक्तामाजगाम विभीषणः ।	२

४। पश्चिमान्—चरमान्, अग्निसाम् । प्रेत-भेषम्—प्रेत-यज्ञम्, प्रेत-यज्ञ-विहितं बह्यनायं कर्म । ५। दक्षिण-प्राच्याम्—[चितायाः] दक्षिण-पूर्वस्यां [दिशि] । सं-प्राप्य—निष्पाद्य । तूष्णीम्—मौनमाश्रित्य । समसृजत्—[स्तम्भ-देशे] प्रविक्षेत् । क्रुवम्—[स-दध्याज्य-पूर्णं] क्रुवम् (हृत-प्रक्षेप-पावम्) । ६। आस्तरणिकम्—आवरकम् । ७। दौप्त-मानसाः—उत्सन्न-चित्ताः । अवकिरन्ति स्म—आच्छादयान्तासुः । क्षेणातीति लट् । १। शिरः-स्नाताम्—स्नात-शिरसम् । २। परार्द्धास्तरणम्—महार्चनावरणम् ।

ततो वानर-मुख्यास्ते, कौतूहल-समन्विताः,
वैदेहीं द्रष्टुमिच्छन्तस्तस्युः शत-सहस्रशः । ३

तामागतां परि-श्रुत्य, रक्षो-मृह-चिरोषिताम्,
रीषो हर्षय दैन्यं च, त्रयं राममथाविशत् । ४

कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र, वेत्त-कर्कर-पाणयः,
उत्सारयन्तः, सहसा समन्तात् परिचक्रामुः । ५

वानराणां च ऋक्षाणां राक्षसानां च सर्वतः,
हृन्दान्युत्सार्यमाणानि सस्रुर् दूरतरं ततः । ६

उत्सार्यमाणां स्तान् दृष्ट्वा समन्ताज् जात-सम्भ्रमान्,
दाक्षिण्याच्चानुरागाच्च वारयामास राघवः । ७

मन्त्रव्यद्यान्नवीट् रामचक्षुषा निर्दहन्निव
विभीषणं, महा-प्राज्ञं, सोपालम्भमिदं वचः,— ८

“किमर्थं, मामनादृत्य, क्लिश्यते ऽयं त्वया जनः ?
उद्देगं मा ह्यथा ह्येषां—जनो ऽयं स्व-जनो मम । ९

पुत्र-पत्ने प्रजा राज्ञस्तवापि विदितं भ्रुवम् ।
पश्यन्तु सातरं तस्मादिने, कौतूहलान्विताः । १०

३ । रीषोः हर्षय दैन्यं च—रावणेन इयं रत्न-कुल-वधूर् हता आसीदिति रीषः (क्रोधः) । चिर-विद्युक्ताया चन्द्रा दर्शनमिति हर्षः । चिरमनया मत्-प्रतीक्षमाण्या वङ्ग-दःखमनुभूतमिति दैन्यम् । ४ । कञ्चुकः—कवचः । उष्णीषः—शिरो-वेष्टः, शीर्षङ्गो । कर्करः—चर्ममयी कक्षा । उत्सारयन्तः—[सनीप-स्थान्] दूरी-कुर्वन्तः । परिचक्रामुः—वि-चरन्तः । ५ । वानराणां च ऋक्षाणां—सन्धेर-भाव आर्षः । ७ । सम्भ्रमः—भाव-कृमि-त आवेगः, मन्वेगः । दाक्षिण्यात्—पश्चिमाध्यायात् । ८ । उपालम्भः—तिरस्कारः ।

- न गृहाणि, न वस्त्राणि, न प्राकारा, न सत्-क्रियाः,
 न चान्यो राज-सत्कारः—शीलमावरणं स्त्रियाः । ११
- व्यसनेषु, विवाहेषु, कन्यानां च स्वयं-वरे
 क्रतौ, संसत्सु च स्त्रीणां दर्शनं सार्वलौकिकम् । १२
- सैषा युद्ध-गता चैव, कच्छे च महति स्थिता,—
 दर्शने नास्ति दोषो ऽस्याः सत्-समीपे विशेषतः । १३
- विदुष्य शिविकां, तस्मात्, पद्मानमेव समानय
 समीपं मम वैदेहीं—पश्यन्त्वेनां वनौकसः । १४
- एवमुक्तस्तु रामेण, स-विमर्शो, विभीषणः
 रामस्योपानयत् सीतां सन्निकर्षे, महात्मनः । १५
- लज्जया त्ववलीयन्ती स्त्रेषु गात्रेषु मैथिलीं,
 विभीषणेनानुगता, भर्तारं चाभ्यवर्तत । १६
- ते तां ददृशुरायन्तीं, त्रियं देहवतीमिव,
 देवतामिव लङ्कायाः, प्रभां वैवस्वतीमिव । १७
- सा, वास-संरुद्ध-मुखौ लज्जया, जन-संसदि
 तस्यौ, भर्तारमासाद्य, त्रीर् विष्णुमिव रूपिणी । १८

११ । सत्-क्रियाः—समादत्तः । क्रियाः—कृत्यापहरणदि-आनर-कृतिरिति । शीलम्
 —चरित्रम् । १२ । व्यसनेषु—विपत्ति-कालेषु । क्रतौ—यज्ञे । १३ । स-विमर्शः—
 चिन्ता-युक्तः । स विमर्शः इति गेरुसिद्धिः भवति । एव राज-यद्वाचितस्तु उपचार-
 सानुनोदनात् पलायसा कम्पितानः जिह्वा वा नास्ति इत्यादिवा कारणम् । १६ ।
 लज्जया—‘पद्मानमेव जन-समन्वयं भर्तृ-समीप-जनन-जनदा’ इति शेषः । अवलीयन्ती
 —अवलीयमाना, सङ्कोचं गच्छन्ती । परस्मै-पदमात्रम् ; कन्वयन्ते—अभिमुखतः
 गच्छन् । १७ । वैवस्वतीः—विवस्वतः (सूर्यस्य) इयम् इति वैवस्वती, सौर्या ।

राघवस्यापि तां दृष्ट्वा, दिव्य-रूप-वपुर्-धराम्,	
जात-शङ्केन मनसा. स-वास्यो, नाभ्यभाषत ।	१८
विवर्ण-वदनो रामः, स्नेह-क्रोधाब्धि-मध्य-गः,	
वभृवाधिक-ताम्राक्षो, वास्य-निग्रहणे रतः ।	२०
तामग्रतः स्थितां देयीं, व्रीडोपहत-चेतनाम्,	
समानोक्त्य, सु-दुःखार्तां, चिन्तयन्तीम-नाथवत्,	२१
कयञ्चिदपि जीवन्तीं. सृत्य-लोकादिवागताम्,	
अ-पापां, निरवद्यां, तां नाभ्यभाषत राघवः ।	२२
इत्येवं वास्य-रक्षाक्षी लज्जया जन-संसदि	
करोटामाद्य भर्तारं, हाये-पुत्रेति भाषती ।	२३
तस्या विन्यपितं श्रुत्वा, सर्वं ते हरि-युथ-पाः	
रुरुदुर्, जात-मन्तापा, वास्य-व्याकुल-लोचनाः ।	२४
मुग्धं दस्तेण मं-काद्य, मौमित्रिर्, जात-सम्भ्रमः,	
वास्य-निग्रहणे यत्नमकरोद्, धैर्य-संस्थितः ।	२५
ततः सीता, वगारोहा, भर्तुर् वैकारिकं सहत्,	
व्रीडामुत्सृज्य, तद् दृष्ट्वा, तस्यै तस्य तदाग्रतः॥	२६
शोकस्तुत्सृज्य, वैदेही, सत्त्वमालम्बा, भाविनी,	
निगृह्य मनसा वास्यं, विशुद्धेनान्तरात्मना,	२७

२० । चमिः—जल-धिः. समुद्रः । २२ । निरवद्याम्—निर्दोषाम्, वि-युक्ताम् ।
 २६ । भाषती—भाषमाणा । परकं-पदं लुभागमाभाषार्थः । २६ । वैकारिकम्—
 मंथीमः. भाट-शयनलग्न इत्यर्थः । दिकार एव वैकारिकम् । स्वार्थे विकल्पात् । २७ ।
 सम्भ्रम—धैर्यम् । विशुद्धेनान्तरात्मना—विशुद्धेन अन्तः-करणेन [उत्पलचिता] ।

विस्मयाच् च प्र-हर्षाच् च स्नेहात् क्रोधात् क्लमादपि,
बहु-रूपेण ददृशे, भर्तुर् वदनमीक्षती ।

२८

सप्त-दशः सर्गः ।

अग्नि-प्रवेशः ।

तां तु देवीं तथा दृष्ट्वा, रामः, शङ्का-समन्वितः,
हृदयान्तर्गतं भावं व्याहर्तुमुपचक्रमे,—

१

“अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे स-फलः श्रमः,
अद्य तीर्थ-प्रतिज्ञो ऽहं, प्रभवामिह चात्मनः ।

२

यत् त्वं विरहिता नीता क्ल-रूपेण रक्षसा—
दैवादापतितो दोषः, पौरुषात् स समी-कृतः ।

३

लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चाभिमर्दनम्,
स-फलं सर्वमेवाद्य, महत् कर्म हनूमतः ।

४

यत् कर्तव्यं मनुष्येण, धर्षणां प्रति-मार्जता,
तत् कृतं, त्वां वि-निर्जित्य—मयैतन् मान-रक्षणम् ।

५

“विदितं चास्तु ते, भद्रे, यो ऽयं रण-परिश्रमः
तीर्थः स-सुहृदामर्षान्, न त्वदर्थे कृतो मया ।

६

२८। ईक्षती—ईक्षमाणा । परस्मै-पदं नुमागमाभावश्च आर्थः ।

२। पौरुषम्—पुरुषत्वम्, पराक्रमः । तीर्थ-प्रतिज्ञः—तीर्था [रावण-वध-विषया] प्रतिज्ञा येन सः । प्रभवामि—प्रसुर् भवामि । ३। विरहिता—त्यक्ता । ‘मया’ इति शेषः । पौरुषात्—पुरुषोचित-यत्नात् । समी-कृतः—सं-शोधितः । ५। धर्षणा—अवमानना । प्रति-मार्जता—प्रातिकूल्येन अपनयता । वि-निर्जित्य—शक्तीः प्रत्याहृत्य । ६। तीर्थः—उच्चैर्षः, gone through. स-सुहृदा—सुहृद्भिः [सुग्रीव-विभीषणाभ्यां]

रक्षता तु मया वृत्तम्, अपवादं च सर्वशः	
प्रत्यातस्यात्म-धंगस्य निन्दां च परिमार्जता,	७
निर्जितामि मया, भद्रे, शत्रु-हस्ताद-मर्षिणा,	
अगम्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ।	८
प्राप्त-चारित्र्य-सन्देहा, मम प्रति-मुखे स्थिता,	
दीपो नेत्रातुरस्येव, प्रतिकृतामि मे दृढम् ।	९
तद् गच्छाभ्यनुजाने त्वां यद्येष्टं, जनकात्म-जे,	
एता दग दिशो । भद्रे, कार्यमस्ति न मे त्वया ।	१०
रावणाह-परिक्रिष्टां, दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा,	
कथं त्वां पुनरादयां, कुलं व्यपदिशन् महत् ?	११
लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथा-सुखम्,	
सुप्रावे दानरन्द्रे वा, राक्षसे वा विभीषणे ।	१२
न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा, दिव्य-रूपां, मनो-रमाम्,	
मर्षयेत्, तरुणीं, मौलि, वर्तमानां स्वके गृहे ।”	१३
मा तद-श्रुत-पूर्वं हि, जने महति, मैथिली,	
श्रुत्वा भर्तुर्-वचो, घोरं, लज्जयावनताभवत् ।	१४

मर्षितम् । ‘मया’ इति श्रुतिः । आ-मयात्—क्रीडात् । ७ । अपवादः—स्व-दारापहारिणं
 दत्तं मायात् इत्यववादः (निन्दा) । परि-मार्जता—अपनयता । ८ । दुराधर्षा—
 [दानव-नाथम-मयात्] दुर्गता । ९ । नेत्रातुरस्य—नेत्र-रीणिषः । ‘नेत्रान्तरस्य’ इति
 गौरमिहो-धृतः पाठो न मनीषीनी मतिः । ११ । दुष्टेन—कामोपहतेन ।
 व्यपदिशन्—कथयन्, naming. कुलं व्यपदिशन् महत्—महत् मे कुलमिति
 द्रुष्यम् । १२ । मर्षयेत्—क्षमेत, उपचेत । १४ । जने—जनतायाम्, जन-सङ्घे ।

- प्र-विशन्तीव गात्राणि स्वानि, सा जनकात्म-जा,
वाक्-शल्यैस्तैः स-शल्येव, भृशमश्रूख्यवर्तयत् । १५
- ततो वास्य-परिलिप्तं प्र-भार्जन्ती स्वमाननम्,
शनैर् गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत्,— १६
- “किं माम-सदृशं वाक्यमीदृशं, श्रोत्र-दारुणम्,
रूक्षं, आवयसे, वीर, प्राकृतामिव योषितम् ? १७
- यदहं गात्र-संस्पर्शं तव शत्रोर् गता, विभो,
काम-कारो न मे तत्र—दैवं तत्रापराध्यति । १८
- मदधीनं तु हृदयं, तच्च मे त्वयि वर्तते ।
पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ? १९
- प्रेषितस्ते यदा, वीर, हनुमानवलीककः,
लङ्कायां मयि तिष्ठन्त्यां—किं तदा नास्मि वर्जिता ? २०
- प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य, तद्-वाक्य-समनन्तरम्,
त्वया सं-त्यक्ताया, वीर, त्यक्तं स्याज् जीवितं मया । २१
- न ह्यथा ते श्रमो ऽयं स्यात्, संशयश्च हि जीविते,
सृष्टज्-जन-परिलोभो न चायं निष्फलो भवेत् । २२

१६ । प्रभार्जन्ती—प्रभार्जती । नुसागम आर्यः । १७ । अ-सदृशम्—[त्वया वक्तुं मया श्रोतुं च] अ-योग्यम् । रूक्षम्—परुषम् । श्रोत्र-दारुणम्—श्रवण-कटु । १८ । गता—प्राप्ता । काम-कारः—इच्छा-पूर्वकता । तव—वत्तात् स्वर्गः । अपराध्यति—अपराधं कृतवत् । कथायामासन्नातीति लट् । १९ । मदधीनम्—परैर् ग्रहीतुम-शक्यम् । पराधीनेषु—परैर् ग्रहीतुं शक्येषु । अनीश्वरा—अ-समर्था । २० । अवलीककः—परि-दर्शकः । अस्मि वर्जिता—वर्तमानातीति क्रिया-समाप्ती फल-प्राप्ती च क्तादसी लट् । २१ । प्रत्यक्षम्—समक्षम् । समनन्तरम्—श्रवण-भावमेव । त्यक्तं स्यात्—पूर्ववत् व्याख्येयम् । अध्यवसाये विधि-लिङ् ।

व्यपदेशेन जनकादुत्पत्तिर् वसुधा-तलात्,
मम वृत्तं च ग्रीलं च—सर्वं ते न ममर्धितम् । २३

न प्रमाणी-कृतः पाणिर् वाल्ये वालेन पौडितः ।
मम ग्रीलं च भक्तिय—सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ।” २४

एवं ब्रुवाणा, रुदती, वास्य-गदगद-भाषिणी,
अश्रवीन् लक्ष्मणं सीता, दीना, ध्यान-परायणा,— २५

“चितं मे कुरु, सोमित्रे, व्यसनस्यास्य मेपजम्—
मिथ्योपघाताभिरुता नाहं जीवितुमुत्सहे । २६

स-प्रीतस्य गुणर् भर्तुम्यक्ताहं जन-संसदि—
या क्षमा मे गतिर् गन्तुं, गमिष्ये हव्य-वाहनम् ।” २७

पथमुत्तन्तु सौधित्या, लक्ष्मणः, पर-वीर-हा,
विमर्श-वगमापन्नो, रामाननमुद्वेजत । २८

स, वि-ज्ञाय मतं तत्, तु, रामस्याकार-सूचितम्,
चितं चकार सोमित्रिर्, मते रामस्य, वीर्यवान् । २९

२३ । व्यपदेशेन जनकात्—[मेविम्योत्यादि-] नाया जनकात् [मम उत्पत्तिः
मुत्पत्तिः] । वृत्तं च वसुधा-तलात्—[वृत्तं तलात्] मूलं तलात् [एव मम] उत्पत्तिः
[वसुधा] । न ममर्धितम्—[व-परि-प्राप्तं हेतुत्वेन] न विधेयितम् । २४ । प्रमाणी-
अज्ञः—व-परि-प्राप्तं हेतुत्वेन भी-कृतः । पौडितः—मिथ्यैष्टः, गृहीतः इत्यर्थः ।
पृष्ठतः कृतम्—कृतकृतम् । २५ । मेपजम्—प्रीयधम् । उपघातः—आघातः,
वदमानना इत्यर्थः । २६ । स-प्रीतस्य गुणः भर्तुः—[मम] गुणैः सन्तुष्टेन भर्ता (पत्या) ।
पन्नो पार्श्वः । या, स ३६८ । क्षमा—वीर्या । गमिष्ये—गमिष्यामि । आत्मने-पदमार्पणम् ।
२८ । विमर्शः—चिन्ता । ‘विमर्शः’ इति गोरक्षिणीः पठति । २९ । आकारः—
भू-महादिः ।

न हि रामं तदा कथित् , क्रोध-शोक-वशं गतम् ,
अनुनेतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाप्यथ शक्नुवन् । ३०

अधो-मुखं स्थितं रामं ततः कृत्वा प्र-दक्षिणम् ,
उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् । ३१

प्र-णम्य देवताभ्यः, सा, ब्राह्मणेभ्यश्च, मैथिली,
बद्धाञ्जलि-पुटा, देवमुवाचाग्निं, समीपतः,— ३२

“यथाहं कर्मणा वाचा शरीरेण च राघवम्
सततं नातिवर्तेयं प्रकाशं वा रहःसु वा, ३३

यथा मे हृदयं नित्यं नातिवर्तति राघवात्,
तथायं लोक-साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ।” ३४

एवमुक्त्वा, तु, वैदेही, परिक्रम्य हुताशनम्,
प्रवेष्टु-कामा ज्वलनं, वाक्यं चैवेदमब्रवीत्,— ३५

“त्वमग्ने, सर्व-भूतानां शरीरान्तर-गोचरः ;
त्वं साक्षी मम देह-स्थस्—ब्राह्मि मां, देव-सत्तम” । ३६

तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा, सर्वे ते हरि-यूथ-पाः
वास्य-रुद्ध-मुखाश्चासन्, रुद्धुश्च शनैर् भृशम् । ३७

३०। शक्नुवन्—‘आप्त’ इति शेषः । ३१। उपासर्पत—उपासर्पत्, उपागच्छत् ।
आत्मने-पदसार्धम् । ३२। प्रणम्य देवताभ्यः—‘चतुर्थी सम्प्रदाने (पा. २।३।१६) इति
चतुर्थी । ‘क्रियया यमसिधेति सो ऽपि सम्प्रदानम्’ इति वार्त्तिकेन अ-कर्मक-प्रणम्य-
क्रिययासिधेति सम्प्रदानत्वम् । ३३। अति-वर्तेयम्—अतिवर्तेय (अतिक्राम्यम्,
उल्लङ्घ्य) । परस्मै-पदसार्धम् । रहःसु—निर्जनेषु स्थानेषु । ३४। अति-वर्तति—
अति-वर्तते (अपैति, अपसरति) । परस्मै-पदसार्धम् । ३६। शरीरान्तर-गोचरः—
देहाभ्यन्तरे विचरन्-शीलः । ३७। हरि-यूथ-पाः—वानर-सेना-पतयः । भृशम्—
अत्यर्थम्, अतिमात्रम् ।

ततः सा राघवं सीता नमस्कृत्यायतेक्षणा
 यिवेश ज्वलनं दीप्तं निःशङ्केनान्तरात्मना । ३८
 तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हा हेति विपुलः स्वनः
 रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः । ३९
 सा तप्त-वर-हेमाभा, तप्त-काञ्चन-भूषिता,
 पपात ज्वलने, दीप्ते, हुताद्भुतिरिवाध्वरे । ४०

अष्टा-दशः सर्गः ।

वि-शुद्धिः ।

वि-धूमाग्निसिता-स्यां तु जानकीमन्वरक्षत ;
 उत्तस्यां मूर्तिमानाश, गृहीत्वा जनकात्म-जाम् । १
 तरुणादित्य-सङ्काशां, तप्त-काञ्चन-भूषिताम्,
 रक्ताम्बर-धरां बालां, नील-कुक्षित-मूर्धंजाम्, २
 अ-क्लिष्ट-माल्याभरणां, तथा-रूपां, मनस्विनीम्,
 ददौ रामाय वैदेहीमङ्गेनाङ्गे विभा-वसुः । ३

अब्रवीच् च तदा रामं, साक्षी लोकस्य, पावकः,—
 “एषा ते, राम, महिषी ; पापमस्यां न विद्यते । ४

३८ । आयतेक्षणा—दीर्घ-नेत्रा । निःशङ्केनान्तरात्मना—निश्चिन्तेन अन्तःकरणेन
 [उपभूषिता] । ४० । तप्त-वर-हेमाभा—गलित-श्रेष्ठ-स्वर्ण-वर्णा । तप्त-काञ्चन-
 भूषिता—छज्जल-मय्यालङ्कृता । दीप्ते—प्र-ज्वलिते । अध्वरे—वज्रे ।

१ । मन्वरक्षत—मन्वरक्षत्, अग्नि-प्रवेशात् परं ररक्ष । आत्मने-पदमार्पम् ।
 २ । तथा-रूपाम्—पूर्वांतुमूत-शोभा-युक्ताम् । विभा-वसुः—विभा (आलीकः) एव वसु
 (धनम्) यस्य सः, अग्निः । ४ । साक्षी लोकस्य—लोकस्य (मनो-वाक्-कायैः लोक-
 कृतानां पुण्य-पाप-कर्मणां) साक्षी (साक्षाद् द्रष्टा) । पावकः—पावनः, शोधकः, अग्निः ।

नैव वाचा, न मनसा, नैव बुद्ध्या, न चक्षुषा—

सु-वृत्ता, वृत्त-सम्पन्ना, न त्वामति-चरत्यसौ । ५

रावणेनोपनीतैषा, वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा,
त्वया विरहिता, वीर, वि-वशा, निर्जनाद् वनात् ; ६

रुद्धा चान्तःपुरे, दीना, त्वच्-चिन्ता, त्वत्-परायणा ;
रक्षिता राक्षसौमिष, विहताभिः, समन्ततः ७

प्रलोभ्यमाना विविधं, भर्तृस्यमाना च ; मैथिली
न चाप्यचिन्तयद् रक्षस्, त्वद्-गतेनान्तरात्मना । ८

वि-शुद्धां वि-रजस्कां च प्रतिगृह्णीष्व, राघव,—
न किञ्चिदस्या वृजिनम्—अहमाज्ञापयामि ते । ९

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा, सर्वमग्निरुदीक्षते ।
तस्मान् मे विदिता सीता, प्रत्यक्षमनु-पश्यतः ।” १०

एवमुक्तो महा-तेजा, धृतिमान्, दृढ-विक्रमः,
अब्रवीत् त्रिदश-श्रेष्ठं रामो, धर्म-भृतां वरः,— ११

“अनन्य-हृदयां भक्तां मच्-चित्त-परिवर्तिनीम्
अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्म-जाम् । १२

५। सु-वृत्ता—सु-चरिता । वृत्त-सम्पन्ना—चरित-शालिनी । अति-चरति—अति-
क्रामति, उल्लङ्घते । ६। उपनीता—आनीता । ‘लङ्काम्’ इति शेषः । वीर्योत्सिक्तेन—
तेजो-गर्वितेन । वि-वशा—अ-स्वाधीना, पराधीना । ७। रुद्धा—निरुद्ध-स्वच्छन्द-
गमनादि-व्यवहारा । दीना—अनुकम्पया । त्वच्-चिन्ता—त्वयि चिन्ता यस्याः सा ।
[अतएव] त्वत्-परायणा—त्वद्-गतिः । ८। अचिन्तयत्—अगणयत् । त्वद्-गतेनान्त-
रात्मना—‘उपलक्षिता’ इति शेषः । ९। वि-रजस्काम्—निर्मलाम्, निष्पापाम् ।
वृजिनम्—पापम् । १०। मे विदिता सीता—‘तस्य च वर्तमाने [कर्तरि षष्ठी स्यात्]’
(पा. २।३।६७) इति कर्तरि षष्ठी । अनु-पश्यतः—अवलोकयतः, आलोचयतः । १२। मच्-

प्रत्ययार्थं तु लोकानां तयाणां लोक-संसदि	
दुताशनं मया सीता प्र-विशन्ती न वारिता ।	१३
इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा,	
रावणो नातिवर्तेत, वेलासिव महोदधिः ।	१४
न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसापि च मैथिलीम्	
सन्दूषयितुम्, अ-प्राप्यां, दौष्टामग्नि-शिखामिव ।	१५
वि-शुद्धा त्रिषु लोकेषु, मैथिली जनकात्म-जा	
न वि-हातुं मया शक्या, कीर्तिरात्मवता यथा ।”	१६

नव-दशः सर्गः ।

प्रत्यावर्तनम् ।

श्वे-चरेण, विमानेन, काम-गेन, वि-राजता,	
प्रतीतय प्र-हृष्टय, ययौ रामः कुवेरवत् ।	१
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो, रघु-नन्दनः,	
अब्रवीन् मैथिलीं सीतां रामः, शशि-निभाननाम्,—	२
“कैलास-शिखराकारे त्रिकूट-शिखरे स्थिताम्,	
पश्य लङ्कां तु, वैदेहि, निर्मितां विश्व-कर्मणा ।	३

चित्त-परिवर्तिनीम्—मच्च-चित्तं परितो भाव्यन्तीम्, मच्च-चित्तात्-सारिणीम् इत्यर्थः ।
 १४ । अतिवर्तेत—उल्लङ्घेत । शक्तौ लिङ् । वेला—समुद्र-तीरम् । १५ । सन्दूषयितुम्
 —पातिव्रत्यात् संशयितुम् । अ-प्राप्याम्—अ-शक्य-शङ्काम् । १६ । वि-शुद्धा—शुद्धेति
 प्रतिपन्ना ।

१ । श्वे-चरेण—आकाश-चरेण । काम-गेन—कामेन ([आरोहिणः] इच्छया) गच्छति
 चः तेन । वि-राजता—शीममानेन । प्रतीतः—प्रीतः । प्र-हृष्टः—हृष्ट-रीमा ।

एतदायोधनं पश्य, मांस-शोणित-कर्दमम्—

हरीणां राक्षसानां च, सीते, वि-शसनं महत् । ४

अत्र, लब्ध-वरः, शेते प्र-माघी राक्षसाधिपः ।

तव हेतोर्, विशालाक्षि, रावणो, नि-हतो मया । ५

अत्र मन्दोदरी नाम करुणं पर्यदेवयत्

पत्नी राक्षस-राजस्य रावणस्य, दुरात्मनः । ६

एषो ऽसौ दृश्यते, देवि, समुद्रः, सरितां पतिः,

पौर्विको ज्ञातिरस्माकं, येन सद्वां कृतं मम । ७

एष सेतुर् मया बहः सागरे मकरालये ।

तव हेतोर्, विशालाक्षि, कीर्तिरेषा भविष्यति । ८

एषा सा दृश्यते, सीते, किष्किन्ध्या, चित्र-कानना,

सुग्रीव-नगरी रम्या, यत्र बाली हतो मया । ९

वीक्षस्व, सु-महान्, सीते, स-विद्युदिव तीय-दः,

ऋष्यभूको, गिरि-वारो, धातुभिर् बहुभिर् वृतः, १०

यत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः,

समयश्च कृतः, सीते, वधार्थं बालिनो, मया । ११

एषा सा दृश्यते मया, नलिनी, चित्र-कानना,

त्वया वि-हीनी यत्राहं तत् तद् बहु विलसवान् । १२

४ । आयोधनम्—युद्धम्, युद्ध-भूमिम् । वि-शसनम्—वध-साधन-भूतम् । ५ । प्र-माघी—प्र-मदन शीलः, हनन-सुभावः । विशालाक्षी—विशाले (हहतो) अक्षिणी (नेत्रे) यस्याः सा, 'वर-नारी' इत्यर्थः । ६ । पर्यदेवयत्—पर्यदेवयत, विललाप । परस्मै-पदकार्पणम् । ७ । पौर्विकः—पुरा-कालीनः । ८ । चित्र-कानना—विविध-काननोपेता । १० । तीय-दः—मेघः । वारः—समूहः । ११ । तत् तद्—नाना-विधम् ।

एषा सा पर्ण-शाला च दृश्यते, चारु-दर्शने, यतस्त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ।	१३
एषा गोदावरी, रम्या, प्रसन्न-सलिला, शुभा ; अगम्यस्याग्रमद्यैव दृश्यते, कदली-वृतः ।	१४
दृश्यते ऽयं च, वैदेहि, चित्रकूटः, शिलोच्चयः, यत्र मां कैकयी-पुत्रः प्रसादयितुमागतः ।	१५
एषा च यमुना रम्या दृश्यते, चित्र-कानना, भरद्वाजाग्रमद्यैव प्रयागमभितः, शिवः ।	१६
इयं च दृश्यते, सीते, गङ्गा, त्रि-पथ-गामिनी, शृङ्गवेर-पुरं चैव गुह्यो यत्र सखा मम ।	१७
एषा सा दृश्यते, सीते, राजधानी पितुर् मम, अयोध्या—कुरु, वैदेहि, प्रणामं, पुनरागता ।”	१८

विंशः सर्गः ।

अभिनन्दनम् ।

उपगम्य, हनूमां स्तु भरतं, धर्म-चारिणम्, अब्रवीत्, प्राञ्चलिर, वाक्यमिदं, प्रवग-सत्तमः,—	१
“क्षिप्रमुत्तिष्ठ—भद्रं ते !—पश्य भ्रातरमागतम्, विजित्य लोकां स्त्रीन् विष्णुः सहस्राक्षमिवागतम् ।”	२
एवमुक्तो हनूमता, भरतः, कैकयी-सुतः, उत्पपात तदा, हृष्टो—हर्षान् मोहं जगाम च ।	३

१४ । प्रसन्न-सलिला—निर्मल-सीया ।

२ । सहस्राक्षम्—सहस्र-नेत्रम्, इन्द्रम् । ३ । उत्पपात—उत्तस्थौ ।

- ततो मुहूर्तादुत्थाय, भरतो, भ्रातृ-वत्सलः,
 हृष्ट, आज्ञापयामास शत्रुघ्नं, पर-वीर-हा,— ४
- “दैवतानि च सर्वाणि, देवता नगरस्य च—
 वादित्रैर् गन्ध-माल्यैश्च ते ऽर्च्यन्तां शुचिभिर् जनैः । ५
- सूताः स्तुति-पुराण-ज्ञाः, सर्वे वैतालिकासु, तथा
 ब्राह्मणा वेद-विद्वांसश्चाभिगच्छन्तु राघवम् । ६
- समी-क्रियन्तां निम्नानि, वि-षमाणि समानि च
 स्थलानि चैव सर्वाणि नन्दि-ग्रामादितः परम् । ७
- ततो ऽभ्यवकिरन्त्वन्ये पुण्यैर् लाजैः समन्ततः
 समुच्छ्रित-पताकास्तु रथ्याः पुर-वरोत्तमे ;
 शोभयन्तु स्म वैश्वानि सूर्यस्योदयनं प्रति । ८
- अपरे युक्त-पुण्यैस्तु, सु-गन्धैः, पञ्च-वर्णकैः,
 राज-मार्गम-सम्बाधं किरन्तु शतशो नराः । ९
- राज-दारास्तथामात्याः सैन्याः, श्रेण्यस्तथा गणाः
 अभिक्रामन्तु, रामस्य द्रष्टुं शशि-निभं-मुखम् ।” १०

५ । दैवतानि—कुल-दैवतानि, कुल-देवताः । ते—ते देवाः । दैवत-देवता-शब्दयोर्
 अ-पुंस्के ऽपि पुं-वाचितात् तत्-प्रतिनिधि-भूतस्य सर्व-नाम्नः पुंस्त्वम् । तद् आर्यम् । ६ । ‘स्तुति-
 पुराण-ज्ञाः’ इति सूत-लक्षण-रूपं सूत-विशेषणम् । वैतालिकाः—वंशावलि-कीर्तकाः ।
 ७ । वि-षमाणि—अत्युन्नतानि । नन्दि-ग्रामादितः परम्—‘यावदयोध्याम्’ इति शेषः ।
 ८ । अभ्यव-किरन्तु—आच्छादयन्तु । पुर-वरोत्तमे—अयोध्यायाम् इत्यर्थः । शोभयन्तु
 —भूयन्तु । सूर्यस्योदयनं प्रति—सूर्योदयं प्रतीक्षमाणाः । तृतीया पंक्तिः—‘यः
 सूर्योदयात् प्रागिव यथा सर्वाणि भवनानि सज्जितानि भवन्ति तथा कुर्वन्तु’ इत्यर्थः ।
 ९ । अ-सम्बाधम्—निः-सङ्घर्षम्, यथा पुण्येण सद्द पुण्यस्य सद्दर्थो न भवति तथा ।
 किरन्तु—आच्छादयन्तु । १० । राज-दाराः—अध्याकं मातरः । सैन्याः—भूतिमन्तः

भरतस्य वचः श्रुत्वा, शत्रुघ्नः, पर-वीर-ज्ञा,
सर्वं तत् कारयामास विशिषेण, नरोत्तमः । ११

अथ नाग-सहस्रैश्च, श्रातकुम्भ-वि-भूषितैः,
अपरे हेम-कल्याभिः स-घण्टाभिः करिणुभिः
निर्ययुस्त्वरया युक्ता, रथैश्च, सु-महा-रथाः । १२

तुरगाणां महस्रैश्च सन्निभिर् भरतो वृतः—
शक्त्यृष्टि-पाश-हस्तानां मनु-जानां, महा-यशाः, १३

पदातीनां महस्रैश्च वीरः परिवृतस्तदा—
हि-जाति-सुर्यैर् धार्मिकैः, त्रेणी-सुर्यैः, शनैः शनैः, १४

माख्य-मौदक-हस्तैश्च नागरैर् भरतो वृतः,
शङ्ख-भेरी-निनादेन वन्दिभियाभिनन्दितः, १५

पादुके द्वे गृहीत्वा च शिरसा, धर्म-को-विदः,
पाण्डुरं कृत्रमादाय शक्त-माख्य-वि-भूषितम्, १६

शुक्ले च बाल-व्यजने महाहर् हेम-भूषिते,
प्रत्युद्-ययौ तदा रामं, महात्मा, सन्निभिः सह । १७

ततो यानान्युपारूढाः, सर्वा दशरथ-स्त्रियः,
कौशल्यां प्र-सुखे कृत्वा सुमित्रां चैव, निर्ययुः । १८

अश्वानां खुर-शब्देन, रथ-नेमि-स्त्रनेन च,
शङ्ख-दुन्दुभि-नादेन संचचाल च मेदिनी । १९

अभ्यन्तराः सैनिकाः, guards, sentinels. गणः—२७ गणाः २७ रथाः ८१ अश्वाः
११५ पदाविकायेति समुदायेन २७० संख्या-युक्ता सेना । अभिक्रामन्—अभिमुखं
गच्छन् । १२ । कल्या—वरदा, इतिगः कटि-वन्धः । १३ । ऋष्टिः, रिष्टिः—खड्गः ।
पाशः—कूट-वन्धः, a noose. १४ । नेमिः—चक्र-प्रान्तः, चक्रस्य भूमि-स्पर्श-भागः ।

हर्षेणाति-समुत्क्रुष्टो निस्वनो दिवमाविशत्, बाल-स्त्री-वृद्ध-सङ्घानां, रामो ऽयमिति शंसताम् ।	२०
रथ-कुञ्जर-वालिभ्यस्ते ऽवतीर्य, महीं गताः, ददृशुस्तं विमान-स्थं नराः, सोममिवाश्वरे ।	२१
ततो विमानाय-गतं, भरतो भ्रातरं मुदा ववन्दे, प्र-णतो भूत्वा, मेरु-स्थमिव भास्करम् ।	२२
आरोपितो विमानं, तु, भरतः, सत्य-सङ्करः, राममासाद्य, मुदितो, भूय एवाभ्यवादयत् ।	२३
तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षि-पथं गतम्, अङ्गे भरतमारोप्य, मुदितः, परिषस्वजे ।	२४
न्यायतश्च, समासाद्य, भरतेन महात्मना वन्दितौ चरणौ देव्याः सीतायाः संयतात्मना ।	२५
सुग्रीवं, केकयी-पुत्रो जाश्ववन्तं तथाङ्गदम्, मैन्दं, द्विविद-नीली च ऋषभं चैव सस्वजे ।	२६
विभौषणं च भरतः सान्त्वं वचनमब्रवीत्,— “दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ।”	२७
शत्रुघ्नश्च, तंदा, राममभिवाद्य च लक्ष्मणम्, सीतायाश्चरणौ पश्चाद् विनयेनाभ्यवादयत् ।	२८

२०। समुत्क्रुष्टः—समुदीरितः, उच्चैरुच्चारितः । शंसताम्—कथयताम् । २१। सोमम्—चन्द्रम् । २२। अथम्—उच्चतम-देशः । मेरुः—सुमेरु-पर्वतः, उदयाचलः । २३। अभ्यवादयत्—अभ्यवादयत, ववन्दे । परसौ-पदमार्थम् । २४। परिषस्वजे—आलिङ्गितम् । २५। न्यायतः—समञ्जसम्, सदाचारमनुसृत्य इत्यर्थः । संयतात्मना—संयत-मनसा । २६। च ऋषभम्—सम्यग्भाव आर्षः । २७। सान्त्वम्—अत्यर्थ-अधुरम् ।

- रामो, मातरमासाद्य, विवर्णां शोक-कर्षिताम् ;
जघाह, प्र-णतः, प्रादौ. मनो मातुः प्रहर्षयन् । २८
- ततो, रामाभ्यनुज्ञातं, तद् विमानं, मनो-जवम्,
हंस-युक्तं महा-वेगं, निषपात मही-तले । ३०
- पादुके ते तु रामस्य, गृहीत्वा, भरतः स्वयम्
चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास, धर्म-वित् । ३१
- अम्रवीच् च तदा रामं भरतः, संहताञ्जलिः,—
“एतत् ते स-कलं राज्यं न्यासो निर्यातितो मया । ३२
- अद्य जन्म ययार्थं मे, संहतस्य मनो-रथः,
यस्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् । ३३
- अवेक्षतां भवान् भोगं, कोपागारं, बलं, पुरम्—
भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दश-गुणं मया ।” ३४
- मूर्धन्याघ्राय, कीशल्या, तावुभौ राम-लक्ष्मणौ,
अद्भौ सीतामथारोप्य, शोकमात्म-गतं जहौ । ३५

एक-विंशः सर्गः ।

अभिषेकः ।

ततः, प्रभाते, वि-मले, सुहृते ऽभिजिति, प्रभुः
वशिष्ठः, पुष्य-योगिन, ब्राह्मणैः परिवारितः, १

१० । हंस-युक्तम्—हविम-हंसाजङ्गतम् । ३२ । एतत्—एतावत्-कालं रचितम्
इदम् । ‘स-कलं (समग्रम्, अ-खण्डम्) राज्यं न्यासः (उपनिधिः, a trust.) [एव] ते
(तुभ्यं) मया निर्यातितः (प्रत्यर्पितः)’ इत्यन्वयः । ३४ । अवेक्षताम्—परिपश्यतु ।
अवेक्ष्यं परिदर्शने । भोगः—भोग्य-वस्तु-समूहः ।

१ । सुहृताम्—अष्टौ-राजस्य विंशद्-भागैक-भागः । अभिजित्—दिवसस्य अष्टमं सुहृत्वंम् ।

रामं रत्नमये पीठे, प्राङ्-मुखं, सह सौतया, उपवेश्य महात्मानं, महर्षि-विहितेन तु.	२
वशिष्ठो, वाम-देवश्च, जाबालिर्, विजयस्तथा, काश्यपो गीतमश्वापि, तथा कात्यायनो द्विजः,	३
विश्वामित्रश्च तेजस्वी, तथान्ये द्विज-पुङ्गवाः अभ्यषिञ्चन् नर-वरं प्रसन्नेन सु-गन्धिना सलिलेन, सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ।	४
ऋत्विग्भिर् ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिश्च यथा-क्रमम्, बल-मुख्यैः प्र-हृष्टैश्च त्वभिषिक्तः, स-नैगमैः,	५
सर्वोषधि-रसैश्चैव दैवतैर् नभसि स्थितैः अभिषिक्तो, रराजाय, श्रिया परमया युतः ।	६
कृतं तस्य तु जग्राह शत्रुघ्नः, पाण्डुरं, शुभम् ; शुक्तं च बाल-व्यजनं सुग्रीवो, वानरेश्वरः ।	७
अपरं चन्द्र-सङ्काशं बाल-व्यजनसुत्तमम्, हृष्टो, रामस्य, जग्राह राक्षसेन्द्री विभीषणः ।	८
मालां ज्वलन्तीं वपुषा, काञ्चनीं, शत-पुष्कराम्, राघवाय ददौ वायुर्, वासवेन प्रदेशितः ।	९

२। पीठे—आसने, सिंहासने इत्यर्थः । ४। प्रसन्नेन—निर्मलेन [वैदिक-मन्त्र-
मन्त्रितत्वात्] अति-प्रविशेष च । ५। कन्याभिः—कुमारीभिः । 'पीड्य-संख्याभिः' इति
शेषः । Cf. उपरिष्ठात् ४। ५। २५, ५. २३२ । बल-मुख्यैः—सेना-नीमिः । नैगमाः—
वणिजः । ६। रराज—शुशुभे । 'सः' इति शेषः । ९। शत-पुष्कराम्—शत-मणिमय-
पद्म-निर्मिताम् । प्रदेशितः—आदिष्टः ।

यक्षाध्यक्षः, समागम्य, मणि-रत्न-समायुतम्
मुक्ता-हारं च रामाय ददौ, शक्र-प्रदेशितः । १०

ऋषयस्तुष्टुवुश् चैनं वर्धयन्तो जयाशिषा,
प्र-जगुर् देव-गन्धर्वा, नन्दतुश् चाप्सरोगणाः । ११

अवमुच्चात्मनः कण्ठाद् धारं, जनक-नन्दिनी
ऐक्षिष्ट वानरान् सर्वान् भर्तारं च मुहुर् मुहुः । १२

तानीङ्गितानि सम्-प्रेक्ष्य, बभाषे राघवः प्रियाम्,—
“प्र-यच्छ, सुभगे, हारं यस्य तुष्टासि, मैथिलि” ।
ददौ सा वायु-पुत्राय तं हारमसितेक्षणा । १३

द्वा-विंशः सर्गः ।

राम-राज्यम् ।

अहन्यहनि रामस्तु कार्याणि स्वयमेव हि
प्रत्यवैक्षत धर्मात्मा सह भ्रातृभिर-च्युतः । १

धर्मेण रक्षतस्तस्य, हृष्ट-पुष्ट-जनाकुला,
बभूव पृथिवी सर्वा धन-धान्य-समृद्धिनी । २

निर्दस्युरभवल् लोको, नानर्थः कञ्चिदस्युशत्,
न चापि वृद्धा बालानां प्रेत-कार्याणि कुर्वते । ३

सर्वं प्र-सुदितं चासीत्, सर्वो धर्म-परो जनः
दृष्ट्वा धर्म-परं रामं, न चाहंसत् परस्परम् । ४

१ । प्रत्यवैक्षत—परिददर्श, पर्यालोचयामास । अ-च्युतः—अ-चक्षलः । २ । रक्षतस्तस्य—रक्षति तस्मिन् । षष्ठी आर्षी । पा. २।२।३७ । ३ । अनर्थः—अनिष्टम् । कुर्वते—

आसीद् वर्ष-शतायुश्च, तथा पुत्र-सहस्रवान्,
निरामयो वि-शोकश्च, रामे राज्यं प्र-शासति । ५

नित्य-पुष्पा नित्य-फलास्तरवस्तत्र निर्गणाः ;
काले वर्षति पर्जन्यः, सुख-स्पर्शश्च मारुतः । ६

स, राज्यम् अ-खिलं प्राप्य, निहतारिर्, महा-यशाः,
ईजे बहु-विधैर् यज्ञैर् महद्भिश् चाप्त-दक्षिणैः । ७

धन्यं यशस्यमायुष्यं, राज्ञां च विजयावहम्,
आदि काव्यं महत् त्वेतत् पुरा वाल्मीकिना कृतम् । ८

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां संहितायां,
युद्ध-काण्डम् ।

चकिरे । कथायामतीते लट् । ६ । वर्षति—अवर्षत् । कथायामतीते लट् । सुख-
स्पर्शः—‘आसीत्’ इति शेषः । ७ । अ-खिलम्—समग्रम् । ईजे यज्ञैः—यज्ञान् चक्रे ।
आप्त-दक्षिणैः—बहु-दक्षिणैः । Cf. मनुः, ७।७८, —‘यजेत राजा ऋतुमिर् विविधैराम-
दक्षिणैः’ । ८ । धन्यम्—धनाय हितम्, धनस्य निमित्तं वा । एवं यशस्यमायुष्येति
पदद्वयमपि व्याख्येयम् । Cf. मनुः, १।१०६, —‘धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथि-
पूजनम्’ । इहैव रामायण-समाप्ती उत्तर-काण्डस्य उत्तर-काल-भवनं स्फुटम् ।

इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण-हत्ती युद्ध-काण्डम् ।

अथ

श्री-लघु-रामायणे

उत्तर-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

प्रमोद-वनम् ।

वह्नासन-गृहीपितां लता-पादप-संहताम् अशोक-वनिकां स्फीतां प्रविश्य, रघु-नन्दनः,	१
आसने सु-शुभाकारे पुष्प-प्राकार-भूषिते कुथाम्भारण-संस्तीर्णे रामः सं-निषसाद ह ।	२
सीताम्, आदाय बाहुभ्यां, मधु मैरेयकं शुचि पाययामास काकुत्स्थः, शचीमिन्द्रो यथामृतम् ।	३
मांसानि च सु-मृष्टानि, विविधानि फलानि च रामस्याभ्यवहारार्थं किङ्करास्तूर्णमाहरन् ।	४

१ । वह्नासन-गृहीपेताम्—वह्नासम् अवस्थानीचित-गृह-युताम् । २ । प्राकारः—
वेष्टनम् । कुथाम्भारण-संस्तीर्णे—कुथः (चित्र-कमलम्) एव आभरणम् (उत्तर-च्छदः) ;
तेन सं-स्तीर्णे (आच्छादिते) । सं-निषसाद—उपविवेश । ३ । मधु—मद्यम् ।
मैरेयकम्—मिरा-देश-जातं सारीहीपकं वा । पाययामास—क्रिया-फलस्य कर्तृ-
गामित्वाभावात् परस्मै-पदम् । Cf. पा. १।१।८८ । ४ । सु-मृष्टानि—वि-शोधितानि ।
अभ्यवहारः—भोजनम् । तूर्णम्—शीघ्रम् ।

- अप्सरो-गण-सङ्घाश्च—नृत्य-गीत-विशारदाः
 दक्षिणा रूपवत्यश्च स्त्रियः—पान-वशं गताः,
 उपावृत्यन्त रामस्य, सीताया हर्ष-वर्धनाः । ५
- एवं रामो, मुदा युक्तः, सीतां, सु-रुचिराननाम्,
 रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् । ६
- तथा च रममाणस्य तस्याथ शिशिरागमः
 व्यतीतः, पुरुषेन्द्रस्य राघवस्य, महात्मनः । ७

द्वितीयः सर्गः ।

दोहदः ।

- पूर्वाह्णे पौर-कार्याणि कृत्वा धर्मेण, धर्म-वित्
 शेषं दिवस-भागार्धम् अन्तः-पुर-गतो ऽनयत् । १
- सीतापि, देव-कार्याणि कृत्वा पौर्वाह्निकानि च,
 श्वश्रूणामकरोत् पूजां सर्वासाम-विशेषतः ; २
- अभ्यगच्छत् ततो रामं, विचित्राभरणाभ्वरा,
 त्रिपिष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची । ३
- दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम्,
 प्रहर्षम् अ-तुलं लेभे, साधु साध्विति चान्नवीत् ; ४

५। दक्षिणाः—दद्याः, कुशलाः, निपुणाः । पान-वशं गताः—सद्य-पान-सम्भूत-मद-वशं गताः । उपावृत्यन्त रामस्य—रामस्य समीपे अवृत्यन् । आत्मने-पदसार्धम् ।

६। सु-रुचिराननाम्—अति-सुन्दर-मुखीम् । ७। राघवस्य—अनादरे पठ्यते । शय-ग्रन्थित्वात् प्रथम-सर्गस्य प्रसिद्धत्वं स्पष्टमेव ।

दोहदः—गर्भिण्या आकाङ्क्षा ।

अब्रवीच् च वरारोहां सीतां, सुर-सुतोपमाम्,—

“अपत्य-कालो, वैदेहि, तवायं समुपस्थितः ।

किमिच्छसि, वरारोहे ? कामः कः क्रियतां तव ?” ५

स्मितं कृत्वा, तु, वैदेही रामं वाक्यमथान्नवीत्,—

“आन्यमाणि पवित्राणि द्रष्टुमिच्छामि, राघव, ६

गङ्गा-तीर-निविष्टानि, ऋषीणामुग्र-तेजसाम्

फल-मूलाशिनां, देव, पाद-मूलमुपासितुम् । ७

पर एव हि कामो मे, यन् मूल-फल-भोजिनाम्,

अप्येक-रात्रिं, काकुत्स्थ, निवसेयं तपो-वने ।” ८

तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्ट-कर्मणा ।

“विश्रब्धा भव, वैदेहि,—गमिष्यसि तपो-वनम्”— ९

एवमुक्त्वा, तु, काकुत्स्थो मैथिलीं, जनकात्म-जाम्,

अन्य-कच्चान्तरं तस्मान् निर्जगामाथ वेश्मनः । १०

द्वितीयः सर्गः ।

अपवादः ।

उपविष्टस्ततो, रामः, सुहृद्भिः परिवारितः,

कथानां बहु-रूपाणाम् श्रृणोत् सार-विस्तरम् । १

ततः कथायां कस्याच्चिद् राघवस्तानभाषत,—

“काः कथा इह वर्तन्ते पुरे जनपदे तथा ?” २

५ । कामः—मनी-रथः । ७ । निविष्टानि ऋषीणाम्—सर्वे-भाव आर्षः ।

१० । अन्यकच्चान्तरम्—अन्य-शब्दो ऽवातिरिक्त एव । ‘मध्य-कच्चान्तरम्’ इति प्रतीचामवाचां च पाठः ।

१ । कथा—आलापः (talk), जल्पः (gossip.) सार-विस्तरम्—सारस्य

- एवमुक्ते तु रामेण, भद्रः प्राञ्जलिरब्रवीत्,—
 शुभाशुभाः कथा, राजन्, वर्तन्ते पुर-वासिनाम् । ३
- एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत्,—
 “कथय त्वं यथा-तत्त्वं सर्वं निरवशेषतः । ४
- शुभाशुभानि वाक्यानि यान्ताहुः पुर-वासिनः,
 कथय त्वं, सु-विश्वो, निर्भयो, वि-गत-ज्वरः ।” ५
- राघवेणैवमुक्तस्तु, भद्रः सु-रुचिरं वचः
 प्रत्युवाच महा-बाहुं, प्राञ्जलिर्, वाक्य-को-विदः,— ६
- “शृणु, राजन्, यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम्
 चत्वरायन-रथ्यासु वनेषूप-वनेषु च,— ७
- ‘दुष्कारं कृतवान् रामः समुद्रे सेतु-बन्धनम् ;
 रावणस्य दुराधर्षो हतः स-बल-वाहनः । ८
- कीदृशं हृदये तस्य सीता-सङ्गम-जं सुखम्,
 अङ्गमारोप्य या पूर्वं रावणेन हृता बलात् ? ९
- लङ्कां चापि पुरीं नीतामशोक-वनिकां गताम्—
 कथं रक्षो-वशं प्राप्तां रामः कुत्सयते न ताम् ? १०
- अस्माकमपि दाराणां सहनीयं भविष्यति ।
 यच्-छीलो हि भवेद् राजा, तच्-छीला च प्रजा भवेत् ।” ११

(त्रैठांशस्य) विस्तारः (प्रपञ्चः), तम् । ५ । विगत-ज्वरः—मनः-सन्ताप-शून्यः,
 निरुद्देगः । ६ । सु-रुचिरम्—सु-मधुरम् । वाक्य-को-विदः—वाक्-चतुरः, वाग्-
 विशारदः । ७ । चत्वरम्—चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः, जोज्ञायां । अयनम्—गृहम् ।
 ‘चत्वरायन-रथ्यासु’ इति प्रतीचां पाठः । आपणः—हृद्, क्रय-विक्रय-स्थानम् ।
 १० । कुत्सयते—अप्युपेक्षते, abhors.

तस्य श्रुत्वाप्रियं वाक्यं, राघवः, परमार्तवत्,
 उवाच सर्वान् सुहृदः कथमेतदिति, प्रभुः । १२
 शिरोभिस्ते, ततो, राममभिगम्य प्रणम्य च,
 ऊचुर् नरपतिं दीनम्,—“एवमेतन्, न संशयः” । १३
 श्रुत्वा तु वाक्यं, काकुत्स्थः, सर्वेस् तत् समुदीरितम्,
 विसर्जयामास ततः सर्वां स्तान् सुहृदः, प्रभुः । १४

चतुर्थः सर्गः ।

मन्त्र-भवनम् ।

विस्मय्य तु सुहृद-वर्गं, वृद्धा निश्चित्य, राघवः
 समीपे द्वा-स्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत्,— १
 “श्रीमन्मानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम्,
 भरतं च महा-बाहुं, शत्रुघ्नं चापराजितम्” । २
 आज्ञप्तास्ते नरेन्द्रेण, कुमाराः सूर्य-वर्चसः,
 प्रज्ञाः, प्राञ्जलयो भूत्वा, विविशुस्ते, समाहिताः । ३
 शिरोभिस् ते तदा राममभिवाद्य, नृपाल-जाः,
 तस्युः प्राञ्जलयः सर्वे । रामो ऽप्यश्रूण्यवर्तयत् । ४
 तान् परिष्वज्य बाहुभ्यां हार्देन, मनुजाधिपः,
 आसनेष्वध्वमित्युक्त्वा, ततो, वाक्यं जगाद ह,— ५

१२ । परमार्तवत्—परम-दुःखीय आकारं कृत्वा ।

१ । निश्चित्य—‘कतव्यम्’ इति शेषः । द्वा-स्थः (द्वा + स्थः)—द्वाः-स्थः, द्वार-स्थः ।
 ‘नृपते शरि वा विसर्ग-सीपो वक्तव्यः’ (पा. ८।३।१६°) इति वार्तिकेन विसर्गस्य
 वैकल्पिको गीपः । ५ । हार्देन—स्नेहेन । ‘सौहार्दम्’ इति गौरिसिन्धोः पठति । आध्वम्

“भवन्तो मम सर्व-स्वं, भवन्तो मम जीवितम्,
भवतां च कृते राष्ट्रं पालयामि, महा-बलाः । ६

भवन्तः सर्व-शास्त्र-ज्ञा, बुद्धौ च परि-णि-ष्ठिताः ;
तद् भवद्भिः सहाय्योऽयम् अन्वेष्टव्यो, नरर्षभाः ।” ७

तथा ब्रुवति काकुत्स्थे, ते च, ध्यान-परायणाः,
उद्दिग्ध-मनसो, दृष्टुः,—‘किं नो राजा वदिष्यति ?’ ८

तेषां, समुपविष्टानां, सर्वेषां, दीन-चेतसाम्,
अश्रु-पूर्ण-मुखो राम इदं वचनमब्रवीत्,— ९

“सीतापवादः, सु-महान्, पौर-जानपदैः कृतः,
चारित्र्यं प्रति वैदेह्या, अज्ञानान्, मन्द-बुद्धिभिः । १०

अ-यशः सु-महद्, वीराः, पुरे जन-पदे तथा
वर्तन्ते मयि, बीभत्सं । तन् मे मर्माणि क्लन्तति । ११

अहं किल कुले जात इत्थाकूणां, महात्मनाम्—
सीतां पाप-समाचारामानयेयं पुनः कथम् ? १२

प्रत्यक्षं तव, सौमित्रे, देवानां च, हुताशनः
अ-पापां मैथिलीं प्राह, वायुखाकाश-गोचरः । १३

अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीताया गुण-विस्तरम् ।
अतो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः । १४

(आस् + ध्वम्)—उपविशत । ‘चि च [प्रत्यये परे सस्य लोपः स्यात्], (पा. ८.२.२५)
इति आसः स-लोपः । ७ । बुद्धौ परि-णि-ष्ठिताः—विचार-चतुराः । परि-णि-ष्ठिताः
—कुशलाः, निपुणाः । अन्वेष्टव्यः—अनुसरणीयः । ८ । तेषाम्—तान् । सम्बन्ध-
विषयया कर्माणि ब्रवीती । ११ । बीभत्सम्—कुत्सितम् । १२ । हुताशनः—हुतम्
(अग्नौ प्रविष्टं हुतादि) अशनं (मर्त्यं वस्तु) यस्य सः, अग्निः ।

- अयं महान् अधर्मो मे शोकश्च हृदि वर्तते—
 पौरापवादः सु-महां स्तथा जन-पदस्य च । १५
 अपि स्वं जीवितं जह्यां युष्मान् वा, पुरुषर्षभाः,
 अपवाद-भयाद् भीतः,—किं पुनर् जनकात्म-जाम् ? १६
 ते मां भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोक-सागरे ;
 न हि पश्याम्यतो भूयः किञ्चिद् दुःखतरं मम । १७
 श्वस्व' प्रभाति, सौमित्रे, सुमन्त्राधिष्ठितं रथम्
 आरुह्य, सीतामारोप्य, विषयान्ते समुत्सृज । १८
 गङ्गायास्तु परे पारि, वाल्मीकिः, सु-महात्मनः,
 आश्रमो दिव्य-सङ्गाशस्तमसा-तीरमाश्रितः । १९
 तत्रैनां वि-जने ऽरण्ये उत्सृज्य, रघु-नन्दन,
 शीघ्रमागच्छ, सौमित्रे—कुरुष्व वचनं मम । २०
 न चास्मि प्रति-वक्तव्यः सीतां प्रति कदाचन ;
 अ-प्रीतिर् हि परा मे स्याद्, वचने ऽस्मिन् विचारिते । २१
 पूर्वं हि कामो वैदेह्या गङ्गा-तीरे यथाश्रमान्
 द्रष्टुमिच्छेयमित्युक्तः, स कामः क्रियतां तथा ।” २२

पञ्चमः सर्गः ।

विसर्जनम् ।

- “गङ्गा-तीरेषु रम्येषु मुनीनामाश्रमान् शुभान्
 उपनेयासि मे, देवि, शासनात् पार्थिवस्य हि,—” १

एवमुक्ता तु, वैदेही, लक्ष्मणेन, महात्मना,
प्र-हर्षम् अ-तुलं लेभे, चक्रे च गमने मतिम् । २

श्वश्रूणां, सा तु, सर्वासां कृत्वा पादाभिवन्दनम्,
पुनरागमनायेति ताभिश्च प्रति-नन्दिता, ३

सु-बह्वनि तु जग्राह दिव्यान्याभरणानि, सा,
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ; ४

गृहीत्वा, सा च वैदेही ततो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
“इमानि ऋषि-पत्नीभ्यो दास्याम्याभरणान्यहम्” । ५

सौमित्रिस्तु, तथेत्युक्ता, रथमारोप्य मैथिलीम्,
प्र-ययौ, शीघ्र-तुरगो, रामस्याज्ञामनु-स्सरन् । ६

ततो वासुपागम्य गोमती-तीर आश्रमे,
प्रभाते पुनरुत्थाय, सौमित्रिः सूतमब्रवीत्,— ७

“योजयस्व हयां स्तूर्णम्—अथ भागीरथी-जलम्
शिरसा धारयिष्यामि, त्र्यम्बकः पतितं यथा” । ८

अथार्ध-दिवसं गत्वा, पाप्य भागीरथीं नदीम्,
निरीक्ष्य, लक्ष्मणो वीरः प्र-रुरोद, महात्मवान् । ९

सौता, तु, परम-तप्ता, दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम्,
उवाच वाक्यं, धर्म-ज्ञा,—“किमर्थं रुध्यते त्वया ? १०

५ । इमानि ऋषि-पत्नीभ्यः—सन्ध्याभाव आर्थः । ८ । त्र्यम्बकः पतितं यथा—पुरा
किल गङ्गा भगीरथ प्रार्थनया सगर-पुत्रान् पावयितुमाकाशादवततार । सा स्तोत्री-वेगेन
सेहिनीं सा दारयतु इति शिवो हिमाचल-शङ्करमधिरुद्ध समन्ततः शैल-कन्दर-सन्निभं
विपुलं जटा-कलापं विमिकीर्य तां निपतन्तीं शिरसि धारयामास । त्र्यम्बकः—द्वौषि
[चन्द्र-सूर्याग्नि-रूपाणि] अम्बकानि (त्रैवाणि) यस्य सः, शिवः । ९ । महात्मवान्—

ममापि दयितो रामो जौवितादपि, लक्ष्मण ;
न चाहमेवं शोचामि यथैव बालिशो भवान् । ११

तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् ।
तेभ्यो रत्नानि वासांसि दास्याम्याभरणानि च । १२

ततः कृत्वा महर्षीणां यथार्हं मभिवादनम्
उपित्वैकां निशां तत्र, यास्यामि नगरीं ततः ।” १३

अथ नावं प्र-विस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः
आरुरोहः, समायुक्तां, पूर्वमारोप्य मैथिलीम् । १४

ततस्त्वीरमुपागम्य भागीरथ्याः, स लक्ष्मणः
उवाच मैथिलीं वाक्यं, प्राञ्चलिर्, वाप्य-विह्वलः,— १५

“हृद-गतो मे मह्यं स्तापो, यस्माद् आर्येण धीमता
अस्मिन् निमित्ते लोकस्य नीतो ऽहं वचनीयताम् । १६

भरणं हि मम त्रयो यदन्यद् वाप्यतो ऽधिकम्,
न त्वस्मिन्वीदृशे कार्ये नियोगो, लोक-निन्दिते । १७

प्रसीद च, न मे रोषं कर्तुमर्हसि, मैथिलि ।”
इति, कृत्वाञ्चलिं, भूमौ निपपात स लक्ष्मणः । १८

रुदन्तं प्राञ्चलिं दृष्ट्वा, काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः,
मैथिली, भृश-संविग्ना, लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्,— १९

परम-धैर्य-शोषः । ११ । वाक्त्रिशः—त्रिशः, दहन् नाश्रय । १४ । नैषादी—
निषादस्य (चण्डालस्य) । १६ । अस्मिन् निमित्ते—अस्मिन् क्रूर-कर्मणि प्रवृत्त्याः ।
या. २।३।१७ । वचनीयताम्—निन्दाम् । १७ । वाप्यतः—अतो ऽपि (भरणादपि)
या । ‘वान्यतः’ इति पठन् गौरिसिन्धोरचमत् । १८ । रोषः—क्रोधः ।

“किमिदं—नावगच्छामि—ब्रूहि तत्त्वेन, लक्ष्मण ;
पश्यामि त्वां न हि स्व-स्थम् । अपि क्षेमं मही-पतेः ? २०

शापितो ऽसि नरेन्द्रेण, यदि सन्तापमात्मनः
न ब्रूयाः सन्निधौ मम—अहमाज्ञापयामि ते ।” २१

वैदेह्या बोध्यमानस्तु, लक्ष्मणो, दीन-मानसः,
अवाङ्-मुखो, वास्य-कलं वाक्यमेतदुवाच ह,— २२

“श्रुत्वा परिषदौ मध्ये परिवादं, सु-दारुणम्,
पुरे जन-पदे चैव, त्वत्-कृते, जनकात्म-जै, २३

सा त्वं त्यक्त्वा नरेन्द्रेण, साध्वी, कुल-समन्विता ।
इहाश्रमेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ।” २४

श्रुत्वा तु लक्ष्मणस्यैतद् वचनं, जनकात्म-जा
परं विषादमागच्छन्, मेदिन्यां निपपात च । २५

सा, सुहृत्तमिवासंज्ञा, वास्य-पर्याकुलेक्षणा,
लक्ष्मणं जानकी वाक्यमुवाचातीव दुःखिता,— २६

“किन् नु पापं कृतं पूर्वं, की वा दारैर् वियोजितः,
याहं, शुद्ध-समाचारा, त्यक्त्वा नृ-पतिना, सती ? २७

पुराहमाश्रमे वासं, निरता राम-पादयोः,
अनुरुध्यामि, सौमित्रे, दुःखे च परिवर्तिनी । २८

२१ । सन्निधौ मम—‘सन्निधौ’ इति पदमतिरिक्तम् । २२ । वास्य-कलम्—
वास्येन (वास्य-शब्द-कण्ठतया) कलम् (मधुरम् अस्फुटं च) । २३ । परिवादः,
परीवादः—अपवादः, निन्दा । २४ । कुल-समन्विता—सद्वंश-जाता । आश्रमेषु च
—‘आश्रमान्तेषु’ इति गौडीयं पाठान्तरम् । त्यक्तव्या भविष्यसि—‘भविष्यसि’ इति
पदमतिरिक्तम् भाति । २७ । वियोजितः—‘मया’ इति शेषः । सती—साध्वी, अ-दुष्टा ।

सा कथं त्वाम्भमे, सौम्य, वसामि, वि-जनी-कृता ?
 किं च वक्ष्यामि सिद्धेषु, किं मयापकृतं नृ-पे ? २८
 न खल्वद्यैव, सौमित्रे, जीवितं जाङ्गवी-जले
 त्यजेयं—राज-वंशस्तु भर्तुर् मे परि-हास्यते । ३०
 यथाज्ञां कुरु, सौमित्रे,—त्यज मां, दुःख-भागिनीम् ।
 निदेशे स्वीयतां राज्ञः । शृणु चेदं वचो मम,— ३१
 शत्रूणां अ-विशेषेण, प्राञ्जलि-प्र-ग्रहेण च
 शिरसा वन्दनं कुर्याः, सर्वासामेव, लक्ष्मण । ३२
 वक्तव्यैव नृपतिर,—‘धर्मेण, सु-समाहितः,
 यथा भ्रातृषु, वर्तेथास् तथा पौत्रेषु नित्यशः । ३३
 अहं तु नानुशोचामि स्व-शरीरं, नरोत्तम,
 यथापवादं पौरेभ्यस्तथैव, रघु-नन्दन । ३४
 तन् न शोके मनः कार्यं मद-विनाशे, नराधिपं ;
 अपवाद-भयात् त्यक्ता मां, न शोको ऽस्तु ते पुनः ।’ ३५
 अहं तु खलु नात्मानमनु-शोचामि, लक्ष्मण ;
 यदहं जन-वादेन त्यक्ता—दीपेण नात्मनः । ३६

२८ । अनुशोचामि—अनुशोच्ये, अन्वक्तुम्, धर्म-बुद्ध्या अकृषि । परस्मै-पदमात्रम् ।
 ‘वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद् वा’ इति आसन्नास्तीति खट् । पा. ३।३।१३१ ।
 परिवर्तिनी—आत्मन्ती । २९ । वि-जनी-कृता—[इट्-] जन-रहिता कृता ।
 सिद्धेषु—जीवन्मुक्तेषु [तापसेषु] । ३० । जीवितम्—‘किं प्राणान्’ इति गौडीयं
 पाठान्तरम् । राज-वंशः—राज-सन्तानः । परि-हास्यते—विच्छेद्यते । ‘मयि गर्भस्य
 विद्यमानत्वात्’ इति शेषः । ३१ । प्राञ्जलि-प्रग्रहेण—प्रकृष्टाञ्जलि-ग्रहण-समेतेन ।
 ३६ । जन-वादः—जनेषु (लोकेषु) वादः (अपवादः) ।

पतिर्हि देवता नार्याः, पतिर्बन्धुः, पतिर्गुरुः ;
प्राणैरपि प्रियं तस्माद् भर्तुः कार्यं विशेषतः ।” ३७

एवं तु वादिनीं सीतां लक्ष्मणो, दीन-मानसः,
मूर्ध्नाभिवाद्य भूमौ वै, व्याहर्तुं न शशाक ह । ३८

प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा, प्र-रुदन्नति-निस्वनम्,
आरुरोह पुनर् नावं, नाविकं चाभ्यचोदयत् । ३९

स, गत्वा चोत्तरं तीरं, शोक-भार-समन्वितः,
सम्-मूढ इव दुःखेन, रथमारूढवान् पुनः । ४०

मुहुर् मुहुरथावृत्य, पश्यन् सीताम् अ-नाथवत्
चेष्टमानां परे प्रारे, लक्ष्मणः प्र-ययौ तदा । ४१

दूर-स्थं च रथं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च मुहुर् मुहुः,
निरीक्षमाणामुद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत् । ४२

सा, दुःख-भाराति-नि-पीडिता सती,
यशस्विनी, नाथम-पश्यती, भृशम्
रुरोद तस्मिन् बहु-वर्हिणे वने,
महा-स्वनं, वास-समाकुलेक्षणा । ४३

षष्ठः सर्गः ।

निर्वासिता ।

सीतां तु रुदतीं दृष्ट्वा, ये तत्र मुनि-दारकाः,
दुद्रुवस् ते तदा सर्वे वाल्मीकिं मुनि-पुङ्गवम् । १

३८। व्याहर्तुम्—वक्तुम्। ३९। अभ्यचोदयत्—चालयामास, न्ययुङ्क्त। ४१। आवृत्य—
प्रत्यावृत्य। ४३। अ-पश्यती—अ-पश्यन्ती। तुमागमाभाव आर्थः। वर्हिण्याः—सयूराः।
१। दारकाः—पुत्राः। दुद्रुवः—अभिधावन्ति अ।

ते, ऽभिवाद्य ततः पादौ, मुनि-पुत्रा महर्षये

कारुण्यात् कथयामासुस् तां तत्र रुदतीं तदा,— २

“अ-चिन्त्य-रूपा, भगवन्, कस्याप्येका महात्मनः,
इतो लक्ष्मीरिवापन्ना, वि-रौति शृशमाकुला । ३

भगवन्, साधु, पश्येनां, देवतामिव खाच् च्युताम् ।
मन्यामहे ऽ-मानुषीं तां—सत्-क्रियास्याः प्रयुज्यताम् ।” ४

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा, बुद्ध्या निश्चित्य, धर्म-वित्,
तपसा दिव्य-चक्षुषान्, प्राद्रवद् यत्र मैथिली । ५

तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य, शिष्याः सर्वे तदान्वयः
अर्घ्यमादाय रुचिरं, जाङ्गवी-तीरमागमन् । ६

ततः सीतां सु-दुःखार्तां वाल्मीकिर्, मुनि-पुङ्गवः,
उवाच मधुरां वाणीं, साम्ना प्र-ह्लादयन्निव,— ७

“स्रुपा दशरथस्य त्वं, रामस्य महिषी प्रिया,
जनकस्य सुता राज्ञः—स्वागतं ते, पति-व्रते ! ८

आयान्त्येवासि विज्ञाता मया, धर्म-समाधिना ;
कारणं चैव, वैदेहि, ज्ञातं प्रागेव तन् मया । ९

अ-पापां वेद्मि, सीते, त्वां, तपो-लब्धेन चक्षुषा ;
विश्रब्धा भव, वैदेहि—साम्प्रतं मयि वर्तसे । १०

१ । कस्यापि—कस्यचित् । एका—एकाकिनी, अ-सहाया । इतः—अथ, अस्मिन्
[प्रदेशे] । वि-रौति (वि-रु + तिप्)—वि-क्रोशति, उच्चैः रोदिति । ४ । खाच्—
स्पर्शम् । च्युताम्—अष्टात् । सत्-क्रिया—सत्कारः । ५ । प्राद्रवत्—दधाव ।
६ । धर्म-समाधिना—योग-अ-धर्म-लब्ध-ध्यान-परि-पाकेण । कारणम्—आगमन-
कारणम् । १० विश्रब्धा—निःशङ्का । मयि—सत्-समीपे ।

- आश्रमस्यावि-दूरे तु तापस्थस्तपसि स्थिताः ;
 तास्त्वां, वस्त्रे, यथावच् च पालयिष्यन्ति, सर्वशः ; ११
 सख्यञ्च ते समास्तास्ता भविष्यन्ति, शुभ-व्रते ।
 इदमर्थं प्रतीच्छ त्वं, विश्वधा, विगत-ज्वरा । १२
 यथा स्व-गृहमभ्येषि, तथैतद् वनमाविश ।”
 श्रुत्वा तु भाषितं, सीता, मुनेः, परममद्भुतम्, १३
 वन्दित्वा शिरसा पादौ, तथेत्यूचे कृताञ्जलिः,
 अन्वगच्छच् च गच्छन्तं वाल्मीकिम् ऋषि-पुङ्गवम् । १४
 सौमित्रिस्तु परं दैन्यमाजगाम, परन्तपः,
 राम-पादौ समासाद्य किं वक्ष्यामीति चिन्तयन् । १५
 तस्य चिन्तयतस्त्वेवं भवनं, गिरि-सन्निभम्,
 रामस्य, परमोदारं, पुरस्तात् समदृश्यत । १६
 स, राज-भवन-द्वारि रथं सन्त्यज्य, लक्ष्मणः,
 अवाङ्-मुखो, दीन-मनाः, प्र-विवेशानिवारितः । १७
 स, दृष्ट्वा राघवं, दीनमासीनं परमासने,
 नेत्राभ्यामश्रु-पूर्णाभ्यां दहन्तमिव मेदिनीम्, १८
 जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो, दीन-मानसः ।
 उवाच स, महा-तेजाः, प्राञ्जलिः, सु-समाहितः,— १९
 “आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य, विसृज्य जनकात्म-जाम्,
 पुनरभ्यागतो, वीर, पाद-भूलमुपासितुम् । २०

१२ । तासाः—विविधाः, विभिन्नाः, various. प्रतीच्छ—गृह्णाण । १३ । अथेषि गच्छसि । २० । अभ्यागतः—‘अहम्’ इति शेषः । पाद-भूलम्—‘तव’ इति शेषः ।

मा शुचः, पुरुष-व्याघ्र—कालस्य गतिरौदृशी ।

त्वद्-विधा हि न शोचन्ति, सत्त्ववन्तो, मनस्विनः ।” २१

ततो ऽर्ध-रात्र-समये बालका मुनि-दारकाः

वाल्मीकिः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम्,— २२

“भगवन्, राम-पत्नी सा प्रसूता दारक-द्वयम् ;

तयो रक्षां प्र-यत्नेन कुरु, भूत-वि-नाशिनीम् ।” २३

कुश-मुष्टिसुपादाय लवनञ्चाभि-रक्षिणम्

वाल्मीकिः प्र-ददौ ताभ्यां रक्षां भूत-वि-नाशिनीम्,— २४

“एवं कुश-लवौ नाम्ना तावुभौ यम-जातकौ

मत्-कृताभ्यां तु नामभ्यां लोके ख्यातिं गमिष्यतः ।” २५

सप्तमः सर्गः ।

अश्व-मेधः ।

ततो विनीतवद् भूत्वा, राघवो, द्विज-सत्तमान्

उवाच धर्म-संयुक्तमश्व-मेधाश्रितं वचः । १

तत् तेषां द्विज-मुख्यानां रुरुचे परमाद्भुतम्

अश्व-मेध-मतं राज्ञः, साधु साध्विति चान्नुवन् । २

२१ । सत्त्ववन्तः—बलवन्तः । मनस्विनः—‘स्थिर-चित्ताः’ । २२ । वाल्मीकिः—
वाल्मीक्ये । सत्त्वन्-विषयया पठौ । २३ । प्रसूता—प्रसूतवती । कर्तरि क्तः । रक्षा
(रक्षणी)—अङ्गे धृतो ऽनिष्ट-निवारको वस्तु-विशेषः, an amulet, a charm.
भूत-वि-नाशिनीम्—चतुः-पटि-वाल-ग्रह-वि-नाशिनीम् । २४ । कुश-मुष्टिः—
क्षिप्र-कुशानाम् अय-भागः । लवनम्—क्षिप्र-कुशानाम् अघो-भागः । ‘लवम्’ इति
प्रतीचां पाठः । २५ । यम-जातकौ—यमलौ, यम-जौ ।

२ । अन्नुवन्—‘ते’ इति शेषः ।

- विज्ञाय रुचितं तेषां, रामो लक्षणमब्रवीत्,—
 “ऋषयः, शिष्य-सहिता, आह्वयन्तां, महा-मते । ३
 पृथिव्यां पार्थिवाश्चैव ये मे हित-चिकीर्षवः,
 सानुगाः, क्षिप्रमायान्तु हय-मेधमनुत्तमम् । ४
 यज्ञ-वाटश्च सु-महान् गोमत्यां नैमिषे वने,
 लक्ष्मण, क्रियतां साधु ; तद् धि पुण्यं तपो-वनम् । ५
 पत्नीं च काञ्चनमयीं, दीक्षितां यज्ञ-कर्मणि,
 अग्रतो भरतः कृत्वा यातु शीघ्रम्, अरिन्दम ।” ६
 तत् सर्वं सं-वि-धायान्, प्रस्थाप्य भरतं, नृ-पः
 हयं, लक्ष्मण-सम्पन्नं—कृष्ण-सारं, व्यमोचयत् । ७
 वसतो नैमिषे तस्य, सर्व एव नराधिपाः
 आजग्मुस् ते स्व-राट्त्रेभ्यस् । तान् राजा प्रत्यपूजयत् । ८
 तेषां शय्या महार्हाश्च, पार्थिवानां महात्मनाम्,
 सानुगानां निवेशार्थम् आदिदेश महा-बलः, ९
 अन्न-पानानि वस्त्राणि सर्वोपकरणानि च ।
 भरतः, सह-शत्रुघ्नो, नियुक्तो राज-पूजने । १०

३ । रुचितम्—रुचिम्, अभिलाषम् । ४ । यज्ञ-वाटः—यज्ञ-शाला । गोमत्याम्—गोमती-तीरे । ५ । दीक्षिताम्—दीक्षिण्यामाणां । ‘आशंसायां भूतवच् च’ (पा. ३।३।१३२) इति भविष्यति भूत-कालिकः प्रत्ययः । ७ । सं-वि-धाय—सम्पाद्य । हयं कृष्ण-सारम्—कृष्ण-सार-रुग्-समान-वर्ण-गतिम् अश्वम् । विशेषण-स्थाने विशेष्य-प्रयोगः । Cf. ‘नेत्राभ्यां कृष्ण-साराम्ब्याम्’ (५।२।२८, घ. २५१), ‘देवासुरे युक्ते’ (२।४।४८, घ. ५३), &c. ‘कृष्णवस्तूनां सार-भूतम् अश्वम्’ इति केचित् । ८ । वसतस्तस्य—वसति नखिन् । पठौ आर्षे । पा. २।३।३७ । ९ । निवेशः—निवेशनम्, स्थापनम् ।

वानराश्च महात्मानः, सुग्रीव-सहिताः, समम्,
परिवेषं च. विप्राणां, प्र-यताः, सम्-प्र-चक्रिरे । ११

विभीषणश्च, रक्षोभिर् बहुभिः, सु-समाहितः,
ऋषीणाम् उग्र-तपसां किङ्करः समतिष्ठत । १२

एवं स विहितो यज्ञो हय-मेधः प्रवर्तितः,
लक्ष्मणेनाभि-सम्प्राप्नोति, यथा शक्रस्य धीमतः । १३

नान्यः शब्दो ऽभवत् तस्मिन्नश्व-मेधे महात्मनः—
'दीयतां' 'भुज्यतां' चेति 'पीयतां' 'लेह्यताम्' इति । १४

एवं शत-सहस्राणां भक्ष्य-भीक्ष्यमनुत्तमम्
राक्षसैर् वानरैर्यैव दत्तमेव ह्यदृश्यत । १५

ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिर-जीविनः,
विस्मितास्ते ऽपि तां दृष्ट्वा, राज्ञो यज्ञर्षिसुत्तमाम् । १६

रजतस्य, सुवर्णस्य, रत्नानाम् अथ वाससाम्
अनिशं दीयमानानां नान्तः समुपलक्ष्यते । १७

न शक्रस्य, न सोमस्य, यमस्य, वरुणस्य वा
अभवत् ता-दृशो यज्ञो, राघवस्य यथा-विधः । १८

ईदृशो राज-सिंहस्य यज्ञः, परम-भास्वरः,
अ-ह्वेनः सर्व-करणैः, सम्-वत्सरमवर्तत । १९

११ । परिवेषः—परिवेपणम्, मत्स्य-वस्तूनां विभाग-पूर्वकमर्पणम् । ११ । अभि-
सम्प्राप्तः—निष्पादितः । १३ । भक्ष्य-भीक्ष्यम्—खाद्य-द्रव्यं भोग्य-वस्तु च । १६ । चिर-
जीविनः—दीर्घ-जीविनः । १७ । समुपलक्ष्यते—समुपालक्ष्यत । कथायामतीते लट् ।
१८ । शक्रः—शक्तिमान्, इन्द्रः इत्यर्थः । १९ । परम-भास्वरः—नितरां प्रकाशमानः,
विश्व-विद्युयमाणः इत्यर्थः । करणैः—साधन द्रव्यैः । जनार्णे दतीया ।

अष्टमः सर्गः ।

वाल्मीकि-समागमः ।

- वर्तमाने तथा तंस्मिन् वालि-मेधे महा-क्रतौ,
 आजगामाशु वाल्मीकिः, स-शिष्यो यज्ञ-सन्निधिम् । १
- ततः सम्-पूजितो राज्ञा, सुनिभिय महात्मभिः,
 वाल्मीकिः, सु-महा-तेजा, न्यवसत् परमात्मवान् । २
- स शिष्यावब्रवीद्, दृष्टः, कुमारौ देव-रूपिणी,—
 “कृत्स्नं रामायणं काव्यं गीयतां, परया सुदा, ३
- ऋषि-वासेषु, पुण्येषु, ब्राह्मणावसथेषु च,
 रथ्यासु, राज-मार्गेषु, पार्थिवानां गृहेषु च, ४
- रामस्य भवन-द्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते,
 उदारेषु तथान्येषु सङ्गमेषु विशेषतः । ५
- द्रमानि फल-मूलानि स्वादूनि च शुभानि च,
 गिरिभ्यः समुपात्तानि, भक्षं भक्षं प्र-गीयताम् । ६
- न याचेतं क्वचित् किञ्चिद् । भक्षयित्वा त्विदं फलम्
 मूलं च परमोदारं, युवां चैव न हास्यथः । ७

३ । दृष्टः—विश्रुतः, confident. यद्वा पदमत्र ‘दृष्टः’ इति ; सन्नि-पश्यान्
 हकारस्य धकारः । कुमारौ—राज-पुत्रौ । ४ । अवसथेषु—आवसथेषु । पार्थिवा-
 नाम्—पृथिवी-पतीनाम्, राज्ञाम् । ५ । सङ्गमेषु—जनतासु, सभासु । ६ । समु-
 पात्तानि—लब्धानि । भक्षं भक्षम्—पुनः पुनः भक्षयित्वा । पौनःपुन्ये णमुल् ।
 ७ । परमोदारम्—अत्युत्कृष्टम् । हास्यथः—हास्ये, कान्तिं गमिष्यथः । परस्मै-
 पदमार्थम् ।

- यदि वाङ्मय रामो वां शृणुयात्, स महा-रथः,
महर्षिषु परि-ष्ठेयुः ततो गेयं विशेषतः । ८
- दिक्खे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा,
प्रमाणैर् बहुभिस्तत्र, यथोद्दिष्टं मया पुरा । ९
- लोभश्च वां न कर्तव्यः स्वल्पो ऽपि धन-काङ्क्षया ।
निर्धनैः फल-मूलैश्च वस्तुव्यमाश्रमे सदा । १०
- यदि पृच्छेत् तु काकुत्स्थो राजा, कस्य युवामिति,
वाल्मीकि-शिष्यावावामित्यथ वाच्यः स, पुत्रकौ । ११
- इमास्तन्त्रीः सु-मधुराः स्थानं वापूर्व-दर्शनम्
मूर्च्छयित्वा, सु-मधुरं ततो गेयं नृपाग्रतः । १२
- आदि-प्रभृति गेयं तु, न चावज्ञाय पार्थिवम् ;
पिता हि सर्व-भूतानां राजा भवति धर्मतः । १३

८। परि-ष्ठेयुः—समन्तात् अवस्थितेषु, सभा-ध्येषु इत्यर्थः । 'उपविष्टेषु' इति गौडीयं पाठान्तरम् । ९। यदुभिः प्रमाणैः—नामा-संख्यैः श्लोकैः । उद्दिष्टम्—उपदिष्टम् । १०। वाम्—युवयोः । 'कृत्यानां कर्तरि वा [पठौ स्यात्]' (पा. २।३।७१) इति कर्तरि पठौ । फल-मूलैः—फल-मूलाहारैः । 'अद्यामिः' इति शेषः । विनोद-व्याप्तिरिति विज्ञेय-प्रयोगः । Cf. उपरिष्ठात् २।३।४६, ४।१।८ & ७।७।७ १२। तन्त्रीः—वीणा-गिराः । सु-मधुराः—सु-मधुर-शब्दाः । स्थानम्—'पङ्कजादि-श्रवण-भेद-विज्ञेये शोणा-दण्डोपरि-कल्पित-शिराधार-काष्ठ-पङ्क्ति-रूपम्' इति शेषः । वा—च । अ-पूर्व-दर्शनम्—अ-पूर्वांशां [स्वराणां] दर्शनं यत् ता-दृशम् । मूर्च्छयित्वा—नाद-व्याप्ताः कृत्वा । 'ततः'—पदमिदमतिरिक्तं भाति । १३। आदि-प्रभृति—अयोध्या-काण्डतः । Cf. अधस्तात् ७।८।१३ & उपरिष्ठात् अनुक्रमणिका, १२-३६ । न चावज्ञाय पार्थिवम्—राज-समीपे लीला-परिहासादिकं न कृत्वा ।

तद् युवां हृष्ट-मनसौ, श्वः प्रभाते, समाहितौ,
गायितं मधुरं गेयं, तन्त्री-लय-समन्वितम् ।” १४

इति सन्दिश्य बहुधा मुनिः प्राचेतसः, शुभम्,
वाल्मीकिः परमोदारस्तूणीमासीन्, महा-यशः । १५

नवमः सर्गः ।

रामायण-कीर्तनम् ।

ततो, रजन्यां व्युष्टायां, स्नातौ, हुत-हुताशनौ,
यथोक्तमृषिणा पूर्वं, तत्र तत्राभ्यगायताम् । १

तां च श्रुत्वा काकुत्स्थः कथां दिव्याहुतोपमाम्,
अपूर्वां पाठ-जातिं च गेयेन समभिप्लुताम्, २

स्वरैश्च सप्तभिर्बद्धां, तन्त्री-लय-समन्विताम्,
बालयो । राघवः, श्रुत्वा, कीतूहल-परो ऽभवत् । ३

अथ, कर्मान्तरे, राजा, समाह्वय महा-मुनीन्,
पार्थिवांश्च, नर-व्याघ्रः, पण्डितान्, नैगमांस्तथा, ४

स्वराणां लक्षण-ज्ञांश्च, उत्सुकान् द्विज-पुङ्गवान्,
पदाक्षर-समास-ज्ञान्, शब्दे च परि-णिष्ठितान्, ५

१४ । लयः—[तृत्व-गीत-वाद्यानां क्रिया-कालयोः परस्परं] साम्यम्, equal time in music. १५ । प्राचेतसः—प्रचेतो-नाम-प्रजापति-वंश-सम्भूतः । परमोदारः—अति-गम्भीरः । तूणीम् आसीत्—सौनी बभूव ।

१ । व्युष्टायाम्—प्रभातायाम् । अभ्यगायताम्—‘कुमारौ’ इति शेषः । २। अ-पूर्वाम्—अ-श्रुत-पूर्वाम्, प्राक् अ-श्रुताम् । पाठ-जातिम्—पाठानां (गेयानां) जातिम् (षड्जादीन् सप्त स्वरान्) । गेयेन—गान-धर्मेण स्वर-विशेषेण । ४ । कर्मान्तरे—कर्मणाम् (अश्वमेध-प्रयोगानाम्) अन्तरे (विराम-काले) । ५ । च उत्सुकान्—

काल-मात्रा-विभाग-ज्ञान्, ज्योतिषे च पुरस्कृतान्,
क्रिया-कल्प-विदस्यैव तथा वाक्य-विदो द्विजान्, ६
भाषा-ज्ञान् निगम-ज्ञां च गौतम-नृत्य-विशारदान्,
पौराणिकां च विविधान्, ये च ब्रह्मा द्वि-जातयः,—
एतान् सर्वान् समाह्वय, गातारौ समवेश्यत् । ७

उपविष्टा ऋषि-गणा, राजानश्च महीजसः
पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां पश्यन्ति स्म कुशीलवौ । ८
ऊचुः परस्परं चैव सर्व एव समागताः,—
“उभौ रामस्य सदृशौ, विस्वाद् विस्वमिवोद्भूतौ । ९
जटिनी यदि न स्यातां, न वल्कल-धरौ यदि,
विशेषो नाधिगम्येत अनयो राघवस्य च ।” १०

तेषां संवदतामेवं श्रोतॄणां विस्मितात्मनाम्
नैयमारभतुस्तत्र तावुभौ मुनि-दारकौ । ११

सन्दर्भाव् आर्थः । उक्तान्—अथान् । ‘रामायण श्रवणं’ इति शेषः । पदाक्षर-समाख-
ज्ञान्—पदाक्षराणां समासः (गुण-लक्ष-प्रयोग-लक्षणः सम्बन्धः), तं जानन्ति ये तान् ।
शब्दे—शब्द-ब्रह्मणि, वेदेषु, गायत्र्यादि ऋग्वेद-प्रतिपादक-शास्त्रेषु इत्यर्थः । परि-शि-
ष्टिज्ञान्—सम्यक् विप्रान् । ६ । काल-मात्रा-विभाग-ज्ञान्—कालस्य (स्वर-कालस्य)
मात्राणां [एक-द्वि-ति लक्षणानां] विभागं जानन्ति ये तान् । पुरस्कृतान्—‘परं गतान्’
इति गौरिस्मिथोः पठति । क्रिया-कल्प-विदः—क्रिया [तत्-प्रतिपादकं] कल्पं (विधि-
निर्दिष्टात्मकं शास्त्रं) च विदन्ति (जानन्ति) ये तान् । ७ । निगम-ज्ञान्—वैदिक-पादादि-
लक्षणं ज्ञान् । निगमः—वेदादि शास्त्रम् । पौराणिकान्—पुराण-ज्ञान्, सर्ग-प्रतिसेन-
संज्ञ-सम्बन्ध-वैशानुचरित-रूप-पञ्च-पुराण लक्षण-ज्ञान् । ८ । कुशीलवौ—चारण्यौ,
bards. ९ । विस्वाद् विस्वम्—सर्वं मण्डलात् [तस्य] प्रति-विस्वम् । १० । स्याताम् ऋ-
अधिगम्येत—‘उत्त-उत्तमतीर् लिङ् [वा स्यात्]’—पा. ३।३।१५६ । अधिगम्येत अनयोः
—अधिगम्येतानयोः । सन्धेरभाव् आर्थः । ११ । संवदताम्—संवदमानानाम्, युगपत्

ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमति-मानुषम् .

श्लोकौ रामायणं बद्धं, विचित्र-पदमर्थवत्— १२

प्रवृत्तमादितः, पूर्वं सर्वं नारद-दर्शितम् ।

ततः प्रभृति सर्गांश्च विंशतिं तावगायताम् । १३

ततोऽपराह-समये राघवः समभाषत,

श्रुत्वा विंशति-सर्गांस्तान्, भ्रातरं, भ्रातृ-वत्सलः,— १४

“आभ्यां दश सहस्राणि सुवर्णस्य, कृताकृतम्,

प्र-यच्छ शीघ्रं, काकुत्स्थ, यदन्यदभिकाङ्क्षितम्” । १५

दीयमानं सुवर्णं तु न तौ जगद्वत्सदा.

जचतुश्च महात्मानौ,—“किं धनेन, विशाम्-पते ? १६

वन्द्येन फल-भूलेन निरतानां वनौकसाम्

किमस्माकं हिरण्येन सुवर्णेनापि वा, नृ-प ?” १७

विस्मयं परमं गत्वा, सुहृत्तं ध्यान-तत्-परः,

तयोरागमनं रामः, काव्यस्य च समुद्भवम् . १८

प्रमाणं चैव प्रपच्छ तौ तदा सुनि-दारकौ ।

पृच्छन्तमेवं काकुत्स्थं तावच्चतुर-तन्द्रितौ,— १९

सथयनानानाम् । व्यक्त-वाचां समुच्चारणे परस्मैपदमावर्षम् । पा. १।१।७८ । तेषाम्—तान्
छपेद्य । अनादरी षडौ । नारीभतुः—नारीभाते । परस्मै-पदमावर्षम् । ११ । आदितः—
अयोध्या-काण्डतः । १४ । विंशति-सर्गान्—प्रवृत्त-संज्ञायामपि दिशु-समाप्त आर्षः ।
पा. २।१।५०, ५१ । १५ । सुवर्णम्—अश्रुति-रत्निका-परिमितं स्वर्णम् तत्-परिमिता
स्वर्ण-सुद्रा वा । कृताकृतम्—कृतम् (मुद्रा-रूपम्) अकृतम् (पिण्ड-रूपम्) च । Cf.
'श्रातज्ञानं कृताकृतम्'—नद्या-भारतम्, १।११३।१४ । १६ । विशाम् पते—नर-पते,
राजनृ । १७ । निरतानाम्—निरताहाराणाम्, निग्रताहाराणाम् । १८ । ध्यान-तत्-परः
—चिन्ता-मग्नः । तयोरागमनम्—कौ तौ, केन सह वा तौ आगतौ इति । काव्यस्य
समुद्भवः—काव्यस्य को विषयः, केन चेदं विरचितम् इति । १९ । प्रमाणम्—परिमाणम् ।

“आवां वाल्मीकि-शिष्यौ तु, तेन सार्धमिहागतौ ;
राजं, स्तुवेदं चरितं प्रोक्तं वाल्मीकिना, शुभम् । २०

यदि बुद्धिः क्षता, राजन्—श्रवणे ते क्षुतूहलम्,
कर्मान्तरे क्षणी-भूतः, शृणु, राजन्, महा-मते ।” २१

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं तत्र, तौ मुनि-दारकौ
अभिचक्रमतुर् वामं यत्र वाल्मीकिरावसत् । २२

रामो ऽपि, मुनिभिः सार्धं, पार्थिवैश्च महात्मभिः,
अहो गीतमिति प्रोच्य, कर्म-शालासुपागमत् । २३

दशमः सर्गः ।

परिचयः ।

अहानि सु-वह्न्येवं रामो गीतमनुत्तमम्
शुश्राव, मुनिभिः सार्धं, पार्थिवैश्च महात्मभिः । १

कौशल्या च सुमित्रा च केकयी, मातरश्च याः,
प्रगृह्य वाङ्मन्, दुःस्वार्ता, रुदुस्ता महा-स्वनम् । २

तस्मिन् गीते ऽथ विज्ञाय सीता-पुत्रौ कुशीलवौ,
तस्याः परिपदो मध्ये रामो वाक्वसुवाच ह ३

शत्रुघ्नं वीर्य-सम्पन्नं, हनूमन्तं च वानरम्,
विभीषणं च धर्म-ज्ञं, सुपेणं च परन्तपम्,— ४

प-तन्द्रितौ—चगलसौ । २१ । कर्मान्तरे—याग प्रयोगावसर-समये । क्षणी-भूतः—
प्राप्त-क्षणी-भूतः, प्राप्त्यावसरः, अवकाशं प्राप्य । क्षणः—अव-काशः, अवसरः । विशेषण-
व्याने विशेष्य-प्रयोगः ।

२ । प्र-गृह्य—विस्तार्य । ३ । परिपदः—सभाषाः ।

“भगवन्तं महात्मानं वाल्मीकिऋषि-सत्तमम्
आनयध्वमिहोदारं, स-सीतं, देव-सन्निभम् । ५

श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्म-जा
करोतु परिषन्-मध्ये चारित्रं प्रति, सा, पुनः ।” ६

श्रुत्वा तु राघवस्येदं वचः, परममद्भुतम्,
जग्मुस् ते, त्वरितास्, तत्र यत्र प्राचेतसो मुनिः । ७

तेषां च वचनं श्रुत्वा, रामस्य च मनो-गतम्
विज्ञाय, सु-महा-तेजा मुनिर् वाक्यमथाब्रवीत्,— ८

“एवं भवतु । वो भद्रं ! यथा वदति राघवः,
तथा करिष्यते सीता । दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ।” ९

तथोक्त्वा ऋषिणा, सर्वे राम-द्रूता महौजसः,
प्रत्येत्य, सर्वे रामाय मुनेर् वाक्यमवेदयन् । १०

ततः, प्र-हृष्टः, काकुत्स्थः, श्रुत्वा वाक्यं महा-मुनेः,
सर्वानिव महर्षीं स्नान् नृपतीं श्लाघ्यभाषत,— ११

“मुनयश्च स-शिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः
पश्यन्तु सीता-शपथं, यस्मान्यो ऽपौह काङ्क्षते” । १२

एका-दशः सर्गः ।

शपथः ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां, यज्ञ-वाटं गतो नृपः

सर्वानानाययामास महर्षीन्, रघु-नन्दनः । १

६। शपथः—दिव्यम् । १०। प्रत्येत्य—प्रत्यागत्य । १२। सानुगाः—अनुचर-
सहिताः । काङ्क्षते—काङ्क्षति । आत्मने-पदमार्थम् ।

राजानश्च नर-व्याघ्राः सर्व एव समागताः,
वानराश्च महा-वीर्या, राक्षसाश्च महा-बलाः । २
नागरश्च जनो मुख्यः, कौतूहल-समन्वितः,
सीतायाः शपथं प्रेषुः, सर्व एव समागमत् । ३

तथा समागतं सर्वमश्रम-भूतमिवाचलम्
श्रुत्वा मुनि-वरस्तूणैः, स-सीतः, समुपागमत् । ४
तन्मृषिं पृष्ठतः सीता अन्वगच्छद्वाङ्-मुखी,
कृताञ्जनिर, वास्यवती, कृत्वा रामं मनो-गतम् । ५
दृष्ट्वा त्रियमिवायान्तीं, सु-व्रतां, ब्रह्म-चारिणीम्,
वाल्मीकिः पृष्ठतः सीतां, साधु-वादो महानभूत् । ६

ततो मध्यं जनोघस्य प्रविश्य, मुनि-पुङ्-गवः
सीता-सहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम्,— ७
“इयं, दाशरथे, सीता सु-व्रता धर्म-चारिणी
अ-पापा हि त्वया त्यक्ता ममाश्रम-समीपतः— ८
लोकापवाद-भीतेन त्वया, राम, महा-मते ।
प्रत्ययं दास्यते साद्य, तदनुज्ञातुमर्हसि । ९
इमौ च जानकी-पुत्रावुभौ च यम-जातकौ
सुतौ तव, दुराघर्ष,—सत्यमेतद् ब्रवीमि ते । १०

३ । नागरः—नगर-वासि । प्रेषुः—प्राप्तुमिच्छुः, द्रष्टुमिच्छुः इत्यर्थः । ४ । अश्रम-संततिवाचलम्—प्रसन्न-मूर्तिवत् निश्चलम् । ५ । सीता अन्वगच्छत्—सीतान्वगच्छत् । अन्ये-भाव आर्पः । ७ । जनोघस्य—जन-समूहस्य । ८ । प्रत्ययं दास्यते—विश्रासं जनयिष्यते, शपथं करिष्यते इत्यर्थः । १० । यम-जातकौ—यमलतया उत्पन्नौ ।

प्रचेतसो ऽहं दशमः पुत्रो, राघव-नन्दन,— अनृतं न स्मराम्युक्तं यथेमौ तव पुत्रकौ ।	११
बह्वन् वर्ष-गणान्, सौम्य, तपश्चर्या मया कृता— प्राप्नुयां न फलं तस्या, दुष्टेयं यदि मैथिली ।	१२
कर्मणा मनसा वाचा कृत-पूर्वं न किल्बिषम्— प्राप्नुयां न फलं तस्य, दुष्टेयं मैथिली यदि ।	१३
अहं पञ्चसु भूतेषु मनः-षष्ठेषु, राघव, दृष्ट्वा सीतां तदा शुद्धां नीतवानाश्रमं पुरा ।	१४
इयं शुद्ध-समाचारा—निर्दोषा, पति-देवता, लोकापवाद-भौतस्य प्रत्ययं तव दास्यति ।”	१५
वाल्मीकेस्तु वचः श्रुत्वा, राघवो वाक्यमब्रवीत्, प्राञ्जलिर्, जगतो मध्ये, महर्षीणां च श्रुत्वताम्,—	१६
“एवमेतन्, महा-भाग, यथा वदसि, सु-व्रत ; प्रत्ययो जनितस्—तुष्टस्तव वाक्यैर-किल्बिषैः ।	१७
प्रत्ययश्च पुरा दत्तो वैदेह्या सुर-सन्निधौ, शपथश्च कृतस्तत्र, तेन विश्व प्र-वेशिता ।	१८

दुराघर्षः—दुर्जन्यः । ११ । प्रचेताः—दशानां प्रजा-पतीनामन्यतमः । दशमः पुत्रः—
‘सन्तान-परम्परया’ इति शेषः । उक्तम्—उक्तिम्, कथनम् । न स्मरानि—‘मनसापि’
इति शेषः । करणं तु दूरे । यथेमौ—यथा [तथा] इमौ । १२-१३ । सीता-चरितं
प्रति मुनिना शपथ-करणम् । १३ । किल्बिषम्—पापम् । कृत-पूर्वं न किल्बिषम्—
‘न मे ऽस्ति कलुषी-कृतम्’ इति गीरेसिन्धोः पठति । अनेन सङ्ख्य-पूर्वक-निर्दिष्ट-कर्म-
त्यागो ऽपि धर्माय इति सूचितम् । १४ । पञ्चसु भूतेषु—त्रीन्नादि-पञ्चेन्द्रियेषु । मनः-षष्ठेयु
—मनः षष्ठं विधाम् तेषु, मनसि च । १६ । जगतो मध्ये—लोक-मध्ये, जनता-मध्ये
इत्यर्थः । १७ । प्रत्ययः—विश्वासः । तुष्टः—‘अहम्’ इति शेषः । अ-किल्बिषैः—दोष-

सैयं लोक-भयाद् ब्रह्मन्-पापापि पुरा सती
परित्यक्ता मया मौता—तद् भवान् जन्तुमर्हति । १८

जानामि पुत्रकौ चैर्मौ मम जाती कुशौलवौ ।
शुहायां जगतो मध्ये मेथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ।” २०

अभिप्रायं तु रामस्य विज्ञाय, सुर-सत्तमाः
पितामहं पुरस्कृत्य सर्वे एव समागताः । २१

आदित्या वसवो रुद्रा ऋषयो मरुदश्विनौ
गन्धर्वाप्सरसश्चैव, सर्वे एव समागताः । २२

नागा यक्षाः सु-पर्णाश्च तथा विद्याधरोत्तमाः,
सीता-अपथ-सम्भ्रान्ताः, सर्वे एव समागताः । २३

ततो वायुः, सुख-स्पर्शो, दिव्य-गन्ध-वहः, शुभः,
तं जनौघं सुरां चैव प्रह्लादयति सर्वतः । २४

सर्वान् समागतान् दृष्ट्वा, सीता, काषाय-वासिनी,
अवाङ्-मुखी, वास्य-कलं, प्राञ्जलिर्, वाक्यमब्रवीत्,—२५

“यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये,
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति । २६

स्पर्श-शून्यः, निर्मलः । १८ । वेग्न—गृहम्, भवनम् । २० । मम जाती—मत्तः
उत्पन्नो । यद्यौ अपर्यो । पा. १।४।२० । शुहायाम्—शक्तिं प्राप्तायाम्. अग्नि-परीक्षादिना
अपथेन गृहेति (निष्पापेति, निर्मलेति) प्रतिपन्नयाम् । २१ । सु-पर्णाः—पक्षिणः ।
अपथ सम्भ्रान्ताः—अपथे (अपथ-दर्शने) सम्भ्रान्ताः (त्वरान्विताः) । २४ । प्रह्लादयति
—प्रह्लादयामास, प्र-मोदयामास ; नितरां हर्षयामास । कथायामसीते खद् ।
२६ । राघवात्—रघोः सन्तानात्, रामात् । माधवी—माधव-पत्नी, विष्णु-प्रिया,
पृथिवी । विवरम्—क्षिद्रम्, अम्यन्तरे स्थानम् ।

मनसा कर्मणा वाचा राममेव यथार्चये,
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति । २७

यथैतत् सत्यमुक्तं मे,—‘न रामात् कामये परम्’,
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ।” २८

तथा शपन्त्यां सौतायां, प्रादुरासीन् महाङ्गतम्,
भू-तलं भिद्य सहसा सिंहासनमनुत्तमम् । २९

तस्मिं स्तु धरणी देवी, सौतामादाय बाहुना,
‘स्वागतं ते !’ तथोक्त्वा, तामासने सं-न्यवेशयत् । ३०

तामासनं गतां देवीं, प्रविशन्तीं रसा-तलम्,
पुष्प-वृष्टिर-विच्छिन्ना, दिव्या, सौतामवाकिरत् । ३१

साधु-वादस्य सु-महान् देवानां हि तदोत्थितः,—
“धन्या त्वमसि, वैदेहि, यस्यास्ते शीलमीदृशम् !” ३२

द्वा-दशः सर्गः ।

तिरो-भावः ।

अथावसाने यज्ञस्य, तदा, परम-दुर्मनाः
अपश्यन् मैथिलीं, रामो मेने शून्यमिदं जगत् । १

न चासावपरां भार्यां वने राघव-नन्दनः,
यज्ञे यज्ञे च पत्नीं तां काञ्चनीं समकल्पयत् । २

१. २९। शपन्त्याम्—शपथं कुर्वन्त्याम् । ‘विः’ इति शेषः । प्रादुरासीत्—प्रादुर्बभूव ।
भिद्य—भित्ता । अ-समासे ऽपि त्रौ ल्यप् आर्षः । ३१। रसा-तलम्—रसायाः
(प्रथिव्याः) तलम् (निच-भागस्यः लोकः) । दिव्या—स्वर्ग-भवा ।

अथ दीर्घस्य कालस्य राम-माता यशस्विनी, पुत्र-पौत्रैः परिवृता, काल-धर्ममुपागमत् ।	३
अ-दृश्यं मनुजैः कैचित्, स-शरीरं च, वासवः, गृहीत्वा लक्ष्मणं, हृष्टो, नाक-पृष्ठमुपागमत् ।	४
विसृज्य लक्ष्मणं, रामो, दुःख-शोक-समन्वितः, अभ्यपिबन् महात्मानावुभावेव कुशी-लवौ ।	५
अभिषिच्य सुती वीरौ, सम्-प्रस्थाप्य च, राघवः विवेश वैष्णवं तेजः, स-शरीरः, सद्धानु-जः ।	६

इत्यार्षे श्री-लघु रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां संहितायाम्,
उत्तर-काण्डम् ।

समाप्तश्चेदं लघु-रामायणं भारतवर्षीय-वङ्ग-प्रदेश-स्थ-जामुरिया-
ग्राम-प्रभव-गुह-वंश-ज-श्रीमत्-त्रिपुरमण्युमानाथ-प्रथमा-
त्मज-गोविन्दनाथ-प्रोक्तम् ।

३। दीर्घस्य कालस्य —‘अन्यत्रे’ इति शेषः । Cf. ‘कस्यचित् कालस्य’ (उपरिष्ठात्, १।१।१, पृ. ३५) । काल-धर्ममुपागमत्—मसार । काल-धर्मः—मृत्युः । ४। अदृश्यं मनुजैः कैचित्—योग-यन्माद अन्तर्धानमुपागमत् । वासवः (वसु + षण् + सु)—इन्द्रः । Cf. उपरिष्ठात् ६।२।५, पृ. ३४६ । ५। अभ्यपिबन् कुशी-लवौ—‘कोशल-राज्यं द्विधा विभज्य’ इति शेषः । कुशी-लवौ—कुशं च लवं च । ६। सम्-प्रस्थाप्य—‘दक्षिण-कीशल-राजधानीं कुशावतीम् उत्तर-कोशल-राजधानीं यावत्सीं च’ इति शेषः । विवेश वैष्णवं तेजः—विष्णोर् ज्योतिषि लिख्ये, रामस्य विष्णोरुपासकत्वात् । Cf. उपरिष्ठात्, २।१।१—४ ; पृ. ४५ ।

.. इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण-वृत्तौ उत्तर-काण्डम् ।
समाप्ता चेवं मणि-किरणौ नाम गोविन्दनाथ-कृता लघु-रामायण-वृत्तिः ।

वृत्ति-सूची ।

व्याख्यातानां पदानां पदोपशयानाम् अनायत-वाक्यानां च पृष्ठादाः ।

इह निर्दिश्यन्ते ; न तु आयत-वाक्यानां, विभक्त-भेदात् ।

अ	अ	अ	अ
अंशमती ... १२१	अद्भ-रागः ... १६१	अतिवर्तिगुम् ... ८७	
अंसः ... १८८	अद्भः ... २३०	अतिवर्तित ... ३१४	
अकारयत् ... ४	अद्भुलम् ... २०८	अतिवर्तयम् ... ३१६	
अ-किञ्चनः ... ५७	अ-चक्षुर्-विषयः १२८	अति-वीरः ... २८८	
अ-किल्बिषम् ... ३०४	अचिन्तयन् ... ३३८	अति-उभयः ... २८६	
अ-ज्ञात-द्वारः ... १८५	अ-चिरोदित-सूर्याभा २४४	अतीत्यात् ... १५८	
अक्षतम् ... २३२	अच्यवत ... १२८	अवप्यत ... ५०	
अक्षि ... ७५	अ-च्युतः ... ३४७	अभ्यगः ... १९८	
अ-चैसम् ... ४८	अ-ज्ञाननिष्ठ ... ६०८	अभ्युषितम् ... ८१	
अ-चौभ्यः ... ६८	अजिनम् ... ३४, १८४	अद्य उद्याय ... १२७	
अ-चौभ्यो ... २५२	अ-जिज्ञ-गः ... २०८	अटग्रंथम् ... ३०४	
अ-विह्वलम् ... ३४८	अ-ज्ञान-समन्वितः १८८	अ-र्चितः ... ८७	
अ-गः ... १८१	अटवी ... ८०	अ-र्ध-सप्तः ... १८७	
अगक्ष-सिचिता १७८	अटालकः २८, ४८	अदृश्यं मनुजैः	
अगम्याध्युषिता १११	अगड-जः ... ६	अदृश्यं ... ३०७	
अगुक्त ... १५८	अ-तथोचिता ... ५६	अ-देव-मातृकः १४०	
अग्नि-चूर्णः ... २५८	अ-तदर्थः ... ८०	अदिरिष ... १०८	
अग्नि-शरणम् ... १६४	अ-तन्द्रितः ... ३०१	अद्भुत-विस्तरम् १५	
अग्नि-हीनम् ... ११७	अति-क्रामिः ... १५०	अद्वितीयमः ... ३०८	
अद्वैत इत्यादिभिः १७१	अति-चरति ... २२८	अद्वैतम् ... १८६	
अयम् ... ३४४	अतिवरात् ... १५५	अद्य-शब्दा ... २५८	
अयतः ... ६२	अति-भावः ... २८०	अधर्मापनीतः ... २०८	
अय-सहिषी ... २०५	अति-सानी ... १८६	अधर्षितः ... २२२	
अय-शृङ्गम् ... २८८	अति-मुक्तकः ... २४४	अधिका ... ३८०	
अयम् ... २०१	अति-रघः १०, २८८	अधिकृतः ... १४१	
अङ्गना ... १२७	अति-वर्तति ... ३३६	अधि-धामः ... २२७	
	अति-वर्तस्व ... १५०	अधि-गम्येत अनयोः ३६८	

अधितिष्ठन् ... ३७	अनुनेतुं चक्रं ऽसौ	अन्योन्य-संहृष्टा
अधियोधः ... २८१	मातरम् ... ८२	व्यसनेषु ... २६८
अध्यवस्थिति ... ८२	अनुपमम् ... ४१	अन्यी रात्रा ... १४६
अध्याप्ते २६	अनुपश्रुतः ... ३३८	अन्वगात् २४, १०६
अध्वरः ... १३६	अनुपलक्षितः ... ५	अन्ववायत् ... ११३
अ-ध्वन्तम् ... २७८	अनुपालनम् ... १०३	अन्वयात् ... ३०८
अध्या ... १२२	अनुपूर्वशः ... १४४	अन्वयुः ... ३०५
अनघः ... ४७	अनुमान्य ... १०३	अन्वरक्षत ... ३३७
अनन्तहिंसा ... ५४	अनुरक्ता रामम् ५२	अन्ववेक्ष्य ... १११
अनपेक्षः ... ८६	अनुरध्यास ... ४७	अन्ववैक्षत ... २३८
अनर्थः ... ३४७	अनुरध्यते ... २२८	अन्वास्थ ... ११३
अनन्-प्रकाशः ... २८४	अनुवध्यामि ... ३५८	अन्विपते ... ८
अनपयश्चम् ... १८९	अनुलिपः ... १६२	अन्वेष्टव्यः ... ३५४
अनपयद्याज्ञी ... २०६	अनुवर्तन्ते ... १८२	अपकृतम् ... ७०
अनस्यक्तः ... १, ३८	अनुसन्तता ... २४४	अपत मेत् ... १५४
अनागाः ... ६८	अनुगमरन् ... ३१४	अपक्रम्य ... ३२०
अ-नाथवती ... १८८	अनुद्धा ... १२७	अ-पच-पातः ... १४१
अ-नाया ... २०८	अनुपम् ... ८०	अपत्य-सम्बन्धः ... २८
अनामयम् ... २२	अश्रुतम् ७१, ८३ :- ११	अप-मर्दः ... १५८
अनाथो ... ६०	अश्रुतिकः ... १४८	अपर-चीनाः ... २४१
अनार्थ-कदम्बारणः १८७	अश्रुती ... ७४	अपर-रात्रः ... १८१
अनार्थ बुद्धिः ... ७	अ-श्रुशंसता ... २१२	अ-पराक्रमः ... १२८
अनासाद्यमानः २१३	अन्तकः ... १८७	अपराद्धम् ... १०३
अ-निमित्तम् ... ६८	अन्तरम् -- १८८, २३५	अपराधः ... ७८
अ-निर्भिन्नम् ... २७८	अन्तरधीयत ... ८	अपराध्यति ... ३३४
अनिशम् ... ४२	अन्तरा १०६, २५३	अपवादः ... ३३३
अनीकम् ... २७४	अन्तरात्मा ... ७७	अपवाह्य ... ४, ४८
अनीचरा ... ३३४	अन्तर्गत-मनाः ... ७	अपविष्टम् ... २४७
अनु ... ८८, ११३	अन्तिकम् ... ४१	अ-पश्चिमः ... १३२
अनुकृन्तसि ... ६४	अन्यः ... ३११, ३३०	अपश्यत ... २५८
अनुक्तेनापि ... १६८	अन्य-	अ-पश्यती ... ३६०
अनुगृहीतः ... ४७	कचान्तरम् ... ३५१	अपाकर्षत ... ३१५
अनु-जः ... ८१	अन्यायम् ... १८८	अपात्रेषु ... १४०

अ-मर्यादम् २१२, २४९	अर्थ-परः ... ७४	अवाङ्-मुखः ... ८५
अमर्यः ४६, २२०	अर्थ-विहितम् ... १४८	अ-विघ्नम् ... ३२
अमर्यणः ... २२०	अर्थी ... ६७	अ-विज्ञानात् ... १२७
अमर्यता ... ४६	अर्थेयु ... १४१	अ-वि-तर्कयन् ... १२६
अमर्यो ... १२	अर्दा ... ६१	अ-वि-दूरतः ... १७४
अमात्यः ... ४२, १५४	अर्दितः ... ३	अ-वि-दूरे ... १११
अ-मितम् ... १०१	अर्हसि ... १४५	अ-विज्ञम् ... २७६
अ-मितः १०, ४३	अलम् ६०, १००, २२६	अ-विधेयः ... २२१
अमुव ... ६१	अले ते परितमस्य २२६	अ-विनीतः ... २०६
अ-मृष्टम् ... ११	अलातम् ... १८६	अ-विलिपनी ... ११
अ-मृष्टनाथा ... ५	अवकाशः ... ११६	अवेक्षताम् .. ३४५
अमौघा ... ४४	अवकिरन्ति न्म ३२८	अवेक्षमाणः ... १२४
अम्वरम् ६५, १२६	अवगच्छत ... २५१	अवेक्ष्य ४२, ६४
अम्वर-प्रणयम् ... २५६	अवगाढः ... २५६	अवैषि ... २२१
अम्व-धरः ... १५८	अवतंसः ... २४३	अव्ययः ... २६
अम्व-रुहम् ... २३८	अवधीः ... ६	अव्ययम् ... २९
अ-यज्वा ... ११	अवधीत् ... ७	अ-च्यास-वेष्टितः १२
अयनम् ... ३५२	अवधुत्य ... ३११	अशनम् ... ७८
अयम् ... १७१	अवदुध्यसि . ४६	अशनिः ... २८६
अ-युधान् ... २२८	अवसतम् .. १३१	अशोक वनिका २४४
अ-यानि जा ... १७	अवर-जः ... १३	अश्रुति ... ८७
अरयम् ... १३८	अवरा ... ७६	अश्रुति ... १४
अरये उत्सृज्य ३५५	अवरोहः ... ११६	अश्रु-भूतमिवाचलम् ६७३
अ-राचसम् ... ३०६	अवलिप्ता ... ५७	अश्रु-वृष्टिः ... १६१
अरिः ... ३६	अवलीयन्ती ... ३३०	अश्रु-वाणा प्रस्थाने ७३
अरिन्दमः ... ३७	अवलीककाः ... ३३४	अ-श्रीमती ... ५०
अरिष्टः ... २५४	अवश्यायः ... १८०	अश्विनी ... ५२
अरि-संस्था ... २५२	अवष्टभ्य १८६, २११	अष्टका ... १४६
अर्कः ... १८८	अवसतम् ... २३६	अ-संज्ञता ... ५६
अर्क-रश्मि-प्रतीकाशः १३६	अवसन्त्य २०६, २३६	अ-संहार्यः ... १४०
अर्चयित्वा ... १२१	अवसथः ... ३६६	अ-सदृशम् ... ३३४
अर्चिः ... ३२	अवस्तान्दति ... २६७	अ-सदृशता ... ५०
अर्थः ७६, १२६	अवाकिरत् ... ३१६	अ-संवाचम् २५८, ३४२

आहृत्य	...	१६०
आजंसितम्	...	७८
आशासमानः	...	२१
आशी-विषः	...	१३०
आशीषिपोपनम्	...	२२४
आथर्थ-भूतम्	...	१८४
आयन-पदम्	...	१७२
आचनेषु च	...	३५८
आद्यासयिष्यति	...	१०८
आषाढी	...	२३४
आसन्नानि	...	५१
आमत	...	२५८
आसन्नः	...	८८
आसाय	२७, ८८	
आसिन्नादविषुः	...	२१८
आसीनः	...	१५१
आसिदुः	...	११७
आसेयितुम्	...	२०२
आस्तरणम्	...	३२७
आस्तरणिकम्	...	३२८
आस्तौथ	...	२१८
आस्तृणात्	...	१५१
आस्तृतम्	...	६६
आस्थितो ऽस्मि	...	१५
आन्तोदितम्	...	२८६
आस्यम्	...	२८१
आह	...	२७०
आहरिष्यति	...	२०
आहर्ता	...	१३८
आहवः	...	२८८
आहारयन्	१७७, २१८	
आहार्य-सिकताः	...	३६
आहितम्	१४८, १५३	

आहिताग्निः	...	११
आहुः	...	६२
इ		
इक्षुमती नदी	...	२६
इक्षुक्षुषाम्	...	२२७
इक्षित ज्ञः	...	१३८
इतः	...	३६१
इति	...	१६८
इति-कर्तव्यतां प्रति	...	८८
इक्षुः	...	३०३
इक्षम्	...	१७५
इन्दु-प्रतिमम्	...	२८०
इन्द्र-शत्रुः	...	३०२
इन्द्रारिः	...	३०१
इमम्	...	७८, २५६
इमानि ऋषि-		
पत्नीभ्यः	...	३५६
इयम्	...	१३४
इव	...	५६, १३२
इषुः	...	१३, १३८
इषु-धिः	...	८७
इषु-निबन्धनम्	...	८७
इष्टः	...	७२
इक्ष्वासः	...	१३
इह	...	६१, ३०८
ई		
ईक्षती	...	३३२
ईजि यज्ञैः	...	३४८
ईदृशैः	...	८
ईप्सितव्या	...	१०८
ईरितम्	६२, २८३, १२८	
ईहितम्	...	१०४

उ		
उक्तावृतः	...	६८
उचिता	...	१८७
उद्यम्	२८७, १, २८८	
उद्य-विह्वल-दंष्ट्रः	...	२८८
उच्छ्रितम्	...	२०५
उच्छ्रसन्	...	३२०
उद्युपम्	...	१२०
उत्कारः	...	३६
उत्काषाः	...	३३८
उत्तमम्	...	३५४
उत्तरम्	...	६८
उत्तर-पर्वतः	...	३३
उत्तराः कुरवः	...	३४२
उत्तरासन्नः	...	११३
उत्तरे दिक्से	...	२८
उत्तान्यतः	...	१२८
उत्पत्तिर् वसुधा-		
तलात्	...	३३५
उत्पत्त्य	१०२, १८५	
उत्पपात	...	३४१
उत्पलम्	१४४, ३००	
उत्सृष्टी	...	७४
उत्सृष्टी	...	७०
उत्सादयन्ती	...	१८४
उत्सारयन्	...	३२८
उत्सृक्तः	७२, १३६, ३६८	
उत्सृजस्व	...	३०७
उत्सृष्टम्	...	१३१
उदक्	...	१२७
उदकम्	...	८०
उदक-राजः	...	११५

उदयः ...	२८६	उपप्रवः ...	१२५	उपप्रवः ...	१
उदङ् मुखः ...	१०६	उपप्रव-गतः ...	१२६	उभी ...	२६०
उदये ...	४१	उपप्रतः ...	६४	उरः (गु) ...	३१८
उदरः ...	१, २८, ३२०	उपयान् ...	१५७	उरगः ...	१०६, १०७
उदाराधारः ...	१	उपयुञ्ज ...	१२५	उर्वा ...	११
उदासीनः ...	४३	उपरक्तः ...	२५०	उत्कृष्टः ...	१५७
उदाहृतम् ...	१४८	उपरुण्डि ...	१२२	उपितः ...	४१
उदीच्य ...	७८	उपसम्भ ...	२५७	उत्पीयः ...	३०४
उदीच्यः ...	४०	उपसम्भवा ...	४३		
उदीच्यन् ...	२००	उप-सङ्-गृह्य ...	१२८	ऊ	
उदीर्ण-वेगः ...	४८	उप-सम्भ ...	२२५	ऊर्गि-माली ...	११
उद्गताग्नि ...	११०	उपसन्धि ...	१५१	ऊर्गि-मन्त्रिधारा ...	१११
उद्दिष्टम् ...	३६०	उपसन्ध्या ...	५०	क	
उद्गतम् ...	२५८	उपसन्ध्यादकम् ...	८	कः ...	१३०
उद्यानम् ...	१०	उपादष्ट ...	१२५	कश्चित् ...	२१०
उद्भिज्जने ...	१४६	उपाध्यायः ...	१०४	कान्तः ...	१२४
उद्देगमापेदि ...	६६	उपाध्यायत ...	११८	कामम् ...	१५८
उद्देजनीयः ...	६०	उपाश्रयम् ...	३५०	कामः ...	५०
उपकार्या ...	२०	उपाश्रयति ...	१६२	काशः ...	१०
उपकृतसि ...	२२०	उपासका ...	०	काशमान् ...	१
उपघातः ...	३०५	उपायनम् ...	१५६	काशः ...	२६३
उपचक्राने ...	५६, १८३	उपायान् ...	६	काशिकाः ...	२०८, २०९
उपचक्रान ...	२१४	उपायान् ...	१०४	काशिकः ...	२१६
उपचरितः ...	५३	उपायान् ...	२२६	ए	
उपचरित्यति ...	५१	उपायान् ...	३२	एकः ...	१३५
उपचर्यः ...	१६१	उपायान् ...	१२०	एकता ...	२६५
उपचितः ...	२००	उपायान् ...	१२१	एक-पक्षी ...	१२४
उपजीवनम् ...	६६	उपायान् ...	३३६	एक-पक्षी ...	३१५
उपद्रवः ...	१४६	उपायान् ...	४०	एक-पाद्रेण गद्यामः ...	१५१
उपनीता ...	३३८	उपायान् ...	३८	एकपा देशा ...	२४६
उपन्यस्य ...	२१०	उपायान् ...	१६४	एक-वेद्यो-धरा ...	१४६
उपपद्यते ...	१४०	उपायान् ...	१८२	एका ...	२६१
उपपन्नम् ...	२५१	उपायान् ...	२२२	एकान्तम् ...	११६

एकैकम् :	...	३०
एताम्	६२, २४५
एतावन्	११४
एवम्	१४५
एवं-विधिः	२६२
एवं दिव्यपतस्तम्	...	६२
एवः ...	१०९ ; नी	१४६

ऐ

ऐकमन्-शेषः	२६२
----------------	-----	-----

ओ

ओषः	६५
ओषः	२०४
ओषाः	२२८, २४१

औ

औरम् :	...	४२
औयधम्	२३०

क

ककुत्स्थेस्ताकु...	कम्पनाम्	२०
कक्षा	६५
कक्षा	३४३
कङ्कः	२१८
कञ्चित्	६८
कञ्चुकः	३२८ ; नी	६५
कटुः	१७८
कल्यनः	११
कथं नाम	३१४
कथं नु	१८१
कथा	३५१
कदनम्	३१८

कदर्थः	११
कनक-प्रभः	१८०
कनकाद्भटः	२६५
कन्दरः	२४२
कन्या	३४६
कन्या-धनम्	३४
कपाश-गिरसा सह	...	१२०
कपिः	२२८
कपित्थकः	२४४
कपोताद्भारुणः	...	१६२
करणम्	३६५ ; नी	११
कर-संज्ञत-मध्या	...	२०१
करौपः	१५८
करुण-वेदी	६
करिणः	५६
करिण-सङ्गः	३१३
कर्करः	३२८
कर्कशः	२२४
कर्ण-मासा	१८०
कर्ण-वेष्टः	२४०
कर्णिका	१८१
कर्णिकारः	१२२
कर्म तत्	३०८
कर्मान्वरे	३६८
कश्मिता	८०
कलम्	८२
कलापः	११३
कलिङ्गाः	२३६
कल्पयामास	३२१
कल्पितम्	१३४
कल्पयताम्	३१६
कल्प्यम्	८०
कष्टम्	७

कस्यचित् कालस्य	...	३५
कस्यापि	३६१
काक-पक्षाः	१६
काकुत्स्थः	१५ ; स्त्री	२८१
काङ्क्षते	१४०, ३७२	
काञ्चनः	२४४
काञ्चन-चित्र-भाण्डः	...	२८८
काञ्चन-प्रतिमैकाग्रम्	...	६५
काञ्चनापीडः	३२२
काननम्	२१३
कान्ता	१५०
कानः	३, ८५, ३५१	
कामम्	४२, ४३	
काम-कारः	...	३३४
काम-कीध-समुत्थानि	...	
/ व्यसनानि	४२
कान-गः	३३८
काम-तन्त्र-प्रधानः	...	२२७
कामरूपी, -पिणी	...	३
काम-लालसः	...	७८
काम-वश-गः	८५
कामवान्	७८
कामात्	१५५, १८२	
कामेभ्यः स्मृष्टयिष्यानि	...	३२७
काम्बोज-देशः	१२
कारणम्	३६१
कारण्यः	८८
कारयेत्	१५४
कार्तिकी	२३१
कार्मुकम्	६५
कार्यम्	१४५, २३०	
कार्यतमम्	२६२

कार्य-समासज्ञः	२३८	कुकुराः	...	२३८	कृत-लक्षणः	...	५०
कार्याभिप्रसृतः	१४६	कुञ्जरः	...	२०२	कृत-श्रीमानि	...	४३
कार्यायसः	...	कुटुम्बी	...	११	कृताकृतम्	...	३००
कालः	२२६, २८०, ३००	कुल्लयते	...	३५२	कृताययण-भीकारः	१०८	
काल-धर्ममुपागमत्	३७७	कुशास्तरण-संस्तीर्णम्	३४८		कृताय्या	...	३८
काल-मात्रा-विभाग-ज्ञः	३६८	कुमारः	...	३६६	कृतान्तः	...	१८०
कालानलः	...	कुम्भस्य अथ	...	१२१	कृते भर्तुः	...	३१२
कालान्तकः	...	कुरवः	...	२४०	कृतीदकः	...	२३०
कालिन्दी	...	कुर्वते	...	३४७	कृत-किरीटि-मीलिः	२८६	
काली	...	कुर्वन्	...	१५०	कृत-चापः	२८४, ३४८	
कालौयकः	...	कुलम्	...	६८	कृत्यम्	...	२८४
काली	...	कुलं व्यपदिशन् मरुत् ३३३			कृत्वा कर्म सु-दुष्करम्	१४१	
काले	...	कुल-पांशुलः	...	२७०	कृत्वा प्रदक्षिणम्	७५	
काले अस्यार्थे	...	कुल-पुत्रः	...	१४०	कृत्यम्	...	८
काल्यम्	...	कुल-समन्विता	३५८		कृत्यः	१२८, २६४	
काल्यस्य समुद्रवः	३७०	कुलीनः	...	१४२	कृत्यम्	...	२४६
काशि-कौशलाः	२३७	कुश-परिस्तीर्णः	२३२		कृत्य-पत्र-चतुर्दशीम्	३१५	
कापायम्	...	कुश-मुष्टिः	...	३६३	कृत्यम्	...	१६
किंशुकाः	...	कुशलम्	...	२२	कृत्य-वंश-का	२	
किङ्कराः	...	कुशिक-पुत्रः	...	२३	कृत्य-यण्डः	...	२४०
किङ्किणिः	...	कुशौलवी	३६८, ३७७		कृत्यः	१४, ११७	
किन् तु	...	कुसुम-प्रकारः	...	१२३	कृदारः	...	१८०
किम् अपकृतम्	२६६	कूटः	...	२२८	कृरलाः	...	२३८
किमिति	...	कूट-मुञ्जरः	...	३१६	कृवलः	...	१४८
किमिदम्	...	कृवरः	...	३२१	कृकेयाः	...	६८
किरन्तु	...	कृच्छम्	६१ ; अत् २८४		कृकः	...	२०२
किराताः	...	कृतम्	...	१६१	कृकिलः	...	११३
किरीटः	...	कृतं यानेन	...	११४	कृप-परीतम्	...	२८१
किल	...	कृत-कौतुक-मङ्गलः	३१		कृ-विदः	...	१८६
किलिषम्	...	कृत-चणः	...	७३	कृपः	४२, १४०	
किल्बिन्ध्या	...	कृत-ज्ञः	...	१	कृष्टः	...	२४३
कौर्णम्	...	कृत-दारः	...	१८५	कृमारी	...	८३
कौर्यमाणः	...	कृत-पूर्वं न किलिषम्	३७४		कृलीना	...	२६८

कोशलम् ... २४०	धीमम् ... २५	गां च खं चान्तरा १०६
कोशिकः २१ : १ २२६	धीन-वासाः .. २२७	गाढम् ... २२९
कोशियम् . ८८	ख	गाभाराः ... २४१
कम् : ... २२०	खम् ६, १०६, २६१	गायनः ... ४६
कम् : ... २१	खरं खरम् . २८८	गिरि-कन्दर-दुर्गम् ८०
किरा-कम्-विम् २६८	खरः १८८, २०८	गिरि-प्रकाशः ... २८८
कीर्ण-परीतामा २७४	खम् ... २८०	गिरि-प्रस्थम् ... २१०
कीर्णम् १८५, २१७	ख-चरः ... २२८	गीः (गिर) ... १२८
कीर्णम् ... २८०	ग	गुणतः ... १२६
कम् : ... १२२	गम् : ... २४१	गुण-दीपम् ... २६२
किन्-वासाः ... २२०	गपितम् ... २६	गुण-वत्त्वे इपि तु ४२
कीर्ण-पदम् ... १४८	गतः ... १४६	गुण-व्याघ्रः ... १६१
कीर्णम् ... १८२	गम-पिताः .. ११०	गुप्त-परीक्षाराः १४०
क ... १२८	गत-अवरः ... ६७	गुप्त-माधवम् ... १२६
कपो-भूतः ... २०१	गत-सत्त्वः ... २८२	गुरु-वर्ती ... ५०
कद-कम् : ... ११४	गता ... २३४	गुप्तः २७१, २७३
कम् : ... ५२	गतायुः ... ४८२	गुरुः ... २८८
कम्-ताम् ... १२०	गतासुवः ... २७८	गृह ७२, २८५
कम् १८४, २३५	गतिः ... ८३	गैयम् ... २६८
कम् : ... ८०	गते ... १२१	गो-कुलाकौर्णा १११
करम् ... २४८	गतीदकं .. ५५	गो-दासम् ... २०
कायम् ... १६८	गदा ... २६५	गोधाङ्ग-खिवम् ... १२६
कामः ... ८५	गन्धः ... २३२	गो-पतिः ... १८६
कायवित्तम् : ... २७४	गन्धर्व-राज-प्रतिमः ४०	गो-पुरम् ... २८२
पिति-जः ... २१७	गभस्तिः ... २३४	गोत्रा ... ४७
चिपत्नी ... ८२	गमिष्ये १५५, २३५	गोमत्याम् .. २६४
चिपम् ... १०८	गरीयस्तात् ... २३५	गोमायुः ... २१६
चुद्रः ... २२६	गर्भः ... २३४	गो-रसः ... १७८
चुम्भम् ... १५७	गर्हयिष्यन्ति ... ६१	गोलाङ्गुलः ... ११८
चेमम् १५ ; गः १८०	गर्हितव्या ... १८२	गोष्पदम् ... २८०
चेम-दर्शनः ... ११०	गहनम् ... ८०	गीः ... १०६, ११८
चोभितः ... ६८		गौरवम् ... ७२

ग्रहः	१०५, २५८	चित्तम्	१२६, २१३, २७८	जटिल-स्थलम्	२४०
ग्राहः	... १५७	चित्र-कानना	... ३४०	जनः	... २०, २२३
घ		चित्रा	... १२०	जनयिता	... १५०
घण्टा-निगद-प्रणादः	२८८	चिर-जौवी	... ३६५	जन-वादः	... ३५८
घनः	... ४०	चिरयेयाः	... १३०	जन-संसृत्	... ८८
घोरः	... ८०	चिरस्थ	... १३८	जनाकुलः	... १३६
घोषः	... ४६	चिराय	... ४७	जनौघः	... ३७३
च		चिरायितम्	... १३०	जयति	... २७५
च		चीरम्	५८, १७१	जरा	... १८१
च	१६६, २२८	चुलीश	... १०६	जल-कुक्षुभः	... १२३
च चतुस्तान्	३६८	चूतः	... २४४	जल-झीपम्	... २३७
च चतुर्धनम्	... ३४४	चैतु	... १८	जल-निधिः	... ७१
चकाशिरि	२०८	चैदयः	... २३८	जल-निधि-प्रस्थम्	२८
चक्रान्तरम्	... ६३	चैलम्	... ८७	जल-राशयः	... २५८
चक्र-गन्त-पाद-घोरः	२५८	चेष्टमानः	६१, १०८	जवः	... २५८
चतुरङ्गम्	... २४	चैत्यम्	... ४६, १०७	जवनः	... २१
चत्वरम्	४६, ३५२	चैतयम्	... ३२७	जहाति	... १६७
चन्द्रना इव	... १८०	चोदयानास	... ३२, १०५	जायतीरेव	... १०८
चमटः	... १८३	चीलाः	... २३८	जात-रूपम्	... २३२
चमूः	... २५८	छ		जात-वृद्धः	... ३०८
चमू-मुखम्	... ३२६	छ		जात-वेष्टः	... ३३२
चमू-मुख्यः	... ३१२	छ		जातिः	... ३०८
चयः	२६, ६५	छ		जातपदः	... ३७
चयाद्यालक-पर्यन्तम्	२६	छ		जातूनदम्	१८४, २४२
चवः	... १२४	ज		जाऊवी	... ११३
चर्न	... १३६	जगती	... ५६	जिघांसुः	... १३१
चलितेन्द्रियः	... १८८	जगती मध्ये	... ३७४	जिघृक्षन्	२८५, १२८
चापम्	... २६५	जगह्ने	... १३४	जिज्ञासयिषुः	... १७
चारः	... २६३	जगाद	... ७	जितम्	... २५७
चारित्र्यम्	१४६, २८१	जग्मुः	... २७२	जित-काशी	... ३२५
चिकीर्षितम्	... ४८	जघनम्	... २४६	जितेन	... २८५
चिकीर्षुः	... ८६	जघन्यवः	... २८८	जिह्वम्	... ३०८
		जजाप	... ४५	जीमूवः	... १८८

श्रीमत्-निकाशः	२६०	तथेति प्रतिज्ञाय	४०	तामाचः	... १८७
श्रीवत्सलम्	... १९८	तप्यम्	७१, ७२	तारयामास	... ११४
श्रीवित्तम्	... २५२	तर्दितम्	... १८	तारा-पतिः	... २२१
श्रीवित्तान्तः	... २०६	तद्-गतम्	... ७	तारा-स्यः	... १६३
श्रीविष्णु	... २५७	तद् यथा	... १९६	तारा-रव-समाकुलि	२६०
शुभ-स्त्रिणाम्	... २२४	तद् वचः	... २०८	तावदेव	... ७६
शुनीय	... २०३	तनुः	... १०४	ताम्राः	... ३६२
शुद्धा	... ५०, २११	तनु-नाणम्	... ६७	तिग्म-वेजाः	... २१६
श्रुतिः	... ४४	तनु-जः	... १६०	तितीर्षुः	... ११४
श्रुति-दासी	... ४८	तनीः	... ३६७	तिन्दुकः	... १२३
श्वरः	... २३१	तं देशम्	... ११६	तिमिराभ्याहता	१५७
श्वलम्	... ५	तपः	... १४७	तीक्ष्णता	... १७३
श्वल-प्रकाशः	२८६	तपस्विनी	... ७८	तीर्णः	... ३३२
श्वल-मार्क-गिभः	२४५	तपान्तः	... २६६	तीर्ण-प्रतिज्ञः	... ३३२
		तप्तम्	... १८६	तीर्थम्	... १८४
भा		तप्त-काचन-अपिता	३३७	तुखाराः	... २४१
भयः	... १५७	तप्त-वर-हमाभा	३३७	तुघ्नः	... ३९७
ट		तप्त-घाटक-सन्निभः	३०३	तुद्धती	... ६४
टङ्गः	... २१०	तयोरागमनम्	... ३७०	तुघ्नः	... ६४
टङ्ग्याः	... २४१	तरङ्गः	... २०९	तुरगः, ३१७ ; -जः	२८६
त		तरसा	१५, २६२, २६४	तुष्टः	... ३७४
तम्	२५, ६०, १२१, १६१, ३०७, ३१४	तरन्वी	२०२, २६०	तूर्णम्	... ३४६
ततः	... ३६७	तरस्विनी	... २८१	तूर्यम्	... ३४
तता	... २४५	तर्कयितुम्	... १८८	तूष्णीम्	... ३९८
तत्-काल-सदृशम्	७६	तर्तुम्	... २२	तूष्णीमासीत्	... ३६८
तत् तद्	... ३४०	तस्यात्	२६२, २६६	वट् (वृ)	... ८६
तत्त्वती मे	... २१७	तन्निन्	... २६३	ते	४६, २६६, ३४२
तत्र ३५, ५६, १०७, १४६, १७४, ३३४		तस्य	... २३५	तेजः	... १०, १६४
तथा-रूपा	... ३३७	ताः	... १३, २५	ते ते	... ३००
तथा हि	... १३३	तादृग्-रूपे	... २६०	तेनैव	... ११०
		तान्	... २२५	ते ऽपि सर्वे	... ३११
		ताम्	... ५, २२७	तेजः	... १२१
		ताव-मूर्ध-जा	... १८३	ते वयम्	... २०४

तेषाम् १४०, ३५४, ३००	दक्षिणः ... १८३	दिधृष्टः ... १९८
तोमरः ... ३०३	दक्षिण-प्राची ... ३२८	दिवस-न्धवः ... २५८
तोय-टः ... ३४०	दक्षिणमन्त्रम् ... १८६	दिशोकाः १०२, २५३
तीरणम् ... १०	दक्षिणा ११५, ३५०	दिव्य-सङ्गाः ... ३५५
न्यक्तं न्यात् ... ३३४	दण्डकारण्यम् ... १६३	दिव्या ... ३०६
न्यक्तव्या भविष्यसि ३५८	दण्डकूलाः ... २३०	दिशः ... ६८
न्यस्यसे ... १३२	दत्तम् ... १४८	दिष्टा ... २४
न्यलेयाः ... ४२	दत्ता ... २६२	दीक्ष्य ... १४०
न्यजेयम् ... १०१	दद्यात् ... १४६	दीक्षिता ... ३६४
नि-कूटः ... २४३	दधौ ... ८२	दीर्घ्य कालम् ३००
नि-दण्डम् ... १६६	दधिसः ११२ ; -१ ५४	दीना ... ३३८
नि-दण्डः १० ; -१: ३२४	दरदाः ... २४१	दीप-वृक्षः ... ४०
नि-दण्डारिः ... २८३	दर्भः ... ८	दीनः ३३० ; -१ ५४
नि-दर्शनः ... २८२	दर्शः ... २२६	दीन-भोगः ... ३५८
निदर्शन-शत्रुः ३०२	दण्ड च द्वे च ... ८	दीन-भानमः ... ३०८
नि नतम् ... २०६	दण्डमः पुनः ... ३०४	दीतिः ... १८४
नि-पय-ना ... १११	दण्डयन ... २२६	दीर्घम् ... १०४
विपिष्टम् ... ३२२	दण्डार्थाः ... ३३८	दुःख-शीलत्वम् २८२
नि-वासा ६१, १८०	दण्डनानिती ... १०३	दुःख-सखाः ... १०८
नि-वर्गः ... १०	दाक्षिणात्यः ... ४०	दुःखानर्प-परीताद्री ८२
बालकः पतितं यथा	दाक्षिण्यम् ... ३२८	दुकूलम् ... ३४
३५६	दाक्षिण्यः ... १२३	दुद्रुवः ... ३६०
लक् ... १८४	दानः ... १६४	दुराधर्पः २६६, ३०४ ; -१ ३३३
लक्ष्मिना ... ३३८	दास ... ६५	दुराधर्त्यम् ... १६४
लव-कृते ... ७६	दायः ... ५०	दुरामदा ८०, ३१८
लव-परायणा ... ३३८	दारकः ... ३६०	दुर्ग-गभीर-परिवृष्टा १०
लवपेचः ... ६६	दारयति ... २६६	दुर्गम-भागेः ... २५८
लव ऋते ... ८१	दाराः ... ०३	दुर्गा उद्यान- ... १०
लव-गतेनान्वारामना ३३८	दारापहारिणम् २५६	दुर्धर्पः ... ७५, १६४
लवः ... ८७	दारु ... ११०	दुर्मरा ... ८८
द	दारुणा ... १८३	दुष्टम् ... ३३३
दक्ष-यज्ञ-वधे ... १०	दिग्धः ... ५६	दुष्प्रणीतम् ... १३८
	दित्यन् ... ५५	दुष्प्रधर्पम् ... १००

दण्ड-धनः ... १	दीधी ... २०९	ध्वजः २४ ; ध्वजिनी २५२
दण्ड-धनः पदावधः २०	द्वैपयन् ... २२४	न
दण्ड मे ... २२०	ध ... २२४	न ... १५४
दण्ड ... २२	धन्यने ... २५३	न चकल्पयत ... १७
द्विषः १८८, ३१७	धनद-मन्त्राः ... २६६	न चकल्पयत पार्थिवम् २६७
द्विष-द्विषः ... १७	धन्य नारीपथं कुशोम् १८	नक्षः ... २०
द्विष-पदा ... ७६	धन्यम् ... २४८	नक्षः १२८, १६२
द्विष-पदा ... २७४	धनिमः ... ११७	नक्ष-शूद्र-योधी २८८
द्विष-पदा ... २१	धर्मः ... १४२	न चिरात् ... १२२
द्विष-पदा ... २८१	धर्म-जानः ... १८४	नष्टः ... ४६
द्विष-पदा ... ५२	धर्म-जिज्ञासाः ... २१४	नष्टम् ... ११३
द्विष-पदा ... १४७	धर्म-मित्र ... ११८	नदी-कुटिल-गः ८०
द्विष-पदा ... ७१, २४२	धर्म-मित्रोक्तः ... २१७	नदी-जाः ... १२
द्विष-पदा ... २६७	धर्म-मित्रोक्तिः ... २२६	नक्षम् ... १२४
द्विष-पदा ... २८१	धर्म-मित्रोक्तिम् ... ८०	न...न ... २२८
द्विष-पदा ... २६४	धर्म-मित्रोक्तिः ... २६१	नन्दति ... १३८
द्विष-पदा ७८ ; द्विषतः १२६	धर्मापेक्षम् ... १४४	नन्दनम् १८० ; ७७
द्विष-पदा ... २८४	धर्मम् ... १२४	नन्दियामादितः परम् २४२
द्विष-पदा ... २४०	धर्म-पदा २२२, २२२	नक्षः ... १००
द्विष-पदा ... २	धर्म-यितुम् १८८, २२७	न भविष्यति ... ३२३
द्विष-पदा ... ७१, १४८	धर्म-यितुम् ... १८०	न भविष्यामि ... ८२
द्विष-पदा ... २५०	धारणा ... १४०	न भवेत् ... २७०
द्विष-पदा ... ७५	धारयितुम् ... १३७	न याचि ... १५३
द्विष-पदा ... २२८	धुन्यन् ... २८८	नयिता ... ५२
द्विष-पदा ... २२०	धुन्यः ... ६२	नरपथः ... १३
द्विष-पदा ... ८६	धुपनः ... १५८	नर्दनम् ... २०५
द्विष-पदा प्रयाय ... ३०८	धुमायम् ... १३५	नर्दमानः ... २८७
द्विष-पदा ... १२३	धृताजिगः ... १३७	नलिनम् ४४ ; नी १८०
द्विष-पदा ... २४०	धृतिः ७६ ; धृतिमान् १	नव पक्ष च ... ५८
द्विष-पदा ... २५३	धृष्टः ... ३६६	नवाययण-पूजा १७८
द्विष-पदा ... ४४	ध्याता १७३, २१८	न विद्युः ... ११०
द्विष-पदा-दर्शनः २०३	ध्यान-तत्-परः ... ३७०	न विना-कृता ... १७२
द्विष-पदा ... १८१	धुवम् ... ६७	नष्टः ... १८४

नष्ट-दण्डः ... ३०४	निधाय ... २४२	निर्वर्तयामि ... २८१
न समर्थितम् ... ३२५	निगादः ... ११६	निर्वर्तयः ... २८५
न खराति ... ३०४	निगादितम् ... १६४	निवायः ... १५५, १५६
नाकः ... १४१	निषामम् ... १०८	निवाययामाह ... १५५
नागः १२, ६८, ८८, १००	निषाभेत ... १२८	निर्विणः ... १
नाग-पुत्रः ... २४४	निपुणः ... १०५	निर्विण-मरुतमामा १८०
नाग-भोगः ... २५८	निदयम् ... २८	निर्विष्टादि आधोऽप्यम् २५५
नागरः ... ३०४	निघतम् ४५, १४६, १५४	निर्वेदिदम् ... १०५
नागेन्द्र-राजः ... २८०	निघताग्रा ... ४२	निर्वेद्य ... १५६
नाथः ... २१५	निघीमः ... १८८	निर्वेद्यः १५४, १६४
नागा-प्रहरणायुधः २१८	निरतः १०६, २६२, ३८०	निर्वेद्यम् ... २६
नातुशीचामि ... १५५	निरपयपा ... ८१	निर्वेद्यम् ... १५४
नान्येन केनचित् ११५	निरपेक्षः ... १०४	निर्वेद्यः ... १५४
नाम ... ५४, ७०	निरयः ... १४१	निर्वेद्यः ... १५४
नाम संशययम् ४१	निरयया ... २६१	निर्वेद्यः ... १५४
नाथजानामि ... १५५	निरसितः ... २१८	निर्वेद्यः ... १५४
नाथविष्ठेयम् ... २५०	निरस्तः ... २२०	निर्वेद्यः ... १५४
नास्तिकः ... ११	निरस्तमागः ... २२२	निर्वेद्यः ... १५४
निःशब्देनान्तरागमा २३०	निरात्मकः ... १५१	निर्वेद्यः ... १५४
निःश्रेणी ... १११	निर्घातः ... २८८	निर्वेद्यः ... १५४
निः-श्रवणी २४६, २८०	निर्घेष्टा ... ६१	निर्वेद्यम् ... २८३
निः-सपत्नी ... १८६	निर्घोषः ... ११३	निर्वेद्यम् परमः ... २४४
निक्षता ... ५२	निर्जितः ... २२०	निर्वेद्यः ... १५४, १५५
निक्षत्त-चापः २८६, ३४८	निर्जयः ... ५४	निर्वेद्यम् ... १५४
निक्षत्ता ... ७८	निर्जयितम् ... १८८	निर्वेद्यः ११, ३८
निगमः ... १५५	निर्जयिदि ... २१५	निर्वेद्यपात ... २४०
निगम-शः ... ३६८	निर्वर्तयितुम् ... २५	निर्वेद्यम् २८८, ३००
निगृह्य ... ८४, १८०	निर्वेद्याप ... १२५	नि-सदम् ... २८
निगृह्यः ... २२८	निर्वेद्यापः ... १२५	निर्विजः ... २६०
निगृह्यानुपहृ ... २२०	निर्विजयम् ... २५८	निर्विज-कष्टम् १२६
निघ्नतः ... १६६	निर्वृतम् १८०, ३५१	नीरुक् (ज्) ... २८३
निचितः ... १२२	निर्वृत्यलीकम् ... ८१	नीरुजः ... २८१
निदिश्यः ... ११५	निर्वृत्यशीर्यन्त ... २१२	नील-गाराभा ... २४६

नीहारः ... १७८
नीहार-परुषः ... १७८
नु २८० ; तु किम् १२३
नूनम् ... ६६
नृशंसः ... ११
नेष्टाभिः ... २६५
नेवातुरः ... ३२३
नेताभ्यां कृष्ण-साराभ्याम्

२५१
नेभिः ... ३४३
नैकृतिकः ... २८६
नेगमः ... ३४६
नैकृतः ... ३०१
नैवान्ति ... ३०८
नैपादी ... ३५७
नो जीवताम् ... २६३
नीः ... ११४
न्ययोषः ११६, १७४
न्यपोथयत् ... ३०१
न्यवर्तयत् १०६, १४३
न्यवेदयत् ... १६
न्यवेशयत् ... २१८
न्यक्त-दग्धः ... १६५
न्यायतः ... ३४४
न्याय-वादी ... १८८
न्यासः ... ३४५
न्यास-धर्मात् ... १५५
न्युप्य ... १२५

प

पङ्क्ति-विहारी २५८
पञ्च-भूतानि ... ३७४
पटहः ... २७७

पट्टिमः ... २६५
पण्डित-मानिनी २०८
पतगः ... १८६
पतसौ ... १७६
पतिना ... २२५
पतेत् ... ७१
पतौ ... २८१
पत्तनम् ... २६७
पतम् ... २०१, २१८
पत्रौ ... १३१, २१८
पथम् ... २७०
पथ्य-वादी ... १८७
पथ्योदनम् ... १४७
पदाचर-समास-प्रः ३६८
पशिनौ ... ८८
पनसः ... १२३
पन्नगः ... ६८
पन्नग-राज-केतुः २८०
पन्नगेन्द्रः ... २०८
पन्था ... २१३
परः ... ७४, ८१, १४७
पर-दाराः ... ३०८
परन्तपः ... १४
पर-पुष्टः ... १२३
पर-बखार्दनः ... ३००
परमः ... ३१२
परम-भास्वरः ... ३६५
परमाहुत-श्रीः ... ३०४
परमातृवत् ... ३५३
परमाहवाये ... २८७
परनीहारम् ३१, ३६६, ३६८
परवान् ... ३०, १७५

पर-वीर-ह्वा १७७, ३२१
परश्वधः ... २७६
पराधीनम् ... ३३४
परानीकः ... ३०६
परा प्रकृतिः ... ४२
पराभवः ... २६८
परामृष्टा ... २१२
परार्द्धासाक्षणम् ३२८
परिक्तम् ... ३२२
परिक्रिप्ता ... १८०
परिक्रिष्टम् ... १४४
परिचितम् १६४, १ २०५
परिखा ... १०
परिगुणितता ... ७८
परिगृह्य ... ३४, ५८
परिगृहः ... २२७
परिघः ... २६४
परिचक्रसुः ... ३२८
परिच्छदः ... ११०, १८८
परिणिष्ठितम् ... ३६८
परित्यज्ये ... ८१
परित्यक्तः ... २८८
परिदेवयमाना २८१
परिदेवितम् ... ३१५
परिध्वस्तः ... १०६
परिपन्थी ... ४४
परिपालय ... १८४
परिप्रक्ष्यन्ति ... ६०
परिभवः ... ६१
परिभवन्ति ... २६८
परिधमा ... ६
परिममर्श ... ५६
परि-मार्गणम् ... २१५

परिमार्गति ...	१३७	पर्यटवयन्... ३२६, ३४०	पादाभ्याम् ...	१५६	
परिमार्जन् ...	३३३	पर्यटवयन् ...	२१२	पान-वर्गं गता ...	३५८
परिरक्षणम् ...	१०४	पर्यन्तः ...	२६	पापम् ...	१४०
परिरक्षस्व ...	२७०	पर्यवारयन् ...	२३१	पाप-हृत् ...	६१
परिरभ्य ...	१०३	पर्यसर्पत ...	२०३	पाप-दर्शिनी ...	४८
परिवर्तिनी ...	३५८	पर्यसान्वयन् ...	१५८	पाशयामास ...	३४८
परिवादः ...	१८२, ३५८	पर्याकुलः ...	२३५	पारम् ...	८०
परिवारितः ...	१५६	पर्युष्य ...	११५	पारजाः ...	३४१
परिवार्यते ...	१३७	पर्याणि ...	४८	पार्थिवः १८३, २३४, ३६६	
परिहसः ...	१३७	पलाशम् ...	२४८	पालयन् ...	११६
परिहृत्-नेत्रः ...	१३०	पल्लवः ...	८०	पावकः ७१, ३३० ; ३५०३	
परिहृताभ्यां नेत्राभ्यां २८७		पवित्राणि ...	१२५	पावकान्तरम् ...	१६१
परिवेषः ...	३६५	पथिमा ...	३२८	पावकी ...	१५
परिव्यक्तम् ...	२६९	पशुतले ...	८३	पाशः ...	२२०, ३५३
परिवाट-च्छा ...	१८८	पशुतले उति-मानिवः		पिष्टकम् ...	८६
परिशान्वयन् ...	८४		१८६	पिण्डः ...	८७
परिच्युतः ...	२२१	पशुतां सदस्यानाम् २०		पिण्डाक्षः ...	१४३
परिपत् ...	१५०, ३७१	पशुतां सप्त-रात्रिमवर्तत		पितरौ ...	१६१
परिप्लव्जि ...	३४४		३२४	पितानघः ..	१३
परिप्लुतम् ...	२३२	पशुती राजसेन्द्रस्य २७४		पितुः पत्न्याः ...	२५४
परि-ष्ठः ...	३६७	पश्येयम् ...	१८८	पितृ-दैवत्यः ...	१४६
परिप्लव्जः ...	७७	पाशः ...	७८	पितरः ...	१८२
परिप्लव्जः ...	१७७	पासनः ...	१८७	पितृता ...	२४६
परिप्लव्य ...	८४	पाटयन् ...	३००	पिताक्षः ...	२८२
परिप्लोय ...	३०३	पाठ-जातिः ...	३६८	पिशिताशनः ...	१६८
परिहाय ...	७५	पाणिः ...	२१७	पिहितम् ...	८५
परिहास्यते ...	५१, ३५८	पाण्डुरः ...	१६०	पीठम् ...	३४६
पश्यम् ...	५	पाण्डुराः ...	२३८	पीडयामास ...	२१७
परीताचरिता ...	१२७	पाताल-विषयः २५८		पीडितः ३३५ ; -म् २१७	
परीचम् ...	१४७	पातालि ...	२२६	पीत-कौपिय-वाससी २११	
परीचा वृद्धिः ...	४२	पादपः ...	१२२	पीन-योधः ...	२२२
पर्जन्यः ...	४०	पादप-सङ्घटः ...	२१८	पुण्डरीकम् ...	१८८
पर्णम् ...	१२४	पाद-मूलम् ...	३६२	पुण्ड्राः ...	२६८

पुनर्वाक्यवीरेव	२२	पौर्वाहिकम् ...	१८२	प्रतिमन्द्रा ...	२१६
पुनर्वा ...	१०४	पौर्वाकः ...	१४०	प्रतिपत्तिः ...	३०१
पुनर्वा ...	८१	प्रकल्पयन् ...	२८८	प्रतिपद्य ...	१५४
पुनर्वा ...	६५	प्रकर्षन् ...	२५५	प्रतिपद्यते ...	६८
पुनर्वा ...	२८७, २८८	प्रकाशः ...	१६०	प्रतिपद्येत ...	८५
पुनर्वा ...	१८४	प्रकाशः ...	२१६	प्रतिपाद्य ...	८८
पुनर्वा ...	२८२	प्रकीर्णः ...	२१६	प्रतिपाद्यते ...	८८
पुनर्वा पुनर्वा ...	४४	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपाद्ययितुम् ...	६७
पुनर्वा ...	४८, १३८	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपाद्य ...	८४
पुनर्वा ...	२१	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपाद्ययन् ...	२३५
पुनर्वा ...	१३३	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूजयन् ...	२४८
पुनर्वा ...	२३८	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्य ...	४५
पुनर्वा ...	८३	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	२४	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	३०७	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	१५७	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	१२२	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	४२	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	२०	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	११४	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	४५	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	१००	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	११३	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	११६	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	१०८	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	३३५	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	३२४	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	२८३	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	३७	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	२४१	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	३६८	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	३३२	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२
पुनर्वा ...	३०२	प्रकीर्णकम् ...	२२२	प्रतिपूज्यते ...	१२२

प्रत्यक्षा ...	४२	प्रभवामि ...	३३२	प्रसन्नम् ...	३४६
प्रत्यनन्तरः ...	१०८	प्रसासः ...	२४०	प्रसन्न-सलिला ...	३४१
प्रत्यपद्येताम् ...	२८०	प्रभा सौरी ...	१००	प्रसन्न-सलिलोदकाः ...	२०५
प्रत्यपादयत् ...	४	प्र-भास्वरम् ...	१३५	प्र-सहिष्यति ...	११६
प्रत्ययः ...	१६७, ३७४	प्रमिन्न-करटः ...	८८	प्र-सादकः ...	२०८
प्रत्ययं दास्यते ...	३७३	प्र-भिन्ना ...	१५८	प्रसाद-द्रुमः ...	१८०
प्रत्यवेक्ष्य ...	३१४	प्र-मत्तः १८०, २६३, २६५		प्र-सृता ...	३६३
प्रत्यवेदयत् ...	१४, ११०	प्र-मथिष्यति ...	२५२	प्रसृते ...	२३४
प्रत्यवेक्षत ...	३४७	प्र-मध्य ...	३११	प्रसृतम् ...	१८
प्रत्याग्रंसे ...	१५३	प्र-मर्द ...	२८७	प्र-स्थम् ...	२४०
प्रत्याश्रितः ...	२०	प्र-साणम् १६५, ३०८, ३७०		प्र-स्थितः ...	८६
प्रत्याश्रय्य ...	१३१	प्रसाखी-कृतः ...	३३५	प्र-स्त्रिभ्रम् ...	१३८
प्रत्युपवेक्ष्यामि ...	१५१	प्र-मायी ...	३४०	प्र-हर्तुम् ...	३१८
प्रत्युपविश्य ...	२६५	प्रमार्जन्ती ...	३३४	प्र-हृष्टः ...	३३८
प्रत्येत्य ...	३७२	प्र-यच्छेयम् ...	७३	प्र-ह्लादयति ...	३७५
प्रथनी गुणः ...	३०८	प्रयतः ...	४५, २३४	प्रहः ...	६६
प्रथय ...	७	प्रयाहि त्वम् ...	१०८	प्रांशः ...	१७६
प्रटक्षिणावर्त-शिखः ३०३		प्ररोहः ...	२३२	प्रांशुता-योगः ...	२४६
प्रदुद्रुवः २००, ३००		प्र-लीलः ...	२६०	प्राक् ...	६२
प्र-देशितः ...	३४६	प्र-वक्ता ...	२७	प्राकारः २४४, २७४, ३४८	
प्र-धर्षणम् ...	२६४	प्रवरः ...	२७, २५४	प्राकृतः ...	११, २१४
प्र-धर्षयन्ति ...	१६८	प्र-वल्लगन् ...	२६०	प्रागुत्तरा ...	१६
प्रधर्षितः ...	२५२	प्र-विश्व ...	१८	प्रागुदक्-प्रवणः ...	१३७
प्रधर्षिता ...	२१२	प्रवृत्तिः ...	२४३	प्राङ्-मुखः ...	२३२
प्रधानः ...	२६८	प्रवृत्तिरेषा भूतानाम् १४६		प्राचीनायाः ...	८
प्रधानतः ...	१४०	प्र-वेष्टिताः ...	२१	प्राचेतसः ...	३६८
प्र-नष्टा ...	२४८	प्र-त्राजनम् ...	५४	प्राच्यः ...	४०
प्रपा ...	१३८	प्र-शासन्तम् ...	२१	प्राज्ञः ...	२५२
प्रवालः ...	१११	प्रश्रयः ...	१०२	प्राज्ञलिः ...	४१, २६५
प्र-नुक्तः ...	१२६	प्रश्रयानतः ...	८४	प्राज्ञलि-प्र-ग्रहः ...	३५८
प्र-वीक्ष्यताम् ...	२८७	प्रश्रितम् ...	८२	प्रादुरासीत् ...	३७६
प्रभयोद्गीतमानया २८४		प्रश्रित-परः ...	३८	प्रादुश्चक्रे ...	३००
प्रभवः ...	७१	प्र-सक्तम् ...	८१	प्राद्रवत् ...	३६१

आभयान्त ... ३२५	वधुमान् ... २१७	जगन्-भवनम् ... १६४
आभयान्त ... १५६	वधुमान् ... २१७	जगन्-भवनम् १५१, १६४, २३४
आभयान्त ... १०	वधुमान् ... ४८	जगन्नी ... १६४
आभयान्त ... ६५	वर्धमान् ... ११६	
आभयान्त ... १६६	वर्धमान् ... २४, ५८	भ
आभयान्त ... १०६	वर्धमान् ... २८०	भक्तः ... ५२
आभयान्त ... १०७	वर्धमान् ... २४६	भक्तं भक्तम् ... ३६६
आभयान्त ... १०९	वर्धमान् ... २८१	भक्त्य-भीषणम् ... ३६५
आभयान्त ... ६४	वर्धमान् ... ८४	भग-देवताः ... २८
आभयान्त ... २०६	वर्धमान् ... १८४	भगवान् .. ६
आभयान्त ... १२०	वर्धमान् ... २१६	भट्टकाः ... २४०
आभयान्त ... ८९	वर्धमान् ... २६०	भट्टाः ... २४१
आभयान्त ... ११३	वर्धमान् ... ८०	भट्टाभीराः ... २४०
आभयान्त ... ८५	वर्धमान् १८७, २२४	भयम् ... ८८
आभयान्त ... १५४	वर्धमान् ... ३८	भरत-प्रिया ... १०६
आभयान्त ... ५०	वर्धमान् ... १३०	भरत-लेख-सन्तता १८२
आभयान्त ... १०७	वर्धमान्-नटपीयता ३४८	भक्तान्तकः ... १२९
आभयान्त ... १२८	वर्धमान्-भक्तयः .. २६२	भवः ... १७
आभयान्त ... ८७, १३३	वर्धमान्-पातान्तरम् २०८	भवताम् ... ३०
आभयान्त ... १२६, १०९	वर्धमान्-व्यजनम् ... ६६	भवतो ऽनुमति ... ९१
आभयान्त ... २५२	वर्धमान् ६०, १८२, ३५७	भवन्ति अधिधीधानाम्
आभयान्त ... २१, ०२	वर्धमान् ... १४२	२८१
आभयान्त ... २३४	वर्धमान् ... २८८	भवानि ... १२७
आभयान्त ... २१४	वर्धमान् ... ८६	भविता ... ४४
आभयान्त ... २३६	वर्धमान् विभक्तम् २६८	भागाधी ... १७
	वर्धमान् ... ३५४	भावः ... ३७
	वर्धमान् परि-वि-ष्ठितः ३५४	सार्व कुर्यात् ... १८६
	वर्धमान् ... ६३	सावितात्मा ... १६५
	वर्धमान् ... ८८	भाविनी ... ५४, २८४
	वर्धमान् ... ६३	भापती ... ३३१
	वर्धमान् ... १६४	भास्करः ... ११३
	वर्धमान्-धीयः ... २००	भास्वरास्व-महोरगः २५८
	वर्धमान्-दण्डः ... ३००	मिथ ... ३७६
प		
पञ्च-मूर्तिः ... ३८७		
पञ्च-मूर्तिः ... २८		
पञ्च-मूर्तिः ... २६४		
व		
वर्धमान्-धीयः १५		
वर्धमान्-धीयः ... ५		

मिद्यत् ४८, २७२	मच्छीलम् ३०६	मयि ३६१
मिन्दिपालः ... २७६	मञ्जुषा ... १८	मयखः १८०
मिन्धाः ... ३१२	मणि-प्रवेकः ... २००	मरीचि-नहम् २८६
भिन्न-मुष्टि-परिध्वस्तः २७६	मणि-विद्रुम-तीरणम् ६५	मरीचि-पत्तनम् २४०
भीमाक्षः .. २६८	मण्डलम् ... १६२	मरुत् ४०
भुजगालयः ... २५६	मतिः ... ३७	मर्यादा २१७
भुजान्तम् ... २६४	भक्त-मातङ्ग-गामी ४०	मर्तव्ये २५६
भुक्त-विनाशिनी ३६३	मत्स्याः ... २४०	मर्याणम् ,... २२२
भुक्तानि . २१२	मदः ... १८४	मर्षयति २५२
भूतिः .. २०१	मदधीनम् ... ३३४	मर्षयेत् १८५, ३३३
भूतीपक्षत-चित्ता ५६	मदोत्कटः . २६६	मलय-पर्वतः २१६
भूयः ४२, ११६	मधु १२३, ३४६	मलयाः ... २३७
भूयी बहु-मतः ... ३१२	मधु पः खगः .. १२३	मलिन-वासिनी ५४
भूति-तेजाः ... ८	मधु-सूदनः ... ४५	महत् ३२३
भूतिः ... ८७	मध्यमः ... १०४	महत् काल-कर्म ३१२
भृशम् ... ३३६	मध्य-स्थः ... ४३	महदन्तरम् ११०
मेरी ... २७७	मध्ये ... २०	महा-कषः २६२
भीमः ... ३४५	मनः २८२	महात्मवान् ... ३५६
भीमवती ... १३६	मनः-वृष्टानि ३७४	महात्मा २५३
भीलाः ... २३८	मनसा जगाम १३४	महा-पथः , १५८
भीमो लोकाः ... २५८	मनस्वी — २६१, ३६३	महा-मात्रः २३१
भक्षमानः ... ३२५	मनु-जः १०७	महा-मायः २७६
भाटभ्याम् ... १५३	मनो-जयः २८०	महा-रजत-कक्षः १३६
भान्त-मानसः ... २८४	मन्त्रयतः ... ६६	महा-रथः ... १६०
भान्तीर्मन्त्र-सन्नादः २६०	मन्त्रवत् २२२	महार्णवाभः-सन्निभम् २८७
	मन्त्र-वित् २३२	
	मन्त्राः २३२	
	मन्त्रो ... १५४	महा-शालाहता ६
	मन्दाकिनीमनु १२२	महा-सत्त्वः ४०
	मन्युः ... ७२	महो-क्षित् १४७
	मम जाती ... ३७५	महोधरायम् २६२
	ममन्य ... ३१७	महिन्द्रः ,... ६८
	मया सारथिना ३२२	महिषासः ... १३

म

मघवान् ७७, २६८
मङ्गलम् ७६, ३०३
मङ्गल-वादिनी ७६
मङ्गलालभनीयम् ३५
मन्त्रि-परिवर्तिनी ३३८

मरुदधिः	२०६, २४२	मिथता सर्व-रघुमान् ११९	मीढान्	...	१४८
	१०१	मुत्तम परिग्रह्यता ६८	मिच्छः	...	४०
मरुदधः	...	मुद
मरुदधः	...	मुदितः ८ ; १५, ८८	य		
मरुदधः	...	मुदितामाद्यः ...	यत्त्ये	...	११५
मरुदधः	...	मुदितः ...	यजस्त	...	१४०
मरुदधः	...	मुदितः ...	यज्ञ-भूमिः	...	१०२
मरुदधः	...	मुदितः ...	यज्ञ-वाटः	१६, १६४	
मरुदधः	...	मुदितः ...	यज्ञस्यावधः	...	२५
मरुदधः	...	मुदितः ...	यज्वा	...	१०
मरुदधः	...	मुदितः ...	यत्	...	१४६, १०१
मरुदधः	...	मुदितः ...	यत	...	२३१
मरुदधः	...	मुदितः ...	यत-मानसः	...	४५
मरुदधः	...	मुदितः ...	यत-मतः	१२, ७६	
मरुदधः	...	मुदितः ...	यत् किञ्चन प्रलापो	२२७	
मरुदधः	...	मुदितः ...	यत्	...	१४६, २८०
मरुदधः	...	मुदितः ...	यथा चक्षम्	...	४३
मरुदधः	...	मुदितः ...	यथा तथा	...	१४८
मरुदधः	...	मुदितः ...	यथा भागम्	...	६८
मरुदधः	...	मुदितः ...	यथा-निवेशम्	...	२७३
मरुदधः	...	मुदितः ...	यथा-न्यायम्	...	३१
मरुदधः	...	मुदितः ...	यथाहृतः	...	७६
मरुदधः	...	मुदितः ...	यथा-वृत्तम्	...	४८
मरुदधः	...	मुदितः ...	यथैतौ	...	१७४
मरुदधः	...	मुदितः ...	यथोद्दिष्टः	...	१३७
मरुदधः	...	मुदितः ...	यदि वा पुरम्	...	२३०
मरुदधः	...	मुदितः ...	यन्	...	११४
मरुदधः	...	मुदितः ...	यस-जातकौ	१६३, १७३	
मरुदधः	...	मुदितः ...	यवनः	४०, २४१	
मरुदधः	...	मुदितः ...	यवनाः	...	२४१
मरुदधः	...	मुदितः ...	यवसम्	...	१०८
मरुदधः	...	मुदितः ...	यवीयसी	...	१८६
मरुदधः	...	मुदितः ...	यवीयान्	...	२२१

यशस्यम् ...	३४८	रघो-घ्नी ...	८४	यशोवत् ...	६६
यातुधानः ...	३०६	रजः ...	१०६	यशोपगन्धम् ...	६४
याती भविष्यति ...	०४	रजनी-चरः ...	२२६	यशो विप्रपतः ...	६१
यावार्धम् ...	१०८	रज्जु-युक्तः ...	२०८	यश-तन्त्रादि ...	११
याथास्थेन ...	७१	रज-कर्मणः ...	२२१	यशिन ...	१०१
यादो-गणः ...	२५८	रज-मूर्धो ...	२०८, २०९	यशिनमादिन ...	१०१
यावदागसनम् ...	१५८	रपाञ्जिरम् ...	२६८	यम-भोदितः ...	२१५
याम्ये ...	२८६	रतिः ...	१४, २०१	यष्टम् ...	८८
युक्तम् ३१, ६०, २६१		रति-करः ...	३३	यज्ञ-रश्मितम् ...	२०८
युक्तः ...	१२८	रय-वसना ...	२८६	यज्ञ-विष्-मिधितम् ११६	
युगान्तः ...	३१०	रयः ...	१०१	यज्ञ-पेक्षी ...	१८२
युग्यम् ...	२४	रयर्षभः ...	२०१	यज्ञ-महाकम् ...	२०१
युग-दुर्मदः ...	३०८	रण्या ...	४५	रधिः ...	१०५
युग-सद्यः ...	५३	रमताः ...	१६२	रधितम् ...	३६४
युध्यतानिष रक्षसाम् २०६		रगयामास ...	२५	रधिरम् ४१, १६५	
युध्यतीः ...	३१०	रराज ...	२४६	रधिर-पामीयत् १५५	
युध्यमानानां पश्यतां च नः		रमः ...	३१२	रयम् ...	१२२
३०६		रत्रि-संक्रान्त-सौभाग्यः	१०८	रदभीम् ...	८६
युध्यामः ...	३०६	रमवत् ...	१८१	रदन्तीव ...	१००
युध-राजः ...	३८	रसा-तप्तम् ...	३०६	रजा ...	३३८
योग-क्षेमम् ...	१५६	रसायनम् ...	२१४	रजर्षे ...	२५२
योधः ...	४२	रदःसु ...	३२६	रकटः ...	२८०
योपा ...	८३	राक्षसाधनी ...	१५	रक्षम् ...	२२४
योपित् ...	१०३	राघवः ...	४, ३०५	रक्षम् ...	२८१
यौवराज्यम् ...	३८	राघवाभ्याम् ...	२८०	रधितम् ...	२६४
र		रादवम् ...	६६	रदः ...	१०६
रंस्वसे ...	८६	राज-गृहम् ...	३६	रोचयमे ...	८१
रक्तः ...	५८	राजतः ...	२४४	रोचयामास ...	१८५
रचः ...	१४०	राज-दाराः ...	३४२	रोषः ...	२५८
रचः वीर्यवान् ...	३१५	राज-मार्गः ...	८	रोष-मूर्च्छितः ...	२२६
रक्षतस्तस्य ...	३४०	राज-वंशः ...	३५८	रोषो रपय देव्यं च ३२८	
रक्षतस्त्वां सम जायतः ८६		राज-वृक्षम् ...	१४८	रोहिणी ...	२०८
रक्षा ...	३६३			रीडम् ...	२५३

रीडा ...	१६७	मीभाम्	१४८, १५५	वरयिष्यामि ...	५७
रीजम् ...	६७	मीम-पर्यणम् ...	२२३	वर-वर्णिनी ...	८६
रु		मीमः ...	२१८	वर-वारुणी ...	२६४
रुद्रि-वर्धनः ...	१४	मीमत्वम् ...	१७३	वरारोहा ...	८५
रुद्रोः १६४, २००, २८२		मीमिकाः समयः २२७		वरार्हा ...	२३२
रुद्रये ...	७६	मीहित्यः ...	२३७	वराहः ...	११६
रुद्र ...	१०८	व		वरुणावासः ...	२५८
रुद्रा ...	२७४	वद्राः ...	२३७	वर्चः ...	८७, १६४
रुद्राया ...	३३०	वजनीयता ...	२५७	वर्वराः (वर्वराः) ...	२४१
रुद्राभि टिकाई ११७		वजम् ...	२८०	वर्षति ...	३४८
रुद्रः ...	२६८	वज-द्वारः ...	३२२	वर्षा २३१, ; - १: २३५	
रुद्रम् ...	३६२	वज-धरः ...	१७२	वर्षायुतम् ...	१७५
रुद्रादिकः ...	३८०	वज-रेम-परिप्लुतम् १७१		वर्षिणः ...	३६०
रुद्राभेम ...	६८	वजशनिः ...	२८३	वल्गु ...	१२२
रुद्राः ...	३३	वदवा ...	७८	वसतन्त्रय ...	३६४
रुद्राभीयः ...	६८	वत ...	६०, १६८	वसितव्यम् ...	८१
रुद्राभः ...	६७	वदान्यः ...	१	वा ...	२६१, ३६७
रुद्रायाः ...	८७	वधू-काशं ...	२५६	वाक् ...	१३४, १५४
रुद्रायाः ...	१५७	वनम् ...	१३८	वाक्-की-विदः ३५२	
रुद्राये ...	१३३	वन-गोचरः ...	२२५	वागुरा ...	८८
रुद्रः ...	२६८	वन-जः ...	११७	वाग्-यतः ...	५, ७
रुद्र-पथः ...	१३०	वन-चराः ...	१८८	वाग्-वित् ...	१
रुद्राः ...	८	वनोद्देशः ...	८८	वाचयासास ...	४५
रुद्रा-भतां ...	६	वनीकसः ...	२७३	वाजी ...	८८
रुद्रा-भायः ...	२१५	वन्द्यिता ...	२३१	वाद्म ...	८१, १८६
रुद्रा-भायः २२, ३१३		वर्दी ...	४५	वाताहत-जलाशयः २६०	
रुद्रा-पितामहः ७		वन्यम् ...	८१, १०८	वानर-राजः ...	४
रुद्रा-वायवः ...	१८८	वपुः ...	२८६	वानराणां च ऋक्षाणाम्	३२८
रुद्रा-वृत्ति-परायणम् ८		वयव्यत्वम् ...	२१७	वानायुः ...	१
रुद्रा-साचिकम् १६८		वरः ...	१, ७८, ८८	वानीरः ...	१७६
रुद्रा-म्वयः ...	३१३	वर-धर्मी-कृतः ...	२८	वापी ...	१५८
रुद्रा-तः ...	२५८	वरम् ...	२८८	वाप्यतः ...	३५०

वाम् ३६७	वि-गाद्य ... ११६	वि-मिहृतः ... २१४
वाम-भाषिणी ... १८३	विग्रहवान् ... २५०	वि-मि-सम्मानः २०१
वायु-पथं सङ्गत् ३२४	विघातः ... ८०	वि-नियताङ्गाः १६४
वारः ... ३४०	विचरन्तम् ... ५	वि-मिर्जित्य ... ८३२
वारयन्वीव ... १०७	विचलियम् ... १४८	वि-निययः .. ५३
वारुणी ... २३८	विचिताः .. २४३	विनिश्चित्य ... ५३
वार्ता ... १४०	विचिन्वन्तु ... २३०	विनीतः ... २३६
वार्धिकः ... २३१	विचक्रोश ... २०८	विनीता ... १८४
वार्हस्पती योगः ८६	विच्छेष्टमानः .. ६२	विनेता ... २०८
वाष्पकीः ... ३६३	वि-जना कृता ... ३५८	विन्यस्तः ... २८८
वाय्प-कला ... १३४	वि-जिगीषुः ... २६५	विपणः ... १५७
वाय्प-प्रसवणम् १५५	वि-जीविताः ... २८२	विपरीतम् ... ७८
वासः ... १२०, १३७	वि-न्यम् ... १६४	विपरीत-चिताः २८३
वासवः ४०, ३७७	वितत-कार्मुकः १२८	विपाकः ... १२७
वासवोपमः ... १२५	वि-तथम् .. १४८	विपुलेक्षणा ... ८२
वास्य-कलम् ... ३५८	वितर्दिः ... ६५	विपुनोरक्तः १५१, १८८
वाह्निनी ... १४०	वितानः ... १२४	विप्रकीर्णः ... १६२
वाहिः ... १२	विदभाः ... २३८	विप्रकृता ... ५७
वाह्नीकाः ... २४०	विदितात्मा ... २४७	वि-प्र-दुष्टयुः ... २८८
विशति-सर्गाः ... ३७०	विटिशः, -क् ... ६८	वि-प्र-गट विजयका २०७
विकत्यसे ... ३१०	विदेष्टाः २३, २३७	विप्रोपितः ... ८७
विकीर्णम् ... ३०२	विद्रावितः ... २०५	वि-पुष्टा ... १५७
विकृता ... १८४	विद्रुमः ... २४७	विभा-वसुः २४६, ३३७
विक्रममेव विष्णीः ३०२	वि-धमिष्यामः ... २८८	विभीतकः ... ३०३
विक्रान्तः १६७, २०६, २५२	विधानम् ... २७४	विभुः ... ३७
विक्रान्त-योधौ ... २८१	विधिः ... २३२, ३२४	विभ्रष्ट-तिमिरम् १००
वि-क्रीडम् ... १५३	विधिवत् २६५, ३०३	वि-मनाः ... ५८
विकृष्टम् ... १०४	वि-धूमानल-सन्निकाश २८४	वि-मर्दः ... १८८
विकृतः ... १०५, १५५	विधेयः ... २२१	विमर्गः, -र्घः ... ३३५
विकृष्ट-धर्मा ... २२७	विनता ... ८४	विमलास्वर-दर्शनः ३१४
विगत-कलापा ... ५	विनदन् ... ३१६	विमलेनेह ... १४२
विगत-ज्वरः ... ३५२	वि-नश्येत् ... २६७	विमानः ... १८०
विगादः ... २५८		विमानाग्रम् ... १८८

विद्यागिता ...	४८	विशालाधी ...	३४०	वीर्य-शुष्का ...	१७
विमूर्खी-कृत-विषयः ३१८		विशीर्णः ...	२१८	वीर्यमिश्रकम् ...	३३८
वि-सुप्ते ...	१६३	विशीर्यन् ...	२०	वृत्तिनम् ...	३३८
वि-सूत्रः ...	४८	विमुञ्जा ...	३३८	वृत्तः ...	८५, १०५
विभक्त्य ...	८०, १०५	विमृडेनान्तरात्मना ३३१		वृत्तम् ७, १८३ ; - १ १६२	
विभक्त्यताम् ...	४३	विमृद्यम् ...	७१	वृत्त-शाली ...	२८
वि-भोक्तृत्वे ...	२२२	विमृष्टा ...	३२७	वृत्ति-दः ...	७१
वि-भोक्तिः ...	३५८	विमृष्टः ६४ ; - १ ३६१		वृन्द-वृन्दम् ...	४५
वि-भक्त्या ...	३६८	विमृष्टेय ...	३१	वैगः ...	२७५
विभक्तिता ...	३३२	विमृष्टः सुतः ...	३१४	वैगितः ...	२२३
विभक्तिनम् ...	१८७	विमृष्टः ...	२६३	वृणः ...	३३, १२०
विभक्त्यम् ...	३३७	विमृष्ट्य ...	२२५	वैग्यति ११६ ; - १ २२५	
विभक्त्यम् ...	८५	वि-पमम् ...	३४२	वेद-भोक्तः ...	३२४
विभक्तिता ...	१६६	वि-पम-प्यः १६०, १७२		वेदयते ...	१३८
विभक्ति कार्ये ...	२६३	विपयः ११२, २१०		वेदयितुम् ...	७६
विभक्त्यामि ...	२२५	विपय-वासौ ...	१४०	वेद-विद्या-वृत्त-वृत्तः ३१४	
वि-दया ...	१८४	विपयानः ...	३५५	वेदी-प्रतिम-मध्यमा १८१	
वि-दौति ...	३६१	विपाणम् ...	१८८	वैपसाना ...	८५
विन्दः ...	१२२	वि-हितम् ...	१८८	वैला ...	३३८
विन्दन् ...	२३४	विन्दना ...	६२	वैगम ...	३५, ३७५
विषयः ...	५७	विमर्पन् ...	४८	वै ...	२८
विषयम् ...	१४१	विम्वारयन् ...	२८८	वैकारिकम् ...	३३१
विषयम् ...	३०५	विम्विताकारः ...	१६५	वैकृत्यता ...	१८४
विषयता ...	३३८	विम्वितामन्-विम्विता १६१		वैतालिकः ...	३३२
विबिक्तः ...	११८	विम्वयः ...	१८६	वैदेही ...	७५
विबर्कोति ...	३०४	विम्वयः ...	११३	वैद्यः ...	२२७, २६८
विहृण-नेवः ...	२८८	वि-कृत्यमे ...	१४६	वैनेयः ...	२८२
विदेश-वर्ष-व-तेजः ३०७		विहृण-शयनासने ६६		वैरानुकथनम् ...	४
विहृण्यः १२८, २८७		विहृणा ...	७८	वैवस्वतः ...	१३३
विहृण्या ...	३२१	विहृतितम् ...	२८३	वैवस्वत-सुताः ...	२४०
विहृत्यम् ...	३४०	वीणा ...	१०१	वैवस्वती ...	३३०
विहृत्यः ...	३०५	वीर-रुद्रा ...	२०८	वैव्यवर्णः ...	१०
विशाम्-पतिः ...	३७०	वीर्यम् १, १८०, २८८		वैव्यवर्णानुजः ...	३२६

वैश्वानरः	१६४, ३०२	व्याहरन्	३६, १२२	शत्रु-सिधौ	... २६८
वैश्वत्तम्	... १७२	व्याहर्तुम्	१३८, ३६०	शनैः	... ८६
वीढव्यः	... ८४	व्याहृतम्	... ६	शनैः	... १०४
व्यक्तम्	... ८५	व्युपारमन्	... ३०६	शपथः	... ३७२
व्यञ्जनम्	... १८३	व्युष्टा	... ३६८	शपथ-सम्भ्रान्तः	३०५
व्यतिक्रासत्	... १५८	व्युष्टिः	... ३२६	शपन्ती	... ३७६
व्यतीतः	... २९८	व्यूढम्	... २८५	शपे	... ५७
व्यदीपयत	... ४१	व्यूढीरस्तः	... १६	शल्कः	... ३६८
व्यद्गदस्त	... २०८	त्रण-संरोहणम्	५३	शल्क-वैधी	... १२६
व्यपदपसे	... ३२६	त्रणाः	... २८२	शयनम्	... ५३
व्यपदेशेन जनकात्	३३५	त्रतम्	... १५	शयनीय-तलम्	१३६
व्यपदेश्या	... १७३	त्रौडा	... ७४	शरणम्	... ११०
व्यपाथः	... १७८	त्रौडितः	... ६४	शरणं प्रपन्नः	... ८५
व्यपाश्रयः	... ८६			शरक्षेपी	... २, १८६
व्यशः	... १४०			शरस्त्रः	... ३, १६८
व्यलौकिकम्	... ७३, १३०	शंस	... ८८	शर-तल्पः	... २८०
व्यवतिष्ठत	... ३२३	शंसम्बन्धम्	... २१०	शरदां शतम्	... १२०
व्यवसायः	... २२०	शंसन्	... ३४४	शर-वन्धः	... २७८
व्यवसायीचरः	... २३८	शंसिधाः	... २१०	शरार्दितम्	... २१६
व्यवस्यसि	... ७२	शक्तः	... ४०	शरीरान्तर-गीचरः	३३६
व्यग्रोर्वन्	... २८८	शक्ताः	... २३६	शर्वरी	... ११३
व्यसनम्	४२, ७७, ६१३	शकुनः	... ६	शलभ-सन्तापः	२७१
	६२०, ३६०	शक्तिः	... २६५	शयन्	... १६५
व्यस्यत	... १८२	शक्तिमान्	... १५४	शय्य-हृषी	... १८४
व्याघ्रः	... २०२	शकुवन्	... ३३६	शाखा-वृगः	... २२५
व्याजहार	... ५८	शक्या	... १३४	शाखान्य-नद्या-नातः	... २३०
व्याचाननः	... १८८	शक्रः	... १	शातकुम्भम्	... २४५
व्यादिश	... १७३	शक्रायुध-निकाशम्	१३६	शातयामि	... १७
व्यादिश्व	... १४३	शठः	... २२६	शार्दूलः	... ८८
व्यायतः	... १८	शत-कतुः	... ८८	शाखा-वृगः	... २०२
व्यालः	१२, १७४	शतघ्नौ	... ३१७	शावः	... १८६
व्याली	... ५८	शत-पुष्करा	... ३४६	शाश्वतम्	... १४२ ; १६
व्यावर्तत	... २२८	शत-द्रुदा	... १७३		

आश्रयोः समाः	६	शेषः	...	१३१	संयत्	...	१६६
आश्रयो ब्रह्मा ...	१२७	श्रेष्ठम्	...	१७३	संयतः	...	२
आसनम्	...	शैलमयम्	...	२८२	संयतात्मा	...	३४४
आम्ब-दृष्टम्	...	शैलान्तवासी	...	४०	संयमिता	...	४४
आम्बरी	...	शैलपुः	...	८३	संयम्य	...	१०८
आम्बो	...	शोक-परिवृत्ताना	...	१०३	संयुगः	...	१२, १८८
आम्बः	...	शोक-लावसा	...	१४४	संयुगः	...	१८३
आम्बिला	...	शोकः	...	२३६	संयुक्तः	...	१८०
आम्बः-छाता	...	शोभयन्तु	...	३४२	संयुक्तः	...	२८४ ; -तरः ३१८
आम्बिनिः पतिताः	२३१	शुद्धामि ३२६ ; अज्ञा ८८			संयुक्तः	...	४८
आम्बिशयः	...	शुद्धय	...	१२४	संयुक्तः	...	११
आम्बम्	७७ ; - : ८४	शुद्धयामास	...	१२४	संयुक्तः	...	३६८
आम्बा १०८, ३१०, ३२२		शुद्धा-युक्तः	...	६३	संविधाय	...	३६४
आम्बः	...	श्रीः ३५, ४४, ५४, ६८, २००			संविधायति	...	२३०
आम्ब-मग्नतः	...	श्रीमन् ४५ ; श्रीमान् २५८			संविदेश	...	१०८
आम्बः	...	शुद्धम्	...	१२८	संविश्रय	...	५५
आम्ब मद्ययः	...	शुद्धवान्	...	१२८	संवीतः	...	४५
आम्ब-गान्धिनः	...	शुद्धिः	...	८	संघतम्	...	१८७
आम्ब-हस्ततरा	...	शुद्ध	...	२८४	संविश्रयाच्चक्रः	...	३२७
आम्ब-मंस्वर्गः	...	शुद्धम्	...	३२८	संशान्त्य	...	८१
आम्बागुमान्	...	शुद्धिः	...	१५०	संशित-व्रतः	...	१६८
आम्बेत्	...	शुद्धः	...	६१	संश्रय	...	२४८
आम्बम् २२५, २६८, ३३०		शुद्धः	...	१२७	संश्रितः	...	८४
आम्ब-मत्वा	...	शुद्ध-दारुणम्	...	३३४	संश्रुतम्	...	१६८
आम्बा	...	शुद्धयति	...	१५२	संश्रुजमाना	...	१५४
आम्बुये	४७, २११	शुद्धम्	...	२५	संसद्	...	५
आम्बुप	...	शुद्ध्या	...	१७३	संसृष्टः	...	२४५
आम्बुपित्	...	शुद्धः	...	७	संस्कृतम् १२४ ; - : २०१		
आम्बः	...	शुद्धः (-सु)	...	२३	संस्तम्ब ६३, १३१, २८८		
आम्बः	...	शुद्धरेण	...	२५६	संस्तरः	...	४३
आम्बः	...	शुद्धनीम्	...	५६	संस्थानम्	...	८
आम्बः-सेनाः	...	शुद्धाश्रयतरी	...	२२६	संस्थानवत्	...	२४७
आम्ब-पण्डा	...	स			संस्थितः	...	१३२, १४०
आम्बः	...	संयच्छ	...	१०४			

संहतः ... २०१	सखवान् ... ३६३	सन्नद्य ... ११४
संहताकृतिः ... १७३	सत्-परः ... ४२	सन्निधौ मलयम् ३५८
संज्ञनम् ... २२३	सत्य-वृत्तिः ... १३३	सन्निवसाद ... ३४८
संज्ञादः ... २२०	सत्य-प्रतिश्रवः ... १४८	सन्नारास-विधिः १६७
सः १३०, १८६, २०८	सत्य-मूलानि सर्वाणि १४८	सपत्रः ... १८७
सकलम् ... ३४५	सत्यमेव ... १४८	स-पदानुगः ... २६२
स-कामः ... १६६	सत्य-वचनम् ... २	स-पक्षा ... ६६
सकान् ... १३८	सत्य-वाक्यः ... १	स-पुरःसरः ... ३१०
स-ग्रहा ... २४६	सत्य-संश्रवः ... १६८	समर्पि-चरितम् २४२
सङ्कीर्णं ... १५७	सत्य-सङ्करः ... १३८	स-बलः ... २६२
सं-क्रियमाणः ... २०३	सत्य-सन्धः ... २८	समः ... २०१
संशुद्धतरः ... ६८	सत्यात्मकम् ... १४८	समतिष्ठत ... २७३
संख्यम् ... १७२	सत्याभिसन्धः ... १०	समनन्तरम् ... ३३४
सङ्गतः ... २६४	सत्योपधाचनः ... १२१	समन्ततः २०, १६२
सङ्गमः ... ३६६	सद् ... ३१	समभिप्रेत्य .. ७७
संयुद्ध २७, १८२, ३१५	सदृशः ... २८	समभिभाषणम् २५२
सङ्गृहः ... ११७	सनातनम् ... १४८	समयः ... ४, १५६
सङ्गुष्टा ... २१०	स-निःवासः ... १७८	समय-शः ... २२४
सञ्ज्ञेत ... १४५	सनाय्येत् ... ८३	समरीहृत ... २७४
सर्ग्य चमो २०	सन्तर्प्य ... ३१२	समर्थः ... २५२
सञ्जयास्य विकार्यथ १८	सन्तिष्ठते ... १४७	सम-वर्णाः ... २८२
सख्यः ... ८७	सन्तीर्णः ... १२१	समवायः ... ५
सञ्चित-सख्यः ... २६४	सन्तीर्य ... ११०	समवेचस्व ... २८२
संजनिष्ये ... २८५	सम्यक्त-जीवितः ३१७	समवेक्ष्य ... १०५
सताम् ... १४७	सम्यज ... १४७	समचृजत् ... ३२८
सती ... ३५८	संवासः ... २५२	सम-स्थः १६०, १७२
सत्-लतः १७० ; न १००	सं-दिग्धा ... २५१	समा ... ६
सत्-कृत्य ... १७४	सन्दिग्धा ... १०१	समाक्षिप्य ... २१८
सत्-क्रिया ... ३३०	सन्दूषयितुम् ... ३३८	समारब्धः ... ५८
सत्तमः ... २६२	सन्देष्टुम् ... ८८	समालम्बनम् ... २३२
सखम् २८, ८०	सन्ध्यास-वन-प्रकाशः २८८	समावाहयामास ३०३
११०, २८७, ३३१	सन्नः .. ६२	समाश्रित्य ... १०२
सख-गाम्भीर्यम् ८६	सन्नद्धः ... २७५	समाश्रयः ... २८८

समाश्रय ... ७८	सम्-प्रहारः ... २७६	सहस्राग्रः ... २३५
समामन्त्रः ... २३८	सम्-प्रहासः ... १८५	सहस्राचः २३२, ३२२, ३४१
समाश्रिते ... १४८	सम्-प्रदष्ट-तनूकृष्टः ३२२	सहायता ... १०८
समामृशत् ... ८८	सम्-प्राप्य ... ३२८	सहिताः ... १८३
समाहितः ५८, १२८, १४०	सम्पाद्यः ... ४५	सहीदा ... ४८
समाहितवती ... १६१	सम्बोधितः ... २८७	साकेतम् ... १०१
समिन्तः ... २३२	सम्भारः ... २	साची लीकस्य ३३७
समी-कृतः ... ३६२	सम्भाविततरा ... ३१८	सागरम् २५८, २८०
समीक्ष्य ५७, ६१३	सम्भाविता ... २२५	सागरं सु-सहत् २८६
समुत्कृष्टः ... ३४४	सम्भूतः ... १३७	सागर-तीर्थे ... २९६
समुद्भूतः ... ३४	सम्भूतः २२२, २६८, ३२८	सादनम् ... १८८
समुत्पन्न ... २११	सम्भूत-जनाकुलम् १०४	साधनम् ... २६८
समुदीर्णः ... ३२६	सम्-सूदः ... १५७	साधु ८१, १३५
समुद्भूतः ... २५८	सम्-सृष्टा ... ४५	साध्याः ... ३०२
समुद्र इव पर्वणि ६८	सरम्भती ... ७	सातु ... २४९
समुद्रमधगादानि २३०	सरित् ... ७	शानुक्तीशः ... ४३
समुद्रिया ... १८८	सरिताम् पती २७१	शानुगः ... ३७२
समुपचक्रमे ... ८४	सर्व-काम-सम्पत्तिनी २०३	शान्वम् ... ३४४
समुपपुनः ... ४८	सर्व-गन्थानां चिता ३२७	सापेक्षः ... ७५
समुपलब्धते ... ३६५	सर्व-भूत-समाहितः २७२	शान ... ८७, १८८
समुपस्थितः ... २७८	सर्व-लीक-वि-दर्शिनी १४७	शान-गः ... २३४
समुपात्तम् ... ३६६	सर्वशः ... १००	शानर्थः ... २२४
समुपेत्य ... १०२	सर्वैर् भवैः ... २६८	शान्प्रतम् ... ५
समेत्य ... ६७	म-लौलमिव ... २०	शायकः ... २८३
समेधितः ... २१७	सविता ... २५८	सायुधः ... ११७
सम्-पतन् ... १५८	स-विमर्गः ... ३३०	सार-विस्तरः ... ३५१
सम्पन्नम् ... २६८	सव्यः ... १८८	शार्ध-सम-शतानि १०२
सम्पाद्य ... २७३	स-सम्भ्रमम् ... २८४	शाखाः ... १३६
सम्पूक्तम् ... २६०	स-सुहृद् ... ३३२	शाखाविलेखणा ८८
सम्-प्रतिपद्यन्ताम् २६२	सह ... १८५	सिंह-विक्रान्त-गामी २०६
सम्-प्रयितः ... ६८	सह-तेजस्वी ... १७०	सितम् ... ४६
सम्-प्रख्याप्य ... ३७७	सह-धर्म-चरी ... ३२	सितः ... १०५
सम्-प्रस्थितः ... ६७	सहस्र-दः ... ११	सिद्धः ... ३५८

सिद्धार्यः ...	१०५	सु-राष्ट्राः ...	२४०	सोत्पीडः ...	२२६
सीता भगवच्छत्	३७३	सु-चविरम् ...	३५२	सोमः ...	३४८
सीतामभिकामः	३२६	सु-चविरानना ...	३५०	सौकुमार्यम् ...	१६५
सीदति ...	१५५	सुरेन्द्रः ...	३०४	सौख्यम् ...	१८१
सीदन् ...	५८, ६४	सु-वर्चाः ...	३१	सौभावम् ...	५२
सीदन्ती ...	२४६	सु-वर्णम् ...	३४, ३७०	सौमित्रिः ...	१०७
सु-कृतम् ५७, २०३, २६१		सु-विभक्ता ...	६५	स्वाम्यावारः ..	१५८
सु-कृष्ट-सौमः ...	१४०	सु-विश्रब्धम् ...	२२२	सन्नितम् ...	२८८
सुख-स्पर्शः ...	३४८	सु-हृत्ता ...	३३८	स्तिमितम् ...	२००
सु-चार-रवः ...	७	सु-व्यक्तम् ...	११८	सुति-पुराण-जः	३४९
सु-दामा ...	२७	सु-श्रुतम् ...	१२४	स्त्री-मनो-हरम्	२५४
सु-दुष्कृतम् ...	१२६	सु-श्रोत्री ...	१२३	स्वण्डलम् ...	१५१
सु-धन्वा ...	१३८	सु-श्लक्ष्णम् ...	६६	स्वही ...	१७४
सु-निष्कृतः ...	२१८	सु-संरब्धः ...	२७७	स्थानः .	१५
सु-निर्वृतः ...	२८२	सु-संस्कृतम् ...	२४७	स्थानम् ...	३६७
सु-निविष्टः ...	१३८	सु-सं-स्थितः ...	३११	स्थाने ...	१८५
सु-निष्ठम् ...	१२४	सु-संस्तुतम् ...	१०४	स्थापयिता ...	५०
सु-पर्णः ...	८४	सु-सन्नद्धम् ...	२२३	स्थितः ६७, ३२० ; -१ ७६	
सुपर्ण-गति-वेगितौ	२२४	सु-समाहिता ...	२६०	स्थिरा ...	२१७
सु-पर्वा ...	२१८	सु-समुचितम् ...	३६	स्निग्धम्	२९ ; ४७
सु-पुङ्गवः ...	१२८	सु-स्ताव ...	८३	स्निग्धा ...	१६६
सुप्तः ...	११७, २५३	सु-हृत् ...	१५४	सुपा ...	२८६
सुप्यते ...	८०	सूतः ...	४१, ४५	सृजि ...	१८८
सु-प्रजा ...	६६	सूदनः ...	२८४	स्त्रीतः ...	८
सु-प्राकृतः ...	६४	सूदितः ...	३२०, २८४	स्र ३१, ४७, १३५	
सु-प्रीतस्य गुणैर् भर्तुः ३३५		सूतः ...	२८८	स्रुताः ...	२५
सु-भगः ...	१७८	सुसरः ...	१८३	स्रन्दनः	४०, १७६
सु-भगा ...	५०	सृष्टिः ..	१७३	स्याताम् ...	३६८
सु-मधुरा ...	३६७	सेतु-बन्धः ...	५५	स्रक् ...	१३७
सु-मनसः ...	८४	सेवितुम् ...	१०३	स्रस्त-गावः ...	१५३
सु-मृष्टम् ...	३४८	सैन्याः ...	३४२	सुक् ...	१६४
सुम्भाः ...	२३७	सैन्यानुकर्षी ...	३०७	सुवः ...	३०३
सुरारि-विषयः ...	२५८	सोदुम् ...	८४	स्वच्छन्दः ...	७

अ-धर्म-निष्ठतायाः ... १८८	हस्त-धर्मोऽ ... १८१	हिम-कोपायाः ... १०६
अ-धर्मः ... २६	हस्त-धर्मि ... २९४	हिम-ध्वस्तः ... १०८
अ-धर्मम् ... ३०५	हनिष्ठा ... २८६	हिमादण्डा ... १०८
अ-धर्मः ... ६	हन्त ... ६०	हिरण्यम् ... १४
अ-धर्मः ... २०१	हन्तः ... १५८	ह्रीनामि ... १०७
अ-धर्मः ... १०१, १०२, १०३	हन्त-सामान्यम् १६४	हृतम् ... १४८
अ-धर्मः ... २३६	हन्तिः १०, २०, ३०, ४०	हृतां च ह्रीयमाणं च १६८
अ-धर्मः ... २६०	हन्ति-ग्राहका ... १२७	हृत-भुक् ... १०३
अ-धर्मः ... ८२	हन्ति-गृह-पाः १२६	हृत-भोक्ता ... १०३
अ-धर्मः ... १०६	हन्ति-राजः ... २४५	हृताशः ... १६६
अ-धर्मः ... ४६	हन्ति-राजिनी ... २४८	हृताशनः ... १५४
अ-धर्मः ... १०८	हन्ति-राजः ... १२	हृदयच्छिद ... ७८
अ-धर्मः ... १	हन्ति-राजः ... २८२	हृदय-दाहणम् ... ७४
अ-धर्मः ... २६०	हन्ति-भोक्ता ... २८१	हृदय-सम्यक्ता ... ८२
अ-धर्मः ... २६०	हन्ति-भोक्ता ... ६७	हृद-रीसा ... ५८
अ-धर्मः ... ४३	हन्तिः ... ८४, १०३	हेतुमत् ... ८२
अ-धर्मः ... ७१	हन्ति-गमिभाम् ... १०७	हेतु-वचनम् ... १४८
अ-धर्मः ... २०१	हन्ति-वाहनः ... १०८	हेतु-संज्ञितम् १०६
अ-धर्मः ... १००	हन्तिः ... २१७	हेम-जालवान् ... १०८
	हन्ति ... १८२	हेम-विषयः ... १७२
अ-धर्मः ... १५५	हन्तिम् ... २१७, २४३	हेमवतः ... १५
अ-धर्मः ... २८१	हन्तिः ... १६६	ह्रीः ... ८५, १८१, २००
	हन्तिम् २६३ : १७०	

प्रवर्धनी मञ्जोधनी च ।

प्रवर्धनी ।

१. १७८, टी. ६ । अयमप्यम्—नव-शब्देष्टिः । Cf. जत-पथ-नाहणम्, २।४।३.
 २. १८८, टी. २० । मात-मद-करा न्वियः—'खर-परे अरि वा विसर्ग-लोपो
 वक्तव्यः' (पा. पा१।३६) इति वैकल्पिकी विसर्ग-लोपः ।
 ३. २६४, टी. ८ । परि-घण—'कुमति च' (पा. पा४।१३) इति णत्वम् ।
 ४. २६४, टी. १६ । प्रमाणन्ती—घातुरव भ्रादिरिति अथुप-गमे लुमागमः
 सिध्यत्येव ।

संशोधनी ।

पृष्ठे पङ्क्तौ अग्रदम् गुडम्
 ॥० २४ यणम् यणम्
 ॥१ १८ मैनि सैनि
 ११६ १५ व व
 ११० २ वेने वेने
 ११० २ मघ मघ
 ११६ ७ दुरि दुरि
 ११॥ २४ धृम् धृम्
 ११॥ १२ वशा वेशा
 २ १४ स्तानि स्ताणि
 ३) ३ मि-चि मि,चि
 २ २० शजाः शजा
 ८ १८ जीव जीव
 ११ १५ आत्मा आत्मा
 १६ १८ तिं शि तिं-शि
 २५ १८ स्या न स्यावष्ट
 २५ २० नाम नाम्
 २८ १७ योऽय योऽयं
 ३५ २२ २३ ३२
 ५६ ७ क्ष चे क्ष-चे
 ५६ २३ यंम यंम्
 ५६ २३ कस्य कस्य
 ५७ १२ वैकि कैकि
 ६६ १ ि तं
 ६७ २३ तम तम्
 ८० २२ हितस् हितम्
 १०४ २१ यक् यक्
 १०७ शीर्षे सग सगं
 १०८ १५ शैः शैः

पृष्ठे पङ्क्तौ अग्रदम् गुडम्
 ११८ १२ मर्ध्य मर्ध्य
 १२० ७ द्वाज द्वाज
 १२७ २० क छ क-छ
 १३४ १ क्क, क्क
 १३७ ८ टैर टैर
 १६८ शीर्षे न्दशन न्दशनं
 १७३ शीर्षे चतुय चतुयं
 १७३ १० भार्य्य भार्य्य
 १७४ २२ ग नम ग-नम
 १७७ ३ पर्ण- पर्ण-
 १८२ २२ शर्प शर्प
 १८४ शीर्षे णम णम्
 १८५ शीर्षे गंनम् गंनम्
 १८६ २२ पलिष पलिषु
 १८६ २२ गेप गेपु
 २०४ २० दिज दिज
 २०८ शीर्षे ग गं
 २०८ १५ वान्धवः वान्धवः
 २२६ ८ मघिनी मैघिनी
 २२६ २४ गं स्वर्गं
 २२८ २ धन्ति धन्ति
 २२८ ४ निधन्ती निधन्ती
 २३० १ शल- शल-
 २४५ ३ हताम् हताम्
 २४६ २३ विंभा विंभा
 २५६ १४ ह्याः इ ह्या इ
 २६० २५ सुसमा सु-समा
 २६७ १८ धर्मिष्ठं धर्मिष्ठं

पृष्ठे पङ्क्तौ अग्रदम् गुडम्
 २७२ २० णि-प णि प
 २८८ १७ गवण गवणं
 २८८ १० कुम्भ कुम्भ
 ३१२ १६ गतुः भतुः
 ३२३ १८ रघम रघम्
 ३२७ शीर्षे प्रग प्रग
 ३३५ ८ गगर् गगर्
 ३४४ २२ -मय -मय
 ३४८ १७ मर्य मर्य
 ३५१ १२ एवम् एवम्
 ३५२ १ मुक्ते मुक्ते
 ३५६ १५ पाप्य पाप्य
 ३५६ २० रय प्रा रय-प्रा
 ३६२ २१ भेपि भेपि—
 ३६५ २३ धन द्र धन-द्र
 ३६८ २१ दादिशा दादि-शा
 ३६८ २३ मयं म मयं-म
 ३७८ १५ जमेत् जमेत्
 ३८० २८ अभिम अभि-म
 ३८० ३० अमर अ-मर
 ३८० ३० ७ ६
 ३८१ १० टम टम्
 ३८१ २० क वनि क-वनि
 ३८२ २५ पृच्छा पृच्छा
 ३८२ २६ म का म-का
 ३८७ २६ र्व रा र्व-रा
 ३८९ ८ भ्याम भ्याम्
 ३८६ ३ लिप्ती लिप्ती

the whole of the *Rāmāyana*, did this in their own language. But the present work is unique in that its editor has given the whole of the epic, though within a short compass, without using even a single syllable that is not of the 'Adi-kavi'. In this book, the editor has followed the text of the Bengal recension of the *Rāmāyana* having compared it with all the three other recensions. ** But the special feature of the book is the learned Introduction at the beginning covering more than forty pages, bristling with references and quotations, and what is more, written in Sanskrit. ** In the Introduction many important points have been discussed : the claim of Vālmiki to the title of the *Adi-Kavi* or first poet, what the *Rāmāyana* is, the social and religious condition of the country described in it, its origin, date of its composition, its comparison with the *Iliad*. While going through the Introduction, one is sure to be delighted with the respectful tone of the criticism : and the flow and grandeur of the style will in many places remind the reader of that of Bānabhatta. In fact the style as used therein is in no way inferior to that of well-known prose-writers in Sanskrit whereas it has this advantage over all, that while the style of even the best prose-works in Sanskrit is cumbrous on account of long-drawn-out compounds and too frequent use of figures of speech, very often impeding the clear understanding of the meaning of passages in which they occur, that of the Introduction of the *Laghu Rāmāyana* is simple, charming and full of life ; compounds there are in it, but they only add to the vigour of the style.

"The passages in which the editor has established the priority of the '*Rāmāyana*' to the '*Dasaratha-Jātaka*' and also where he has refuted the theory of Prof. Weber placing the date of the composition of the '*Rāmāyana*' at the commencement of the Christian era, at an epoch when the operation of Greek influence had already set in, by adducing numerous proofs, internal and external both from the *Rāmāyana* and the *Iliad*, in a manner that would do credit to any antiquarian, show how Sanskrit may be used in literary and historical criticism.

"All Greek names ** have been rendered into Sanskrit. In some cases new words have been coined to translate Greek words and expressions conveying ideas unknown in Sanskrit. ** This is probably the first attempt in this direction, and if there be many writers to enrich Sanskrit with words and phrases expressing the new ideas and thoughts evolving with the progress of time, who can say Sanskrit may not be as good as a living language again ? In fact this Introduction is in many points unique and unprecedented ** as a literary work in Sanskrit as well as a critical study of the great epic".

